1505

Jakob Burckhardt (1818-1897), fiul patricienilor din Basel, oraşul vechilor tiparniţe şi al tradiţiilor umaniste, moştenitorul unor credinţe protestant-individualiste, cultural-cosmopolite, artistul cu vocaţie incontestabilă şi gust cultivat până la rafinamentul subtil al unui estet, umanistul de solidă cultură clasică, bărbatul ce-şi găsea temeiurile existenţei într-o încredere neşovăielnică în demnitatea umană, individualistul din stirpea lui Goethe şi a umaniştilor renascentişti, contemplatorul nu lipsit de luciditate, nici de fantezie, personalitate încrezătoare în progresele culturii, în reuşitele omului, era un istoric predestinat al Renaşterii...

Lectura cărţii sale lasă o impresie de neuitat: aceea a unei clasice simplicităţi. Construcţia, pe care Huizinga o socotea demnă de aceea a operelor Renaşterii, are câteva articulaţii vizibile. O arhitectonică clasică: şase părţi dintre care prima şi ultima se referă la două mari „puteri" – Statul şi Religia. Între aceste părţi liminare, alte patru alcătuiesc corpul propriu-zis al „culturii" renascentiste: *Dezvoltarea individului*, *Redeşteptarea Antichităţii*, *Descoperirea lumii şi a omului*, *Viaţa socială*. Fiecare parte corespunde câte unei perspective prin care ne apare viaţa, cultura, plasma umană a Italiei în perioada dintre începutul secolului al XIV-lea şi începutul celui de-al XVI-lea.

NICOLAE BALOTĂ

Coperta: Rafael, *Portretul papei Leon al X-lea cu doi cardinali* (detaliu)

ISBN 973-21-0634-4

EDITURA MINERVA

PRO HELVETIA
Littérature et sciences humaines

1505

EDITURA MINERVA

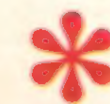

JAKOB BURCKHARDT

JAKOB BURCKHARDT

Cultura Renaşterii în Italia

*

Coperta colecţiei: **DONE STAN**

Redactor artistic: **VASILE SOCOLIUC**

JAKOB BURCKHARDT

Cultura renaşterii în Italia

*

Traducere de N. BALOTĂ şi GH. CIOROGARU

Prefaţă, tabele cronologice, note şi indici de
NICOLAE BALOTĂ

BIBLIOTECA PENTRU TOŢI • 2000
EDITURA MINERVA • BUCUREŞTI

Cartea a apărut cu sprijinul

Littérature et sciences humaines

ISBN 973-21-0634-4

JAKOB BURCKHARDT ŞI PROBLEMA RENAŞTERII

Precursorii: de la Erasmus la Jules Michelet

Problema Renaşterii a apărut o dată cu Renaşterea însăşi. S-ar putea spune că sensul primordial al acestui fenomen istoric rezidă tocmai în conştiinţa tot mai clară a unei *treziri* dintr-un somn prealabil, a unei resurecţii, a unui nou început, conştiinţă pe care indivizi izolaţi şi grupuri din ce în ce mai mari de oameni au dobândit-o, într-o anumită perioadă. Dacă nu putem decât să surâdem când auzim corul unei operete cu subiect istoric, intonând naivele cuvinte ale unui marş: „noi cavalerii din Evul-Mediu!", în schimb, ni se pare cu totul firesc să întâlnim în textele renascentiste imagini ale reînnoirii, mărturii ale *conştiinţei de a renaşte*. Desigur, nu toţi italienii din *quattrocento* au trăit sentimentul exuberant al participării la zorile unei lumi noi. Dar, după cum sfârşitul unor civilizaţii este marcat prin apariţia unei conştiinţe agonice, spirite sensibile presimţind cutremurele viitoare şi prăbuşirea unei societăţi, a unei lumi, tot astfel începuturile unui ev nou (şi Renaşterea constituie începutul evului modern) trezesc o sensibilitate aurorală.

Multă vreme s-a crezut că teza tradiţională în ce priveşte Renaşterea a apărut chiar în timpul Renaşterii, că este identică cu această conştiinţă a aurorii pe care o putem depista la unii din reprezentanţii de seamă ai timpului. Însă, aşa cum au arătat unii cercetători ai evoluţiei concepţiilor privitoare la Renaştere (printre care Wallace K. Ferguson în *The Renaissance in historical thought,* Boston, 1948), umaniştii au furnizat doar anumite elemente pentru o interpretare a fenomenului renascentist. De fapt nici nu putem vorbi despre o singură interpretare, ci despre o multiplicitate caleidoscopică

a interpretărilor care s-au succedat în decursul veacurilor. Vom încerca să schițăm o evoluție a *problemei* Renașterii, până la apariția lucrării lui Burckhardt, pentru a înțelege în ce sens în sinteza acestuia se poate recunoaște aportul unor curente diverse.

Opiniile primilor umaniști asupra propriei lor epoci, concepțiile, uneori prejudecățile, protestante, catolice, raționalist-iluministe, viziunea despre Renaștere a lui Voltaire, a lui Goethe, a lui Hegel, contribuțiile istoricilor influențați de romantism, ale discipolilor *Historismus*-ului, ale pionierilor germani ai istoriei culturii (*Kultursgeschichte*), atâtea teze, uneori divergente, atâtea date filtrate prin lentilele aparținând unor sisteme optice diferite, și-au adus contribuția la elaborarea edificiului impunător al *Renașterii* lui Burckhardt. Deși, fără îndoială acest edificiu reprezintă creația originală a unui istoric excepțional și a unui mare artist, el nu este o creație *ex nihilo*, din nimic.

Umaniștii au fost, cum am arătat, cei dintâi literați care, conștienți de a trăi într-o perioadă de resurecție a culturii, a literelor și artelor, au încercat (cu toate limitările pe care o epocă le impune celor trăind într-însa) să-și explice coordonatele timpului lor. Printre ei au fost, de altfel, câțiva inițiatori ai istoriografiei moderne. Burckhardt și, după el, alți cercetători au remarcat, însă, că umaniștii ca istoriografi nu ne oferă prea multe date privind istoria culturii medievale ori a culturii din vremea lor. Ceea ce îi interesa era, mai presus de orice, istoria politică, iar modul lor de a o prezenta nu era lipsit de artificii, de scheme. Stilul unei narațiuni istorice literare, puritatea frazei latine îi interesa mai mult decât adevărul celor narate. Dacă Burckhardt deplânge studiile acestor imitatori ai lui Tit-Liviu și Salustiu, lipsa unor preocupări mai riguroase în ce privește cronologia evenimentelor, abuzul de retorism, de aprecieri moralizatoare, nu e mai puțin adevărat că umaniștii (cum arată, între alții, W. K. Ferguson) îi depășesc pe cronicarii medievali prin coerența perspectivei istorice pe care o deschid, prin simțul lor critic. Esențial e, de altfel, faptul că acești precursori ai istoriografiei moderne înlocuiesc *Providența* în care medievalii vedeau primul motor al istoriei, prin activitatea *Omului*. Chiar dacă obiectivitatea lor lasă de dorit, subiectivismul istoricilor umaniști, reprezentanți ai unor partide ori clase, este semnificativ, constituind în sine un document al istoriei culturii din Renaștere. Cronicarii Evului Mediu au crezut – au vrut să creadă – într-o continuitate a imperiului roman, în acțiunea unei *translatio imperii ad Francos* sau *ad Teutonicos* (o transmitere a imperiului de la romani la franci sau teutoni). Unii din acești cronicari (de ex. Otto de Freising) constatau o decădere a imperiului roman, universal, în care – sub forma nouă a unei *respublica christiana* – mai socoteau că trăiesc. Decăderea are însă un sfârșit, o renaștere este posibilă. Aceasta este ideea care, izvorând din sentimentul unei reveniri, a unei înălțări din tenebre la lumină, începe să modifice perspectiva cronicarilor asupra istoriei. Și nu numai a cronicarilor. Petrarca este, poate, unul dintre cei dintâi scriitori care fac o distincție între o epocă *antiqua* (anterioară apariției creștinismului) și o epocă modernă, *nova*. După el *„timpurile obscure"* ale descompunerii imperiului roman încep să ia sfârșit. Desigur, pentru marele poet, istoria adevărată, înaltă, este numai aceea a Romei. El nu crede în continuitatea Imperiului *(translatio imperii)*, dar socotește că o renaștere a unei *virtus romana* este posibilă și chiar de dorit. Teza aceasta, a unei *reparări* a Imperiului, va apare la istoricii umaniști. Ei vor înțelege că disoluția imperiului roman nu este un dezastru ireparabil. Pentru florentinul Leonardo Bruni, autorul *Istoriei poporului florentin* (*Historiarum florentini populi libri XII)*, declinul imperiului, început prin pierderea libertăților politice, sub despotismul imperial, a încetat în urma întăririi comunelor libere italiene. Această ascensiune a comunelor care *„după ce au supraviețuit valului barbar, au început să se dezvolte, să înflorească, să-și redobândească puterea lor originară*[1], este un prim simptom al „renașterii" pe care-l observă Bruni. Flavio Biondo de Forli este și el, ca și Petrarca ori Leonardo Bruni, un mare admirator al Romei. În *Istoria decadenței imperiului roman (Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*, 1483) după ce descrie decăderea Italiei invadată de barbari, Biondo de Forli – ca și Bruni de care e influențat – atribuie comunelor italiene

[1] *Bruni Historiarum*, în Muratori XIX, cit. de Ferguson, *La Renaissance*, p. 20.

misiunea redeşteptării virtuţilor romane. În *Istoriile florentine (Storie fiorentine,* 1532) Niccoló Machiavelli propune o teorie ciclică a ascensiunii şi declinului istoric, din care se poate deduce că, după epoca de disoluţie şi ruină a Evului Mediu, începe o eră nouă, glorioasă, de ordine şi prosperitate. Pentru umanişti, ruina care a urmat după căderea imperiului roman a afectat nu numai organizaţia statală, ci, în mod evident, literele şi artele. Vieţile scriitorilor şi artiştilor, pe care încep să le scrie unii precursori ai Renaşterii, încep să indice o cotitură în istoria culturii, o resurecţie a poeziei sau a picturii. Boccaccio, în cunoscuta sa *Viaţă a lui Dante (La Vita di Dante)* îl prezintă pe marele poet ca pe unul care a reînviat poezia moartă. De asemenea, într-un pasaj din *Decameron* îl salută, în treacăt, pe Giotto ca pe artistul care a redescoperit pictura. Istoricul florentin Filippo Villani, de atâtea ori citat de Burckhardt, scrie, la sfârşitul secolului al XIV-lea, *Cartea cetăţenilor faimoşi ai cetăţii Florenţei (Liber de civitatis Florentiae famosis civibus)* în care întâlnim, repetată de mai multe ori, ideea apariţiei unei arte noi, după secole de întunecime artistică. Poezia, afirmă Villani, a dispărut în secolul al V-lea, o dată cu Claudian; ea este *„rechemată la lumină"* de Dante. Acelaşi merit, de a fi restaurat pictura, de a fi *„reînălţat artele anemiate şi aproape stinse"*, aparţine pictorilor florentini, unui Cimabué, unui Giotto.

O adevărată pasiune pare să-i fi cuprins pe istoricii italieni, pe umaniştii ca şi pe artiştii din *quattrocento,* pentru depistarea izvoarelor resurecţiei artistice la care asistau. Acelaşi declin, pe care Leonardo Bruni îl recunoştea în destinul politic al imperiului roman, a afectat, după el, destinul literaturii latine. După ce şi-a atins apogeul, în timpul lui Cicero ea a intrat (datorită tiraniei, socoate cetăţeanul florentin) într-o decădere continuă. Umanistul regretă, îndeosebi, coruperea treptată a stilului, până la decadenţa totală, sub *„naţiunile barbare"*. Dar *„vigoarea literară"* se redobândeşte în cetăţile Toscanei, observă Bruni cu oarecare orgoliu. *Vieţile lui Dante şi Petrarca (Vite di Dante e del Petrarca)* pe care le scrie sunt un elogiu al poeţilor prin al căror geniu s-a aprins din nou *„lumina vechii eleganţe a stilului"*. Aceeaşi satisfacţie la Flavio Biondo, a cărui *Italie ilustrată (Italia ilustrata,* 1474) prezintă aceeaşi schemă a decadenţei şi „trezirii" poeziei şi

elocinţei. Ameliorarea treptată a stilului clasic e considerată de aceşti mari amatori ai retoricii ciceroniene, drept un simptom capital al renaşterii, al reînfloririi unei republici a literelor. De altfel secolul al XV-lea italian, acel *quattrocento* divers şi exuberant, e plin de exclamaţii entuziaste privind progresele recente ale artelor. S-ar putea spune că metaforele resurecţiei, trezirii, restaurării, ale reînnoirii, reînălţării, renaşterii dintr-o moarte prealabilă, tot ce indică un contrast între întuneric şi lumină se referă, în primul rând, la zorile noi ale culturii. Începe să se distingă la capătul unei lungi perioade întunecate, care a urmat luminii antice, o nouă eră luminoasă. *„Nu încape nici o îndoială că o epocă de aur a readus la lumină artele liberale care erau odinioară aproape distruse"* – exultă Marsilio Ficino, gânditorul neoplatonician – enumerându-le apoi: gramatica, elocinţa, pictura, arhitectura, sculptura, muzica. *„Şi toate acestea la Florenţa"* – adaugă el. Iar Lorenzo Valla, umanistul, filologul admirator al eleganţei limbii latine *(De linguae latinae elegantia,* Lyon, 1538) nu uită să atragă atenţia asupra faptului că, alături de literatură, artele plastice, multă vreme înmormântate, reînvie şi trăiesc din nou o epocă de glorie.

Expresia *„renaşterea literelor"* apare în Franţa şi îi aparţine lui Jacques Amyot, celebrul traducător al lui Plutarc. Dedicând traducerea *Vieţilor paralele* regelui Henric al II-lea, el îl aminteşte pe Francisc I, care „a întemeiat" cu succes literatura *(„les bonnes lettres),* făcând-o *„să renască şi să înflorească în acest nobil regat"*[1]. Umaniştii francezi (de pildă Georges Budé) ca şi cei germani, ceva mai târziu decât italienii, constată, cu un sentiment de mândrie, triumful adevărului asupra tenebrelor medievale, atribuindu-şi meritul de a fi sfărâmat disciplina asupritoare a scolasticii. Mai mult decât italienii, ei vedeau în Erasmus pe acela care *„cel dintâi a ridicat literele în epoca în care ele erau pe cale să renască (renascentes tum jam bonas litteras) şi să iasă din mâlul lor barbar"*[2]. De altfel

---

1 Jacques Amyot, *Les vies des hommes illustres... par Plutarque de Chaeronée,* Paris, 1582, I, a III.

2 Erasmus, *Adagia,* ed. J. Charon, Paris, 1571, f° *a.* III, cit. în Ferguson, *La Renaissance dans la pensée historique,* p. 39. – Cuvintele îi aparţin lui Jacques Charron.

nordicii – cum îi numea Burckhardt pe francezi, germani şi englezi, raportându-i la italieni privesc spre peninsula italică pe care o cercetează nu o dată în viaţa lor, ca spre tărâmul privilegiat al reînnoirii vieţii şi culturii. Johann Reuchlin, umanistul şi reformatorul, îşi amintea cu neţărmurită plăcere peisajele mediteraneene şi, îndeosebi, lumina pe care artele renăscute o revărsau în cetăţile Italiei. Printre acestea, Florenţa *„în care cele mai bune arte s-au întors la viaţă (renascabantur)"*[1].

În formarea concepţiilor despre Renaştere, un rol important îl joacă atitudinea mişcărilor de reformă religioasă, faţă de resurecţia cultural-istorică. Ştim că numeroşi umanişti, îndeosebi la nord de Alpi, s-au angajat activ în lupta pentru reformarea Bisericii.

Aproape toţi susţineau necesitatea întoarcerii la izvoarele credinţei, la mesajul evanghelic. Cel mai de seamă dintre aceştia, Erasmus din Rotterdam, asocia în programul său purificarea credinţei cu o purificare cultural-filologică. În *Cartea împotriva barbarilor (Antibarbarorum liber,* Basel, 1520), lucrare începută în tinereţe, după ce elogiază în termeni superlativi literatura antică, deplânge *„imensa calamitate"* a decăderii ei. Erasmus a contribuit, fără îndoială, la încetăţenirea opiniei despre „întunecatul" Ev Mediu, opinie care va domina multă vreme istoriografia. Pentru el, între amurgul antichităţii şi timpul său, în care se văd renăscând *„bonae litterae"*, au stăpânit peste o masă incultă barbarii, „geţii", călugării ignoranţi. *Elogiul nebuniei, Colocviile,* toate operele umanistului din Rotterdam sunt pline de atacuri la adresa puterii întunericului, împotriva barbariei. Pentru acest cărturar, istoria universală se reduce, am putea spune, la o istorie a elocinţei. Etapele mari sunt: înflorirea ei în antichitatea clasică, decăderea, moartea retoricii şi a stilului în secolele „barbariei" şi renaşterea limbii ciceroniene (cf. *Dialogul intitulat Ciceronian – Dialogus cui titulus Ciceronianus sive de optimo genere dicendi,* 1528). Restaurarea literelor, a stilului, a unei latine pure, ciceroniene, e una din condiţiile restaurării adevăratei credinţe. Căci religia trebuie şi ea –

[1] J. Reuchlin, *Briefwechsel,* ed. L. Geiger, Tübingen, 1875, p. 104, cf. Ferguson, op, cit., p. 45.

după Erasmus – reînnoită, curăţită de aluviunile „gotice" care s-au depus, veacuri de-a rândul.

Studiul limbilor vechi – elina, latina, ebraica – e absolut necesar într-o asemenea operaţie de purificare şi întoarcere la surse. Unul din reformatorii germani, Philip Melanchton, după ce atacă „barbarii" în lecţia sa de deschidere a cursului la Universitatea din Wittenberg, în 1518, declară: *„Ferice de noi, dacă, din mila lui Dumnezeu, studiile adevărate vor renaşte!"* El recomandă studenţilor să cultive literatura, *„ac renascentes Musas"*[1]. Istoriografii protestanţi vor prezenta, de altfel, întreg efortul umaniştilor, ca pe un ajutor preţios adus în slujba Reformei religioase. Ei vor vedea în Renaştere o trezire din somnul dogmatic, o mişcare inspirată, plină de har, care a contribuit la refularea forţelor conservatoare ale Bisericii, şi la epurarea, la reîmprospătarea credinţei.

Având o altă perspectivă asupra fenomenului istoric-cultural, primii istorici ai artelor oferă o interpretare a Renaşterii, diferită de aceea a umaniştilor angajaţi în mişcarea de reformă. Cel mai de seamă dintre autorii unor „vieţi" ale oamenilor care s-au ilustrat pe tărâmul artelor, Giorgio Vasari, a prezentat, pentru întâia oară, o concepţie unitară asupra artei renascentiste. Pentru artistul-biograf, dezvoltarea literelor şi artelor se aseamănă cu aceea a organismelor naturale; creşterea şi descreşterea, naşterea, moartea şi renaşterea sunt momente mari ale vieţii. Numai cunoscând aceste legi ale dezvoltării artelor, cercetătorul va putea *„recunoaşte progresele renaşterii (rinascita) artelor, şi perfecţiunea pe care au atins-o în timpul nostru."*[2] Schema istorică a lui Vasari e, în mare, identică cu aceea a contemporanilor săi umanişti: înflorire a artelor în antichitate, declin, distrugere în urma invaziilor barbare şi a furiei iconoclaste creştine, apoi Ev Mediu întunecat, până în secolul al XIII-lea când începe resurecţia artistică, îndeosebi la Florenţa. Artiştii toscani sunt cei care *„au ştiut să distingă binele de rău"*. E interesant de remarcat că Vasari, care a botezat epoca nouă: *la*

[1] Ph. Melanchton, *Declamatio de corrigendis adolescentiae studiis,* cf. Ferguson, op. cit., p. 51. Citat în Andrei Oţetea, *Renaşterea,* p. 23.

[2] G. Vasari, *Opera,* I, 243, cit. Ferguson, p. 66.

rinascita, Renaşterea, nu înţelegea prin aceasta o resurecţie din morţi a antichităţii, ci o redeşteptare a artei prin contactul cu natura. Giotto era, pentru el, pictorul care, imitând natura, *„redeşteaptă şi reînvie arta aproape moartă"*[1]. Termenul pe care l-a folosit Vasari într-un mod atât de fericit a avut o splendidă carieră. Istoricii artelor îl vor aplica tot mai des epocii artistice care se întinde, aproximativ, de la Giotto la Tizian. Un istoric german al artelor din secolul al XVII-lea, Joachim von Sandrartva traduce *rinascita* lui Vasari prin *„Wiedergeburt der Mahlkunst in Italien" (Teutsche Akademie* Nürnberg, 1675).

Paralel cu noţiunea de sorginte italiană a unei *„rinascita"*, privind resurecţia artelor plastice, apare în Franţa concepţia unei *„renaissance des lettres"*, a renaşterii literare. Dacă Fontenelle, în secolul al XVII-lea, vorbeşte despre o reînviere a raţiunii şi bunului gust în *Digresiune asupra celor vechi şi a celor moderni (Digression sur les anciens et les modernes* – 1688), Pierre Bayle este cel care, câţiva ani mai târziu, în *Dicţionarul istoric şi critic* (*Dictionnaire historique et critique),* fixează conceptul de renaştere literară, pe care îl va adopta iluminismul secolului al XVIII-lea. Bayle socoteşte că redeşteptarea literară şi-a avut originea în tezaurul lingvistic şi filozofic adus de refugiaţii greci care au părăsit Constantinopolul după ce a fost cucerit de turci în 1453. Teză eronată pe care o vor adopta generaţii de cercetători. Pentru scepticul Bayle, care nu mai împărtăşea nici entuziasmul proaspăt al umaniştilor pasionaţi ai stilului ciceronian, nici fervoarea promotorilor Reformei, Renaşterea e o epocă de ateism militant, de luptă împotriva nedreptăţilor pontificale, o încercare de restaurare a creştinismului „primitiv".

În secolul „luminilor" un Voltaire, un David Hume, ori un Gibbon vor dezvolta tezele lui Bayle referitoare la Renaştere. Se formează astfel, ulterioară tradiţiilor umaniste şi protestante ori catolice, o tradiţie raţionalist-iluministă referitoare la Renaştere. La dispreţul umaniştilor pentru latina coruptă medievală, filozofii liber-cugetători din secolul al XVIII-lea adăugau ura lor împotriva

[1] Cf. A. Oţetea, *Renaşterea,* p. 23.

Bisericii, a filozofiei scolastice împotriva întunericului „gotic". Voltaire este gânditorul şi istoricul care a combătut cu mai multă înverşunare tot ce i se părea că provine din Evul Mediu. Imaginea Renaşterii pe care ne-o oferă el este foarte luminoasă. Pe de-o parte, gânditorul de la Ferney căuta să pună în contrast această imagine cu tenebrele medievale, pe de altă parte descoperea numeroşi precursori ai iluminismului modern ca şi primele simptome ale raţionalismului. Deşi foloseşte formula tradiţională, *renaşterea literelor şi artelor*, Voltaire se referă la o epocă bine definită în istoria culturii europene. În această privinţă, sunt importante reflexiile sale din *Eseul asupra moravurilor şi spiritului naţiunilor (Essai sur les moeurs et l'esprit des nations...*, 1756) în care anticipa anumite teze pe care le vom întâlni în opera lui Burckhardt.

Cu un secol înainte de apariţia lucrării profesorului din Basel, Voltaire procedează la o periodizare a istoriei europene, în care Renaşterea ocupă un loc bine definit; el atribuie Italiei şi, înainte de toate, Florenţei, sub guvernarea casei de Medici, prioritatea faţă de celelalte ţări europene; este cel care descoperă unele cauze ale întregului proces renascentist, precum şi contrastul între progresul culturii italiene şi dezordinea morală, individualismul criminal. Atât de orgoliosul Voltaire înţelegea importanţa individualismului din timpul Renaşterii dar prea-raţionalul gânditor nu admitea haosul moral, violenţa şi crimele la care ducea acelaşi individualism exacerbat. De altfel, el atribuia imoralităţii lipsa unei „religii naturale". Cu toate aceste scăderi ale Renaşterii, Voltaire vedea într-însa o epocă splendidă, în care Florenţa întruchipa o nouă Atenă. Istoricul şi gânditorul olandez Huizinga, vorbind despre problema Renaşterii (cf. *Wege der Kulturgeschichte*, p. 89), regretă că Voltaire, care a presărat în cărţile sale (în afara Eseului amintit, în *Dicţionarul filozofic* şi în *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*) atâtea observaţii preţioase, n-a scris un *Secol al Renaşterii.*

Observaţiile lui au rămas nesistematizate; dintre cele patru epoci de înflorire a culturii pe care le preţuia Voltaire, şi care vor constitui după el o schemă clasică a istoriei (epocile lui Pericle, August, Lorenzo de Medici şi Ludovic al XIV-lea), numai ultima a fost analizată şi descrisă de acela care rămâne unul din cei dintâi istorici

ai culturii europene. Intuiţiile sale, mai mult decât analizele fenomenelor istorice, sunt sugestive. Istorici de seamă ai secolului, Cellarius (care pentru întâia oară face o împărţire metodică a istoriei europene în trei perioade mari – antichitate, Ev-Mediu şi timpuri moderne) sau Gibbon care proiectează o istorie a Florenţei sub guvernarea Casei de Medici şi care, în alte lucrări (chiar în celebra sa *Decădere a imperiului roman)* vorbeşte despre resurecţia ştiinţei, despre restaurarea culturii, nu aduc nimic nou în interpretarea fenomenelor renascentiste. Abia romantismul, cu noua sa filozofie a istoriei, va deschide alte perspective pentru considerarea şi valorizarea Renaşterii decât cele propuse de umanişti ori iluminişti.

Atitudinea romanticilor faţă de Renaştere nu este lipsită de ambiguitate. Redescoperind Evul-Mediu şi reabilitându-l, scriitori, filozofi şi istorici ai timpului răstoarnă, întrucâtva, perspectiva istorică stabilită încă pe timpul umaniştilor. Lumea medievală îi atrăgea pe romantici tocmai prin aspectele pentru care înaintaşii lor o condamnaseră. Asemenea tânărului Goethe, ei admirau catedralele gotice, spontaneitatea, naivitatea legendelor. Tot ce e inform, brutal îi fascina, dar în acelaşi timp pietatea, fervoarea religioasă a creştinilor veacului de mijloc îi exalta. Se poate urmări în Franţa ca şi în Germania o reacţiune romantică, un reviriment în favoarea credinţei şi, în special, a catolicismului. Cele mai multe exemple care ilustrează „geniul creştinismului" după Chateaubriand provin din Evul-Mediu. Desigur, urmările secolului al XVIII-lea, raţionalist şi anticlerical, se mai făceau simţite dar anumite tendinţe ale unui catolicism estetic sunt foarte pronunţate, determinând mutaţii ale gustului artistic. Evul-Mediu pare unora un fel de vârstă de aur, arta medievală câştigă partizani fervenţi. Dar, dacă istoricii romantici par să ignore adeseori Renaşterea, nu e mai puţin adevărat că numeroşi scriitori continuă să fie atraşi de universul ei atât de colorat, de divers. De altfel, tocmai aspectul estetic al Renaşterii este pus în lumină de aceşti literaţi. Amestecul celor mai nobile virtuţi şi al celor mai josnice crime, pitorescul oraşelor italiene în care agresivitatea, pofta de a plăsmui, orgoliul individual, setea voluptăţilor se împleteau între ele, nu puteau să lase indiferent spiritul romantic. Seduşi de Italia condotierilor, a Veneţiei cu dogii ei, a Florenţei condusă de principi iubitori de artă, scriitori şi artişti din afara Italiei fac dese pelerinaje la locurile sfinte ale artei renascentiste. O tipică descriere romantică a Renaşterii găsim în romanul lui Wilhelm Heinse, mult gustat pe vremuri, *Ardinghello şi insulele fericite* (*Ardinghello und die glückseligen Inseln*, 1787). Pe acest tânăr emul al mişcării *Sturm und Drang* îl obseda energia brutală pe care o întrupa un Cezar Borgia. Eroul e un supraom, una din acele individualităţi dezvoltate dincolo de orice limită firească, necunoscând nici o oprelişte etică. Heinse descrie *„un secol al pasiunilor"*, elaborând chiar o doctrină a *„imoralismului estetic"* pe care o atribuie omului Renaşterii. Un „frison estetic" (Ferguson) trece prin toate naraţiunile romantice în care ni se înfăţişează Renaşterea. Poziţia lui Stendhal este – în această privinţă – asemănătoare cu aceea a lui Heinse. El e posedat de un cult al eroului, de un apetit cezaric care îl face atent la virtuţile excepţionale ale câtorva mari personalităţi, ca cele ale lui Iuliu al II-lea, Cezar Borgia, Alexandru al VI-lea. În *Cronicile italiene* ale lui Stendhal ca şi în dramele lui Hugo (*Lucreţia Borgia, Angelo, tiranul Padovei*), în poemele lui Robert Browning, cu toate exagerările fatale ale imaginaţiei romantice, întâlnim descrieri care anunţă prin unele trăsături tablourile *Renaşterii* lui Burckhardt. Căci istoricul care în adolescenţa lui gusta literatura romantică, studia cu râvnă poetica lui Wackernagel, scria un ciclu de poezii închinat *Dansului macabru*, a fost cuprins – după cum vom vedea – de febra romantică a generaţiei sale. Unele din intuiţiile care l-au făcut să contureze într-un anumit fel imaginea pe care ne-a oferit-o asupra Renaşterii au avut o rădăcină romantică.

Dintr-o asemenea sursă de inspiraţie a pornit tema individualismului exacerbat, exaltarea individualităţii pe care Burckhardt o atribuie Renaşterii. Desigur, istoricul găsea în Renaşterea italiană suficiente probe care să-i justifice teza. Dar el a devenit sensibil îndeosebi la *acest* aspect al umanităţii renascentiste pentru că spiritul revoluţionar şi cel romantic îl făcuseră sensibil la o asemenea structură umană. Figurile, atât de cunoscute lui, din opera poetic-dramatică a lui Goethe, personalităţi atât de pregnante ca Egmont, Tasso, Faust şi Goetz von Berlichingen nu fac, oare, parte din acel frământat secol

al XVI-lea? Aceşti eroi nu constituie obiectul studiilor lui Burckhardt. Dar dinamica goetheană a personalităţii lor va inspira tezele burckhardtiene asupra individualismului renascentist. Să nu uităm că Goethe fusese, o dată, pe punctul de a scrie o istorie a Italiei şi, îndeosebi, a Renaşterii. Imaginea răzvrătitului care pendulează între cer şi pământ, între credinţă şi necredinţă, sfidându-l pe Dumnezeu şi privindu-şi semenii cu semeţie face parte din lumea descrisă de Burckhardt, după ce aparţinuse universului romantic. Tot din acest univers spiritual provine ideea fecundă a poporului ca o unitate organică naturală. J. G. Herder, autorul *Ideilor asupra filozofiei istoriei umanităţii (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit,* 1784–91) considera poporul drept un organism dirijat de o forţă creatoare culturală, de un *„spirit genetic"* care e prezent şi determină toate manifestările sale. Acestui *spirit popular (Volksgeist)* i se datoreşte forma specifică a limbii, religiei, artei, ştiinţei şi dreptului care alcătuiesc o cultură naţională. Ideile lui Herder privitoare la *Volksgeist,* la cultură ca organism naţional, la funcţia artistului, a omului de stat care nu face decât să dea expresie acestui spirit creator al naţiunii, au jucat un rol decisiv în formarea concepţiei lui Burckhardt despre cultura Renaşterii. Romanticii au fost cei care au incitat istoricii în direcţia cercetării vieţii de toate zilele; ei gustau, pe lângă marile tratate clasice de istorie ale trecutului, cronicile, memoriile, jurnalele personale, toate acele *novelle* savuroase care – în Italia mai cu seamă – erau mult mai reprezentative pentru sufletul naţiunii decât sursele clasice ale istoriei. Să mai amintim predilecţia romanticilor pentru lumea stătuleţelor mărunte ca şi înclinaţia lor spre pitoresc, spre detaliile stranii, colorate, sugestive.

Mişcarea romantică a dezvoltat, fără îndoială, obişnuinţa de a gândi istoric. Ştiinţa germană a spiritului *(Geisteswissenchaft)* are – în parte cel puţin – originea în acest mod istoric de a studia problemele culturii. Istorismul romantic a apărut, de altfel, ca o reacţiune faţă de clasicul raţionalism, anistoric. În ce priveşte istoria artelor, atât neoclasicii de tipul Winckelmann, cât şi romanticii (W. H. Wackenroder, A. W. Schlegel, F. G. Waagen, A. F. Rio şi mai târziu J. Ruskin) s-au aplecat cu mult interes, uneori cu o adevărată

pasiune, asupra artei Renaşterii. Credinţa lui Winckelmann în perfecţiunea absolută a artei antice stă la temelia tuturor ideilor sale cu privire la universul artistic. Anticipând asupra romantismului, acest neoclasic consideră arta ca un corp ideal; istoria trebuie să studieze, după el, arta şi nu artiştii, iar arta este suverană, ea invadează întreaga lume şi viaţă a omului. Atunci când Burckhardt studiază statul ca operă de artă, atunci când neglijează (chiar şi în cercetările privind arta Renaşterii ce nu sunt cuprinse în opera sa capitală) aspectele personale ale creaţiei artistice, pentru a studia opere nu creatori, el urmează calea lui Winckelmann. Ştim, de altfel, că apostolul antichităţii aprecia arta italiană de la începutul secolului al XVI-lea drept unica resurecţie, trecătoare, a antichităţii. Perfecţiunea străveche a sculpturii eline a fost din nou atinsă în această scurtă perioadă, tocmai prin imitaţia operelor antice. Sub influenţa lui Winckelmann tânărul Goethe vede desăvârşirea artistică întruchipată în arta clasică a antichităţii, dar din nou atinsă în Italia renascentistă. Benvenutto Cellini întruchipează, pentru el, arta acelei epoci. Gândea astfel pentru că, în concepţia sa estetică, un oarecare imoralism estetic trebuia să se asocieze virtuţilor de temei, acelei *humanitas* pe care niciodată n-o va părăsi. Spre deosebire de Winckelmann – şi mai apropiat de romantici – Burckhardt va căuta în arta universală mai puţin tipuri umane ideale şi, mai degrabă, caracteristicul. Arta poate constitui, însă, un model exemplar, o şcoală ideală. Atunci când Schlegel conferă artei renascentiste rolul de *„a orienta gustul timpurilor moderne",* el anunţă ideea lui Burckhardt după care Renaşterea a fost marele dascăl al evului modern. Dascăl bun după Winckelmann, Schlegel şi Burckhardt, rău după J. Ruskin. Criticul prerafaelit, de tendinţă romantică, vede foarte bine în Renaştere o epocă în care toată energia oamenilor se precipită în cultivarea cu precădere a ştiinţei cuvintelor. Mania filologiei clasice face ca gramatica să dobândească pentru unii un sens existenţial. Orgoliul şi necredinţa sunt caracteristice pentru această epocă; orgoliul ştiinţific e mai virulent decât toate celelalte. Decadenţa artei moderne începe – afirmă ideologul prerafaeliţilor – o dată cu Raphael. Totuşi, cu toate criticile pe care le aduce Renaşterii (cf. *Stones of Venice*, 1853), Ruskin desemnează, prin

acest termen, o perioadă bine definită din istoria artelor. El este, poate, cel dintâi care nu mai vorbeşte despre un fenomen al *„renaşterii literelor şi artelor"*, ci despre o categorie istorică necesară pe care de acum încolo nici o istorie a artelor n-o va mai putea neglija. Folosirea termenului – cum arată J. Huizinga *(Das Problem der Renaissance*, în *Wege der Kulturg.*, p. 100) – devine uzuală, fiind bine încetăţenită, după 1830, în Franţa, după 1845, în Anglia. Din clipa în care Renaşterea ajunge să fie recunoscută ca o epocă artistică de sine stătătoare şi nu ca un simplu curent reformator, conceptul îşi extinde sfera, începe să cuprindă şi alte sectoare ale vieţii şi culturii. Curând el va deveni o categorie esenţială în periodizarea istoriei europene. Deocamdată, însă, în deceniul al patrulea din veacul trecut, este folosit în istoria artelor şi a literaturii.

În general, istoriile literare ca şi cele ale artelor, din prima jumătate a secolului al XIX-lea, instrumentele directe ale lui Burckhardt erau lucrări eclectice, dând expresie atât tendinţelor neoclasice cât şi celor romantice. Astfel e *Manualul de istoria picturii, de la Constantin cel Mare până la timpurile moderne (Handbuch der Geschichte der Malerei von Constantin dem Grossen bis auf die neuere Zeit*, 2 vol., Berlin, 1837) al lui Franz Kugler. Ştim că Burckhardt însuşi a publicat ediţia a II-a a acestui manual, revizuind-o. Pentru Kugler ca şi pentru Goethe ori pentru Burckhardt, Renaşterea clasică nu-şi are originea într-un fenomen de mimetism, nu e o imitaţie a antichităţii, deşi se poate vorbi despre o renaştere a antichităţii eline în care *„frumuseţea a fost revelată"*, şi *„ideea divină incorporată sub perfecţiunea formei"*. Cea mai desăvârşită artă a timpurilor moderne se naşte printr-o *„reînnoire care a caracterizat viaţa spirituală a Italiei"* din jumătatea a doua a secolului al XIII-lea. În următoarele două secole, eliberarea individualităţii artistului, ca şi descoperirea şi observarea naturii au fost factorii decisivi care au determinat progresele artei. Pentru un alt istoric al artelor, L. Kolloff *(Dezvoltarea artei moderne din antichitate până în epoca Renaşterii – Die Entwicklung der modernen Kunst aus der Antiken bis zur Epoche der Renaissance*, 1840) n-a existat o moarte artistică în timpul Evului-Mediu;

Renaşterea e o întoarcere la ordine. Între Ev-Mediu şi Renaştere nu există o barieră severă; elemente renascentiste apar încă în timpul papei Grigore al VII-lea, detaşarea de formele creştine producându-se încet, sub impulsul aspiraţiei spre *„libertate şi independenţă"* al artiştilor italieni ce se sprijineau pe templul antichităţii. Dilema pe care o implica conceptul Renaşterii – reînviere a antichităţii sau trezire a unor forţe originale – reapare în istoriile literare. În *Istoria literaturii antice şi moderne (Geschichte der alten und neuen Literatur*, 1815), F. Schlegel, teoretician al romantismului, consideră restaurarea studiilor clasice – latino-eline – drept un eveniment cultural nefast; pentru el, scriitorii care foloseau limba naţională exprimând spiritul religios şi cavaleresc al Evului-Mediu erau infinit superiori umaniştilor latinizanţi. Renaşterea literară a fost o rătăcire, o erezie a culturii europene. O teză opusă celei romantice e prezentată de A. H. L. Heeren, în *Istoria studiului literaturii clasice, de la renaşterea ştiinţelor* (1797–1801): resurecţia limbii latine ca şi a literaturilor clasice este fundamentul însuşi al culturii moderne.

Precursorii cei mai apropiaţi ai lui Jakob Burckhardt, istoricii care au încercat să sintetizeze cunoştinţele acumulate în decursul secolelor, privitor la Renaştere, sunt: Karl Hagen, Georg Voigt, William Roscoe şi J. C. L. Simonde de Sismondi. Lucrarea masivă a lui K. Hagen, *Condiţiile religioase şi literare ale Germaniei în epoca Reformaţiei (Deutschlands literarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter*, 1841–43) înfăţişează un tablou amănunţit al Evului-Mediu, al motivelor decadenţei sale, al umanismului, totul în raport cu mişcarea Reformei religioase. Renaşterea apare ca o reacţie naturalistă împotriva transcendentalismului medieval şi ca un rezultat al ascensiunii clasei burgheze. Tot umanismul constituie obiectul lucrării lui G. Voigt, *Resurecţia antichităţii clasice, sau primul secol al umanismului (Die Wiederbelebung des classischen Altertums, oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, 1859). Viziunea lui Voigt este aceea a unui protestant, admirator al clasicilor antichităţii care, dincolo de orice înfeudare la o credinţă, respectă *faptul* istoric, adevărul obiectiv. Biograf al lui Enea Silvio de Picolomini (papa Pius al II-lea), Voigt este preocupat de condiţia umaniştilor. Personalitatea lor îl fascinează. Istoricul protestant este

atras încă mai puţin de cultura clasică a umaniştilor cât de caracterul profan al atitudinii lor şi de individualismul lor. Alcătuind o castă laică a oamenilor cultivaţi, ei erau, în general, liberi de orice etică ori religie. De aici amoralismul lor. Deşi erau oameni de litere, cărturari, fiind imitatori servili ai anticilor, erau lipsiţi de discernământ critic, de metodă filozofică. În mod cu totul bizar, Voigt atribuie Italiei din timpul Renaşterii rolul „de a recapitula antichitatea şi floarea deschisă a vieţii creştine romantice, de a uni frumuseţea formală şi sensibilă care a fost partea de moştenire a popoarelor vechi cu spiritul romantismului în artă"[1]. Umaniştii credeau că, o dată cu ei, cu restaurarea literaturii şi artelor, începe un nou secol al lui August. Gloria lor de altădată a pierit. Un caz cu totul excepţional, pe care îl analizează autorul pe larg, este acela al lui Petrarca. Într-însul vede Voigt personalitatea puternică a celui care a rupt legăturile corporaţiei şi a făcut din eul său centrul lumii; Petrarca devine astfel profetul lumii noi, moderne. Descrierea individualismului renascentist, pe care o întreprinde Voigt în cartea sa, se apropie de viziunea burckhardtiană asupra *„dezvoltării individului"* în Renaştere.

Spre deosebire de istoria artelor şi a literaturii, în care întâlnim conceptul Renaşterii aplicat unei perioade bine definite, încă la începutul secolului trecut, istoria generală continuă să folosească acest termen în sensul vag şi limitat de trezire a spiritelor, până târziu, spre mijlocul veacului. Devenise convenţională o împărţire a istoriei europene în trei mari perioade: antichitatea, Evul-Mediu şi epoca modernă ale cărei începuturi se fixau în preajma anului 1500. Marii istorici din prima jumătate a secolului al XIX-lea, Ranke ori Guizot, n-au folosit termenul de Renaştere pentru a determina o perioadă anumită. Cei care au contribuit, prin lucrări speciale, la precizarea acestei categorii şi, bineînţeles, la descrierea faptului istoric căruia i se aplică, au fost englezul William Roscoe, elveţianul J.C.L. Simonide de Sismondi şi predecesorul imediat al lui Burckhardt, francezul Jules Michelet. Lucrările lui Roscoe *(Viaţa lui Lorenzo de Medici zis Magnificul* – 1796 – şi *Viaţa şi pontificatul lui*

[1] G. Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Altertums, oder das erste Jahrhundert des Humanismus,* 1859, 3. – Cf. Ferguson, *La Renaissance,* p. 151.

Leon al X-lea – 1805), adeseori citate în *Cultura Renaşterii,* sunt construite cu multă acurateţe şi erudiţie, dar nu depăşesc în privinţa concepţiei privitoare la epoca studiată teza lui Voltaire. Exagerând influenţa casei de Medici, Roscoe descrie reînnoirea culturală italiană din secolul al XV-lea şi al XVI-lea ca un proces în centrul căreia se află cunoscuta casă princiară din Florenţa. Dacă ipoteza de la care pleca istoricul englez era aceea a unei tiranii luminate care poate să aibă o influenţă culturală binefăcătoare, marea lucrare a lui Sismondi *Istoria republicilor italiene în Evul-Mediu* (16 vol., Zürich şi Paris, 1807–18) este scrisă în spiritul unui liberalism rousseauist. Ca şi unii umanişti, Sismondi atribuie tiraniei împăraţilor romani decadenţa imperiului. Renaşterea începe pentru el (ca şi pentru Leonardo Bruni) în clipa în care comunele italiene îşi redobândesc libertatea. De aceea, era comunelor (sec. XII-XIII) în care domină energia libertăţii" constituie adevărata renaştere. Teza lui Sismondi anunţă anumite concepţii post-burckhardtiene.

Pornind de la o idee preconcepută, ea nu poate să dea socoteală de ecloziunea culturală din secolele XIV–XVI. Desigur, Sismondi recunoaşte existenţa unor personalităţi viguroase, de mare talent în aceste secole. Dar – cu excepţia Florenţei care şi ea va cădea sub despotismul casei de Medici – Italia şi-a pierdut libertatea. În ochii lui Sismondi e condamnată la decadenţă, pierderea libertăţii antrenând după sine decăderea moravurilor. Cum se explică, totuşi, dezvoltarea surprinzătoare a artelor? Ecloziune tardivă, pe un plan minor, estetic, al unei libertăţi care agoniza. Burghezia progresistă a dat naştere comunelor libere italiene. Analizele mişcărilor sociale în republicile italiene, pe care le întâlnim în volumele lui Sismondi, nu sunt lipsite de interes. Să nu uităm, apoi, că istoricul elveţian a suferit influenţa romantismului (făcea parte din curtea literară a doamnei de Staël). De aici anumite vederi ale sale tipic romantice: afirmarea superiorităţii morale a secolelor medievale, condamnarea ateismului, a imoralităţii, a pasiunilor şi a egotismului renascentist; de aici dispreţul pentru redeşteptarea studiilor clasice, pentru imitarea anticilor, fenomene atât de însemnate în Renaştere.

Ca şi Sismondi, Michelet este un spirit liberal-democratic; ca şi al istoricului elveţian, spiritul său a fost marcat prin experienţa

romantică. Înrâurire a atmosferei timpului care a afectat sensibilitatea gânditorului mai degrabă decât gândirea sa. Romantismul aprinsese într-însul dragostea pentru trecut, un patriotism foarte specific generației de la 1830, și îi deșteptase curiozitatea pentru tot ce este pitoresc, exotic, caracteristic până la excentricitate, în istoria mondială. Teoria romantică a spiritului național o preia de la germani. Influențe diverse l-au format, de altfel, pe acest istoric, curios de idei ca și de fapte; Vico și Voltaire, Herder și Kant, Sismondi și Guizot și-au disputat spiritul său. Concepția lui istorică este, însă, subiectivă, chiar liric-poematică. *„Primul mare istoric democrat"* – cum îl numește Ferguson, este cel care, înaintea lui Burckhardt, ne-a dat prima sinteză istorică a Renașterii, ca perioadă distinctă în istoria europeană. *„Pătrunderea halucinantă"*, acel dar special al lui Michelet, prin care *„a luminat istoria prin fulgurații"* (Huizinga), i-a permis să izoleze și să cristalizeze, ca într-un precipitat, datele, tradițiile diverse privitoare la Renaștere. În 1855 apare volumul al VII-lea din *Istoria Franței (Histoire de France*, Paris, 1833–1862; ed. def., Paris, 1898), cu titlul *La Renaissance*. După Huizinga (cf. *Wege der Kulturg.*, p. 89 u.), perspectiva lui Michelet asupra Renașterii e aceea a iluminismului preluat de liberalism. Dar ca și în cazul, similar, al lui Sismondi, democratul-liberal elvețian, prieten al doamnei de Staël, Michelet nu este adept al iluminiștilor raționaliști din secolul al XVIII-lea, ci un fidel al școlii romantice. De aceea, nu putem afirma împreună cu Huizinga: Michelet este un iluminist liberal. Cercetările recente ale lui Roland Barthes (cf. *Michelet par lui-même* – ed. du Seuil, 1964) ne-au prezentat o față ascunsă, mult mai autentică a istoricului-profet. Înțelegem, astfel, că pentru Michelet, Renașterea nu era, ca pentru raționaliștii secolului al XVIII-lea, doar lumină, *„lumina în bezna barbară a Evului-Mediu"* (Huizinga). Cele două mari descoperiri ale secolului al XVI-lea, descoperirea lumii și a omului *(„la découverte du monde et la découverte de l'homme")* nu înseamnă doar lumina rațiunii care înlocuiește bezna barbariei iraționale. O transformare a viziunii cosmologice, o metamorfoză a concepțiilor despre lume și viață implică o mutație mai profundă a umanului decât aceea pe care ar fi putut-o bănui cugetătorii din „secolul

luminilor". Ori Michelet a înțeles prea bine că secolul al XVI-lea, secolul care merge *„de la Columb la Copernic, de la Copernic la Galileu"*, în care omul se regăsește pe sine, în care Vesalius și Michel Servet descoperă unele taine ale vieții, în care Luther, Calvin dar și Cujas, Rabelais, Montaigne, Shakespeare și Cervantes pătrund în straturile adânci ale naturii umane, este timpul unei *„noi credințe"*. Antichitatea nu este decât unul din pilonii de susținere a noii credințe. Omul Renașterii se recunoaște ca într-o oglindă ideală în omul antichității. Dar sursa principală a înnoirii nu e în antichitate, ci în descoperirea lumii, deci într-un nou contact cu natura, și în revelarea rațiunii, cercetătoare. *„Arta și rațiunea reconciliate* – spunea Michelet – *iată Renașterea, cununia frumosului cu adevărul."* Tot astfel ar fi putut spune că arta renascentistă apare la răscrucea dintre frumos și natură. Renașterea, după Michelet, este așadar o redescoperire a naturii, a naturii umane ca și a Cosmosului.

Istoric genial, dar întrucâtva rapsodic, Michelet a avut o intuiție a fenomenului renascentist, mai mult decât o concepție elaborată în ce privește Renașterea. Jakob Burckhardt va fi cel care, folosindu-se de feluritele tradiții, va da Renașterii, acestei prodigioase epoci din istoria și cultura europeană, într-o amplă sinteză, tabloul pe care-l merita.

Destinul unui european

Casa în care s-a născut Jakob Burckhardt, la 24 februarie 1818, era una din acele vechi clădiri ale orașului Basel, care adăpostise multe generații de burghezi ce-și treceau din tată în fiu avuția, virtuțile și prejudecățile. În secolul al XV-lea casa servise drept domiciliu pentru Arhidiaconul domului în preajma căruia fusese construită. Viitorul istoric era descendentul unei familii de patricieni înstăriți; spița paternă Burckhardt, ca și cea maternă, Schorndorff, erau dintre cele mai vechi, mai bine cunoscute în oraș. Un străbunic, Daniel Schorndorff, fusese deputat, altul, Don Emmanuel Burckhardt, ajunsese vicerege în Sicilia. Juriști și teologi s-au succedat în familia protestantă, luterană, puritană. Între strămoși existaseră însă

şi unii care părăsiseră oraşul de baştină, emigrând în Italia sau Franţa. Printre aceştia fusese şi acel Don Emmannuel, aproape legendar, rară pasăre aristocratică într-o stirpe autentic burgheză. Tatăl lui Jakob Burckhardt studiase la Heidelberg filologia şi teologia. Filozoful şi teologul Schleiermacher fusese unul din dascălii săi. Întorcându-se în ţară devenise pastor în Lansen. Credincios, „pietist", era un bun predicator şi, îndeosebi, un pedagog plin de râvnă. Scria mici lucrări pentru elevi, catehisme, o istorie a oraşului Basel, descoperea cronica lui Herman Offenburg şi publica diverse studii de istorie şi istoria artelor. Acasă, avea o frumoasă colecţie numismatică (bani şi medalii), primul tezaur istoric pe care îl cercetează Jakob Burckhardt în copilăria-i liniştită, petrecută între casa părintească, şcoala dascălului Munzinger şi vacanţele din Rafzerfeld. Moartea mamei, apoi evenimentele care au dus la scindarea cantonului Basel, criza din 1830–1833 au tulburat pacea domestică a casei Burckhardt. Biserica luterană din Basel trece şi ea prin momente grele, o atmosferă apocaliptică, sumbră se întinde peste oraş.

Copilul descoperă de timpuriu universul prodigios, plin de minunate ficţiuni, al istoriei. Imaginile de pe monezile şi medaliile vechi îl pasionează. Desenează decoruri la o dramă cu subiect din istoria Habsburgilor; oraşul Basel în Evul-Mediu e un capitol de istorie pe care-l are sub ochi în cronica de piatră a catedralei, în tezaurul din dom. Face primele schiţe pentru o cosmografie istorică. Cercetând cabinetul de antichităţi Johann Heinrich von Speyr, citind cu tot mai multă ardoare tratate de istorie, studii monografice, Burckhardt se pregăteşte, încă fără să ştie, pentru viitoarea sa carieră. Dar adolescentul nu este sedus doar de monumentele trecutului, ci literatura şi artele îl ispitesc; are un caiet pe care-l intitulează *Composizioni di Giacomo Burcardo* (italienizat, numele său pare să-l apropie de condiţia autentică a muzicantului). Mici piese, comentarii muzicale, variaţiuni pe teme, uneori sinistre, de un romantism dezlănţuit: *Sărbătoarea morţii lui Ludovic al XVI-lea,* un coral pe textul: *O, creştet plin de sânge şi răni* sau muzica la *Dies irae*. Compune o melodie pe cuvintele *Dies irae, dies illa...*, şi cam tot în acelaşi timp scrie poezia *După judecata din urmă;* meditează asupra unei comunităţi a morţilor. Dar, totodată, lepădând obsesia

morţii din *Dansul macabru,* scrie balade romantice. Italia, ţara în care *„înfloresc lămâi"* exercită asupra sufletului său acel apel al *„sudului"* pe care atât de mulţi nordici l-au auzit. Încă nu coborâse spre Mediterană dar Veneţia, Dante şi Tasso, fascinantă triadă, simbolică pentru el, îl robiseră. Italia e neîncetat prezentă în poeziile sale: *Cântecele lui Tasso, Don Gennaro, Isola bella* etc. În această lume fantasmagorică a unei Italii visate, tânărul coboară cu uneltele unei poezii romantice. De altfel Italia sufletului său este, înainte de toate, patria Renaşterii. Încă în copilărie urmărise peisaje ale acestui sud miraculos, joc cu un fel de lanternă magică, mai târziu însă făcuse cunoştinţă mai apropiată cu ţara artei generoase. În biblioteca din Basel găsise o ediţie din 1575 a cărţii lui Paolo Giovio, *Elogia virorum literis illustrium.* Citise vieţile scriitorilor iluştri ca şi *Viri bellica virtute illustres – Vieţile bărbaţilor care s-au ilustrat în război.* La originea încercărilor sale dramatice stătea geniul sumbru şi greoi al lui Hebbel. Dar pe lângă aceste exerciţii particulare, divertismentele unui adolescent inteligent şi sensibil, Jakob Burckhardt urma cursurile gimnaziului din Basel, străveche instituţie pedagogică în care studiul limbilor alcătuia temelia instrucţiei. Spiritul dominant era acela al neoumanismului. La marile festivităţi, rectorul Rudolf Hanhart sau profesorul K. F. Lartoris ţineau mari discursuri de aparat. După gimnaziu, Burckhardt frecventează un *Paedagogium* (1833-1836). Cursurile se ţineau în colegiul Augustinian. Doi profesori au avut, se pare, o înrâurire asupra tânărului nostru: Franz Dorotheus Gerlach, latinist distins, destul de pedant, adversar al iluminismului ca şi al pietismului, bun cunoscător al lui Sallustiu, şi Wilhelm Vischer, elenist, fost elev al celebrilor profesori Niebuhr şi Welcker. Profesorul de elină purta, ca pe o aureolă, ori o stranie investitură, amintirea unei călătorii în Elada. Alţi dascăli care predau la Paedagogium, în acei ani, erau Friedrich Brömmel, profesor de istorie care păstra anumite relaţii cu Niebuhr, şi Alexandre Vinet, care preda limba şi literatura franceză, autorul elogiat de Sainte-Beuve al unei *Crestomaţii.* Profesorul de germană era Wilhelm Wackernagel, cunoscutul scriitor romantic, proaspăt sosit din Berlin. Cu toată rezerva iniţială a elevului Burckhardt – Köbi cum îi spuneau colegii şi familia –, scriitorul şi profesorul nu

întârzie să-l remarce şi să devină mentorul său în ce priveşte arta poetică şi creaţia poetică propriu-zisă.

După ce urmează ca *„iuvenis humanissimus“* timp de trei ani cursurile la Paedagogium (distingându-se *„in studiis humanitatis ac literarum“),* Jakob Burckhardt părăseşte şcoala, înscriindu-se la universitate. Ciudat, tânărul care strălucise pe băncile colegiului la istorie şi filologie, care purta o corespondenţă savantă cu istoricul Schreiber, poetul şi compozitorul din anumite ore intime, nu se înscrie la o facultate de litere ci la teologie. Criză interioară?

Ce l-a determinat pe Jakob Burckhardt să ocolească studiile sale preferate, să se înscrie abia peste trei ani la cursurile de istorie ale Universităţii din Berlin? Va recunoaşte singur, mai târziu, că s-a lăsat influenţat de tatăl său care dorea ca Jakob, întâiul născut, să urmeze calea sacerdotală; totodată, va mărturisi că n-a regretat niciodată studiile sale teologice. Paralel cu teologia, studiază istoria, face numeroase excerpte din lucrări asupra artelor; tratatul de *Istorie elină* al lui Brömmel îl umple de admiraţie. În acelaşi timp, poetul dintr-însul se exersează traducând din Sophocle, Eschil. Numeroasele lui caiete cu versuri nu vor fi publicate niciodată.

Întorcându-se la Basel, după o scurtă şedere la Neuenburg, Burkhardt pătrunde într-un univers spiritual pentru care avea oarecare pregătire dar care, totuşi, îi era necunoscut. Exegeza biblică, interpretările din Isaia, tezele dogmatice, problematica Bisericii protestante, relaţiile polemice cu catolicismul, ebraica, toate acestea constituie, timp de câţiva ani (1837–1839), obiectele sale de studiu şi meditaţie. Într-un *Curriculum vitae,* conceput în latineşte, va scrie, mai târziu: *„Cursurile de teologie pe care le-a urmat sub conducerea unor profesori ca De Wette şi Hagenbach nu le-a regretat niciodată, ci le-a considerat drept o pregătire de dorit pentru orice cercetător al istoriei“*. Totuşi după câteva semestre de teologie, tânărul Burckhardt se hotărăşte să părăsească această cale şi să se înscrie la istorie. Ce l-a determinat să facă acest pas? Ştim că dispreţuia ortodoxia prea habotnică a clericilor, că prefera să rămână un eretic. Atitudinea etică pentru care simţea pe atunci o atracţie era ataraxia stoică, detaşarea de orice pasiune. Dar sufletul înclinat spre exaltări al tânărului student nu se putea constrânge la rigorile stoice. În

privinţa credinţei, cea mai gravă probă a negativismului său din perioada studiilor este declaraţia pe care o face odată: *„Nu există revelaţie“*. Repudiere a manifestării transcendenţei în lumea umană. Un asemenea cuget răzvrătit nu putea să continue studiile teologice. Familia se lasă înduplecată, poate părăsi teologia. În timpul unei calme veri elveţiene face, împreună cu Aloys Biedermann, mici excursii; tinerii comunică în cultul lui Hegel.

Ca teolog, Burckhardt nu părăsise preocupările umaniste: gramatica comparată, poetica, retorica şi stilistica. Romanticul Wackernagel, care îi fusese profesor continuase să-i supravegheze studiile. Tânărul, fermecat de artele liberale şi mai ales de miraculoasa libertate, pe care o descoperă, după părăsirea facultăţii devorează de-a valma opere clasice (Pindar, Eschil etc.), de istorie (Niebuhr etc.), culege materiale pentru o istorie a Reformaţiei, ba chiar asistă la nişte săpături arheologice. Totuşi, cu toată risipa tinereţii, cu toate că e mulţumit de ceea ce face, tânjeşte spre o ţară a preafericiţilor. Italia, paradisul meridional îl atrage ca pe orice suflet nordic. În timpul studenţiei la Basel făcuse trei călătorii (1837-38-39) în sud. Lumea ideală, socoate el în tot acest timp, este Italia. Mai târziu, amintirile călătoriilor (pe care le va reface, cu mai multă grijă, mai atent la cele din jurul său) vor însemna pentru profesorul de istorie, tărâmul luminos al unor revelaţii miraculoase. Italia deşteaptă în el un demon al poeziei, care se va astâmpăra doar târziu, printre zăpezile elveţiene. Întors din prima călătorie scrisese o elegie de iarnă asupra Italiei pierdute. Dar Corpul ideal descoperit în pictura şi sculptura italiană, cere să fie reprodus, păstrat. Burckhardt observă şi desenează. Stă multă vreme în preajma domului din Milano; Leonardo da Vinci ajunge să îl obsedeze. Ca şi oraşele: Genova, Pisa, Florenţa, madonele din biserici, Capriccio la Ufizzi! Rare zile de melancolică depresiune întrerup exaltarea călătoriei. Fiul austerilor patricieni din Basel scrie o elegie la Fiesole, descoperă Tessin-ul într-o vară. Întors în ţară, în cantonul trist şi mohorât, după explozia de lumină mediteraniană se simte exilat. Italia va rămâne întotdeauna patria sufletului său.

Bizară pedagogie dublă – atât de hotărâtoare pentru *forma mentis* burckhardtiană: iarna semestre de severă teologie protestantă

în Basel, vara peregrinări pasionate prin Italia. După terminarea semestrelor de teologie, întors din ultima călătorie în Italia (1839), Jakob Burckhardt își ia din nou rămas bun de la orașul natal, pentru a pleca, de astă dată cu un larg ocol, prin Germania de sud și Boemia, la Berlin. În realitate, cu excursia lungă pe care o face înainte de a se înscrie la facultatea de istorie a universității din Berlin, încep anii studentului rătăcitor. Va cutreiera Germania, apoi Franța, Belgia, Olanda și din nou Italia; se va întoarce din când în când acasă, la Basel. Între plecarea la Berlin (1839) și întoarcerea definitivă la Basel, în 1858, sunt aproape nouăsprezece ani în care se formează istoricul, în centrele universitare, în marile biblioteci europene, și mai cu seamă prin contactul direct cu o întreagă umanitate europeană. Va studia marile etape ale istoriei și culturii din antichitatea greco-latină, prin Evul-Mediu, până la Renaștere și Reformă, va medita asupra istoriei, asupra obiectivelor și metodelor ei. Când se va întoarce la Basel, Burckhardt va fi – la patruzeci de ani, bărbatul pe deplin format, încercat, știind ce are de făcut. Mai rămânea ca alții să-i ofere posibilitatea de a-și realiza proiectele.

Deocamdată, încep anii de studenție berlineză. Cerul Italiei e foarte departe; fostul student în teologie traversează o gravă criză religioasă. Prieteniile (Biedermann, Zwicky) îl ajută să treacă peste orele grele de tulburare a conștiinței. Poezia îi oferă și ea mângâierile ei. Dar o poezie mai înaltă găsește în istorie. Într-adevăr, în primele luni ale șederii sale la Berlin, Burckhardt descoperă în studiul istoriei un mijloc de salvare prin cunoaștere. În 1839, într-o seară de noiembrie, azvârle poemul lui Ariosto *Orlando furioso*, care nu-i mai produce acea stare de euforie pe care o căuta ca un împătimit al poeziei. În schimb, mărturisește el într-o scrisoare către prietenul său Tschudi, descoperă deodată că până atunci n-a iubit cu adevărat Istoria, Doamna aspirațiilor sale mai înalte. Iat-o însă acum în fața lui, ademenitoare. *„Sunt ferm hotărât să o slujesc de acum încolo, să-i dedic viața mea, lipsindu-mă, poate, de fericirea familiei...“*[1]. Își ia rămas bun – bineînțeles nu pentru totdeauna – de la poezie. În

[1] Scris. către Tschudi din 19 dec. 1839, cit. Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt, Eine Biographie*, vol. II, p. 23.

luarea acestei hotărâri, tânărul e îndemnat de pilda marilor istorici, dascălii săi. Universitatea din Berlin avea în acea vreme o pleiadă de profesori, pe care Burckhardt îi audiază cu râvna neofitului. Spiritul lui Hegel (mort cu câțiva ani înainte) mai plutea încă în sălile de curs ale facultății de filozofie. Peste tot puteai întâlni admiratori, urmași fideli ai gânditorului. Facultatea de istorie nu era, desigur, întru totul de acord cu filozofia istoriei pe care o propovăduise Hegel. Savanți, specialiști în anumite domenii, istoricii nu puteau admite teoriile unuia care s-a apropiat de tărâmul lor prin poarta de acces a unor categorii abstracte și nu prin intermediul cercetărilor obiective. Printre specialiștii facultății se găsea și Franz Kugler, cel care va deveni prietenul lui Burckhardt și la al cărui *Manual din Istoria picturii (Handbuch der Geschichte der Malerei*, Berlin, 1837, ed. a II-a revizuită și adăugită, 1847) va colabora mai târziu; în acel an universitar, 1839–1840, Kugler preda un curs de Istoria Arhitecturii, publicat mai târziu de istoricul din Basel (*Geschichte der Baukunst*, republ. în 1868 sub titlul *Geschichte der Renaissance*), și citat de acesta în *Cultura Renașterii*.

Profesori cunoscuți mai erau: Johann Gustav Droysen care ținea prelegeri despre Istoria antică, August Boeckh al cărui curs fusese de asemeni dedicat „antichităților eline“, precum și câțiva foști elevi ai școlii lui Savigny: Ernst Theodor Gaupp, George P. Phillips, Karl Gustav Homeyer. Cel mai de seamă istoric care putea fi audiat în acea vreme, la Berlin, era Leopold Ranke. Cursurile pe care le ținea acesta, în anii 1840–1843, vizau istoria Germaniei, a Evului-Mediu și istoria modernă. Atunci când impunătorul Ranke își începea prelegerile cu cuvintele *„popoarele sunt ideile lui Dumnezeu“*, Burckhardt nu se putea împiedeca să nu-l admire și în același timp să nu rămână nedumerit. Bătrânul istoric îl remarcase curând pe discipolul său helvet, îl recomandase, ceva mai târziu, cu ocazia creerii unui post vacant la universitatea din München. Numirea nu s-a făcut, dar prietenia între magistru și elev a devenit mai strânsă. O depărtare oarecare se va produce mai târziu când în gândirea istorică a lui Burckhardt va interveni o convertire. El își va spune la un moment dat, cu cuvintele lui Remigius către Clovis: *„incende*

quod adorasti et adora quod incendisti" – *„arde ceea ce ai adorat și adoră ceea ce ardeai".*

Valorile istorice, perspectiva din care judecase până atunci istoria se vor modifica. Cultul lui Ranke pentru Europa medievală germanică, pe care studenții săi îl împărtășeau, se va desacraliza în viziunea maturității istorice a lui Burckhardt. Criza – mutația interioară în concepțiile sale – va avea loc abia în 1852. E interesant de notat că modificarea se petrece, înainte de toate, în sfera istoriei artelor. Atunci când (în 1846) descoperă, în cursul unei călătorii în Italia, însemnătatea *clasicității,* începe acel proces de convertire, asupra căruia vom mai reveni, convertire de la panteismul istoric la noi norme istorice, de la Germania la Italia, de la Evul-Mediu la Renaștere.

Burckhardt părăsește Berlinul pentru a audia unele cursuri ale istoricilor din Bonn. Alt oraș, alte prietenii. Căci tânărul savant nu este doar studiosul îngropat în fișe și excerpte ci un plăcut om de lume, cu o adevărată pasiune a prieteniei. La Berlin îi cunoscuse pe Eduard și Hermann Schauenburg, la Bonn pe Gottfried Kinkel și cercul Cărăbușului (*Maikäferbund*). Călătoriile pe care în ultimii ani le făcuse în Italia îi lăsaseră nu numai un orizont interior, îndepărtat, al seninei aduceri aminte, ci și o aură de lumină pe care – în ochii colegilor săi – o purta cu el. Recomandațiile primite la Basel îi deschiseseră saloanele berlineze și tânărul istoric elvețian găsea peste tot ceva din căldura la care râvnea. Ar fi dorit, desigur, o prietenie în care el „să însemne totul", în care dăruirea să fie deplină; se mulțumea însă cu acea intimitate pe care o dă camaraderia, pe care îngrădesc convențiile, pe care o întrerupe despărțirea. Căuta îndeosebi acele case – și în Germania nu erau puține – în care se făcea muzică. Avea o voce plăcută și adeseori, la invitație, cânta. Prefera însă saloanele în care putea să asculte un bun cvartet de coarde, un pianist ori o cântăreață de lieduri. Astfel era casa lui Karl Vivigens von Winterfeldt, meloman rafinat, istoric al muzicii în orele de răgaz pe care i le permitea viața în înalta societate prusacă și funcția de consilier la Curtea supremă din Berlin. Din Italia, von Winterfeldt adusese peste o sută de volume in-folio, texte de muzică italiană, o adevărată comoară pe care o prelucra în explorări de

muzicolog. În scrisorile sale, Burckhardt istorisește asemenea serate muzicale în casa consilierului unde venea întovărășind pe bătrânul maestru Ranke; mai veneau sculptorii Rauch, poetul Tieck, romanticul cu înclinații spre fantastic, președintele von Kleist; după ceai se prezentau tablouri vivante, cu doamne costumate apărând într-o cameră învecinată pe un fond puternic luminat. Se executau canzone sau arii din opere, cu acompaniament de vioară. Dar, deși muzica italiană era preferată, se executau piese și din repertoriul german; aici are Burckhardt revelația muzicii vechi bisericești prezentată de un „cor particular" și descoperă grația patetică a muzicii lui Gluck.

Tot în același timp caietul de însemnări se îmbogățește cu peisaje care-i marchează etapele vagabondărilor: Bodetal, Hildesheim, domuri desenate în peniță – Mainz, Köln – Rinul văzut la Bingens, la Andernach...

Primele lucrări ale istoricului, studii sau prelegeri seminariale, aparțin perioadei berlineze. Era firesc ca Ranke să-i pretindă o lucrare de seminar cu subiect din epoca sa predilectă, Evul-Mediu. Tema, *Carol Martell,* presupunea cercetări în Analele Carolingiene, compulsarea colecției *Excerpta ex veteribus Germaniae annalibus.* Tot domeniului istoriei medievale îi aparține și studiul *Konrad von Hochstaden.* Burckhardt meditează pe marginea acestor lucrări (ca mărturie avem însemnările sale) la problema Europei ca unitate istorică, și la cultura gotică.

Într-un eseu despre *Operele de artă din orașele belgiene* tânărul istoric își pune, pentru întâia oară, problema Renașterii. El critică atribuirea unor opere epocii renascentiste, căci – după el – acest termen se aplică numai Italiei. În Nord „așa-zisa Renaștere" nu este altceva decât ieșirea la suprafață a *„elementului decorativ-fantastic"* pe care goticul german l-a ținut multă vreme sub obroc. Bizară interpretare care nu anunță tezele burckhardtiene de mai târziu, decât într-un singur punct: Italia este țara autentică a Renașterii, în timp ce „nordicii" sunt niște medievali întârziați. Ne aflăm încă departe de viziunea ulterioară; istoricul nu are încă o părere proprie asupra Renașterii. Aceasta se formează încet și s-ar putea spune că vizita în Belgia nu a fost – în acest sens – zadarnică.

Prin ciudate filiere îi parvin semne pe care abia mai târziu le va înțelege integrându-le într-un sistem.

Printre cunoștințele pe care le face la Berlin se numără Bettina von Arnim. Într-o scrisoare din 21 martie 1842 către Kinkel, notează: „Mâine se împlinesc zece ani de la moartea lui Goethe, iar eu merg la Bettina." Copila de altădată, cu care bătrânul olimpic purtase o admirabilă corespondență, devenise între timp soția poetului Joachim von Arnim și pentru Burckhardt o verigă vie a lanțului care-l leagă de seniorul spiritului din Weimar. Goethe înseamnă pentru ei geniul universal în sensul în care l-a preconizat omul Renașterii. Prin Goethe, stabilește o legătură cu acel *uomo universale,* operele cu subiecte renascentiste ale poetului lăsându-i amintiri ce nu se vor șterge și care se vor lumina atunci când, întors în patrie, va scrie *Cultura Renașterii în Italia.*

Dar un îndemn în această privință avea să-i vină și din altă parte. Mișcarea prerafaelită în arta plastică a însemnat o reactualizare a problemei Renașterii. Știm că pictorul Overbeck și cercul *nazarenilor* din München repudiaseră – în numele unei arte creștine – pictura Renașterii. O întreagă dispută pornise atunci, în legătură cu arta italiană, cu valoarea stilului renascentist. Burckhardt participă la discuții și, firește, își pune și el întrebarea, cu care revista de artă *Kunstblatt* deschisese dezbaterea: *„Ce este Renașterea?"* Răspunsul avea să mai întârzie câțiva ani.

Privind de la oarecare distanță formarea unui spirit, evoluția sa pare să fie dirijată, un destin pare să se împlinească. Nu există hazard, întâlnire întâmplătoare. Atunci când urmărim itinerarul unui istoric toate drumurile pe care le bate converg, aparent, spre punctele nodale pe care operele sale le închipuie. Desigur, Burckhardt n-a plecat de la Berlin cu un plan cert al lucrărilor de mai târziu. Vizita la Weimar, în orașul-templu al lui Goethe, încântarea pe care i-o oferă, la Bruxelles, spectacolele de balet ale lui Fanny Elssler sau dubla impresie pariziană a mormintelor regale de la Saint-Denis și a vestigiilor revoluției, toate acestea și altele încă par să ofere experienței estetului și istoricului pietre pentru templele sale de mai târziu. Contactul cu romantica franceză, întâlnirea cu Victor Hugo, cu pictura Renașterii la Luvru sunt, însă, experiențe divergente. Burckhardt a plecat de la Berlin ca un adept al școlii germane de istorie, ca un fervent medievist. Tendințe contrare au operat însă într-însul; a auzit apelul Italiei și al clasicismului mediteranean.

Deși terminase studiile, prelungite dincolo de timpul obișnuit al studenției, întors la Basel, este departe de a fi devenit istoricul matur gata să purceadă la construirea monumentelor sale. Promovat doctor al Universității din orașul natal, are o îndoită activitate, didactică și publicistică. Docent al facultății de istorie, ține prelegeri libere, conferințe despre *„Germanism și creștinism"*, despre *„istoria Evului-Mediu"*, despre *„filozofia istoriei"*. Redactor la *Basler Zeitung (Jurnalul din Basel),* istoricul care avea mai multe cunoștințe despre unele perioade ale Evului-Mediu decât despre timpul în care trăia începe să privească mai atent la cele ce se petreceau în jurul său. Curentele mari de opinie din Europa îl interesează mai puțin decât răsfrângerea lor în viața micului canton elvețian.

Sub conducerea lui Andreas Heusler, *Basler Zeitung* era o publicație conservatoare de nuanță protestantă. Ostilă atât patricienilor reacționari cât și radicalilor, ea reprezenta interesele și concepțiile unei burghezii liberale, intelectuale. Atitudinea lui Burckhardt față de tulburările interne din *land*-ul Basel ca și față de criza germană este semnificativă: e solidar cu liberalii germani și e de acord cu revendicările democraților din Basel. Dar, în același timp, dă dovadă de conservatorism: se opune introducerii votului universal. E mult mai la largul său atunci când i se cere să vorbească despre istoria artelor. Estetul nu se va putea interesa niciodată, mai îndeaproape, de mersul treburilor politice în lume. Pasiunea sa era alta. E fericit când i se dă o docentură în istoria artelor. Parafrazând un cuvânt al lui Geibel, el declară: *„Actualitatea nu este frumoasă, frumosul este însă întotdeauna actual"*. Singură valoarea estetică o socotește eternă, înțelegând printr-o asemenea valoare nu o entitate abstractă ci însuși conținutul concret al operei de artă.

Desigur, orice operă are un caracter temporal, este istorică. Raportul dintre perenitatea și caducitatea creației artistice conferă artei ambiguitatea și patetismul ei. Burckhardt – artist și istoric – cunoștea prea bine această ambivalență. Dovadă studiile sale din

perioada 1843–1846, privind istoria arhitecturii, a stilurilor, arta antică, goticul. O asociație liberă, academică îi dă posibilitatea să țină un ciclu de conferințe despre evoluția picturii, din Evul-Mediu până în secolul al XIX-lea. Sunt deosebit de interesante conferințele despre Renaștere, analiza comparativă a artei italiene și nordice. Unele din trăsăturile pe care le va atribui Renașterii își fac apariția în aceste prelegeri.

S-ar putea ca însăși ocupația aceasta a conferențiarului pregătindu-și expunerile și mapele cu ilustrații ajutătoare să fi declanșat într-însul dorul de sud, pofta după lumina Toscanei, după Mediterană. În 1846, după ce își dă demisia din funcțiile pe care le ocupa, pornește la drum. Nu s-ar putea spune – judecând după anumite indicii – că pleacă cu conștiința împăcată. Într-o scrisoare adresată lui Hermann Schauenburg la 28 februarie 1846, în ajunul plecării, mărturisește: *„mi se pare că citesc în ochii d-voastră un reproș tăcut, pentru motivul că mă las atras, în mod atât de ușuratec, de mirajul sudului, de artă și antichitate, în timp ce lumea se zbate în chinurile facerii, în timp ce totul se sfărâmă în Polonia...“*[1]. Spirit sensibil la seismele veacului, Burckhardt nu putea să nu simtă, cu puțin timp înainte de izbucnirea revoluției din 1848, că echilibrul european (fals întreținut de moștenitorii Congresului de la Viena) este foarte șubred. Imaginație vie, alimentată de viziunile unui Ev-Mediu romantic, de educația sa biblic-protestantă, Burckhardt prevede răsturnări spectaculoase, un adevărat apocalips. Călătoria în Italia este un refugiu; ca întotdeauna, țara sudului este pentru el tărâmul în care nordicul tulbure dintr-însul își redobândește echilibrul. De astă dată, amenințarea care i se pare mai mare în nord decât în sud îl face să se refugieze din fața valului eschatologic pe care îl prevede. *„...Putem să ne scufundăm cu toții: în ce mă privește știu că mă voi duce la fund, din pasiune pentru cultura străveche a Europei.“*[2]

---

[1] Scrisoare către Hermann Schauenburg, din 5 mart. 1846, cit. de Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt,* vol. II, p. 582.

[2] Scrisoare către Kinkel din 11/12 sept. 1846, cit. de Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt,* vol. II, p. 583.

Cultura în straturi a Italiei, de la ruinele templelor, prin basilica creștină la un palazzo al Renașterii, Como, Genova, Civita Vecchia, apoi Roma; scrisorile, poeziile, desenele stau mărturie: istoricul-poet din Basel privește, *participă* ca un contemporan la tot ce s-a păstrat din trecut. Poeziile din Roma și Veneția sunt ale unui epicureu care – paradoxal – e în același timp an ascet. Jurnalul său de călătorie e al unui *„saltimbanc“* care, studios ca un clasic, nebun ca un romantic, cutreieră țara latină. Este un pierde-vară în înțelesul lui Eichendorff, face elogiul unei vieți de *dolce farniente*. Dar feeria are un sfârșit. Înapoi la Basel, apoi la Berlin; munca la manualele de istoria artelor ale lui Franz Kugler. Italia nu poate fi însă uitată. Nu lucrează oare istoricul tocmai la volumul privind arta în Italia la sfârșitul Evului Mediu? Nu încearcă el o pledoarie – cea dintâi! – pentru Renaștere? De altfel se va întoarce, în scurtă vreme la Roma, unde îl va surprinde furtuna de mult presimțită. Nu-l vom vedea pe Burckhardt revoluționar. Prietenul său Kinkel ia parte la răscoalele din Baden, este închis și condamnat. Istoricul estet din Basel suferă, e zdruncinat, dar preferă să rămână departe de epicentrele cutremurului european. La Roma, în iarna lui 1847/48, meditațiile sale se rotesc neîncetat în jurul unui proiect. Pe încetul se cristalizează într-însul un plan de lucru, proiectul unui cosmos istoric pentru realizarea căruia ar fi trebuit să-și dedice întreaga viață. Moment crucial în existența acestui *„pierde-vară“*. Întrucât e cărturar și încă unul trecut prin școala germană, universul istoric pe care îl întrevede îi apare organizat, reprodus în cărți, într-o întreagă *„bibliotecă de istoria culturii“*. Visează o serie de volume despre epoca lui Pericle, epoca Romei imperiale, secolul al VIII-lea, perioada Hohenstaufen, viața germană în secolul al XV-lea, epoca lui Rafael etc. Tulburarea sufletească pe care i-o pricinuiesc evenimentele revoluționare din Europa nu-l poate împiedica pe istoricul culturii europene să nu caute o consolare, dincolo de tirania aparent triumfătoare, în libertatea spiritului creator.

Universul istoric pe care-l întrevede în articulațiile sale principale, la începutul anului 1848, va rămâne desigur nerealizat. Din volumele care ar fi urmat să alcătuiască istoria culturii, Burckhardt n-a scris decât câteva: *Epoca lui Constantin cel Mare* –

care corespunde sfârşitului antichităţii, *Cultura Renaşterii* – care va lărgi mult firida destinată *„Epocii lui Rafael"*. În studiile mai mici va explora epoca imperială romană, Evul-Mediu, perioada reformaţiei şi a contrareformei, domnia lui Frederic cel Mare regele Prusiei etc.

O istorie a culturii europene, acesta este cosmosul al cărui centru unic nu e nicăieri şi la care medita Burckhardt în timpul revoluţiei de la 1848. Este în acest proiect o evidentă voinţă de reconstruire a unei lumi, poate şi o compensare printr-o operă – în acele zile de istorică însângerare a Europei – a unei absenţe din istorie. Burckhardt n-a fost prezent în clipele de răscruce ale veacului său. A căutat, însă, să salveze ceva din legatul altor veacuri.

An de răscruce. Istoricul ştie ce are de făcut. Trebuie să aleagă însă între oraşul natal şi oraşul studenţiei sale. I se oferă posibilitatea să meargă la Berlin; alege Basel-ul. Dar înainte de a se întoarce, de astă dată pentru totdeauna, acasă, va mai încerca o ultimă evadare în sud. E călătoria unui Cicerone, pe tărâmul clasicelor umbre.

Fuga în Italia, astfel s-ar putea numi călătoria lui Burckhardt, ajuns – în 1853 – *„nel mezzo del camin di nostra vita"*. Savantul fuge din lumea severă, dintre pereţii înguşti şi austeri ai Helveţiei natale, înainte de a se închide între ei, atras de mormintele albe de marmură risipite între chiparoşi sub cerul Mediteranei. Nu ceda pentru întâia oară apelului irezistibil al Italiei, ţara artei şi a naturii glorioase, care devenise de mult o adevărată patrie a sufletului său. Cel care se va numi, mai târziu, *„un italian prin dor"*, caută din nou, în această patrie, împlinirea năzuinţei esenţiale: *o năzuinţă formativă*, un *nisus formativus*, în sensul clasic al termenului. Burckhardt vorbeşte o dată într-o epistolă a sa despre un *„Formengeist"* – un duh plăsmuitor dintr-însul – care face ca *„întreaga sa fiinţă să fie numai şi numai dor după o epocă de aur, după o armonie a lucrurilor"*.

Această frază ne aminteşte, întrucâtva, năzuinţa faustică, demonia strunită a personalităţii goetheene. Asemenea acestei personalităţi, natura burckhardtiană trădează *o voinţă de formă*, o tensiune bine temperată care dă o febrilitate romantică echilibrului clasic. Ca şi marele său model, Burckhardt fugind în Italia e mânat

de o năzuinţă formativă. El caută în afară, în opera de artă, desăvârşirea, în peisajul clasic ceea ce vrea să realizeze în el însuşi: o armonie a tuturor celor ce sunt înăuntrul şi în afara lui. Întreaga sa viaţă, din momentul primei plecări în Italia, a stat sub semnul formării, al *Formei*. Acel duh plăsmuitor care-l posedă a căutat felurite modalităţi de manifestare. Le-a găsit, mai presus de orice, în organizarea artistică a datelor istorice, şi va găsi, nu peste mult, în formarea unor tineri, prin efectele pedagogice ale culturii istorice. *„Noi nu vrem să devenim prin experienţă mai deştepţi (în altă împrejurare) ci mai înţelepţi (pentru totdeauna)"* – va spune Burckhardt în *Consideraţii asupra istoriei universale*. Istoria – trăită sau cunoscută – este o şcoală; nu o disciplină plină de doctorală *„răceala obiectivă"* ci *„un mijloc de formare şi o desfătare"*. Ea este îndeletnicirea celui care năzuieşte spre perfecţiune.

„Tu ai vrut să trăieşti viaţa unui om de acţiune şi de aceea a trebuit să te ocupi de tot ce e descompus şi stricat; eu vreau să privesc şi caut armonia"... Astfel îi scrie Burckhardt prietenului său Hermann Schauenburg, făcând apologia divinului răgaz *(„otium divinum")* în care îşi construieşte lucrările.

Înainte de a deveni profesorul de istorie al universităţii din Basel, Burckhardt ocupă un post de conferenţiar la Polytechnikum-ul din Zürich. Abia întors din Italia unde scrisese *Cicerone* – ghidul amatorului de artă – el poartă încă într-însul lumina Mediteranei. Nu se poate despărţi de *Mare nostrum*. De aceea vorbeşte despre Elada, despre antichităţile eline, despre idealul de viaţă elin, deşi auditorul său preferă un ciclu de conferinţe despre Evul-Mediu. Din conferinţele ţinute se alcătuieşte primul test al cărţii pe care Burckhardt o va redacta mai târziu într-o versiune definitivă: *Istoria culturii eline (Griechische Kulturgeschichte)*. Dar tot la Zürich într-o excelentă bibliotecă, începe să lucreze la *Cultura Renaşterii în Italia*.

Din scrisori – ca şi din alte mărturii – ni-l putem închipui pe Jakob Burckhardt, ajuns pe al doilea versant, scoborâtor, al vieţii. După întoarcerea în oraşul natal îi scrisese lui Paul Heyse, la 4 iulie 1858: *„Locuiesc din nou în casa noastră veche, lângă Rin; faţă de cel care eram în 1850–52 nu-mi mai lipseşte nimic decât pianul, părul*

castaniu și... câteva iluzii. Am în schimb mai multe cărți și principii mai solide.“

Pentru locuitorii din Basel, celibatarul singuratic era o apariție familiară. Ei puteau să-l vadă, zi de zi, pe „Köbi“ – așa cum îl numeau în limbajul lor plin de alintări șăgalnice – trecând pe lângă zidurile vechi ale caselor cu triple rânduri de ferestre la podurile înalte, traversând piața Domului, cu același pas, hotărât și copilăros totodată, cu o pălărie mică, rotundă, purtând un costum ușor demodat, întotdeauna negru. Sub braț, într-o mapă albastră avea reproduceri după opere de artă. Omul nu era înalt de stat, iar spinarea, cu trecerea anilor, se încovoiase întrucâtva; înainta ca un drumeț care urcă o coastă alpină. Astfel urca treptele Universității, treptele care-l înălțau deasupra ascultătorilor săi. În picioare, lângă catedră, începea să vorbească, fără să gesticuleze dar cu o bogată gestică verbală. Un adevărat spectacol, într-atât de colorată, de plină de imagini era vorbirea profesorului.

Pentru întreg auditoriul, profesorul Jakob Burckhardt era bine cunoscutul Köbi. Pentru el însuși, cine era el? Poate că se oglindea în imaginea umanistului Pomponius Laetus pe care ne-o schițează în *Cultura Renașterii*. *„Ca docent era foarte conștiincios; înainte de a se face ziuă, îl vedeai coborând de pe Esquilin, cu felinarul în mână, iar sala lui de cursuri gemea de lume; și, fiindcă era gângav, vorbea foarte îngrijit de la catedră, rostirea sa fiind frumoasă și armonioasă. De altfel puținele sale scrieri erau și ele întocmite cu grijă.“* Dacă însă vreunul din ascultătorii săi s-ar fi gândit mai atent, și-ar fi dat seama că nici el, nici alții nu cunosc nimic din viața particulară a acestui bărbat, destul de greu accesibil, refuzând prietenia colegilor, invitând din când în când câțiva studenți la el, în odaia sa modestă, plină de cărți, cu un pat de campanie într-un colț. Desigur, îl văzuseră cu toții îndreptându-se, seară de seară, spre Veltlinerhalle, sau instalându-se în berăria Glock din mahalaua Aschen. Puțini știau că trăiește o viață sever disciplinată, studiind, scoțându-și note, ținându-și cursurile cu multă grijă, scriind până seara când, la orele opt, părăsea masa de lucru și ieșea la plimbare. Duminica după-masă își permitea câte o excursie ceva mai lungă. Puțini l-au cunoscut cu adevărat. Poate nimeni. Nu știm care vor fi

fost sentimentele lui Nietzsche, tânăr profesor numit la Basel, față de mai bătrânul profesor cu care prietenia a durat câteva luni. Un alt apropiat al său, mult mai tânăr, Heinrich Wölfflin, autorul de mai târziu al *Principiilor fundamentale ale istoriei artei*, va vorbi despre întâlnirile cu profesorul, despre plimbările lor sub copacii din piața Domului, și își va aminti sfaturile acestuia: *„Orice vei studia, fii atent înainte de toate la formarea cât mai armonioasă a propriei personalități. Cheltuiește jumătate din timpul de lucru cu lectura scriitorilor din antichitate. Nu citi nici-o carte fără să o conspectezi. Du-te însă, întotdeauna, la surse; de la ele vine binecuvântarea. Esențialul în viață este îndeplinirea datoriei zilnice. Trebuie să-ți faci porția zilnică de muncă pentru ca să fii fericit.“*

Același Heinrich Wölfflin ni-l înfățișează pe profesorul său în anii lungi ai unei senine senectuți, când *„se obișnuise să nu mai ia lucrurile prea în serios“*. Scepticism al experiențelor consumate? Zâmbitoare înțelepciune plutind deasupra lucrurilor? Bătrânul se plângea, pare-se, destul de des, că treburile merg prost în omenire, își întrerupea nu arareori discursul, pentru a exclama cu o mină dezabuzată: *„O vanitas, o vanitatum vanitas!“* Deșertăciune, deșertăciunea deșertăciunilor! Dar – nu uită să adauge Wölfflin – *„în fond, în sufletul lui Burckhardt domnea mereu același sentiment clar și senin, universal deschis, sentiment pe care îl împărtășea tuturor celor care se aflau în preajma lui...“*

Destinul unui om care a triumfat asupra demonului dintr-însul! E adevărat: a reușit în lupta sa, de cele mai multe ori, evitând ciocnirea violentă, neplecându-și urechea la șoapta ispititorului. Cel care a trăit ca un pustnic, ca un ascet laic, dedicat întru totul misiunii sale, cel care simțea o simpatie profundă pentru tot ce îl înconjura (înaltă participare pe care o prețuia în figura unui Leon Battista Alberti), acest om care și-ar fi putut lua, asemenea altor oameni mari ai Renașterii, deviza: *„a voi înseamnă a putea“*, privea spre contemporaneitate, ca spre o epocă de criză, de neputință. Nu spunea el, vorbind despre timpul său: *„o caricatură a unui timp normal“*? Care era misiunea pe care și-o asuma într-o asemenea vreme? A salva spiritul în criză. Contemporan cu Burckhardt, Hölderlin, poetul greu încercat de demon, își punea întrebarea: *„la*

ce bun poetul în timp de secetă?" O similară întrebare şi-a pus-o istoriograful în tăcerea cabinetului său. Răspunsul este aproape identic cu cel al lui Hölderlin. Pentru acesta din urmă Poetul e cel care *rămâne*, cel prin care spiritul, în noaptea timpului, *durează*. Tot astfel, Burckhardt e conştient că Istoriograful nu este doar depozitarul trecutului ci cel care se străduieşte, în corupţia universală a lucrurilor, să întreţină ca un foc sacru *„continuitatea spiritului"*. Vocaţia poetului ca şi aceea a istoricului are un caracter sacerdotal. Şi unul şi altul sunt canale ale harului, conştienţi că menirea lor e de a păstra, revivifica şi comunica cele ale Spiritului. Precizându-şi poziţia, Burckhardt ni se revelează: *„Privesc în urmă pentru a salva cultura timpurilor trecute, privesc înainte pentru a reprezenta senin şi stăruitor spiritul"*. Dublă faţă a unui *Janus bifrons*, privind în acelaşi timp spre trecut şi spre viitor. Poziţie hieratică a unui om convins că nu se poate rezista presiunilor unei lumi ce duşmăneşte spiritul decât printr-o viaţă ascetică. De aceea preferă să trăiască *„departe de oraşele care au crescut enorm... pentru a da expresie spiritului naţional şi adevăratului suflet popular"*. Asceză, ori, mai degrabă, disciplină; existenţa lui Burckhardt, îndeosebi în perioada sa cea mai fecundă, este aceea a cărturarului senin. Istoria este, pentru el, *„o gaya scienza"* – o ştiinţă surâzătoare; nu şi-a scris cărţile la lumina lămpilor în *„ruina nervilor"* ci ziua *„la lumina soarelui"*.

•

Sistemul unui istoric nesistematic

Între spiritul unui istoric, când e mai mult decât un simplu arhivar al trecutului, şi epocile pe care şi le alege drept câmp al experienţelor, investigaţiilor, există corespondenţe evidente. Nu ne vom mira văzându-l pe Burckhardt aplecându-se asupra omului Renaşterii, apoi asupra omului din antichitate, ştiind în ce măsură se simţea chemat să realizeze în fiinţa lui acel *„bun suprem"* despre care vorbea Goethe: *Personalitatea.*

Pe burghezul din Basel îl atrăgeau culturile în care personalitatea umană s-a dezvoltat până dincolo de limitele ei, el însuşi fiind un adevărat *„uomo universale"* aşa cum îl descrie în capitolul *Desăvârşirea personalităţii* din *Cultura Renaşterii*. Perfect lucid în eforturile spre desăvârşire, păstrează o blândă ironie la adresa acelor *„multe desideria pe care le poartă în tăcerea inimii sale"* dar, suflet erasmic, e convins că în singurătatea deplină a conştiinţei împăcate cu lumea toate dorinţele pot fi împăcate. Nu alungate, nu stinse, ci împlinite. Omul ca personalitate conştientă este *homo per se* (Erasmus), este fiinţa întoarsă către sine, închizând în sine universul întreg.

De aceea tumultul unei lumi în care maşinismul, civilizaţia tehnică, dezumanizantă, înainta cu paşi rapizi, nu putea să-i placă acestui om iubitor de tihnă *(„otium divinum"!)*, care râvnea spre o lentă rodire. De la înălţimea catedrei, omul în redingotă neagră mustră ca un profet clamând în deşert pe cei ce cad pradă ispitelor civilizaţiei, se lasă alienaţi de la autentica condiţie umană. Pe măsură ce încărunţeşte, profesorul de istorie – care nu se închisese într-un canton al trecutului, ci trăise până atunci din plin, cu ochii deschişi, în realitatea timpului său, se ridică tot mai des, cu o tot mai înverşunată adversitate împotriva acestui timp contemporan. De unde aversiunea crescândă, ostilitatea tot mai marcată faţă de actualitate, ostilitate de care docentul, apoi profesorul din Basel era – pe măsură ce treceau anii – din ce în ce mai conştient? Burckhardt se trezise la viaţa spiritului, în atmosfera apăsătoare a unei Europe conformiste. Îndoit conformism în cantonul elveţian, de origine, al istoricului: acela al lumii Sfintei Alianţe, al Restaurării politice după seismele napoleoniene; al universului mărunt, mic-burghez, helvetic.

Echilibrul european pe care Congresul de la Viena încercase, în 1815, să-l restabilească după înfrângerea „monstrului" corsican, se dovedea foarte precar. Într-o lume a convenţiilor, nimeni nu avea încredere deplină în convenţii. O burghezie emancipată lichida ultimele consensuri pe care se întemeiase lumea feudală, în timp ce propriii fii începeau să atace noile consensuri burgheze. Vlăstar al unei familii de patricieni, Jakob Burckhardt trăieşte, în copilărie, interesanta experienţă moral-istorică a unei descompuneri. În urma mişcărilor populare iniţiate de un partid radical, regiunea *(Land-ul)* Basel se desparte de oraşul-reşedinţă condus de un consiliu al patricienilor. Consternare în familia tânărului. Părea că ordinea

însăşi a lumii se zguduise. Desigur, tulburările intestine ale cantonului au lăsat adolescentului o vie amintire, chiar dacă mai târziu istoricul îşi va da seama că erau de minimă importanţă. Alte mişcări, de o cu totul altă anvergură, au tulburat viaţa – aparent calmă – a Europei din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Şi, înainte de toate, revoluţia pariziană din 1830, care s-a soldat cu alungarea lui Carol al X-lea şi cu urcarea pe tron a regelui burghez Louis-Philippe. Furtuna din 1830 a stârnit valuri revoluţionare în Belgia, Germania şi Polonia. Elveţienii, cantonaţi între munţii lor, n-au rămas nici ei cu totul indiferenţi. Scindarea violentă a provinciei Basel a avut loc cu trei ani mai târziu.

La Paris, în metropola care nu putea să uite, sub Restauraţia regilor bourboni, marele incendiu al Revoluţiei, nici triumful, în cele din urmă zădărnicit, al epopeii napoleoniene, o tânără generaţie „romantică" suferea din pricina unui *„mal de siècle"* mai mult ori mai puţin real de care abundă toate *„confesiunile fiilor secolului"*.

Poftele cezarice deşteptate de exemplul marelui aventurier imperial erau refulate într-o societate care prefera agonisirea chibzuită a avuţiei riscului întreprinderilor nebuneşti. Ţinuţi sub obroc, într-o societate conformistă, unii se răzbună prin evaziuni imaginare.

Din cantonul, destul de izolat, al confederaţiei helvetice, evaziunea n-a fost posibilă pentru fiul teologului şi istoricului Jakob Burckhardt decât spre sudul mediteranian atât de viu, de cald şi de generos, şi spre aceeaşi Mediterană proiectată în trecut – în Elada, în *Quattrocento*. Faţă de această luminoasă patrie imaginară, în care Burckhardt credea că personalitatea umană se poate împlini într-un mod mitic, Europa civilizată a secolului al XIX-lea îi apărea umbrită de norii rău prevestitori ai unor viitoare furtuni. Un sentiment al neputinţei în faţa puterilor unei civilizaţii *străine* de om punea tot mai mult stăpânire pe el. *„Nu putem schimba nimic"* – spunea el, cu un gest obosit. Dacă timpul său istoric nu-l mulţumea, tot istoria era cea care îi oferea o consolare. Istoria însă nu însemna pentru el *trecutul*. Burckardt nu este un spirit romantic-paseist. Istoria este *prezentă*. Pentru istoric ea este prezentă în însuşi efortul său de a o evoca. *„Esenţialul e că opera de recreare a trecutului îmi dă o mare satisfacţie... De aceea mă mulţumesc cu Istoria care nu mi-a fost niciodată necredincioasă şi mi-a fost singura mângâiere... De aceea nu mai pot fi niciodată cu totul nefericit..."* – îi scrie în 1872 prietenului său Friedrich von Preen. Anul în care a refuzat invitaţia de a ocupa catedra lui Ranke la Berlin.

Concepţia lui Burckhardt despre universul istoric, despre Istorie ca disciplină se formează în timpul studiilor la Berlin. El nu adoptă o poziţie fermă în interiorul unui sistem de filozofie a istoriei, nu precizează preceptele unei teorii a istoriei. E mai degrabă un practician – am putea spune, în termeni de clinică medicală, un diagnostician – al *faptului* istoric decât un teoretician. Atunci când Benedetto Croce în lucrarea sa *Istoria ca gândire şi acţiune* (*La Storia come pensiero e azione*, Bari, ed. III, 1939) vorbeşte despre „istoriografia lipsită de probleme istorice" îl dă ca exemplu pe Burckhardt. Filozoful italian greşea, fără îndoială, atunci când îl considera pe autorul acelei cărţi despre Renaştere, pe care el însuşi o admira, drept un istoric lipsit de idei. Dar nu încape îndoială că elevul lui Ranke şi admiratorul lui Hegel, autorul de mai târziu al *Consideraţiilor asupra istoriei universale* nu adera la o schemă conceptuală asemenea filozofilor sau istoricilor romantici. Sunt interesante, în acest sens, scrisorile şi însemnările lui Burckhardt din perioada berlineză. *„Am făcut un jurământ: să scriu cât timp voi trăi într-un stil clar şi să caut mai puţin o perfecţiune factologică cât o incitare a interesului."*[1]. Declaraţia unui artist, mai degrabă decât a unui istoric. Semnificativă este eliminarea din planul „vieţii" sale a istoriei ca factologie.

Nu va face aride cercetări privind cronologia, critica textelor nu-l va interesa, culegerile de anale le va folosi, dar nu va colabora la alcătuirea lor. Pozitivismul nu va avea într-însul un adept. Pentru că, înainte de toate, Burckhardt vrea să se intereseze de *om* şi să intereseze prin scrisul său *omul*. El nu e un istoric al instituţiilor, al conceptelor abstracte ori al elementelor tehnic-materiale, ci al *Omului*. *„O istorie a sufletului omenesc!"* notase odată Herder, într-un jurnal de călătorie (1769). Această exclamaţie, pe care

[1] Scris. către Kinkel din 21 mart. 1842, cit. de Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt*, vol. II, p. 185.

Burckhardt n-a cunoscut-o, ar fi putut să-i aparţină. Nu va scrie el mai târziu în *Consideraţiile* sale că istoria este pentru el, înainte de toate, prezentarea *„omului care suferă, se zbate şi acţionează, a omului aşa cum a fost dintotdeauna şi cum va fi de-a pururi"?* O asemenea perspectivă umanistă nu implică o renunţare la reconstituirea faptelor, la critica surselor. Burckhardt era însă conştient că vocaţia sa este aceea a cercetării semnificaţiilor pe care le au evenimentele în viaţa oamenilor. Ce transformări în concepţiile despre lume şi viaţă aduce un fapt istoric şi nu faptul însuşi, iată un obiectiv nou pentru istoricul din jumătatea întâia a secolului trecut. Fireşte, Burckhardt nu este primul care se răzvrăteşte împotriva tiraniei istoriei politice, după cum nu este nici cel dintâi care renunţă la forma narativă a expunerii. Înaintea sa, Voltaire (în *Secolul lui Ludovic al XIV-lea)* studiase cultura unui secol, mentalitatea oamenilor; tot el se abătuse de la convenţia naraţiunii istorice. Dar tocmai pentru că studiază ecoul pe care-l au faptele, pentru că cercetează mutaţiile în conştiinţă şi este preocupat de ceea ce interesează omul dintr-o anumită epocă, Burckhardt este *altceva* decât un istoric în sensul tradiţional al cuvântului. Întorcându-ne la afirmaţia pe care o făcea Croce, trebuie să remarcăm, aşadar, că departe de a reduce istoria la o expunere a faptelor nude, Burckhardt fuge de factologie. Construcţiile sale au la temelie un proces de ideaţie, abil mascat în ţesătura lucrării însăşi. El nu vrea să elaboreze o filozofie a istoriei ori o filozofie a culturii ci, mai degrabă, o istorie poematică. Să nu înţelegem prin aceasta un poem istoric, nici o istorie în genul vastelor desfăşurări liric-romantice ale lui Michelet. Istoricul din Basel îngropase undeva, la temeliile fiinţei sale, un poet; acuarelistul, compozitorul, îndrăgostitul de meleagurile italiene era un estet. Dar dacă obiectivul primordial al istoriei sale ţinea de interioritatea umană, dacă rolul istoricului, aşa cum îl concepea el, era, întrucâtva, analog cu acela al artistului creator, nu renunţa la rigorile disciplinei. Presupunea ca un dat necesar tot ce nu voia să întreprindă, dintr-o concepţie întrucâtva aristocratică despre muncă: critica de texte, descifrarea inscripţiilor, munca de arhivar. Istoricul creează un univers. El este poetul care – în sensul etimologic al cuvântului – *face* o lume. *„Istoria este şi rămâne pentru mine în cea mai mare măsură poezie"*

declară Burckhardt. Nu este vorba de o lume fictivă; nici de o simplă predilecţie pentru amănuntele exterioare pitoresc-multicolore ale realităţilor istorice. E adevărat că cel care a scris *Cicerone* vorbeşte (într-o scrisoare adresată lui Beyschlag, din 14 iunie 1842) despre *„compoziţiile picturale"* prin care istoricul descrie o epocă. Poezie narativă, pictură descriptivă? Nici una, nici alta. Istoriografia poematică este o modalitate de a surprinde faptele umane ale trecutului în felul în care au fost trăite de oamenii reali, pornind de la anumite intuiţii ale istoricului. Căci, descrierea se face *ca şi cum lucrurile* s-ar fi petrecut în prezent. Istoricul, ca un ochi al Providenţei, pătrunde peste tot, planează *deasupra* evenimentelor dar pătrunde în situaţiile pe care le prezintă. El narează evenimentele aşa cum au fost trăite de contemporani şi *de el însuşi,* un fel de contemporan ideal al trecutului asupra căruia se apleacă.

Fără îndoială Burckhardt n-a avut idei preconcepute, n-a pornit de la o schemă prestabilită a istoriei. E semnificativă atitudinea sa faţă de marele filozof al istoriei şi spiritului: Hegel. *„Nu pot crede într-un punct de vedere a priori; un asemenea punct îi aparţine spiritului universal nu omului istoric"*. Această frază nu conţine doar o ironie la adresa lui Hegel, ci şi un răspuns anticipat adus obiecţiei lui Croce, pe care am amintit-o mai sus. Este esenţială respingerea unei teorii apriorice asupra istoriei. Filozoful istoriei (în speţă Hegel, dar şi Croce) porneşte de la un anumit cadru teoretic, de la o schemă formală în care vrea să introducă, în mod obligator, faptele concrete. Dar acestea nu se lasă supuse unor categorii fixate în prealabil sau, dacă istoricul le vede desfăşurându-se conform mecanismului născocit de el, se înşeală şi substituie realităţii o ficţiune. S-ar putea spune, deci, că istoricul trebuie să stea la egală distanţă de primejdia înecării într-o factologie lipsită de perspectivele şi de ispita elaborării unei teorii anterioare oricărui contact cu faptele. *„Prezentarea istorică aşa cum o concep eu* – scrie Burckhardt în aceeaşi scrisoare către Beyschlag – *va fi cu timpul lizibilă, chiar plăcută, dar nu voi izbuti în caz că nu voi fi în stare să aştern pe hârtie o imagine... Studiile mele istorice ca şi pofta de călătorie, ca şi peisagistica mea şi diferitele mele îndeletniciri artistice izvorăsc dintr-o sete enormă de contemplare" (Anschauung).*

Contemplare, intuiţie şi năzuinţă formativă, la toate acestea face aluzie cuvântul pe care-l foloseşte Burckhardt: *Anschauung*. Mărturie a unui estet? Impresionism literar transpus în istorie – aşa cum afirmă Werner Kaegi în monografia sa? O asemenea formulă aplicată istoricului nostru, nu este decât parţial justificată. Într-adevăr, istoria pentru el *e „în mare parte Poezie", „compoziţie picturală"*. Dar asemenea expresii (folosite îndeosebi în corespondenţa din tinereţe) nu exclud altele. Intuiţia nu trebuie să dispreţuiască faptele sau teoria abstractă.

La 19 iunie 1842 istoricul îi scria lui Karl Fresenius: *„Am izbutit printr-o necontenită tratare paralelă a faptelor* – facta – *(lucru care îmi stă în fire) să ajung prin abstractizare la anumite concluzii generale. Deasupra acestor generalizări diverse pluteşte –ştiu prea bine – o generalitate mai înaltă şi voi atinge poate şi această treaptă odată. Nu-ţi poţi închipui în ce măsură această înălţare tot mai sus deasupra faptelor istorice, a operelor, monumentelor din toate timpurile, mărturii ale unui stadiu depăşit al evoluţiei spiritului, dobândeşte o semnificaţie."* Se poate spune, deci, că intuiţia poetic-istorică a lui Burckhardt se asociază cu o dublă tendinţă: una spre fapte (*„Kleben am Stoff"*), alta spre generalizări abstracte. Estetismul său nu se poate complace într-un diletantism impresionist. Fugind de teoriile preconcepute ca şi de înnămolirea în fapte, el caută să prezerve spiritului creator şi cunoscător prerogativele sale. Istoricul nu se poate lipsi de fapte, nu teoretizează *in abstracto* ci abstracţiunile sunt rezultatul unor reducţii şi al generalizărilor succesive, iar atotstăpânitoare rămâne intuiţia, ca instrument de cunoaştere.

În anii berlinezi de studiu şi meditaţie se conturează, astfel, o concepţie burckhardtiană privitoare la obiectivele şi metodologia istoriei. Niciodată – nici chiar în anii de mai târziu, când va scrie *Consideraţiile* sale *asupra Istoriei universale* n-a meditat mai intens asupra filozofiei istorice ca în timpul petrecut în Germania. Era firesc, de altfel, să fie aşa. Ştim că la Berlin, tânărul istoric a întâlnit dacă nu pe Hegel, spiritul filozofiei sale şi pe urmaşii săi. E adevărat că aceşti epigoni nu erau nici pe departe de talia maestrului lor. Burckhardt declară într-o scrisoare (cf. Werner Kaegi, *op,. cit.*, p. 187) că a alcătuit un compendiu de istoria filozofiei. Textul acesta

s-a pierdut. Ştim însă că prelegerile de filozofia istoriei ale lui Hegel n-au avut darul să-l convingă. El înclină mai degrabă spre un mod goethean de a privi metamorfoza omului în mediu şi îndeosebi în mediul său autentic, în istorie.

Istoria în concepţia lui e un proces metamorfic în care stările larvare ale spiritului şi manifestările, ieşirile la suprafaţă, revelările se succed. El vorbeşte despre *„revelările spiritului" („Enthüllungen des Geistes")*, despre *o „temelie originară a lucrurilor" („Urgrund aller Dinge")* pe care cercetătorul trebuie să o descopere. Deşi este ancorat în realitate, deşi intuiţia artistului şi a istoricului dintr-însul are nevoie de forma concretă a lucrurilor, un anumit apetit metafizic, alimentat de filozofia idealismului german postkantian îl împinge să caute *„revelările spiritului"*. Deşi înţelege prea bine că *„spiritul lumii" (Weltgeist)* este o entitate metafizică incompatibilă cu realitatea istorică (nu spunea el: *„aceasta aparţine spiritului lumii nu omului istoric"?)* totuşi considera istoria ca o manifestare a unui spirit, ca o evoluţie – hegelian vorbind – a spiritului absolut. *„Cea mai înaltă determinare a istoriei omenirii: dezvoltarea spiritului spre libertate..."*[1]. Ideea iluministă a libertăţii ca finalitate a condiţiei umane – idee care străbate secolul al XVIII-lea de la Montesquieu, Herder până la Kant, apoi trece în secolul al XIX-lea cu Schiller şi Fichte – această idee care a înflăcărat spiritele în vremea Revoluţiei franceze se asociază cu patosul hegelian al spiritului. Burckhardt trebuie să recunoască o contaminare a sa prin tezele filozofice ale timpului. Nu a trăit el în nemijlocita apropiere a unor cugetători, a unor poeţi pentru care filozofia romantic idealistă ţinea loc de credinţă? Printre aceştia erau Ernst von Lasaulx şi cercul său, Schelling, Clemens Brentano şi alţii.

Conceptul „potenţialităţilor" care se manifestă subteran în istorie, care ies apoi la suprafaţă devenind actuale, este preluat de Burckhardt din sistemul filozofic al lui Schelling. Ernst von Lasaulx este şi el unul din cei care l-au influenţat pe Burckhardt în *Consideraţiile asupra istoriei universale*. Istoricul era însă mult

[1] Scrisoare către Fresenius, din 19 iunie 1842 – cit. de Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt*, v. II, p. 188.

prea lucid ca să sucombe tuturor influențelor. Un sănătos empirism contrabalansa într-însul tendința spre evaziunile în transcendent. Și, chiar dacă exaltările unui suflet încă suficient de romantic îl făceau să prefere uneori realității, mitul, simțul său critic veghea, restabilind adevărul lăuntric. Esențială rămâne eliminarea apriorismului teoretic și voința de a cunoaște formele concrete.

Dacă poate fi, într-un sens, acuzat de estetism, Burckhardt nu poate fi învinuit de eticism, deși antecedentele sale, educația, formația teologic-istorică la Basel, l-ar fi îndemnat să caute sensuri etice în istoric. După el, istoria ca și poezia aparțin unei sfere neutre din punct de vedere etic. *„Justiția morală"* nu are nimic comun cu sfera *„real-fatalistă"* a istoriei. Cu alte cuvinte, conflictele istorice nu sunt conflicte etice. Pentru acest elev al lui Ranke, istoria este o luptă a puterilor. Succesul este singura valoare care decide. Spiritul care se manifestă în istorie este dincolo de bine și de rău. Numai cei care trăiesc în interiorul unui spațiu istoric, cei care participă la evenimente, cred că lucrurile au un sens etic. Numai pentru ei, faptul istoric are un *„înveliș etic"*. Conștiința modernă pretinde – în concepția lui Burckhardt – ca istoria să nu mai fie considerată sub specia binelui și răului ci într-o perspectivă perfect obiectivă. Werner Kaegi numește eronat o asemenea atitudine un *„panteism istoric"*[1]. În realitate, relativismul etic, desacralizarea normelor creștine, pozitivismul tot mai marcat al cercetărilor istorice au determinat un asemenea obiectivism istoric. După Burckhardt, cunoașterea istorică trebuie să fie perfect liberă, să nu stea în serviciul nici unei apologetici religioase, etice ori filozofice. E adevărat că fostul student în teologie nu putea să îngăduie un relativism etic total, chiar dacă elimina etica din considerațiile istorice. O morală eternă, valori etice absolute există – după el – dincolo de orice relativism istoric.

Nimic preconceput! Să nu-ți faci idoli din nici o concepție religioasă, filozofică, etică ori estetică, atunci când te apropii de fenomenul istoric: acesta pare să fie un fel de imperativ categoric căruia i se supune istoricul Burckhardt. Istorie organizată dar

[1] Cf. Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt,* v. II, p. 195.

nesistematică. Ordinea istorică are mai multe relații cu ordinea artistică decât cu cea științific-filozofică. Istoricul din Basel preferă să se apropie de faptele pe care i le oferă trecutul cu sensibilitatea și uneltele unui artist, decât cu inteligența și abstracțiunile gânditorului. *„Niciodată n-am gândit filozofic"* – îi scrie el unui prieten.[1] Filozofia însemna – pentru el – în primul rând, Hegel. Or, deși influențat de marele gânditor, în perioada studiilor berlineze, opune gândirii acestuia, în care sistemul abstract primează, faptul concret, o istorie nesistematică. Nici un text nu este atât de clar, în această privință, ca afirmația din *Considerațiile asupra istoriei universale: „Renunțăm la orice sistem; noi nu pretindem nicidecum să prezentăm* idei asupra istoriei universale; *ne mulțumim cu observația, permițându-ne să detașăm din țesătura istoriei secțiuni încrucișate, după mai multe direcții posibile; înainte de toate, noi nu prezentăm nici un fel de filozofie a istoriei."*[2] Dar a nu *„prezenta"* nici un fel de filozofie este tot un mod de a lua o atitudine filozofică. Burckhardt nu este un pozitivist care se refugiază în obiecte și urăște ipotezele teoretice. El este un istoric nesistematic.

Textul citat mai sus este esențial pentru înțelegerea metodei lui Burckhardt, metodă nu lipsită de originalitate. Înainte de toate, istoricul s-a eliberat de sub tirania narațiunii. Analiza structurală a fenomenelor de cultură are într-însul un strămoș și un model. O metodă *„topică"* ca să folosim cuvântul lui W. Ferguson. El studiază ansamblul unei culturi, analizând-o nu în felii dispuse conform ordinii cronologice de succesiune a evenimentelor, ci conform unei ordini a sferelor de existență. Cultura constituie o unitate în diversitatea fenomenelor. Diversele sectoare ale ei pot fi privite succesiv, fiecare revelând anumite caractere ce țin de esența culturii respective. Istoricul va oferi un tablou coerent, prin expunerea succesivă a diferitelor planuri care nu sunt decât structurile aceleiași culturi, privită din perspective diferite. Metoda sa este aceea a desprinderii din complexul istoric a unor *„secțiuni*

[1] Text citat de W. Ferguson, *La Renaissance,* p. 173.

[2] Burckhardt, *Gesammelte Werke,* vol. VII. *Weltgeschichtliche Betrachtungen,* p. l, cit. de Ferguson, *La Renaissance,* p. 173.

încrucişate". Rezultatul: un caracter static. Burckhardt recunoştea că nu are talent de povestitor, că naraţiunea, pe care alţi istorici o preferă, îi este străină. De asemenea nu-i convine o expunere abstractă de tip hegelian, pentru că nu-l interesează prea mult problemele ce ţin de originea şi finalitatea faptelor istorice. Metoda sa este deci aceea a descrierii *structurilor* (cuvânt pe care Burckhardt nu l-a folosit) şi aceea a interpretărilor intuitive. Nu este metoda unui istoric-filozof ci a unui istoric-artist, cum am mai spus, a unui revoluţionar – la timpul său – care a avut curajul să renunţe la tradiţia convenţională-narativă.

S-a vorbit uneori despre *o fugă în trecut* a lui Burckhardt. Istoria ar fi însemnat pentru el o evaziune, izvorul unui miraj paseist. Nu este, fără îndoială, cu totul nejustificată o asemenea opinie. Dar dacă, incontestabil, Jakob Burckhardt a fost ispitit (ca şi Winckelmann, ori Goethe, ori Nietzsche) de o lume a Mediteranei, a Sudului, dacă a fugit în Italia nu o dată, părăsind negurile Nordului, dacă a urmărit *fata morgana* a unei lumi clasice, poetic închipuite, nu e mai puţin adevărat că frumosul care îl atrăgea nu se afla undeva într-un paradis pierdut, în *trecut,* ci în *prezent.* Nu se poate identifica dragostea pentru tezaurul cultural al trecutului, pentru frumuseţea unor opere, cu nostalgia trecutului. Prin istorie Burckhardt nu fugea în trecut, ci aducea trecutul în actualitate. Căci considera istoria, în anumite momente ale ei, perfect *actuală.* Această metodă este (şi Ferguson îi aduce obiecţia) în mod esenţial *non-istorică.* Căci ea ignora cu intenţie factorul fundamental evolutiv al desfăşurării istorice. Succesiunea ţine însă de natura fenomenelor istoriei. Romanticii, şi după ei evoluţioniştii, apoi teoria marxistă a istoriei au susţinut aceeaşi devenire în timp, nu şi diversele structuralisme pe care Burckhardt le anunţă.

Să nu uităm că Jakob Burckhardt este unul din fondatorii istoriei moderne a culturii. Ceea ce s-a numit în Germania *Kulturgeschichte,* acest gen nou al istoriei care nu priveşte doar seria evenimentelor politice, ci desfăşurarea întregii vieţi a umanităţii dintr-o anumită epocă, de la economie la artă, de la viaţa cotidiană la toate formele vieţii spirituale, a luat naştere înainte de apariţia cărţii lui Burckhardt. *Secolul lui Ludovic al XIV-lea,* vasta frescă a lui Voltaire, ca şi *Decăderea imperiului roman* a lui Gibbon, precum şi studiile lui Winckelmann în secolul al XVII-lea, sau unele lucrări ca *Istoria civilizaţiei în Anglia* a lui Buckle, apărută aproape concomitent cu *Cultura Renaşterii,* sunt operele unor pionieri ai istoriei civilizaţiilor. Dacă, în timpul nostru, un J. Huizinga declară, cu toată admiraţia pe care o are pentru istoricul nostru: *„în anumite privinţe istoria culturii (Kulturgeschichte) trebuie să se elibereze de Burckhardt"*, aceasta înseamnă că influenţa sa (fastă sau nefastă) a durat un secol. Istoricul din Basel n-a fost, şi n-a vrut să fie, un filozof al culturii. Totuşi s-ar putea desprinde din textele sale o concepţie subiacentă asupra culturii. El se detaşează şi sfârşeşte prin a se opune concepţiei dominante, de origine romantică, a istoricilor de seamă din prima jumătate a secolului trecut. Pentru istoricii romantici (ca şi pentru morfologii de mai târziu ai culturii – un Frobenius, un Spengler) cultura este un vast organism. Romanticii atribuiau această organicitate, îndeosebi, culturii naţionale pe care o vedeau prezidată de un factor unificator: *spiritul naţional (Volksgeist).*

Poziţia lui Burckhardt faţă de acel factor istoric pe care romanticii l-au pus în lumină sub numele de *spirit popular* sau *spirit naţional (Volksgeist),* nu este lipsită de echivoc. Vlăstarul patricienilor din Basel nu nutrea o deosebită simpatie pentru anumite tendinţe democrat-liberale ale timpului. El privea cu îndoială accesul anumitor straturi ale societăţii la guvernare. Spiritul, atât de larg al istoricului, îşi vădea, astfel, limitările, intuiţia sa justă în ce priveşte trecutul nu se dovedea clarvăzătoare atunci când era vorba de viitor. E adevărat că în cazul său nu opera o prejudecată, ci o teamă – cu temeiuri psihologice şi sociale – o teamă de anarhie. Ceea ce preţuia, mai presus de orice, autorul *Vieţii lui Constantin cel Mare* era *ordinea.* Ori, în timpul său, el observă peste tot în lume semnele unei grave dezordini. *„Aproape tuturor popoarelor europene li s-a smuls de sub picioare ceea ce se poate numi temelia istorică"*, îi scrie încă tânărul Jakob Burckhardt prietenului său Gottfried Kinkel, la 13 iunie 1842. După *„negarea totală"* pe care Revoluţia franceză a declanşat-o în lume, negare a statului, a bisericii, a Artei, a Vieţii, nu mai e cu putinţă să se restabilească vechea stare de

lucruri. Omenirea a devenit *conştientă* de ceva nou. Arta şi-a pierdut naivitatea şi toate stilurile din toate timpurile apar în faţa conştiinţei estetice, având drepturi egale. *„Orice restauraţie, oricât de bine intenţionată, oricât ar părea să fie singura posibilitate de scăpare, nu mai poate uita faptul că secolul al XIX-lea a început prin a face* tabula rasa, *ştergând orice fel de relaţii stabilite înainte.* "[1] Burckhardt era prea lucid ca să nu-şi dea seama, în 1842, că lumea patricienilor, monarhia absolută şi atâtea alte instituţii ce ţineau de vechiul regim, pieriseră definitiv. O Restaurare a regalităţii în Franţa, după eşecul lui Napoleon, dusese la evenimentele sângeroase din 1830 şi avea să ducă la Revoluţia din 1848.

Dar schimbările petrecute în lume nu ţin doar de istoria politică; ele au afectat scrisul, artele, viaţa de toate zilele. În aceeaşi scrisoare către Gottfried Kinkel, Jakob Burckhardt îşi rezervă, asupra timpului său – conform preceptului care impune istoricului, imparţialitatea. *„Nu laud, nici nu critic, dar e un fapt că Principii ar face mai bine dacă şi-ar da seama în mod limpede în ce măsură situaţia lor actuală se deosebeşte de aceea din trecut.* "

A înţelege semnele timpului în care trăieşti este o calitate pe care Burckhardt o pretinde tuturor şi, întâi de toate, oamenilor de stat şi istoricilor. Cei mai de seamă eroi ai Renaşterii sunt cei care s-au identificat pe deplin cu acest *Zeitgeist* – cu spiritul timpului lor. Cu douăzeci de ani înainte de publicarea cărţii despre *Cultura Renaşterii,* el descoperă în atmosfera timpului său acea tendinţă spre emanciparea individului în care, mai târziu, va vedea aspiraţia esenţială a Renaşterii. Dar individualismul energetic îi apare acum înfricoşător: *„Teribila justificare a individului* " rezidă în: *„cogito ergo regno* " *(„cuget, deci domnesc").*

Aşadar, timpul lui Burckhardt e un timp de criză a spiritului, în care luptele în societate devin acerbe printr-o exaltare a individualităţii, în care cei mulţi şi mizeri luptă tot mai conştient pentru dreptul lor la viaţă, iar cei puţini – şi privilegiaţi – se luptă să întoarcă vremile în urmă. Istoricul din Basel are o viziune întunecată a viitorului: *„Mă aştept la crize şi mai teribile încă, dar omenirea le va depăşi* ". El năzuieşte spre un echilibru, o ordine cosmică. Ce trebuie să facă individul care nu se supune dar nici nu vrea să împileze? *„Dacă e o minte liberă şi onestă, curentul spiritual care domină atmosfera timpului îi va deveni un postulat filozofic, şi el trebuie să transpună în viaţă acest postulat. Un lucru nu ni-l poate răpi nici o Revoluţie: adevărul său lăuntric. Trebuie să devină tot mai deschis, mai cinstit, pentru ca iubirea să întemeieze pe ruinele vechiului stat un nou imperiu.* " Regăsim în aceste cuvinte un ecou al filozofiei hegeliene. Geniul sau *spiritul unei naţiuni (Volksgeist)* lucrează prin intermediul indivizilor, chiar independent de voinţa, de intenţia lor conştientă. Curentul spiritual dominant într-o perioadă anumită, acel *spirit al timpului (Zeitgeist)* pe care un om trebuie să-l *„transpună în viaţă* " va fi cu atât mai fecund cu cât nu ne stăpâneşte ca pe nişte automate, ci îl luăm – în mod conştient – în posesiune, devine *adevărul* nostru *lăuntric.* Deşi Burckhardt declară că nu vrea să laude ori să blameze pe mai marii timpului său, îi *judecă* atunci când le pretinde să se supună imperativelor timpului, să asculte de acel *Zeitgeist* care s-a manifestat prin revoluţii. A te întoarce în urmă, a încerca să restaurezi trecutul după ce a fost dărâmat asemenea Bastiliei, înseamnă a te opune unui *spirit al timpului* care se va dovedi mai puternic şi te va zdrobi, căci el îşi realizează propriul adevăr, în mod implacabil.

Pe măsură ce trec anii, Burckhardt pare tot mai mult un izolat, un istoric de modă veche, în lumea „specialiştilor". El nu are un sector al său în istoria universală, un domeniu în care să stăpânească în mod absolut peste un popor de fişe, note şi date de tot soiul. Dimpotrivă, simte o adevărată repulsie faţă de *„munca la microscop* ", faţă de disecarea istoriei în fâşii mărunte. Nu este istoric al economiei, ori al artelor, nu e specialist în republicile italiene din cutare secol. În ce priveşte sursele la care îl îndemna pe elevul său Wölfflin să facă neîncetat apel, acele surse pe care el însuşi le cerceta neîncetat (documente, inscripţii, cronici etc.) era de părere că *„un unic izvor fericit ales* " poate să suplinească o masă *„infinită* " de documente. Are o încredere mai mare în intuiţia sa decât într-o analiză sau o sinteză laborioasă. Nu încetează să elogieze *„fericita capacitate de a presupune* " acea funcţie simplă a spiritului prin care

[1] Scrisoare către Gottfried Kinkel, din 13 iunie 1842, cit. de Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt,* v. II, p. 197.

poţi *„afla şi simţi generalul în particular"*. Desigur, avea maniere năstruşnice şi sălbatice de a-şi trata sursele. Ştim că se prezenta pe sine drept unul din ultimii mari „diletanţi" ai secolului al XVIII-lea.

De altfel declaraţiile îi sunt orgolios-sfidătoare atunci când e vorba de obiectul studiilor sale. *„Vorbesc în cărţi numai despre ceea ce mă interesează pe mine..."* îi scrie prietenului său Kugler.

Subiectivismul unei personalităţi prepotente? Nicidecum. Burckhardt ştie că pentru un istoric, sau, mai exact, pentru oricine vrea să-l cunoască, adevărul nu poate fi atins decât prin angajarea întregii fiinţe în procesul cunoaşterii. *„A fi universal* – spunea el – *nu înseamnă* a cunoaşte *multe, ci* a iubi *mult."* Admirabilă definiţie a universalităţii unui spirit care, conform adagiului latin, nu vrea să îmbrăţişeze *multa* ci *multum*. Ajungem la înţelegerea lucrurilor prin participarea noastră subiectivă la ele, mai degrabă decât prin obiectivitatea lor. Numai printr-o asemenea participare totală a fiinţei sale, profesorul din Basel a putut face *să renască* Renaşterea.

Căci era chemat să devină un istoric şi, în special, un istoric al Renaşterii.

Fiul patricienilor din Basel, oraşul vechilor tiparniţe şi al tradiţiilor umaniste, moştenitorul unor credinţe protestant-individualiste, cultural-cosmopolite, artistul cu vocaţie incontestabilă, şi gust cultivat până la rafinamentul subtil al unui estet, umanistul de solidă cultură clasică, bărbatul ce-şi găsea temeiurile existenţei într-o încredere neşovăielnică în demnitatea umană, individualistul din stirpea lui Goethe şi a umaniştilor renascentişti, contemplatorul nu lipsit de luciditate, nici de fantezie, personalitate încrezătoare în progresele culturii, în reuşitele omului, era un istoric predestinat al Renaşterii.

„Concepţia noastră despre Renaştere este creaţia lui Jakob Burckhardt"

Unul din elevii lui Jakob Burckhardt, Heinrich von Geymüller, mărturiseşte că pentru el ca şi pentru alţi câţiva discipoli „chilia" profesorului din Basel părea să fie *„centrul pământului, de care noi cetăţeni şi slujitori ai Renaşterii eram atraşi"*.

Un creator – poet, istoric sau filozof – e demn de acest nume atunci când făureşte o lume în care alţii se simt acasă. Sunt puţine opere istorice care să ne dea impresia cosmotică, de univers particular, pe care ne-o oferă Burckhardt în *Cultura Renaşterii*. Cu toate că înainte de apariţia ei, secole de-a rândul, problema Renaşterii a fost dezbătută în toate sensurile, cu toate că un Michelet a ajuns să vadă în Renaştere perioada istorică bine definită care îmbrăţişează mai mult decât fenomenul redeşteptării literare şi artistice, Jakob Burckhardt este cel care creează conceptul modern de Renaştere. S-ar putea spune, împreună cu Karl Brandt: *„Concepţia noastră despre Renaştere este creaţia lui Jakob Burckhardt"*.

Desigur teza aceasta trebuie amendată. Concepţia noastră nu mai este doar aceea a lui Burckhardt, deşi în cea mai mare măsură ea poartă amprenta gândirii marelui istoric. Pe de altă parte, am văzut că o asemenea concepţie s-a format treptat, că Burckhardt a avut un mare număr de precursori. În sinteza pe care o reprezintă *Cultura Renaşterii în Italia*, tendinţe diferite se împletesc ca într-o ţesătură bogată. Măiestria ţesătorului face ca firele diverse să fie perfect integrate în unitatea lucrării. Nici o disonanţă, nici o contradicţie. Epoca în care – dincolo de toate preaumanele ei contradicţii interne – vedem o atât de perfectă armonie, nu putea să fie mai armonios prezentată decât în tabloul pe care ni-l oferă Burckhardt. *Cultura Renaşterii în Italia* este, repetăm – cu cuvintele lui W. K. Ferguson, eruditul cercetător al prezenţei Renaşterii în gândirea istorică – *„o creaţie originală, capodopera unui mare artist istoric"* (op. cit., p. 167).

În cele ce urmează ne vom opri asupra genezei acestei lucrări, apoi vom cerceta articulaţiile ei mai importante pentru a ne da seama de valoarea dar şi de limitele concepţiei burckhardtiene despre Renaştere.

*

Cartea despre Renaştere este rodul maturităţii istoricului, clădirea pe care o visează în tinereţea sa studioasă şi rătăcitoare. În timpul petrecut la Zürich, Burckhardt adună, în mare parte, materialul pe care îl va folosi la elaborarea lucrării. Dintr-o afirmaţie făcută în 1895, cu doi ani mai înainte de moarte aflăm că ideea unei cărţi în legătură cu Italia din timpul Renaşterii i-a venit

încă în 1847, la Roma. Burckhardt împrumutase pentru o zi biografiile unor oameni celebri din secolul al XV-lea scrise de Vespasiano da Bisticci *(Vita di uomini illustri del sec. XV)*. *„Atunci mi-a venit pentru întâia oară ideea de a scrie* Cultura Renaşterii în Italia."[1] Vespasiano da Bisticci îi va fi întotdeauna drag lui Burckhardt căci va găsi în lucrarea acestuia un tezaur de documente despre omul Renaşterii.

Înainte de 1846, Italia apăruse în viaţa sa prin lectura lui Goethe şi Platen, o descoperise în călătoriile din tinereţe (1837, 1838), pătrunsese în versurile şi studiile sale. În iarna lui 1847–1848 are ideea unui studiu asupra Renaşterii; studiu care constituie în proiectul său capitolul terminal al unei lucrări asupra Evului-Mediu. Astfel, *Cultura Renaşterii* trebuia să fie legată printr-o vastă punte de *Viaţa lui Constantin cel Mare*. Într-o scrisoare, din 19 ianuarie 1848, tânărul Burckhardt îi comunică lui Andreas Heusler intenţia de a elabora o întreagă *Bibliotecă de Istoria culturii*, lucrare de popularizare, în care avea să-şi aibă locul *„epoca lui Rafael"*. Aşadar, istoria culturii despre Renaştere nu este axată iniţial pe „Omul", pe individualitatea umană care o reprezintă, ci pe artistul renascentist. După întoarcerea de la Roma, conferenţiar la Zürich, istoricul nostru ţine cursuri (în 1849–1850) despre Evul-Mediu. Între timp, Europa fusese zbuciumată de evenimentele revoluţionare din 1848–1849. Experienţa amară a triumfului violenţei, disperarea în ce priveşte evoluţia „organică" pe care o visase pentru naţiunile Europei, îl determină pe Burckhardt să caute un refugiu, o consolare şi o realizare a aspiraţiilor cele mai intime în elaborarea cărţii despre Renaştere. Cea dintâi schiţă apare în conferinţele pe care le ţine în octombrie şi noiembrie 1850 despre disoluţia Evului-Mediu. Ne amintim că *Cicerone* oferea o prezentare cuprinzătoare a epocilor mari din istoria artelor plastice în Italia şi, bineînţeles, o analiză a capodoperelor din *quattrocento* şi *cinquecento*. Au trecut, însă, câţiva ani în care Burckhardt nu s-a mai ocupat cu problema Renaşterii. Numit la Zürich, găseşte în acest oraş o minunată

[1] Ludwig Pastor, *Tagebücher, Briefe, Erinnerungen*, Heidelberg, 1950, p. 273, cit. in Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt – Eine Biographie*, vol. III, p. 647.

bibliotecă, un adevărat tezaur de izvoare italiene, de texte şi studii privind secolele XIV-XVI. Începe munca febrilă de conspectare, de despuiere a documentelor. Un sentiment festiv pune stăpânire pe sufletul tânărului istoric. Scrisorile sale sunt o mărturie pentru entuziasmul cu care explorează lumea pestriţă a Italiei din secolele îndepărtate, aşa cum apare în însemnările timpului. Fireşte, munca e uneori aridă, Burckhardt se plânge de o adevărată *„tortură ştiinţifică"*. Nu mai scrie versuri, deşi e bântuit de fiori lirici. Lucrarea va fi străbătută de acest lirism reţinut.

Biograful lui Burckhardt, Werner Kaegi, a compulsat (pentru ediţia operelor complete cât şi pentru monografia sa) manuscrisele nepublicate ale istoricului. Astfel a găsit primele trei caiete de excerpte: *Din Leon Battista Alberti şi alţii; Din Bandello; Din Dante*. Notiţe, observaţii, multe din ele nefolosite în lucrarea de mai târziu, dar foarte interesante.

Într-o a doua etapă, Burckhardt conspectează pe Serlio şi colecţia vastă a lui Muratori, bibliotecarul din Modena care, în secolul al XVII-lea, a publicat *Rerum italicarum scriptores*. Deşi prin unele din tezele sale *Cultura Renaşterii* vădeşte influenţa lui Voltaire, a lui Sismondi ca şi a lui Michelet, sursa principală a lui Burckhardt este (cum o vedem din desele sale trimiteri) în Muratori. Un alt izvor, de asemenea foarte bogat, este *Archivio storico italiano* în care s-au publicat cronici, anale, tot soiul de *Vite*, ale oamenilor din Renaştere. Încetul cu încetul profesorul de istorie de la Politehnica din Zürich pătrunde în atmosfera renascentistă, se lasă cuprins de ceea ce – fără îndoială – iubeşte. Din notiţele ca şi din cartea sa desprindem marea simpatie pentru unele figuri ca „preferatul" Enea Silvio Piccolomini (Papa Pius al II-lea) ca şi pentru figura exemplară a lui Leon Battista Alberti. Afinităţi elective, corespondenţe secrete? Fapt e că, pentru a-i simţi mai aproape pe eroii Renaşterii, Burckhardt îşi foloseşte talentele de portretist, desenează chipurile lui Francesco Sforza, Bianca Visconti şi ale altora.

În iarna din 1857–1858, în urma mutării la Basel, munca de conspectare încetează. În vara următoare, în locul lucrării la care visase până atunci i se pare că nu va putea scrie decât nişte

Renaissance – Fragmente – cum îi mărturiseşte, cu amărăciune, prietenului său Paul Heyse! În această perioadă, primeşte o scrisoare de încurajare de la regele Maximilian I-ul al Bavariei. Reia lucrul cu deviza latină *nulla dies sine linea* şi, deşi trebuie să-şi ţină prelegerile la Universitate şi la *Paedagogium,* deşi conferenţiază pentru marele public şi face muncă de editor, scoţând o ediţie revizuită a manualului de *Istoria artelor,* scris de prietenul său Franz Kugler, care decedase, mai găseşte timp să adauge note peste note. Fişele s-au acumulat (700 numai din Vasari); sunt cuprinse în 18 plicuri mari. În lunile de vară ale anului 1858 stabileşte planul lucrării. Acum renunţă – renunţare capitală şi dureroasă – la îmbinarea istoriei culturii cu istoria artelor; amână elaborarea materialului privind literatura şi artele din Renaştere. O parte din elementele lucrării (rămase într-un capitol intitulat *Note despre artă),* vor fi publicate mai târziu în *Istoria arhitecturii noi (Geschichte der neueren Baukunst)* scrisă în colaborare cu Wilhelm Lübke. Notele referitoare la pictura Renaşterii au fost publicate mai târziu de Hans Trog (*Beiträge zur Kunstgeschichte von Italien,* 1898) iar Heinrich Wölfflin edita, în 1934, unele texte privind sculptura (*Opere complete*, vol. XIII, scrieri postume).

Aşadar, în cartea sa Burckhardt va cerceta doar cultura, excluzând artele. Regretabilă eliminare tocmai a celui mai bogat sector al culturii renascentiste. Cele 18 plicuri de note (împărţite pe categorii: „Războiul“, „Politica“, „Papalitatea“, „Faima şi individualismul“, „Omul Renaşterii“ etc.) sunt reordonate şi istoricul începe să-şi scrie opera.

În aprilie 1860 semnează un contract de editare. Momentele de exaltare alternează cu cele de depresiune. Viaţa însăşi nu-l cruţă pe istoricul Renaşterii. Moartea tatălui, îndatoririle tot mai mari, mai grave, la Universitate, războiul din Italia (1859 – Solferino). La 1 august 1860 lucrarea este terminată, predată la tipografie. Triumf calm al autorului, mulţumit de proporţiile nu prea mari ale lucrării. Nu mai e vorba de un op cam dezlânat cum e *Cicerone*, ci de o operă rotundă, bine articulată, perfectă. În 576 pagini un tablou unitar al Renaşterii, un univers bine închegat. Burckhardt îi scrie lui Heinrich Schreiber, la 1 august 1860, cu un orgoliu abia reţinut:

„Cred că ceea ce mai poate fi lăudat la această lucrare e faptul că ea ar fi putut să iasă de trei ori mai mare. Ar fi fost lucrul cel mai simplu din lume şi mi-aş fi câştigat respectul multora prin asta.“ La 16 septembrie îi trimite lui Heyse primul exemplar al cărţii. Curând pleacă la Londra într-o călătorie de odihnă bine-meritată.

Vorbind despre sursele cărţii, Burckhardt îşi recunoştea datoriile – numeroase, fără îndoială – faţă de înaintaşi, ceea ce nu-l împiedică să sublinieze că lucrarea sa *„e o plantă care a crescut în sălbăticie, care nu se sprijinea pe nimic existent“*[1]. În realitate, *Cultura Renaşterii în Italia* este rodul creaţiei artistice şi al efortului de cunoaştere, reflectând atât puternica personalitate a autorului cât şi elementele pe care le-a preluat din diversele tradiţii ale concepţiei despre Renaştere. El s-a supus *„vocii lăuntrice“, „inconştientului care se manifestă într-o formă artistică conştientă“*[2]. În privinţa precursorilor, a dascălilor, a tezelor pe care le-a admis sau împotriva cărora s-a ridicat, nu mai avem decât puţin de adăugat la cele arătate în capitolul anterior. Termenul însuşi de Renaştere, despre care Konrad Burdach spune că a fost încetăţenit în terminologia istorică de Burckhardt, a fost preluat de acesta de la F. Kugler a cărui istorie a artelor a reeditat-o. În acest manual cuvântul era folosit într-o accepţiune restrânsă, aplicat la fenomenul redeşteptării artistice. Cartea lui Burckhardt lărgeşte sfera noţiunii aplicând-o istoriei şi culturii unei epoci, şi chiar modalităţii umane aşa cum s-a configurat în acea epocă.

*

În prefaţa, de o pagină, a primei ediţii, istoricul îşi defineşte modest lucrarea drept un *„eseu“*, o încercare şi adaugă că *„dispunând de mijloace şi forţe cu totul limitate, a luat asupra sa o sarcină peste măsură de grea“*.

Burckhardt n-a avut intenţia să scrie un compendiu al Renaşterii, un tratat care să epuizeze subiectul şi nici o culegere sistematică de

---

[1] Scris. din aug. 1860 către Heinrich Schreiber cit. de Werner Kaegi, *Jakob Burckhardt, Eine Biographie,* vol. III, p. 673.

[2] Scris. din 24 mai 1856 către Albert Brenner, cit. de Werner Kaegi, op. cit., p. 673.

date, un fel de repertoriu al documentelor privind Renaşterea, ceva în sensul eforturilor de mai târziu ale lui Ludwig Geiger. Şi-a considerat întotdeauna, cu o anumită autoironie, *„încercările"*. Cu oricât de mult avânt ar fi pornit la lucru, oricât de conştient ar fi fost de rostul înalt al misiunii istoricului, nu se putea împiedeca să nu surâdă cu oarecare scepticism în faţa propriilor eforturi. Astfel, nu putea să-i scape un anumit caracter fragmentar al cărţii. Mulţi critici o vor acuza mai târziu de a nu fi decât un mozaic abil de note, lipsit „de o idee călăuzitoare", de „probleme" – cum va spune Benedetto Croce. În realitate „fragmentarismul" lucrării este desminţit prin viguroasa sa unitate. *„Construcţia acestui model incomparabil al oricărei sinteze de istoria culturii este asemănătoare în soliditate şi armonie cu o operă a Renaşterii însăşi*[1]. Nu se putea elogiu mai nimerit adus istoricului care a ştiut să afle corespondenţe intime cu obiectul istoriei sale. Lectura cărţii lasă o impresie de neuitat: aceea a unei clasice simplicităţi. Construcţia, pe care Huizinga o socotea demnă de aceea a operelor Renaşterii, are câteva articulaţii vizibile. O arhitectonică clasică: şase părţi dintre care prima şi ultima se referă la două mari „puteri" – Statul şi Religia. Între aceste părţi liminare, alte patru alcătuiesc corpul propriu-zis al „culturii" renascentiste: *Dezvoltarea individului, Redeşteptarea Antichităţii, Descoperirea lumii şi a omului, Viaţa socială.* Fiecare parte corespunde câte unei perspective prin care ne apare viaţa, cultura, plasma umană a Italiei în perioada dintre începutul secolului al XIV-lea şi începutul celui de-al XVI-lea.

În spiritul tezelor lui Burckhardt, Renaşterea nu este în mod esenţial o redeşteptare a antichităţii, aşa cum era considerată conform unei tradiţii ce deriva de la umanişti. Procesul Renaşterii implică o reînnoire mult mai profundă a conştiinţei umane, o modificare de *Welt-und Lebensanschauung* – a concepţiilor despre lume şi viaţă. Tema clasică a „redeşteptării antichităţii clasice" (*„Historia palingenesis litterarum"*, *„La renaissance des lettres"*) apare abia în partea a treia a cărţii. O modificare atât de profundă a structurilor psiho-sociale nu poate fi derivată numai din influenţa

[1] F. Huizinga, *Wege des Kulturgeschichte,* München, 1930, p. 104.

umanismului literar. În mod esenţial fenomenul Renaşterii ar fi fost acelaşi, chiar şi în afara redeşteptării antichităţii clasice. Ştim că Hegel, Hagen şi, în parte chiar Michelet, au văzut în apariţia cultului antichităţii, în studiile clasiciste, doar unul din aspectele Renaşterii. Burckhardt vede însă această resurecţie a clasicismului ca un rezultat şi nu ca o cauză în jocul tendinţelor renascentiste. Epoca, atât de diversă, de bogată în manifestări, nu poate fi derivată din umanismul literar. De altfel, Burckhardt nu ne prezintă nici măcar o sumară istorie a umanismului şi a acelei *„Wiederbelegung"* a antichităţilor. Nu vorbeşte aproape deloc despre studiul textelor antice, critica lor, istoria ideilor aşa cum reiese din tratatele şi opusculele umaniste. Se mulţumeşte cu o mică biografie a unui umanist apoi cu procesul umaniştilor *in corpore,* cântărind „vinovăţia" acestei tagme de intelectuali. Găsim, în schimb, în *Cultura Renaşterii* o prezentare a antichităţii ca mediu spiritual, ca atmosferă generală a întregii existenţe. Antichitatea nu e un obiect de studiu, regăsit de câţiva învăţaţi. Este supravieţuirea ruinelor antice în Roma, e cultul unor strămoşi, al unor ilustre personalităţi a căror amintire reapare peste tot în Italia, e credinţa într-o origine romană a familiilor, nevoia de a trăi asemănător – în unele privinţe – cu romanii, e triumful princiar, sunt numele latine date copiilor, clădirilor, inscripţiilor, mania limbii latine, educaţia conform idealurilor romane etc. Viaţa sacerdotală, princiară, chiar şi cea a omului de rând se îmbibă cu elemente antice. Nici reînviorarea limbii latine, retorica puristă, ciceronianismul nu constintuie – după Burckhardt – factorul esenţial al Renaşterii. El vorbeşte despre *„un nou mediu spiritual"* care apare în Italia şi devine mediul de cultură al lumii moderne.

Numai prin unirea cu geniul poporului italian *(Volksgeist),* redeşteptarea antichităţilor săvârşită de cărturari a dus la instaurarea unei lumi noi, unei mentalităţi noi. Dar Burckhardt îşi dădea seama că acest *Volksgeist* este un produs al lumii medievale. El citează pe larg scrisoarea lui Pico della Mirandola către Ermolao Barbaro, în care gânditorul neoplatonic recunoaşte meritele cugetătorilor medievali. El ştia, de asemenea, cât de pernicioasă a fost în unele domenii influenţa antichităţii. Regretă cronicarii din *trecento,* atât de

savuroşi, în comparaţie cu umaniştii-istorici, cu ciceronienii din *quattrocento.* Sunt admirabile, ca perspicacitate a analizei, paginile în care ne este descrisă decăderea, eşecul umaniştilor. În secolul al XVI-lea se ridică împotriva acestora un cor al învinuirilor. Procesul lor e dramatic; vinovăţia – pe tripla linie etică a orgoliului, a vieţii deşănţate şi a necredinţei – pare evidentă. În realitate se produce însă (cum au arătat istoricii mai noi dar cum a indicat deja Burckhardt) o descompunere a umanismului prin alunecarea mişcării în ireal. Sfetnicii umanişti, cancelari ai republicii florentine în 1400, aveau o reală utilitate, un rost pozitiv. Umanismul contemplativ, estetic, mistic, al şcolii neoplatoniciene din Florenţa celei de a doua jumătăţi a secolului al XV-lea, nu mai trăia într-o actualitate prea stringentă. Activitatea ultimilor umanişti e de-a dreptul deşartă, ca aceea a cugetătorilor scolastici în perioada de amurg a Evului-Mediu. Cu atât mai frumoasă pare imaginea unui Pomponius Laetus, umanist de bună calitate, figură îndrăgită de Burckhardt, cu care, întrucâtva, în unele trăsături, se simţea poate asemănător.

Dacă „redeşteptarea antichităţii" e o idee ce ţine de conceptul iniţial al Renaşterii (tradiţia: umanişti, Erasmus, Pierre Bayle), o altă teză privind geniul italian *(„le génie des Toscans")* aparţine tradiţiei Voltaire-Sismondi. Ea este neîncetat discutată şi admisă (sub forma unui spirit popular, naţional – *Volksgeist* – italian) de Burckhardt. Partea întâia a cărţii *Statul ca operă de artă* îi este – în mare – rezervată. Spre deosebire de lucrarea lui Sismondi în care republicile (comunele libere italiene) joacă rolul principal, la Burckhardt tiraniile sunt cele care apar pe primul plan al Renaşterii. Fenomenele la care se referă Sismondi (lupta pentru libertate a comunelor) aparţin secolelor XI–XIII, faptele pe care le discută istoricul din Basel aparţin secolelor XIV–XV. Burckhardt închide Renaşterea între două limite cronologice, între două hegemonii imperiale (hohenstaufeni şi imperialism spaniol). Un interregn în care oamenii politici din micile state italiene au nevoie de aptitudini excepţionale şi de o înaltă şcoală pentru a se menţine. Unificarea Italiei era o imposibilitate în condiţiile acelor timpuri, socoate Burckhardt. Relaţiile între state erau extrem de complexe; echilibrul formelor greu de menţinut. *„Statul ca operă de artă"* – această formulă a lui Burckhardt nu implică din partea sa – mult prea lucid, prea pesimist – o admiraţie estetică pentru formaţiile statale italiene din acele timpuri. Nici o veneraţie de estet pentru oameni de tipul Cesare Borgia. Italia Renaşterii e un câmp al luptelor intestine. Un fel de selecţie naturală (Burckhardt e contemporanul lui Darwin) îi face pe cei mai apţi, mai lipsiţi de scrupule, să supravieţuiască. Istoricul nu judecă, deşi participă foarte activ la cele expuse de el, ştie să dea o întorsătură dramatică evenimentelor (dramatice, de altfel). Desigur, în lumea marilor şi micilor tiranii, a condottierilor care mişunau şi se decimau între ei, Burckhardt preferă republicile: Veneţia şi, îndeosebi, Florenţa. El însuşi *„republican sceptic"* – cum îl numeşte biograful său, Werner Kaegi – se simte mai la el acasă în Florenţa.

Statul în Renaştere este *„o operă de artă."* Trebuie să înţelegem prin aceasta nu ipostazierea estetică a formaţiilor statale, ci considerarea lor ca *artificii,* realizări tehnice; „arta" la care face aluzie Burckhardt este aceea a meşteşugarului iscusit; a unui artifex. Werner Kaegi a arătat (op. cit., vol. III, p. 709) că trebuie să înţelegem prin *„opera de artă"* în acest caz *„maşina"*. Termenul aminteşte felul în care Hegel a caracterizat cultura greacă. În manuscrisele autorului cuvântul pe care l-a folosit la început a fost acela de stat-maşină *(„Maschinenstaat");* el aminteşte mecanismul orologiului (*Uhrwerk* în text). E vorba, deci, de statul ca creaţie artificială, opus de Burckhardt statului ca organism natural, aşa cum considera el formaţiile Evului-Mediu. Avem în faţă naşterea statului modern, organizat, premeditat – am putea spune – în care calculele, statistica, au un rol de seamă (vezi paragrafele interesante despre statistica la Florenţa sau Veneţia), în care inteligenţa şi energia individuală sunt solicitate la maximum. Desigur crimele cele mai odioase apar într-o asemenea lume în care voinţa de putere a unora nu are margini. O lume a pasiunilor individuale şi de clan: papi, principi, dogi, condottieri apar într-o vastă frescă în culori vii. O expunere, cinematică, rapidă, atât de rapidă încât ai impresia că autorul ar fi vrut să-ţi înfăţişeze totul, deodată. Aceasta, pentru că artistul ar fi vrut să dea o imagine uşor de cuprins iar istoricul ar fi

vrut să aducă în prezent toate evenimentele caracteristice care s-au încrucişat în lumea italiană din acele timpuri.

Acea lume era *originală*, în cel mai deplin sens al cuvântului, pentru că omul Renaşterii era un om nou. Teza cea mai importantă a cărţii lui Burckhardt, centrul sistemului său este acela al *„Dezvoltării individualităţii"*. Nu redeşteptarea antichităţii ci naşterea individualităţii face ca Renaşterea să fie cu adevărat epoca unui nou început. Burckhardt cercetează *conştiinţa* pe care oamenii unei epoci o aveau despre evenimentele epocii sau, în general, despre tot ce ţine de lumea lor. Or, tocmai conştiinţa de sine a omului prezintă o metamorfoză prodigioasă în Renaştere. Oameni interesanţi, mari originali au existat şi în Evul-Mediu. *Conştiinţa propriei originalităţi* apare – după Burckhardt – în Renaştere. Conştiinţa originalităţii înseamnă conştiinţa singularităţii omului care nu se mai socoate reprezentant al unui grup, al unui tip. Această conştiinţă implică un accent deosebit pus pe noţiunea de glorie individuală la care omul Renaşterii râvneşte prin firea sa, gloria fiind o consacrare exterioară a originalităţii. Huizinga se întreabă mirat: *„Cum i s-a putut atribui numai Renaşterii individualismul, când dincolo de linia de demarcaţie (cu Evul-Mediu, n.n.) sunt figuri ca Abelard, Guibert de Nogent, Johannes de Salisbury, Bertran de Born, Chrestien de Troyes..."*[1]. Partea a doua a lucrării lui Burckhardt, închinată *„dezvoltării individului"* este precedată de studiul individualismului politic, şi continuată în partea a treia, prin analiza individualităţii emancipate, „dezlănţuite", a umaniştilor. Emanciparea aceasta implică o eliberare interioară, de sub oprelişti, interdicţii, o devalorizare a preceptelor unei morale constrângătoare. În descrierea acestei eliberări istoricul urmează unele căi deschise de Hegel, şi opune individul emancipat spiritului de corp care, după Voigt, caracterizează umanitatea Evului-Mediu. Tot Voigt urmărise, în cazul lui Petrarca, ecloziunea unei conştiinţe individuale. Dar Burckhardt nu cunoştea *Die Wiederbelebung des classischen Altertums,* care apăruse la Berlin în 1859, când propria sa carte era sub tipar. Pentru el, totul, în Renaştere, contribuie la apariţia

[1] J. Huizinga, *Wege der Kulturgeschichte,* München, 1930, p. 130.

individualismului. Pe plan politic, individul renascentist e conştient de resursele sale şi, în general, de faptul că nu poate să supravieţuiască în lumea frământată, traversată de multiple interese, decât prin propriile mijloace. Cel care rămâne indiferent la conflictele politice e un *„om particular"*, ocupaţiile sale fiind cele ale unui *„diletant"*. Autonomia morală, detaşarea de Biserică, de autorităţi, de norme, contribuie la adoptarea atitudinilor individualiste. Fie că vorbeşte despre satiră sau morală sexuală, despre pretinsul declin al superstiţiilor în secolul al XVI-lea, despre cosmopolitism, despre artă, autorul găseşte peste tot motive pentru emanciparea individului. Capitolele despre gloria modernă, despre farse şi glume sunt tipice în acest sens. Conştiinţa nouă a unei libertăţi spirituale este esenţială în formarea unei personalităţi complexe cum este aceea a lui Leon Battista Alberti. Dar ea aparţine şi tiranilor, secretarilor papali, condottierilor, poeţilor de curte sau umaniştilor. Leon Battista Alberti sau Leonardo da Vinci sunt cazuri limite, modele exemplare ale personalităţii umane desăvârşite. Conceptul de individualitate pe care-l foloseşte Burckhardt provine, se pare, din paragrafele despre arta Renaşterii din *Manualul* lui F. Kugler. Dar el apăruse şi în textele hegeliene, în legătura cu omul modern. Originea cea mai sigură a termenului (din punctul de vedere al lui Burckhardt) este însă la Goethe (care-l primise de la Herder, Leibniz şi Shaftesbury). Figurile renascentiste din opera lui Goethe (care l-a tradus pe Cellini şi voia – cum ştim – să scrie o carte despre Renaştere) sunt asemenea personalităţi emancipate.

Wilhelm Dilthey a adus critici tezei lui Burckhardt după care acest om al Renaşterii, individul *„pe deplin dezvoltat"*, ar fi primul om modern. Asemenea individualităţi anarhice ar fi cunoscut – după Dilthey – atât antichitatea cât şi Evul-Mediu[1]. Fără îndoială. Şi totuşi – chiar evoluţia omului modern ne-o arată – individualismul renascimental este un fenomen caracteristic pentru întreaga cultură a unei întregi epoci, având urmări în evoluţia istoriei culturii din secolele următoare, pe când individualismul antic şi medieval e sporadic, excepţional.

[1] Cf. Wilhelm Dilthey, *Gesammelte Schriften,* vol. XI, 1936, p. 75.

Individualismul este un factor explicativ de prim ordin al fenomenelor Renaşterii. Dar el nu-şi dobândeşte deplina semnificaţie decât dacă înţelegem procesul *„dezvoltării individului“* în cadrul mai larg al *„descoperirii lumii şi omului“*. Acestei probleme îi dedică Burckhardt cartea a patra a lucrării. Formula *„La découverte de l'homme et du monde“* îi aparţine lui Jules Michelet. Tema apare însă mai de mult. Romanticii opuneau Renaşterea ca o epocă a reabilitării imanenţei, după Evul-Mediu, epoca de primat al transcendenţei. Reabilitarea naturii, progresele ştiinţelor naturale fuseseră mai demult atribuite Renaşterii. „Descoperirea“ despre care vorbeşte Burckhardt e mai puţin aceea la care şi-au adus contribuţia oamenii de ştiinţă şi mai degrabă acea explorare a naturii, pe care călători, amatori, colecţionari, simpli curioşi o fac oarecum la voia întâmplării, mânaţi de un imbold esenţial: dragostea de natură. Această bucurie a contactului cu cele naturale este semnificativă pentru Renaştere. Umanismul n-a adus prea mari servicii ştiinţelor naturii, deşi Alexander von Humboldt, în lucrarea sa *Kosmos* (al cărui volum al II-lea a apărut în 1847 sub titlul *Istoria concepţiei despre lumea fizică* – carte cunoscută de Burckhardt) arăta contrariul. Cercetători mai noi (Lynn Thorndike şi George Larton) au dovedit că umanismul a părăsit chiar şi acele cercetări în domeniul fizicii şi matematicii pe care le întreprinsese scolastica. Totuşi, în această epocă apare setea tot mai intensă a descoperirilor (Burckhardt nu vorbeşte despre descoperirile geografice); se descoperă frumuseţea peisajului în literatură; încep să abunde descrierile. De la botanistul amator (care poate fi chiar papa Pius al II-lea) până la filozoful observându-se pe sine şi scrutându-şi semenii (ca Pico della Mirandolla în *De homine),* omul Renaşterii are o înclinaţie spre tot ce e nou: sentimentul unei aurore îl posedă, şi, ca unul care se simte nou venit într-o lume necunoscută, începe să o exploreze.

Un studiu despre *Cultura Renaşterii* ar fi trebuit să cuprindă o incursiune mai atentă în viaţa socială a epocii şi să prezinte un tablou al literaturii şi artelor. În locul unui asemenea tablou, Burckhardt schiţează un capitol plin de sugestii şi imagini graţioase asupra vieţii mondene şi a festivităţilor. În schimb, ultima parte a cărţii cuprinde – privitor la religie şi moralitate – unele din cele

mai profunde observaţii cu privire la umanitatea Renaşterii. Teza lui Pierre Bayle privind ateismul renascentist este refutată. E adevărat că la începutul secolului al XV-lea Italia trece printr-o gravă criză morală. Temelia etică este şubrezită. Clasele superioare dau frâu liber pasiunilor şi imaginaţiei. O anumită religiozitate medievală continuă să existe în plină Renaştere. Un admirabil portret al lui Savonarola ne convinge. În schimb, un anumit egotism este specific renascentist. Burckhardt se înscrie – în acest punct – pe linia Heyse-Stendhal. Dar nici moralitatea sa protestantă, nici seriozitatea detaşată a istoricului, nu-i permit să elogieze individualismul etic. Istoricul Renaşterii n-a aprobat niciodată concluziile privind o morală a supraomului pe care nefericitul său prieten dintr-o scurtă perioadă a vieţii, Friedrich Nietzsche, le-a tras, între altele, din meditarea egotismului renascentist. Burckhardt a văzut viciul fundamental al acestei epoci, răul care-i mina pe oameni a căror fantezie o admira ca poet. De altfel, el nu făcea apologia Renaşterii ci istoria ei. Şi nici cel mai frumos elogiu nu învie o epocă aşa cum o luminează adevărul.

*

În anii care au urmat după publicarea cărţii lui Burckhardt despre Renaştere, nimeni n-ar fi putut să prevadă prodigiosul destin pe care urma să-l aibă opera istoricului. Nici chiar autorul însuşi. Căci *Cultura Renaşterii* zăcea în librăriile din Basel ca şi în cele din Germania; savanţii n-o recenzau, publicul nu voia s-o citească, iar Burckhardt, dezamăgit, după anii de fervoare pe care îi investise în opera sa, nu mai voia să ştie de ea. La Basel chiar, Charlotte Kästner, fiica celebrei Lotte Buff, iubirea „tânărului Werther“, îl întreba, la multă vreme după apariţia studiului său, dacă a publicat vreo cercetare istorică şi ce anume. Cel care declara în modesta prefaţă a volumului că a scris doar un eseu, o *„încercare“* asupra Renaşterii, mărturiseşte acum că îi e *„ruşine“* de lucrarea sa. O simte depăşită. Acest fiu al suferinţelor sale *(„Schmerzenskind“)* cum îşi denumea opul în timp ce lucra la el, este şi acum un obiect al amărăciunilor lui. Ediţia a doua apare cu nouă ani mai târziu, iar alte patru la intervale tot mai mici. Căci, pe încetul, cartea îşi

croieşte un drum. Poate că această indiferenţă a unui public inert, mai mult decât propria comoditate, l-a determinat pe Burckhardt să renunţe atât de uşor la îngrijirea reeditării cărţii sale. El cedează această sarcină întâi lui Franz Kugler (fiul prietenului său), apoi lui Ludwig Geiger. Pe măsură ce cartea se răspândeşte în lume, e tradusă în toate ţările, este tot mai cunoscută, mai discutată, mai admirată, Jakob Burckhardt pare că se simte tot mai puţin părintele ei. De altfel, prin intervenţiile erudite ale lui Ludwig Geiger, cartea devenise aproape de două ori mai mare. Lucrarea elegantă a estetului din Basel devenise un op greoi şi stufos. Totuşi sub acest aspect rebarbativ se mai putea recunoaşte construcţia de o clasică simplicitate a originalului. Atunci când Carl Spitteler, delicatul poet german, îi scrie lui Jakob Burckhardt o scrisoare în care mărturiseşte că întreaga sa poezie epică purcede din *Cultura Renaşterii* istoricul îşi aminteşte că a fost şi el odinioară în Arcadia lirică. Atunci însă când Pastor, istoricul papilor, îi cere o analiză critică a lucrării pe care tocmai o publicase asupra papalităţii din perioada Renaşterii bătrânul Burckhardt îi răspunde că această perioadă *„i-a devenit cu totul străină“.*

Posteritatea lui Jakob Burckhardt, sau Renaşterea continuă

Jakob Burckhardt, elveţian ordonat, profesor apărat de tentaţiile pedanteriei prin harul fanteziei, a fost întru totul potrivnic unei idolatrizări a obiectului, unei supuneri la faptul istoric brut. Cronicarul nu se află *sub* vremile pe care le studiază ori în care trăieşte, ci *deasupra* lor; el dispune de evenimente. Ca un artist el dă un *chip* istoriei; făurind-o, se făureşte pe sine. Într-adevăr, omul care a vorbit despre statul renascentist ca despre o *„operă de artă“*, cel care a descoperit peste tot, în lumea Renaşterii, o aspiraţie spre Forma desăvârşită, a căutat să se formeze pe sine ca un *uomo universale*. Burckhardt a evocat acest *„om universal“*, idealul uman al Renaşterii, *„ca pe un ilustru păcătos din* Inferno, *demonic prin orgoliul său neînfrânt, mulţumit de sine şi cutezător,* un uomo singolare“. Desigur, nu este vorba de o apologie a unei condiţii

umane. Profesorul Burckhardt n-a fost niciodată de acord cu cei care i-au deformat ideile ipostaziind figura condotierului, a cinicului amoral, sau a estetului practicând crima ca o artă. Între explorările lor pline de fervoare şi ardoarea fanatică a nietzscheenilor, a tuturor partizanilor unui renascimentism considerat ca o doctrină de viaţă, este o prăpastie. Istoricul din Basel ar fi putut să-şi intituleze cartea: *Geneza omului modern*. Dar omul Renaşterii, fiinţa prometeică pe care acest admirator al Personalităţii – în sens goethean – a descris-o cu pasiune, care-l interesa mai mult decât orice în lumea atât de viu colorată a Italiei din secolele al XV–XVI-lea, nu era posedatul unei vitalităţi iraţionale ci individualitatea înzestrată cu o conştiinţă de sine pe care veacurile anterioare n-au cunoscut-o.

Burckhardt n-a păcătuit aproape niciodată prin exces. *Cultura Renaşterii în Italia* are, fireşte, lipsuri, dintre care unele se datoresc concepţiei sale despre istoria culturii, altele faptului că autorul este, uneori, excesiv de econom în ilustrarea argumentelor. Unele lacune sunt evidente. Astfel, din această istorie a civilizaţiei lipseşte tot ce s-ar fi putut spune despre tehnica din timpul Renaşterii. Prea sumar este analizată economia statelor italiene; despre începuturile capitalismului, *„forţa care a înlocuit o ordine statică cu alta esenţial dinamică şi a transferat de la ţară la oraş centrul de gravitate al vieţii, forţa care a aruncat în aer toate îngrădirile societăţii medievale...* “[1], nu ni se spune aproape nimic. Foarte puţin ne vorbeşte autorul despre literatură ca şi despre artele plastice; aproape nimic despre filozofie. Am văzut că atunci când a hotărât să treacă la elaborarea cărţii, Burckhardt a renunţat la toate însemnările pe care le strânsese în legătură cu evoluţia artelor în secolele al XIV–XV-lea. Gravă lacună într-o carte despre Renaştere, la un autor care accentuează tocmai caracterul artistic-creator al activităţii omului din acele timpuri. Burckhardt, el însuşi, şi-a dat seama de aceasta. În ediţia întâi a cărţii el anunţă o lucrare despre arta Renaşterii pentru a umple *„cea mai mare lipsă“* a studiului său. În ediţia a doua (1869) renunţă cu amărăciune la proiectul acesta şi declară că n-a realizat decât o istorie a arhitecturii renascentiste

---

[1] Andrei Oţetea, *Renaşterea,* Edit. ştiinţ., Bucureşti, 1964, p. 49.

(apărută în 1867). La aceste lipsuri se adaugă unele erori de perspectivă. Astfel, în *Cultura Renaşterii* ni se prezintă evenimente petrecute în Italia, în epoca – lungă – dintre căderea Hohenstaufenilor şi începutul dominaţiei spaniole; or, în aceste secole ce pot fi denumite ale Renaşterii italiene, s-a petrecut o evoluţie a instituţiilor, a moravurilor etc. care nu permite atribuirea unor caractere, unor trăsături identice *întregii* perioade. Burckhardt nu prezintă evoluţii ci diferenţiază, individualizează; cartea sa este o galerie bogată în deosebiri individuale. Nimic însă despre trecerea de la comunele libere la principate, ori despre decadenţa oligarhiei florentine. Mod de prezentare în acelaşi timp vetust (căci nu foloseşte perspectiva evolutivă cu care istoria ne-a obişnuit din secolul trecut), dar şi foarte modern. Modernitatea aceasta rezidă în analiza structurilor Renaşterii, în secţiunile transversale pe care le face prin fluxul evenimentelor, în intenţia de a oferi, în acelaşi timp, o viziune statică şi una dinamică a epocii. Nu încape îndoială că Burckhardt *„prezintă Renaşterea cum ar descrie geniul unui om de seamă, de aceea ea ne apare una şi indivizibilă, aproape fără rădăcini în Evul-Mediu, fără prelungiri în baroc, fără evoluţie interioară, fără influenţe ale străinătăţii şi fără o adevărată pluralitate a tendinţelor.“*[1] Nu putem fi de acord cu opinia lui Eugenio Garin după care cartea lui Burckhardt reprezintă o *„negaţie totală a istoriei umane“*[2]. *Cultura Renaşterii* nu este o descriere atemporală a unui tărâm mitic, a peisajului clasic. Autorul ei n-a avut deloc intenţia de a prezenta un fel de tărâm ideal anistoric, el care nu pierdea niciodată din vedere continuitatea culturii, istoricitatea ei. Nu e mai puţin adevărat că, prin metoda de prezentare, Burckhardt creează iluzia unei izolări paradigmatice a Renaşterii italiene. De altfel, criticii au adus, uneori, o obiecţie contrară celei ridicate de Garin. Cartea lui Burckhardt — după aceştia – n-ar jertfi istoria anistoricului ci, dimpotrivă, ar reduce totul la o temporalitate

[1] Robert Klein, pref. la J. Burckhardt – *La Civilisation de la Renaissance en Italie – essai*, Paris, 1966, vol. I, p. XIII.

[2] Eugenio Garin, introd. la *Jakob Burckhardt, La Civiltà del Rinascimento in Italia*, Firenze, 1955, p. XX u.

istorică, ar face să depindă toate evenimentele de un *spirit al timpului (Zeitgeist)*. Într-adevăr, ideea lui Hegel (preluată de Taine şi, mai târziu, de Hegel) este o axiomă pe care se întemeiază sistemul burckhardtian. Numai simţul critic al istoricului, luciditatea sa îl face să evite exagerările evidente la care putea să-l ducă aplicarea abuzivă a unei asemenea axiome. Căci explicarea Renaşterii prin conlucrarea între spiritul antic şi Volksgeist-ul italian nu este îndeajuns de convingătoare. Cum ar fi putut duce un atare amalgam la formarea lumii şi omului modern, rămâne un mister. Arta lui Burckhardt este uneori, ca orice artificiu, înşelătoare. Tezele lui ne seduc şi nu-şi revelează inconsistenţele decât în urma unor analize mai atente.

Interpretarea burckhardtiană a Renaşterii este dominată de conceptele-cheie ale individualismului şi modernităţii. În plin secol al XIX-lea, istoricul elveţian vedea Renaşterea legată de epoca modernă şi ruptă, aproape întru totul, de Evul-Mediu. Dubla opoziţie pe care o pune în evidenţă – pe de o parte între luminosul *quattrocento* italian şi tenebroasele veacuri anterioare, pe de alta între Italia şi ţările „nordice“ – este exagerată. N-a fost oare cavalerismul medieval un factor al emancipării individului? Aproape toţi cei care au adus amendamente tezelor lui Burckhardt sau au încercat să le înlocuiască şi-au concentrat atacurile în acest sens: faptele desmint contrastul integral între Evul-Mediu şi Renaştere, între Italia din secolul al XV-lea şi celelalte ţări ale Europei. Astfel, sub formele culturii „moderne“, umaniste din *quattrocento*, s-au descoperit mentalităţi, structuri de comportament, tipice pentru Evul-Mediu. Elanul mistic al tiranicizilor a fost asemănat cu entuziasmul cavalerilor cruciaţi. Iubirea idealizată din Renaştere se aseamănă cu iubirea curtenitoare din Evul-Mediu. Condottierii sunt urmaşii şefilor de bande mercenare din secolele anterioare, între onoarea cavalerească şi gloria renascentistă nu există prăpastia de netrecut pe care o presupunea Burckhardt. Dar, dacă se pot depista numeroase elemente „medievale“ în Renaştere, cu atât mai mult s-au căutat formele de viaţă renascentiste în Evul-Mediu.

Cum notează Huizinga[1], o operă care este atât de mult rezultatul unei concepţii – ca lucrarea lui Burckhardt –, nu poate fi decât unilaterală. Ca un artist care concentrează într-o compoziţie toate elementele pentru a crea o atmosferă, pentru a pune în lumină anumite valori, istoricul nostru a sacrificat unele fapte, a exagerat importanţa altora, pentru ca tabloul său să aibă o unitate în spiritul în care a fost conceput. De aceea lipseşte din el studiul structurilor social-economice ale Renaşterii. Burckhardt *„n-a înţeles,* spune Andrei Oţetea, *că, în condiţiile unei societăţi împărţite pe clase, toată ideologia, inclusiv literele şi artele, e determinată de condiţiile sociale ale epocii"*[2]. Fr. Engels afirmase în *Dialectica naturii: „Când, după noaptea întunecoasă a Evului-Mediu, ştiinţele renasc dintr-o dată cu o vigoare nemaivăzută, începând să se dezvolte miraculos de rapid, această minune se datoreşte tot producţiei"*[3]. Pornind de la această constatare, A. Oţetea afirmă în valorosul său studiu închinat Renaşterii: *„marile transformări care au pregătit epoca modernă se datoresc apariţiei capitalismului..."*[4] În *Cultura Renaşterii* vedem desfăşurându-se aproape cu exclusivitate, viaţa claselor superioare ale Italiei. Totuşi tabloul pe care ni-l prezintă autorul este atât de sugestiv, încât vedem desfăşurându-se în faţa noastră o întreagă lume foarte pestriţă. Ni se vorbeşte despre Medici, Visconti, Pius al II-lea ori despre Pomponius Laetus, dar simţim viaţa din străzile Florenţei, de pe canalele veneţiene.

E pasionant de urmărit destinul tezelor lui Burckhardt: drumul lent pe care şi l-a croit cartea la început, avalanşa ediţiilor, popularizarea chiar vulgarizarea ideilor, stabilirea unui canon al Renaşterii. S-a format în secolul trecut o tradiţie burckhardtiană, au apărut însă şi reacţii, mai apoi o revoltă organizată. Desigur, nu putem urmări soarta postumă a lucrării care a devenit un text clasic. W. K. Ferguson a studiat evoluţia gândirii istorice în privinţa

---

[1] J. Huizinga, *op. cit.*, p. 102 u.

[2] A. Oţetea, *Renaşterea*, p. 29.

[3] Fr. Engels, *Dialectica naturii*, Edit. Politică, Bucureşti, 1959, p. 168, cit. de A. Oţetea, *Renaşterea*, p. 41.

[4] A. Oţetea, op. cit., p. 45.

Renaşterii, de la concepţia umaniştilor italieni până la ultimele teorii din zilele noastre. El distinge în istoriografia ultimului secol o adevărată şcoală care se revendică de la *„eseul"* lui Burckhardt. *Cultura Renaşterii* a inspirat atât cercetări de amănunt cât şi sintezele lui John Addington Symonds, P. Villari, W. Goetz, Hans Baron etc. Gânditori ca W. Dilthey, G. Gentile, E. Cassirer pornesc în studiile lor, de asemenea, de la Burckhardt. Unele din tezele acestuia (şi îndeosebi accentul pe care îl pune pe individualism) au fost dezvoltate ulterior în sensul unei actualizări a umanismului estetic. J.A. de Gobineau proclamă un adevărat mesaj al individualismului renascentist (cf. *La Renaissance, scènes historiques*, 1877). Nietzsche face şi el apologia Renaşterii ca veac exemplar al *„supraomului"*, al *„transvaluării valorilor creştine"*.

Tradiţia burckhardtiană (mai ales în exagerările la care au ajuns individualiştii anarhici) n-a fost cruţată de critici. Cartea istoricului din Basel a devenit pentru mulţi un fel de scriptură istorică, o versiune *ne varietur* a Renaşterii. În realitate, tabloul era prea perfect şi revizuirile, ereziile de la dreapta credinţă burckhardtiană n-au încetat să se producă. În a doua jumătate a secolului trecut, curente de gândire neoromantică au început să manifeste o anumită ostilitate împotriva Renaşterii. Ferguson distinge o reacţie romantic-religioasă care caută sursa Renaşterii în misticismul medieval (H. Thode, E. Gebhart etc.), o reacţie romantic-naţionalistă care descoperă originile ei în culturile naţionale ale Evului Mediu (W. F. Peterson, Kuno Fracke, L. Woltmann, K. Neumann etc.). În fine, prin revolta totală a medieviştilor, Renaşterea ajunge să fie interpretată ca o continuare sau chiar o descompunere a Evului-Mediu. Elemente medievale sunt depistate în literatura, arta renascentistă, în mentalitatea omului Renaşterii. Eforturile istoricilor şi cugetătorilor de diverse orientări converg în acest sens (astfel: C. H. Haskins, J. Maritain, E. Gilson, G. Toffanin, J. Nordström etc.). Dar, cum pe bună dreptate arată J. Huizinga: cu cât mai mult este lărgită sfera Renaşterii cuprinzând Evul-Mediu, cu atât mai mult este ameninţat acest concept în propriul său conţinut.

Măsura, una din virtuţile pe care Burckhardt le poseda în cel mai înalt grad, l-a împiedecat să cadă în feluritele curse pe care alţi

istorici, după el, n-au ştiut să le evite. S-ar putea spune despre *Cultura Renaşterii* ceea ce autorul ei afirma în legătură cu *Istoriile florentine* ale lui Machiavelli: dacă fiecare trăsătură a cărţii poate să fie contestată, valoarea întregii lucrări rămâne totuşi intactă. Prin echilibru, cartea a devenit clasică. Prin arta lui Burckhardt, ea a dobândit viaţă. O viaţă aventuroasă, desigur, nu lipsită de peripeţiile prin care trece orice produs al spiritului uman. După mai mult de un secol de la apariţie *Cultura Renaşterii* continuă să suscite entuziasme şi adversităţi. Cartea are vitalitatea viguroasă a Renaşterii însăşi.

Istoricul este cel care salvează cultura omenirii de la o lentă coroziune a uitării. Jakob Burckhardt este unul dintre acei sacerdoţi ai spiritului uman pentru care istoria este o renaştere continuă.

Mesajul unui umanist modern

Pentru un portret al umanistului în tinereţe nu este model mai generos decât acela al tânărului Jakob Burckhardt păşind pe calea ascetică şi totuşi delectabilă a studiilor şi dedicându-se slujirii umanului în corpul constituit al istoriei umanităţii.

A împlinit douăzeci şi unu de ani, când îi scrie prietenului său Riggenbach: *„Simt pe zi ce trece tot mai mult că nu sunt pe lume ca să trăiesc pentru mine“* (scris. din 10 aprilie 1839). Este în acest refuz al unui anume egotism către care natura sa, ca şi o anumită educaţie estetică îl împingeau, sursa unui etos umanist. Tânărul cu vădite înclinaţii artistice, care zăbovea prin vechile oraşe ale Europei gustând farmecul zidurilor bătrâne, al drumurilor şi caselor patriciale, al străzilor pe care oamenii de multe sute de ani au călcat, îşi cenzurează foarte conştient voluptăţile, îngăduindu-şi doar acele gesturi, acele acte prin care socotea că poate surprinde *altceva* decât pe sine, mai mult decât imaginile, răsfrânte *în el,* ale unei lumi revolute. Schiţează în peniţă sau foloseşte acuarelele pentru a reţine în carnetul său chipul şi culorile unor *locuri* care l-au fermecat, dar mai presus de această preaintimă desfătare străjuieşte într-însul credinţa într-o valoare impersonală. *Historia* pe care se hotărăşte să o cultive, căreia se decide să-i închine făptura şi viaţa toată, este

altceva şi mai mult decât o perspectivă personală asupra lucrurilor lumii acesteia. Jakob Burckhardt intră în istorie, cum intrau mai demult unii la mănăstire. Lepădarea de sine pe care o exprimă fraza din scrisoarea amintită mai sus înseamnă renunţarea la tot ce este al său şi pentru sine. Tandrele culori, uşor melancolice, ale desenelor sale, reprezentând plăcerile tinereţelor sale, s-au risipit curând după ce au apărut. Ceea ce le înlocuieşte sunt liniile şi formele, arhitectura suplă a operelor istorice. Căci casele bătrâne şi străzile înguste şi vechile catedrale nu vor mai însemna pentru el doar pretexte pentru o desfătare estetică, ci *locurile* umanităţii, urmele unei vieţi ce se cerea consacrată. Artistul nu moare, desigur, devenind istoric, dar istoricul se naşte, fără îndoială din moartea odiosului eu. Umanistul presupune o sacrificare a umanului individual preauman.

Spre sfârşitul magisteriului, ca şi al vieţii sale, Jakob Burckhardt va repeta, sub o altă formă fraza din tinereţe. În cursul său din 1882, profesorul atât de discret în privinţa trăirilor sale intime, vorbind despre cultura Evului-Mediu, îşi va permite un excurs şi va mărturisi că nu cunoaşte decât o singură obligaţie, aceea *„de a-i ajuta pe oameni până la sfârşitul zilelor“.*

Un ideal etic, desigur, dar care nu este ancorat doar într-un precept moral. Pentru a înţelege sensul acestei devoţiuni umaniste a istoricului culturii, pentru a pătrunde până la sâmburele intim al credinţelor, principiilor, ba chiar şi al tezelor sale istorice, trebuie să analizăm unele afirmaţii ale sale risipite prin bogata sa corespondenţă ori prin diversele sale lucrări, afirmaţii privind *eternul în om* şi, îndeosebi, în creaţia umană. Căci, umanismul lui Jakob Burckhardt se întemeiază pe o profundă cunoaştere a transformărilor, a mutaţiilor istorice, dar şi pe credinţa în existenţa unor valori perene.

Este semnificativ pentru artistul pe care istoricul Burckhardt l-a refulat într-însul că, pentru el, arta este cea care, mai mult decât oricare altă lucrare a omului, reveleazǎ perenitatea umanului. Iată o declaraţie edificatoare în acest sens: în arte găsim *„ceva mai mult decât individualul şi temporalul, ceva simbolic, semnificativ şi etern“* (*Weltgeschichtliche Betrachtungen, Gesamtausg.*, vol. VII,

p. 7). Arta este *„revelare a eternului“;* lumea frumosului este *„o lume în sine“ (id., ibid.).* Aceste afirmaţii ale lui Burckhardt vădesc, desigur, temeiul clasicist al viziunii sale estetice. Dar nu această întemeiere filosofică (în care recunoaştem, de altfel, influenţa lui Hegel) ne interesează, cât semnificaţia umanistă a acestei viziuni. Deloc admirator al romanticilor, al anarhiei subiectiviste în artă, Burckhardt este înclinat să vadă în perfecţiunea clasică o valoare umană creată *„pentru toate timpurile“ (Cicerone, Gesamtausg.,* vol. IV, p. 243). Singura eternitate pe care un ateu o poate admite, consideră el, este aceea a unor valori umane şi îndeosebi a celor încorporate în „frumosul clasic“. De aceea, istoricul culturii eline îi declară pe Homer şi Phidias *„admirabili ca în prima zi“,* iar istoricul culturii renascentiste vorbeşte despre *„nepieritorul, perenul Rafael“.* (Toate citatele în *Weltg. Betr., Gesamtausg.,* vol. VII, p. 7). Expresie a unui idealism estetic? Da, într-un sens. Nu o dată, vorbind despre artă, Burckhardt numeşte universul creat de marii artişti: *„o lume ideală“* care oferă *„o viaţă mai înaltă“ (Weltg. Betr., Gesamtausg.,* vol. VII, p. 45). Credinţa în idealitatea lumii artistice îl duce spre unele judecăţi eronate pe terenul istoric. Astfel, de pildă, în interpretarea pe care o dă culturii eline, el o scindează în două. Acest presupus dualism al Eladei s-ar datora rupturii dintre dizarmonia profundă a vieţii greceşti şi idealul de măsură, de armonie al grecilor. Doi poli ar fi dirijat, aşadar, destinele vieţii şi culturii eline. Idealul armoniei – acea *sophrosyne* a grecilor – ar fi fost făurit, după Burckhardt, de artişti, ar fi un ideal eminamente artistic. Cu alte cuvinte, grecii şi-ar fi sublimat demonii în zeii artei lor. Observăm că această teză conţine *in nuce* teoria pe care Nietzsche o va dezvolta în *Originea tragediei.* Teză seducătoare pentru mulţi, dar istoric nefundată.

Reţinem însă, din afirmaţiile burckhardtiene – privind perenitatea valorilor clasice şi înrâurirea binefăcătoare pe care aceste valori întrupate în artă o pot exercita asupra omului – patosul profund uman cu care cărturarul din Basel învestea actul creator al artistului. De aceea, îl înţelegem de ce pretinde pentru timpul său o prezenţă mai activă a artei ca *„putere a frumosului care obligă la dăruire“ (Erinnerungen aus Rubens, Gesamtausg.,* vol. XIII, p. 25). Arta are,

deci, în această perspectivă, un rol taumaturgic; ea este mântuitoare, ea luminează, ea face suportabilă viaţa. Termenii aceştia pot fi deseori întâlniţi în scrierile (şi îndeosebi în scrisorile) lui Burckhardt. Adeseori, ei sunt aplicaţi unei opere sau unui artist. Rafael este *„cel mai consolator“.* Dar tot astfel este apreciat şi Mozart. Am putea vorbi despre un adevărat cult laic al artei manifest în textele istoricului.

Cultul acesta este caracteristic pentru umanismul său. El purcede, cum am văzut, din dorinţa esenţială de a revela eternul în uman, din aspiraţia spre statornicirea unor valori durabile în fluxul istoriei, în devenirea omenirii. Dar acest cult tinde, totodată, spre consolidarea *făcutului,* a operei umane. Omul în viziunea umanistă a lui Burckhardt (care, în această privinţă, continuă marea tradiţie a iluminismului din secolul al XVIII-lea, şi a umanismului Renaşterii) este, înainte de toate, *artifex.* El îşi făureşte instrumentele salvării sale. Minat de o natură care adeseori îi e adversă, ameninţat (ca şi „grecul“ în perspectivă burckhardtiană) de „dizarmoniile“ firii sale, omul găseşte în arta sa – înţeleasă în sensul cel mai larg –, adică în tot ce făureşte el, un remediu. De aici atributele taumaturgice ale artei, de aici cultul pentru „epocile ei de aur“: Antichitatea în secolul lui Pericle, Renaşterea timpurie, prerafaelită.

Fireşte, un asemenea cult se aliază, în mod natural, cu respectul tipic umanist – pe care l-am remarcat de mai multe ori la Burckhardt – pentru valorile clasice. Aceste valori sunt considerate sub unghiul importanţei lor pedagogice, formatoare, pentru specia umană. Omul se face pe sine *făcând* arta. Clasicismul lui Burckhardt are, deci, o justificare antropologică şi de filosofia istoriei şi culturii. Nu e mai puţin adevărat că limitele concepţiei sale clasiciste îl fac să nu poată percepe în suficientă măsură modalităţile, valorile unei arte neclasice. De aci unele restricţii nedrepte în judecăţile sale estetice. Astfel, după el, lui Rembrandt i-ar lipsi *„simţul frumosului“.* Tot astfel, Delacroix ar fi sub *„graniţa frumosului“,* iar Michelangelo ar depăşi nejustificat aceste graniţe prin *„genialitatea sa monstruoasă“.* Aceste aprecieri, ca şi altele privind artele şi artiştii, indică tocmai graniţele destul de înguste ale viziunii profesorului elveţian. O mărturisire a sa, precum: *„Eu... caut ceea ce e armonios“ (das*

Harmonische, scris. către H. Schauenburg la 23 iulie 1848), explică dar nu justifică aceste limite. Ele aparţin perspectivei clasiciste a umanistului. Aceasta nu înseamnă că Jakob Burckhardt n-a cunoscut ispita evadărilor romantice în imaginar. Când, tânăr, coboară pentru întâia oară în Italia, el este un pelerin romantic spre armonia ţării de elecţiune a clasicismului. (Cel puţin aşa socotea el Italia). Aşază, drept epigraf, pe frontispiciul lucrării sale, *Der Cicerone* – cuvintele: *„Italia Diis sacra"*. Într-adevăr, Italia reprezenta pentru el *„armonia lucrurilor"*. Umanistul dintr-însul găsea în ţara aceasta valorile care îl împăcau pe el cu sine însuşi. Ea promitea, totodată, viitorului istoric al *Culturii Renaşterii în Italia,* o deplină realizare a personalităţii sale. Or, după chipul şi asemănarea omului din Renaştere (aşa cum îl va vedea el) Burckhardt se dorea pe sine un *uomo universale.* Universalitatea aceasta nu însemna, însă, pentru el, o expansiune intemperantă a individualităţii sale, ci o îmbrăţişare a umanului în *totalitatea* sa. Căci Jakob Burckhardt este un umanist din vechea stirpe necreştină, *„păgână"*, care vizează un univers pur uman, *„de tip ideal"*[1], un univers al umanităţii în expansiune.

Cultul creativităţii umane, credinţa în virtuţile taumaturgice ale artei nu implică, însă, aderarea la o poziţie estetică. Burckhardt este, în fond, descendentul unei stirpe puritane, profund morale, ba chiar înclinate spre moralitate. Idealul său suprem nu este, nicidecum, cel estetic. Frumosul este şi trebuie să fie subordonat binelui. Arta, după el, nu este voie să fie practicată evolutiv de dragul artei. Nimic mai departe de viziunea aceasta eticistă decât amoralismul estetist al unor figuri renascentiste. Cei care au văzut în istoricul *Culturii Renaşterii în Italia* un predicator al eliberării de orice scrupule, din orice îngrădiri morale, s-au înşelat profund. Istoricul nu e (cum va fi Nietzsche) un admirator al forţei. Analizând procesul degajării moderne a individualităţii, el a descris procesul surpării valorilor morale ale Evului-Mediu, dar nici o clipă n-a preconizat o asemenea răsturnare a valorilor pentru secolul său. El nu pregăteşte, aşadar nicidecum, amoralismul nietzschean. Dimpotrivă. În lucrarea sa închinată Renaşterii italiene, ca şi în alte texte, Burckhardt judecă cu

[1] E. Salin, *Jakob Burckhardt und Nietzsche,* p. 181.

severitate imoralitatea papilor („caracterul satanic" al papei Alexandru al VI-lea), a condotierilor, ba chiar şi a cărturarilor umanişti ai acelei epoci. Să ne amintim procesul pe care îl deschide acestora din urmă în *Cultura Renaşterii în Italia* (vezi cap. V). Fără să practice o istorie moralizatoare, el desluşeşte cu o subtilitate de moralist, motivele corupţiei umaniştilor renascentişti, răsfăţul exagerat din partea unei societăţi care a fost sedusă de prestigiile intelectului, incertitudinea materială a existenţei lor în care strălucirea şi mizeria se succedau, influenţa seducătoare a Antichităţii, care nu i-a dus întotdeauna pe căile cele mai bune. *„Antichitatea* – afirmă istoricul – *le-a tulburat moralitatea, fără a le-o transmite pe a ei..."* Cariera umanistului era de aşa natură, încât *numai caracterul cel mai călit din punct de vedere moral putea s-o parcurgă fără a se degrada".*

E semnificativă pentru umanismul lui Jakob Burckhardt această prezentare sub specia unei drame morale a condiţiei umaniştilor din Renaşterea italiană. În realitate, fără să fie, poate, întru totul conştient de aceasta, el era continuatorul lor. Umanismul său iluminat, liberal, optimist descinde din idealul cărturarilor devotaţi culturii umane ai acelei epoci. Ceea ce admiră la acei strămoşi ai săi este tocmai fervoarea lor. *„Şi în secolul nostru* – spune el în *Cultura Renaşterii în Italia* – *se obişnuieşte a se proclama cu tărie valoarea culturii în general, şi a Antichităţii îndeosebi. Însă o dăruire entuziastă şi totală, o convingere că necesitatea culturii este deasupra tuturor celorlalte, nu se întâlneşte nicăieri ca la acei florentini din secolul al XV-lea, şi de la începutul secolului următor."* Una din frazele pe care profesorul din Basel le repeta cu cea mai mare plăcere la cursurile sale, o frază pe care o admira pentru entuziasmul, pentru vitalitatea spirituală pe care o manifesta fusese pronunţată de umanistul Ulrich von Hutten şi se referea la epoca în care îi fusese dat aceluia să trăiască: *„Ştiinţele sunt înfloritoare, spiritele se mişcă, este o plăcere să trăieşti!"* Burckhardt era foarte conştient că epoca în care îi fusese dat lui să trăiască nu era chiar atât de prielnică eclozinii spiritului. Lucid, având privirea perspicace a istoricului experimentat, el înţelege că burghezia în secolul al XIX-lea a pierdut în mare măsură sensul culturii

spirituale, că tendința ei firească, aceea de a agonisi capitalul, este incompatibilă cu gratuitatea speculațiilor teoretice, ori a cercetărilor lipsite de o aplicabilitate imediată. În cursurile sale, ca și în *Considerațiile asupra istoriei universale*, profesorul Burckhardt revine adeseori asupra contradicției existente între ideea culturii spirituale umaniste și interesele burgheziei capitaliste. Pentru aceasta, o ideologie umanistă este pur teoretică, deci inutilă. Practicismul îngust și interesat nu se împăca cu gratuitatea presupusă a studiilor umaniste. Conflictul între cărturari și societatea în care sunt obligați să trăiască a apărut încă în timpul umanismului renascentist. Acest conflict a determinat o anumită retragere a umaniștilor, o distanțare a lor de lumea „comună“ sau „vulgară“. Burckhardt a observat acest fenomen al abstragerii intelectualilor, al refuzului realității concrete prin care ei răspundeau unui dispreț nelegitim al altora față de activitățile lor. Umaniștii și-au făurit, îndeobște, o viață ascetic-contemplativă ori una voluptuoasă, de sibariți ai spiritului. Și, uneori, nu numai ai spiritului. În umanismul târziu, conflictul cu societatea ia forme atât de acute încât se poate vorbi despre o opoziție între cultură și lumea materială. „Libertinii“ secolului al XVII-lea, liber-cugetătorii iluminismului ajung să se revolte împotriva societății timpului lor, ceea ce n-ar fi făcut filologii clasiciști ai Renașterii. La aceștia se simțea cel mult un orgoliu și un dispreț împotriva celui pe care-l considera *banausos*. Umanistul renascentist e gata să declare cu poetul latin: *„odi profanum vulgus et arceo“*. Iluministul nu se mulțumește cu atât; el incită la revoltă. Într-un curs (din 1867-1868) despre Revoluția franceză, Burckhardt arată că în Secolul Luminilor *„banul trebuia să se plece încă în fața spiritului“*[1]. Or, în timpul său, istoricul umanist observă o agravare a situației. El vede amenințat idealul formării, prin cultura umanistă, a personalității umane. Primejdia rezidă după el în voința excesivă de putere, în tendința intemperantă spre câștig. Toată speranța sa e în reacția

[1] Text citat de R. Winner, *Weltanschauung und Geschichtsauffassung J. Jakob Burckhardts, Ein Beitrag zur Geistesgeschichte,* Inaugural – Disertation, 1929.

salutară a spiritului împotriva relelor secolului. De aceea, Burckhardt se consideră pe sine un om chemat să conserve și să salveze cultura umană. Expresia „salvare“ a culturii apare nu o dată în confesiunile din scrisorile sale.

Ce înseamnă *cultura*, pentru istoricul care a scris *Cultura Renașterii în Italia* și *Istoria culturii eline*? Plăsmuirea liberă și voluptuoasă a frumosului, realizarea binelui, și străduința spre cunoașterea adevărului. Triada valorilor etice, teoretice și estetice alcătuiește structura axiologică fundamentală, ca și finalitatea culturii. În spiritul celui mai autentic umanism, Burckhardt afirmă existența valorilor în această lume. Admirator al Renașterii, el nu încetează să laude această epocă pentru marea mutație pe care a adus-o în *Weltanschauung*-ul uman: dintr-o *„vale a plângerii“* în concepția medievală, lumea a devenit *„un mare cosmos“* în viziunea rinascimentală. Cultura în sens umanist reprezintă un univers al valorilor realizându-se *în* și *prin* realitatea umană.

Și totuși, Burckhardt nu se arată optimist în toate vederile sale asupra destinelor omului și culturii. El știe că până și culturile sunt muritoare. Ba chiar, în comentariile pe care le face pe marginea unor texte antice, pare să încline spre o concepție îndeajuns de pesimistă cu privire la inevitabila decadență a culturilor. Pare să îl aprobe pe Hesiod care dispunea epocile prin care a trecut omenirea într-o ordine regresivă: de la epoca paradisiacă de aur, spre cea de fier. Dar legenda aceasta, ca și reflecțiile pesimiste ale bătrânului istoric, nu exprimă nicidecum aceeași idee. În pofida observațiilor sale cu privire la decadența istorică, Burckhardt rămâne plin de încredere în forțele de regenerare ale umanității.

Încrederea aceasta este specifică umanismului. Istoricul culturii nu este un sceptic nici în ce privește posibilitatea de a cunoaște trecutul, nici în ce privește sensul ascendent al mersului istoriei. E adevărat că nu crede în progresul continuu al rațiunii umane. Cultura este vie, crede el, atât timp cât *„reflecția* și *raționamentul“* nu devin *„atotstăpânitoare“*, pentru a devaloriza *„tot ce a fost până atunci venerabil“* (*Griechische Kulturgeschichte, Gesamtausg.*, vol. XI, p. 264 și urm.). Spirit conservator, el este un apărător al tradiției, funciarmente opus oricăror tendințe anarhice ori nihiliste.

Niciodată n-ar fi întreprins ceea ce discipolul său, Nietzsche, va întreprinde: răsturnarea violentă a valorilor, îndeosebi a celor morale. Căci triada valorilor, tezaurul uman al tradiţiilor şi fluxul istoriei constituie, pentru el, o unitate.

Umanismul burckhardtian este, fireşte, acela al unui om care nu a deprins şi nu cunoaşte îndeletnicirile practice. Deşi în lucrările sale s-a interesat de aproape şi a descris cu luare aminte condiţia meşteşugarilor unei epoci, el însuşi era lipsit nu numai de spirit practic ci şi de simţul pragmatic. De aici, natura eminamente teoretică a umanismului său. El laudă *bios teoretikos, vita contemplativa,* viaţa speculativă, spiritul detaşat de cele lumeşti. Îi este apropiată făptura acelor umanişti care, fără înfumurare, dezinteresat, studiază cu răbdare un obiect aparent lipsit de aplicabilitate imediată. Chiar voioşia spiritului detaşat i se pare atrăgătoare. Personalitatea unui filosof zâmbitor (precum măruntul „cinic" din Antichitatea elină Demonax) i se pare *„respectabilă"*. Cel mai delicat dintre portretele oamenilor Renaşterii italiene, pe care-l schiţează în cartea sa, este al cald-umanului Pomponius Laetus de imaginea căruia am apropiat, la începutul studiului nostru, chipul bătrânului profesor din Basel: *„Era un omuleţ fără prestanţă, cu ochii mici, plini de vioiciune, îmbrăcat într-un fel cam ciudat şi locuia, în ultimele decenii ale secolului al XV-lea, ca profesor la Universitatea din Roma, când în căsuţa sa cu grădină de pe Esquilin, când la via de pe Quirinal; acolo creştea raţe şi alte păsări; îşi lucra pământul după preceptele lui Cato, Varro şi Columella; sărbătorile le petrecea în afara oraşului, pescuind şi prinzând păsări, sau întins la umbră, lângă un izvor ori pe malurile Tibrului. Dispreţuia avuţiile şi viaţa prea îndestulată. Nu cunoştea nici invidia, nici clevetirea şi nu le răbda nici la cei din jurul său. Doar cu cei mari, cu cei ce aparţineau ierarhiei ecleziastice îşi permitea multe. Cât despre cele ale credinţei trecuse în tot timpul vieţii, cu excepţia ultimelor sale zile, drept un adversar al ei... Nimeni nu se apropia de vechile texte cu mai multă sfială şi grijă, după cum nimeni nu trata cu un mai sincer respect relicvele antice, în faţa cărora era adeseori mişcat până la lacrimi. Întrucât era oricând gata să lase orice treabă personală de-o parte, pentru a fi altora de folos, alerga toată lumea la el..."*

(*Cultura Renaşterii în Italia,* vol. I, p. 333-334). În unele din trăsăturile acestui chip desenat pe baza vechilor documente, Jakob Burckhardt se va fi recunoscut pe sine şi portretul umanistului dobândea, astfel, alura unui autoportret.

După cum se vedea pe sine în vechiul model al istoricului umanist, tot astfel, dintr-o societate adeseori adversă prefera să se proiecteze în lumea mai adevărată, mai frumoasă şi mai bună a culturii. În ea găsea el „consolarea", în ea se afla „patria" sa. Cel care îi scria amicului său Grüninger, în 1876: *„În fond suntem peste tot printre străini..."*, refuză alienarea inevitabilă într-o societate pe care o consideră condamnată, şi se refugiază în universul reconfortant al culturii, pe care – pe drept cuvânt – îl socoteşte al său. Refugiu care înseamnă, în egală măsură, o întoarcere în urmă la augustele tradiţii umaniste, şi o proiecţie în viitor, într-o altă lume mai umană.

NICOLAE BALOTĂ

TABELE CRONOLOGICE

I. JAKOB BURCKHARDT

1807 J.C.L. Simonde de Sismondi începe publicarea *Istoriei republicilor italiene în Evul Mediu (Histoire des républiques italiennes au Moyen-âge)*. Până în 1818 se tipăresc 16 volume.

1814 Saint-Simon publică *Despre reorganizarea* societăţii *europene (De la réorganisation de la société européenne)*.

1815 Bătălia de la Waterloo, abdicarea lui Napoleon; Congresul de la Viena.
F. Schlegel publică *Istoria literaturii antice şi noi (Geschichte der alten und neuen Literatur)* reeditată în *Sämtliche Werke*, 1846.
1817 Stendhal publică *Istoria picturii în Italia (Histoire de la peinture en Italie)*.

1818, *24 februarie*. Se naşte la Basel Jakob Burckhardt, fiul lui Jakob Burckhardt şi al Susanei Maria Schorndorff.

1819 Arthur Schopenhauer publică *Lumea ca voinţă şi reprezentare (Die Welt als Wille und Vorstellung)*.
P. Daru publică *Istoria republicii veneţiene (Histoire de la république de Venise)*.

1820 Byron publică *Marino Faliero*.

1822 Moare scriitorul romantic E.T.A. Hoffmann. Delacroix expune *Barca lui Dante*, triumf al romantismului în pictură.

1823 Charles Lamb îşi publică primul volum de eseuri (printre care unele pe teme istorice). Walter Scott publică *Quentin Durward*, roman istoric, apologie a Evului Mediu. Ludwig van Beethoven termină *Simfonia a IX-a*.

1825 Urmează şcoala primară la dascălul Munzinger.

1826 Se înscrie la gimnaziul din Basel.

1827 Moare poetul, pictorul şi gravorul romantic englez William Blake.

1828 F. Schlegel publică *Filosofia istoriei (Philosophie der Geschichte).*
J. Görres publică *Sfântul Francisc de Assisi, un trubadur (Der heilige Franz von Assisi, ein Troubadour).*

1829 Vacanţă în Rafzerfeld. Călătorie la Zürich.
Se semnează tratatul de la Adrianopole.
Charles Fourrier începe să publice *Noua lume industrială (Le Nouveau monde industriel).*
H. Leo începe publicarea *Istoriei statelor italiene (Geschichte der italienischen Staaten).*
F. Guizot începe publicarea *Istoriei civilizaţiei în Europa (Histoire de la Civilisation en Europe).*

1830 Moare mama lui Jakob Burckhardt.
Răscoala din Varşovia.
În Franţa izbucneşte revoluţia din iulie. Carol al IX-lea izgonit. Se urcă pe tron Ludovic Filip, *„Regele burghez".*
Seară *Hernani* la Paris. Scandalul romantic.
Berlioz compune *Simfonia fantastică.*

1831 Goethe publică *Faust* (partea a doua).
Stendhal publică *Roşu şi Negru (Le Rouge et le Noir).*
Edgar Allan Poe publică *Poeme (Poems).*

1832 Tulburări în cantonul Basel.
Moare Goethe.
Johann Gustav Droysen publică *Istoria lui Alexandru cel Mare.*

1833 Termină cursurile gimnaziului din Basel. Se înscrie la *„Paedagogium"* – liceul din Basel. Profesori: W. Vischer, F. D. Gerlach, A. Vinet, W. Wackernagel.

Se publică prelegerile lui Hegel despre *Istoria filosofiei.*
Sciziune în Land-ul Basel.
Prima revoluţie carlistă în Spania.
Jules Michelet începe să publice *Istoria Franţei (Histoire de France)* (opera va fi publicată integral în 1862).

1834 Compune imnuri religioase (text şi melodie). Pictează decoruri pentru o dramă istorică. Lecturi istorice; cercetarea tezaurului din domul oraşului.
Robert de Lamennais publică *Mărturiile unui credincios (Paroles d'un croyant),* criticând structura medievală a Bisericii.

1835 Scrie poemul romantic *După judecata din urmă.*
Georg Büchner publică tragedia *Moartea lui Danton,* Victor Hugo publică *Angelo, tiran al Padovei,* dramă istorică în proză.

1836 Absolvent al liceului *(Paedagogium).*
Aprilie-august. Urmează timp de un semestru cursurile facultăţii de istorie şi filologie la universitatea din Basel (interpretări Eschil, Sofocle etc.).
Septembrie. Pleacă la Neuenburg. Studii clasice (Ovidiu, imnuri orfice, *Timaei Locri De anima mundi,* Platon, Sofocle).
Traduce fragmente din Sofocle. Scrie poemul *Napoleon după bătălia de la Austerlitz.* Schiţează o cosmografie istorică.
Ralph W. Emerson publică *Natura.*
Apare lucrarea lui A. F. Rio *Despre poezia creştină în principiul ei, în materia şi în formele ei.*

1837 Călătorii de studiu prin Elveţia. Scrie *Observaţii asupra catedralelor elveţiene (Bemerkungen über schweizerische Kathedralen).* Prima călătorie în Italia. Perioadă de creaţie poetică *(Elegia italiană)*; desenează peisaje. Întorcându-se la Basel, se înscrie la facultatea de

teologie (profesori: W.L.M. De Wette, K.R. Hagenbach); studiază istoria bisericii, dogmatica, limba ebraică, face exegeze biblice etc.
Elevii lui Hegel publică *Prelegerile de Filosofia istoriei (Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte)* ale maestrului lor.
Franz Kugler publică *Manualul de istoria picturii de la Constantin cel Mare până în zilele noastre (Handbuch der Geschichte der Malerei von Contantin dem Grossen bis auf die neuere Zeit).*

1838 A doua călătorie în Italia (studiază domul din Milano); Genova, Pisa, Florenţa; scrie *Elegia din Fiesole.*
Lamartine publică poemul *Căderea unui înger (Chute d'un ange).*
Chateaubriand editează o culegere din cugetările moralistului Joseph Joubert.

1839 Termină studiile de teologie la universitatea din Basel. Cercetare arheologic-istorică la catedrala din Basel.
A treia călătorie în Italia (în Tessin). Întorcându-se la Basel scrie poezii cu subiect apocaliptic (ciclul *Dansul macabru*), nuvele (*Moartea neagră, Nero*).
Septembrie: Părăseşte oraşul natal; face o călătorie prin Bavaria, Boemia.
18 *noiembrie*: Revelaţia misiunii sale. Istoria este, pentru el, o salvare. Aruncă volumul de poezii al lui Ariosto, care nu mai poate însemna *„nici pe departe un port în care se poate afla fericirea şi echilibrul"* (scrisoare către Tschudi).
Stendhal publică *Mănăstirea din Parma (La Chartreuse de Parme).*
Macaulay începe să scrie *Istoria Angliei.*
Răscoală socialistă la Paris.

1840 *ianuarie* La München adună material pentru studii istorice; desenează peisaje, clădiri. Se înscrie la facultatea

de litere a universităţii din Berlin (secţia istorie). Profesori: Franz Kugler, Johann Gustav Droysen, August Boeckle, Leopold Ranke, Jacob Grimm etc.
Primăvara. Începutul prieteniei cu Conrad Leberecht Zwicky. Gravă criză religioasă; corespondenţă în acest sens cu Luiza, sora lui, şi cu prietenul său Friedrich von Tschudi. Excursie în Harz.
Proudhon publică *Ce este proprietatea? (Qu'est-ce que la propriété?).*
Augustin Thierry publică *Povestirile din timpurile merovingiene (Récits des temps mérovingiens).*

1841 *Primăvara.* Călătorie prin Germania (Leipzig, Wartburg, Fulda, Frankfurt a.M., Mainz, Köln).
Vara. Semestru la Bonn (profesori: F. G. Welcker, Chr. A. Brandis etc.). Îi cercetează pe Ernst Moritz Arndt şi pe August Wilhelm Schlegel. Scurtă călătorie în Belgia.
Toamna. Întorcându-se la Berlin, audiază cursurile filosofului Schelling. Face cunoştinţă cu von Lassaulx şi cercul său, cu Bettina von Arnim, W. Beyschlag, familia Schauenburg etc. Scrie lucrări pentru seminarul lui Leopold Ranke despre: *Carol Martell, Konrad von Hochstaden, Operele de artă din oraşele belgiene, Bisericile de pe Rinul inferior.*
Carlyle publică: *Despre eroi şi cultul eroilor (On Heroes and Hero Worship)* insistând asupra rolului personalităţilor în istorie.
Louis Blanc publică în *Revue du Progres* eseul: *Organizarea muncii (L'Organisation du travail).*
K. Hagen începe publicarea *Condiţiilor religioase şi literare ale Germaniei din epoca Reformaţiei (Deutschlands litterarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter).*

1842 Ia legătura cu cercul prerafaeliţilor berlinezi. Călătorie la Weimar, Bonn, apoi Bruxelles şi alte oraşe din Belgia.

Publică *Operele de artă din orașele belgiene (Kunstwerke der belgischen Städte)*.

1843 *Paris*. Cercetează mormintele regilor la Saint-Denis; studii la Luvru (pictura Renașterii, Murillo etc.) Întoarcere la Bonn. Relații cu asociația *Cărăbușul*. Termină studiile de istorie la Berlin. Întoarcerea la Basel. Își dă doctoratul. Susține teza de doctorat *Despre situația Franței în timpul campaniei Armagnac 1444*. Începe să scrie articole pentru enciclopedia Brockhaus. Publică un studiu monografic *Conrad von Hochstaden*.

1844 Docent al universității din Basel. Conferințe despre istoria picturii în secolul al XV–XVI-lea. Redactor la *Jurnalul din Basel (Basler Zeitung)*. Scrie editoriale despre unele probleme locale de actualitate. Întreprinde cercetări în domeniul contrareformei elvețiene. În calitate de docent al universității, ține prelegeri despre istoria Evului Mediu.
Fr. Engels publică *Situația clasei muncitoare în Anglia (Die Lage der arbeiten den Klassen in England)*.

1845 Conferințe la universitate despre pictura în secolul al XVI–XVIII-lea, precum și asupra artei romantice. Comunicări despre Matthias Grünewald. Are o polemică de presă în *Basler Zeitung* cu *National Zeitung*. Conflicte cu conducerea ziarului *Basler Zeitung;* își dă demisia de la ziar.
Adună material pentru o istorie a culturii elvețiene.
Vara. Călătorie în Italia (Como, Genova, Civitta-Vecchia, Roma, Neapole, Florența, Ravenna, Veneția). La Roma, ocupându-se de umanistul Vespasiano da Bisticci, are, pentru întâia oară, ideea unei lucrări despre Renaștere.

Toamna. Întoarcerea la Basel. Reia conferințele la Universitate. Termină lucrările pentru articolele de istorie ale enciclopediei Brockhaus. Adună date pentru un studiu asupra încreștinării Alemanilor. Pleacă la Berlin pentru a colabora cu Franz Kugler la *Manualul de istoria picturii*.
Se reprezintă opera lui Richard Wagner *Tannhäuser*
Proudhon publică *Filosofia mizeriei (Philosophie de la misère)*.
G. Keller, scriitor elvețian, își publică primul volum de poezii.
Pius al IX-lea este ales papă.

1847 *ianuarie*. Întoarcere la Basel.
Primăvara. Peregrinări prin Elveția.
Toamna. Călătorie în Italia (Roma): proiectul unei istorii a culturii europene, din Antichitate până în secolul al XIX-lea, sub forma unor lucrări de popularizare.
K. Marx publică o replică la lucrarea lui Proudhon sub titlul *Mizeria filosofiei*.
Jules Michelet începe să publice *Istoria Revoluției franceze (Histoire de la Révolution française)*.
Se publică ediția a doua a *Manualului de istoria artei* de Franz Kugler, revăzută și adăugită de Burckhardt.

1848 La Basel, conferințe despre istoria Contrareformei.
Revoluția în Europa.
Apare *Manifestul Comunist* redactat de Marx și Engels.
Începe publicarea *Istoriei Angliei* de Macaulay *(The History of England from the Acession of James II)*.

1849 Conferințe la Universitatea din Basel despre „perioada imperială romană“ și despre „epoca de înflorire a Evului Mediu“.
Lucrează la *Epoca lui Constantin cel Mare*.
John Ruskin publică *Cele șapte lumini ale Arhitecturii (The Seven Lamps of Architecture)*.

Ch. Dickens începe publicarea romanului *David Copperfield.*

1850 Ține conferințe de istoria artelor (arta antică, medievală).
Dante Gabriel Rossetti, H. Hunt şi J. P. Millais alcătuiesc *Frăția prerafaelită (The Preraphaelite Brotherhood)* şi pretind o revenire la tehnica şi modul de reprezentare din pictura premergătoare lui Raphael.
Cavur e ales prim-ministru în Piemont.

1851 J. Ruskin publică *Pietrele Veneției (The Stones of Venice).*

1852 Théophile Gautier publică *Emailuri şi camee (Emaux et Camées).*

1853 Călătorie în Italia (Roma, Paestum, Salerno, Amalfi, Florența, Genova).
Matthew Arnold publică *Poeme (Poems)* cu o prefață în care își expune principiile antiromantice.
Publică *Epoca lui Constantin cel Mare (Die Zeit Constantins des Grossen).*

1854 Călătoreşte în Italia (Bologna, Padova, Veneția). Lucrează la *Cicerone.*

1855 Ciclu de conferințe la Basel despre istoria antică.
Jules Michelet publică volumul al VII-lea din *Istoria Franței,* intitulat *La Renaissance (Renaşterea).*
Publică *Cicerone, o călăuză pentru savurarea operelor de artă ale Italiei (Der Cicerone, eine Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens).*

1856 E numit profesor la Politehnica din Zürich.
G. Voigt începe publicarea lucrării sale *Enea Silvio de Piccolomini.*

1857 Conferințe la Zürich despre arheologie (antichitatea greco-romană). Adună materiale pentru un studiu asupra Renaşterii.
Charles Baudelaire publică *Florile Răului (Les Fleurs du Mal).*

1858 Lucrează la *Cultura Renaşterii.* E numit profesor de istorie la Universitatea din Basel. Moare tatăl lui Jakob Burckhardt.

1859 Termină *Cultura Renaşterii în Italia.*
Charles Darwin publică *Originea Speciilor (The Origin of Species).*
Victor Hugo publică *Legenda secolelor (La Légende des Siècles).*
Se străpunge Canalul de Suez.
G. Voigt publică *Redeşteptarea antichităților clasice sau primul secol al umanismului (Die Wiederbelebung des classischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus).*
Războiul italo-austriac. Bătăliile de la Magenta şi Solferino.
Tratatul de pace de la Zürich.
P. Villari începe publicarea lucrării: *Istoria lui Girolamo Savonarola şi a epocii sale (La storia di Girolamo Savonarola e de'suoi tempi).*
Abraham Lincoln este ales preşedinte al Statelor Unite.
Garibaldi la Neapole.

1860 Publică *Cultura Renaşterii în Italia (Die Cultur der Renaissance in Italien).*
1861 Începe războiul de Secesiune în Statele Unite.
Proclamarea regatului Italiei.
1862 Victor Hugo publică *Mizerabilii.*
Otto von Bismarck devine cancelar al Prusiei.
1863 Henrik Ibsen publică drama istorică *Pretendenții la coroană.*
Taine începe publicarea *Istoriei literaturii engleze (Histoire de la littérature anglaise).*

1864 Conferințe la Universitate despre istoria modernă.
Ia ființă Internaționala I.
1865 Lev Tolstoi începe publicarea romanului *Război şi pace.*

1866 Algernon Charles Swinburn publică volumul de *Poeme și balade (Poems and Ballads)*.
Paul Verlaine publică *Poeme saturniene (Poèmes saturniènes)*.
F. M. Dostoievski publică *Crimă și pedeapsă*.
Taine publică *Filosofia artei în Italia (Philosophie de l'art en Italie)*.

1867 Adună date pentru istoria culturii antice.
John Ruskin publică *Time and tide (Timpul și mareea)*.
Karl Marx publică *Capitalul*.
Ibsen publică *Peer Gynt*.
Apare lucrarea lui Franz Kugler despre *Istoria Arhitecturii (Geschichte der Baukunst)*, în care capitolul despre Renaștere este redactat de Burckhardt (titlul cap.: *Die Renaissance in Italien)*.

1868 Începe un ciclu de conferințe despre filosofia istoriei.
Scrie *Despre studiul istoriei*.
Octombrie: Proiectul unei lucrări despre istoria culturii antice.
Robert Browning publică *Inelul și Cartea (The Ring and the Book)*.
F. M. Dostoievski publică *Idiotul*.
Premiera operei *Aurul Rinului* de R. Wagner, prima din trilogia *Inelul Nibelungilor*.

1869 *Februarie*. Începe să pregătească un ciclu de conferințe despre *Spiritul antichității*.
G. Flaubert publică *Educația sentimentală (L'Éducation sentimentale)*.
Conciliul de la Vatican.

1870 *Decembrie*. Planul definitiv al unei lucrări despre istoria culturii antice. Scrie și ține conferința *Despre fericire și nefericire în istoria universală*.
Izbucnește războiul franco-prusian.
F. de Sanctis publică *Istoria della letteratura italiana*.

1871 Termină ciclul de conferințe despre filosofia istoriei universale.
Comuna din Paris.
Wilhelm I, proclamat împărat al Germaniei.

1872 Conferințe, la Universitate, despre cultura antică.
Proclamarea republicii în Spania.
F. Nietzsche publică *Considerații inactuale (Unzeitmässige Betrachtungen)*.

1874 Alfon al XII-lea, rege în Spania.

1875 Începe publicarea lucrării lui J. A. Symonds, *Renașterea în Italia (Renaissance in Italy)*.

1876 A. Bartoli publică *Precursorii Renașterii (I precursori del Rinascimento)*.

1877 Apare ediția a III-a din *Cultura Renașterii*, revăzută și adăugită de Ludwig Geiger.
P. Villari începe publicarea lucrării *Niccolò Machiavelli și epoca sa (Niccolò Machiavelli e i suoi tempi)*.

1878 Congresul de la Berlin.
Leon al XIII-lea este ales papă.
F. Nietzsche publică *Uman-preauman (Menschliches-Allzumenschliches)*.
W. Windelband publică *Istoria filosofiei moderne (Die Geschichte der neueren Philosophie)*.

1879 H. Janitschek publică *Societatea Renașterii în Italia și Arta (Die Gesellschaft der Renaissance in Italien und der Kunst)*.

1880 Începe să lucreze la *Istoria culturii antice*.

1881 Prelegeri la Universitate despre istoria antică.

1882 Ludwig Geiger publică *Renașterea și Umanismul în Italia și Germania (Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland)*.

1883 Prelegeri la Universitate despre istoria artelor în Antichitate și Evul Mediu.

1884 E. Renan publică *Noi studii de istoria religiei (Nouvelles études d'histoire religieuse).*

1885 Prelegeri la Universitate despre istoria Romei.
H. Thode publică *Francisc de Assisi şi începuturile Artei Renaşterii în Italia (Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien).*
E. Gebhart publică în *Revue des deux mondes* (an. LXXI), *Renaşterea italiană şi filosofia istoriei (La Renaissance italienne et la philosophie de l'histoire).*

1886 Conferinţe despre istoria artelor.

1889 Ludwig von Pastor, autorul *Istoriei Papilor,* îi cere un examen critic al lucrării sale. *„Această epocă mi-a devenit cu totul străină..."* îi răspunde Burckhardt.
F. Nietzsche publică *Amurgul idolilor (Götzendämmerung).*
Eugène Muentz începe publicarea unei *Istorii a artei în timpul Renaşterii (Histoire de l'art pendant la Renaissance).*

1894 Apare lucrarea lui Paul Sabatier, *Viaţa Sfântului Francisc de Assisi (Vie de saint François d'Assise).*

1897 Jakob Burckhardt moare la Basel.

*

1898 Începe publicarea lucrării lui Burckhardt *Istoria culturii eline (Griechische Kulturgeschichte).* Cele patru volume vor fi publicate în ediţia princeps la Stuttgart până în 1902.

1899 Brandi publică *Renaşterea la Florenţa şi Roma (The Renaissance in Florence and Rom).*

1905 Apar prelegerile lui Burckhardt despre filosofia istoriei, sub titlul *Consideraţii asupra istoriei universale (Weltgeschichtliche Betrachtungen).*

N. B.

II. CRONOLOGIA RENAŞTERII

1265 Se naşte Dante Alighieri.

1304 Se naşte Petrarca.

1313 Se naşte Giovanni Boccaccio.

1321 Moare Dante Alighieri.

1337 Moare pictorul Giotto de Bondone.

1341 Petrarca e încoronat pe Capitoliu.

1346 Bătălia de la Crécy.

1348 Populaţia Angliei este evaluată la aproximativ patru milioane de locuitori.
Ciuma neagră bântuie în Europa.

1354 Moare arhiepiscopul Giovanni Visconti.

1356 Bătălia de la Poitiers.

1360 (aprox.) Se naşte pictorul Gentile de Fabriano.

1374 Se naşte pictorul Jacopo della Quercia.
Moare Petrarca.

1375 Moare Giovanni Boccaccio.

1377 Se naşte pictorul Pisanello.

1378 Florenţa produce 24.000 valuri de stofă.
„Tumultul ciompilor" la Florenţa.
Artiştii plastici din Florenţa obţin permisiunea de a forma o secţie independentă a corporaţiei medicilor şi farmaciştilor.

Se naşte sculptorul Lorenzo Ghiberti.

1385 Complotul lui Giangaleazzo Visconti.

1387 Se naşte sculptorul Donatello.
Se naşte pictorul Fra Angelico.

1392 Se descoperă opera istorică a lui Tacitus.

1397 Manuel Chrysoloras e numit profesor de greacă la „Studio“ din Florenţa.
Se naşte pictorul Paolo Ucello.

1399 Mantova, Ferrara, Padova rup alianţa cu Florenţa şi recunosc suzeranitatea ducilor de Milano.
Se naşte sculptorul Luca della Robbia.

1401 Se naşte Nicolaus Cusanus, elenist, matematician, filosof şi teolog, autorul lucrărilor *De docta ignorantia şi De quaerendo Deum.*
Se naşte pictorul Masaccio.
1402 Jean de Béthencourt ocupă insulele Canare pentru regele Castiliei.
Moare Giangaleazzo Visconti.

1404 Florenţa porneşte un război de exterminare împotriva Pisei (războiul se încheie în 1405).

1405 Se naşte Leon-Battista Alberti.

1406 Se naşte pictorul Fra Filippo Lippi.
Moare Coluccio Salutati, umanist, autor al tratatului *De tyranno* (născ. 1330).

1412 Moare Giovan Maria Visconti.

1413 Ladislau, regele Neapolului, ocupă cetatea Vaticanului şi o prădează.

1414 Împăratul Sigismund I-ul în Italia.
Moare Ladislau, rege al Neapolului.

Conciliul de la Constanţa îşi începe lucrările.
1415 Bătălia de la Azincourt.

1416 Leonardo Bruni începe să scrie *Istoria poporului florentin.*
Se naşte pictorul Piero della Francesca.

1420 Vine în Italia învăţatul grec Gh. Trapezuntius.
Se naşte pictorul Benozzo Gozzoli.

1421 Ia fiinţă la Florenţa un azil de copii *Ospedale degli Innocenti.*

1423 Filip Maria Visconti ocupă Forli.
Moare dogele Mocenigo.

1424 Se termină *Palatul Dogilor* din Veneţia.

1425 Tratatul dintre Veneţia şi Florenţa.

1427 Se naşte pictorul Alessio Baldovinetti.
Moare pictorul Gentile da Fabriano.
În Florenţa se votează *il catasto* (cadastrul).
Mai. Bătălia de la Ottolengo. Moare Nanni degli Strozzi.

1428 Moare pictorul Masaccio.

1429 Se naşte pictorul Gentile Bellini.
Brunelleschi începe construcţia capelei Pazzi (lucrările vor dura până în 1446).

1431 Se naşte pictorul Andrea Mantegna.

1432 Se naşte sculptorul Antonio Pollajuolo.

1435 Cetăţenii din Fabriano ucid familia tiranului Chiavelli.
Se naşte sculptorul Andrea Verrocchio.
1436 Gutenberg descoperă imprimeria cu caractere metalice.

1437 Moare Niccolò Niccoli, colecţionar celebru de manuscrise rare (născ. 1364).

1438 Moare sculptorul Jacopo della Quercia.

1440 Laurenţiu Valla publică *De falso credita et ementita Constantini donatione (Despre fals presupusa şi desminţita donaţie a lui Constantin).*
Se naşte pictorul Domenico Veneziano.

1441 Theodor Gaza e numit profesor de greacă la Universitatea din Ferrara.

1444 Moare Pier Paolo Vergerio, umanist, autor al lucrării *Despre moravurile nobile şi despre studiile liberale* (născ. pe la 1370).
Moare Leonardo Bruni, umanist, istoric, autorul lucrării *De studiis et literis liber.*
Umanistul Leonardo Bruni termină *Istoria poporului florentin.*
Se naşte Bramante, primul mare arhitect al Renaşterii.

1445 Se naşte Giuliano da Sangallo, arhitect, constructor al bisericii Madona delle Carceri.
Se naşte pictorul Sandro Botticelli.

1446 Moare Vittorino da Feltre, umanist (născ. 1378).
Se naşte pictorul Pietro Vanucci, zis Perugino.

1447 Devastarea Piacenzei.
Moare Filip Maria Visconti, duce de Milan.
Domenico Veneziano pictează *Încoronarea Fecioarei.*
Alegerea papei Nicolae al V-lea († 1455).
Moare Gemisthos Plethon, învăţat grec refugiat în Italia.

1448 Frederic al III-lea de Habsburg, împărat al Germaniei († 1483).

1449 Se naşte pictorul Domenico Ghirlandajo.

1450 Se naşte pictorul Luca Signorelli.

1452 Ferdinand devine rege al Aragonului.
Se naşte Leonardo da Vinci.

Finiguerra (Florenţa) descoperă gravura în metal.

1453 Francezii recuceresc oraşul Bordeaux.
Conjuraţia lui Stefano Porcaro contra papei Nicolae al V-lea.

1454 Se încheie pacea de la Lodi sub egida lui Laurenţiu Magnificul.
Primele tipărituri ale lui Gutenberg apar la Mainz.

1455 Moare sculptorul Lorenzo Ghiberti.
Moare pictorul Pisanello.
Moare pictorul Fra Angelico.

1456 Arghiropulos, învăţat grec, e numit profesor la Florenţa.

1457 Moare dogele Francesco Foscari.
Moare umanistul Laurenţiu Valla, autorul lucrării de erudiţie *De elegantiis linguae latinae* (născ. 1405).
Apare *Biblia* lui Gutenberg.

1458 Matei Corvinul, rege al Ungariei, se urcă pe tron.
Moare Alfons de Aragon regele Neapolului.

1459 Congresul din Mantova.
Moare Giannozzo Manetti, umanist, cunoscător al limbii ebraice (născ. 1365).
George de Trapezunt e numit profesor de greacă în Veneţia.

1460 Se instituie, la Anvers, prima bursă internaţională de comerţ, deschisă negustorilor *„de orice naţiune* şi *limbă".*

Se descoperă minele de alaun de la Tolfa; exploatarea începe cu 4.000 de muncitori, fiind finanţată de băncile Medici şi Chigi.
Moare umanistul Guarino da Verona (născ. 1374).
Pomponius Laetus înfiinţează Academia din Roma.

1461 Moare pictorul Domenico Veneziano.
Eduard al IV-lea se urcă pe tronul Angliei († 1483).
Ludovic al XI-lea, rege al Franţei, se urcă pe tron.

1463 Moare Flavio Biondo, istoriograf din Forli, autorul *Istoriei decadenței Imperiului roman* (472–1440).

1464 Moare Cosimo il Vecchio (cel Bătrân) de Medici, principe în Florența.
Moare Nicolaus Cusanus.

1466 Moare Francesco Sforza.
Moare sculptorul Donatello.

1467 Se naște Dezideriu Erasmus de Rotterdam, umanist, autor al *Colocviilor, Adagiilor* și al *Elogiului Nebuniei.*

1467 Moare Sigismondo Malatesta.
1469 Moștenitorul Aragonului, Ferdinand, se căsătorește cu moștenitoarea Castiliei, Isabella.

1469 Se naște Niccolò Machiavelli.
Moare pictorul Fra Filippo Lippi.
Împăratul Frederic al III-lea în Italia.

1470 *(aprox).* Descoperirea cristalului (Veneția).

1471 Moare Borso d'Este, duce de Modena și de Reggio.
Navigatori portughezi trec peste Ecuator.
Sixt al IV-lea e ales papă.
Se naște Albercht Dürer.

1472 Se naște pictorul Luca Cranach.

1472 Moare Leon-Battista Alberti.
Florența ocupă Volterra.

1473 Moare Alessandro Sforza.
Papa Martin al V-lea atribuie Portugaliei privilegiul exclusiv al descoperirilor geografice.

1475 Se naște Michelangelo.
Moare pictorul Paolo Ucello.

1476 Moare Galeazzo Maria Visconti.
Moare Regiomontanus (Johann Müller) astronom, matematician, autor al *Efemeridelor.*

1477 Carol Temerarul, duce de Burgundia, e ucis la Nancy.

1478 Moare papa Sixt al IV-lea.
Ferdinand Catolicul și Isabella institue tribunalul Inchiziției în Castilia, apoi în Aragon.
Conjurația Pazzi împotriva lui Lorenzo și Giuliano de Medici.
Se naște pictorul Giorgione.

1480 Se naște Thomas Morus, gânditor și om de stat englez, autorul lucrărilor: *Despre statul republicii și despre noua insulă a Utopiei* și *Utopia.*

1480 Se construiește Palatul Cornei Spinelli.

1481 Moare Francesco Filelfo, umanist, autor al unei opere de erudiție: *Convivia mediolanensia* (născ. 1398).

1482 Bramante începe construirea bisericii *Santa Maria* din Milano.
Moare Federigo de Urbino.
Moare Roberto Malatesta.
Moare sculptorul Luca della Robbia.

1483 Moare Ludovic al XI-lea, rege al Franței.
Se urcă pe tronul Franței Carol al VIII-lea († 1498).
Se naște Martin Luther.

1483 Se naște Raffaelo Sanzio.

1484 E asasinat Girolamo Forli.
Se naște Francesco Guicciardini.
Se publică traducerea integrală în latinește a operelor lui Platon.
Se naște Ulrich Zwingli.

1485 Se naște Tiziano Vecellio.

1488 Moare sculptorul Andrea Verrocchio.
1489 Răscoală țărănească în Franța.

1489 Benedetto da Majano începe construirea *Palatului Strozzi* (Florenţa).

1490 Moare Matei Corvinul rege al Ungariei.

1492 Moare Lorenzo de Medici (Laurenţiu Magnificul).
Alexandru al VI-lea Borgia e ales papă.
5 mai: Franţa încheie un tratat de alianţă cu Milanul.
3 august: Cristofor Columb părăseşte portul Palas (Spania), cu trei caravele, îndreptându-se spre Indii. Descoperă Cuba. Se întoarce la 15 martie 1493 în Spania.
Ferdinand Catolicul şi Isabella ocupă Grenada, ultimul oraş arab în Spania.
3 noiembrie: Tratatul de la Étaples.
Se publică traducerea integrală a *Enneadelor* lui Pilotin în latineşte.
Ioan Lascaris aduce din Orient două sute de manuscrise.
Se începe construirea bisericii *Santa Maria delle Grazie* din Milano.
Moare pictorul Piero della Francesca.
Se urcă pe tron împăratul Maximilian I.
19 ianuarie: Tratatul de la Barcelona.
23 mai Tratatul de la Senlis.

1493 *septembrie:* A doua expediţie a lui Columb. Se întoarce în iunie 1496 după ce descoperă insule din micile Antile şi Jamaica.
Hartmann Schedel publică *Cronica din Nürnberg*.
Se naşte Paracelsus.

1494 Fra Luca Pacioli publică primul tratat de contabilitate în limba italiană
Moare Cosimo de Medici.
7 iunie: Se încheie Tratatul de la Tordesillas, stabilindu-se o linie de demarcaţie între posesiunile portugheze şi spaniole.
Moare umanistul Angelo Poliziano, editorul *Pandectelor* (născ. 1454).
Se naşte François Rabelais.
Expediţia lui Carol al VIII-lea în Italia.

Se naşte pictorul Antonio Allegri, zis Correggio.
Moare pictorul Domenico Ghirlandajo.
Izgonirea familiei Medici din Florenţa.
Moare Pico della Mirandola, gânditor, autorul celor *900 teze,* introduse printr-un discurs *Despre demnitatea omului* (născ. 1463).

1495 Bătălia de la Taro.
22 februarie: Carol al VIII-lea îşi face intrarea triumfală în Napoli.
Liga de la Veneţia, a Spaniei, Germaniei, Veneţiei, Milanului şi Romei, împotriva Franţei.
Moare primul Djem.

1495 Apare lucrarea lui Johann Reuchlin: *De verbo mirifico.*

1497 *7 iunie:* Vasco de Gama părăseşte Lisabona cu trei corăbii pilotase de Bartholomeo Diaz.
Prima călătorie a lui Amerigo Vespucci în America. Întoarcerea în 1498.
Se naşte Philipp Schwartzerd-Melanchton.
Se naşte Hans Holbein cel Tânăr.

1498 Moare Vespasiano da Bistici, umanist, autorul unor *Vite di nomini illustri del secolo XV* (născ. 1421).
Moare sculptorul Antonio Pollajuolo.
Moare pictorul Benozzo Gozzoli.
mai: A treia expediţie a lui Columb. Descoperă continentul Americii de Sud. Se întoarce în noiembrie 1500.
Se urcă pe tron Ludovic al XII-lea rege al Franţei.

1499 Moare pictorul Alessio Baldovinetti.
A doua călătorie a lui Amerigo Vespucci în America. Întoarcerea în 1500.
Iulie: Expediţia lui Ludovic al XII-lea în Italia.
1500 Alvarez Cabral cu o escadră portugheză debarcă pe coasta Braziliei pe care o numeşte *Santa Cruz.*
Constituirea Consiliului de regenţă imperială *(Reichsregiment)* în Germania.

1500 Lodovico Moro recucereşte Milanul.
11 noiembrie: Tratatul de la Grenada, între Franţa şi Spania.

1501 *1 august:* Frederic al II-lea de Aragon, rege al Neapolului, capitulează în faţa armatelor franco-spaniole.
1502 *mai:* A patra expediţie a lui Columb. Explorarea litoralului Americii centrale. Întoarcerea în noiembrie, 1504.

1503 Pius al III-lea e ales papă.
Bătălia de la Barletta.
Iuliu al II-lea della Rovere este ales papă († 1513).
1504 Erasmus publică *Manualul creştinului militant (Enchiridion militis christiani).*

1504 Neapole devine viceregat al Spaniei.
1505 Expediţia lui Francisco Almeida în Indii.
1506 Moare Cristofor Columb.

1506 Moare Giovanni al II-lea Bentivoglio.
Moare pictorul Andrea Mantegna.

1507 Moare pictorul Gentile Bellini.
Liga de la Cambrai împotriva Veneţiei.

1508 Lodovico Moro moare prizonier în Franţa.
Se naşte Andrea Palladio, arhitect.
Michelangelo începe decorarea *Capelei Sixtine.*
1509 Expediţia lui Alfonso Albuquerque în India, peninsula Malacca, arhipelagul malaiez. Se întemeiază imperiul colonial portughez.
Se naşte Ioan Calvin.
Henric al VIII-lea devine rege al Angliei († 1547).

1510 Moare pictorul Sandro Botticelli.
Moare pictorul Giorgione.

1511 *4 octombrie:* Papa Iuliu al II-lea semnează cu Veneţia şi cu Spania (mai târziu cu Anglia) *Liga sfântă.* Erasmus publică *Elogiul Nebuniei.*

1512 *19 februarie:* Francezii sub conducerea lui Gaston de Foix iau cu asalt Brescia.
11 aprilie: Gaston de Foix, îi înfrânge pe spanioli lângă Ravenna.
Ferdinand Catolicul cucereşte Navarra desăvârşind unitatea Spaniei.
Michelangelo termină decorarea *Capelei Sixtine.*
Întoarcerea familiei de Medici la Florenţa.

1513 Moare papa Iuliu al II-lea.
Se urcă pe tronul papal Leon al X-lea († 1521).
1514 Se naşte André Vésele, întemeietorul anatomiei moderne.

1514 Moare Bramante.
1515 Moare Ludovic al XII-lea, regele Franţei.
Se urcă pe tronul Franţei Francisc I-ul.
Bătălia de la Marignan. Victoria lui Francisc I-ul asupra elveţienilor.
Sistemul lui Copernic.

1515 Moare Aldo Manuzio, editor din Veneţia (în perioada 1493–1515 au fost editaţi 27 clasici greci).
Încep să apară *Epistolae obscurorum virorum,* lucrarea unor umanişti germani (Crotus Rubianus şi Ulrich von Hutten, între alţii).
Michelangelo face planul faţadei bisericii *San Lorenzo.*
1516 Carlos, fiul lui Filip cel Frumos şi al Ioanei celei Nebune, e proclamat rege al Spaniei (va domni ca împărat al Sfântului Imperiu).
Moare Giuliano da Sangallo.
August: Franţa încheie cu Spania tratatul de la Noyon.
29 *noiembrie:* Franţa semnează tratatul de la Freiburg sau „Pacea eternă“ cu treisprezece cantoane elveţiene.
16 decembrie: Leon al X-lea şi Francisc I semnează concordatul de la Bologna.
1517 Luther se opune vânzării indulgenţelor.
Apare lucrarea lui Johann Reuchlin *De arte cabalistica.*

1518 Se naşte pictorul Jacopo Robusti, zis Tintoretto.

1519 Moare împăratul Maximilian I.
Carol Quintul e ales împărat al Sfântului Imperiu romano-german. Va domni până în 1555 când abdică († 1558).
20 septembrie: Magellan părăseşte portul San Lúcar cu cinci corăbii.

1519 Moare Leonardo da Vinci.

1520 Moare Raffaello Sanzio.
Primul cartel patronal. Principii de Saxa se unesc cu proprietarii de mine din Boemia pentru a-i împiedica pe muncitori să treacă de la o mină la alta.

1521 Moare papa Leon al X-lea.
Adrian al VI-lea este ales papă.
Martin Luther, excomunicat.
Dieta din Worms.
Michelangelo începe construirea *Capelei Medici* din biserica San Lorenzo.
Februarie: Robert de la Marck, duce de Bouillon, atacă Luxemburgul.
12 august: Cortez ocupă şi distruge Mexicul.

1522 Moare Johann Reuchlin, filolog, erudit, elenist, cunoscător al limbii ebraice (născ. 1455).
8 septembrie: Corabia Vittoria, sub conducerea lui Sebastian del Cano care l-a înlocuit pe Magellan în conducerea periplului în jurul pământului, se întoarce la Sevilla.
Octombrie: Cortez, guvernator al Noii Spanii.
Francezii, siliţi să evacueze Milanul.

1523 Moare Papa Adrian al VI-lea.
Clement al VII-lea este ales papă († 1534).
Moare pictorul Luca Signorelli.

1524 Moare pictorul Pietro Vanucci, zis Perugino.

1525 *24 februarie:* Francis I-ul cade prizonier în bătălia de la Pavia.
Se naşte Pierre Ronsard.

Moare Jacob Fugger cel Bogat, om de afaceri (născ. 1459). Producţia de aur, argint, aramă şi alte metale a Imperiului german este evaluată la 2.000.000 florini aur.

1526 Tratatul de la Madrid.
Dezastrul de la Móhács; turcii ocupă Ungaria.
Liga de la Cognac împotriva lui Carol Quintul.
Ianuarie: Se încheie tratatul de la Madrid între Francisc I-ul şi Carol Quintul.

1527 *6 mai:* Armata imperială ocupă Roma. *Sacco di Roma* (devastarea Romei).
18 august: Tratatul din Amiens.
Alungarea familiei de Medici din Florenţa.
Moare Niccolò Machiavelli, istoric, gânditor şi om politic din Florenţa. Autorul *Istoriilor florentine* şi al *Principelui*.

1528 Moare Albrecht Dürer.

1529 Guillaume Budé publică *Comentarii linguae grecae*.
Tratatul din Cambrai.

1530 Francisc I-ul, la propunerea lui Budé, înfiinţează *Colegiul lectorilor regali*.

1530 Familia Medici se instaurează definitiv în Florenţa.
22 *februarie:* Papa Clement al VII-lea îl încoronează la Bologna pe Carol Quintul, rege al longobarzilor, apoi ca împărat.
Melanchton redactează Confesiunea din Augsburg.

1531 Moare Ulrich Zwingli.

1532 *Octombrie:* Francisc I-ul are, la Bologna, o întrevedere cu Henric al VII-lea.
Apare lucrarea lui Robert Ettienne (1503–1559) *Thesaurus linguae latinae*.

1533 *Octombrie:* Francisc I se întâlneşte la Marsilia cu papa Clement al VII-lea.
Se naşte Michel de Montaigne, autorul *Eseurilor*.

1534 Apare corabia cu zbaturi.
Moare pictorul Correggio.
Cronaca termină *Palatul Strozzi* (Florența).

1535, 18 *ianuarie:* Francisco Pizarro întemeiază orașul Lima (Peru).

1536 Ambroise Paré, chirurg francez, face primele operații moderne.
Apare lucrarea lui Ioan Calvin, *Institution Chrétienne.*

1536 Apare cartea lui Guicciardini, *Istoria Italiei.*
Moare Francesco Sforza, duce al Milanului.
Pedro de Mendova întemeiază colonia Buenos-Aires.
Moare Erasmus de Rotterdam.

1538 Proiecția Mercator (cartografie).
Francisc I-ul și Carol Quintul semnează pacea de la Misa.

1539 Ordonanță regală în Franța prin care limba franceză e declarată limbă oficială.

1540 Moare Guillaume Budé, umanist francez, autorul unui tratat despre mondele antice *(De Asse)* și *Adnotări la Pandecte* (născ. 1468).

1540 Moare Francesco Giucciardini, autorul unei *Istorii a Italiei.*

1541 Soliman al II-lea năvălește în Ungaria și ocupă Buda. Se înființează la Florența *Accademia fiorentina* pentru *„apărarea și ilustrarea limbii toscane"*.
Moare Paracelsus.

1543 Moare Hans Holbein cel Tânăr.
Se publică opera lui Copernic: *De revolutionibus orbium caelestium.*

1544 Pacea din Crépy între Franța și Imperiu.
Carol Quintul înfrânt de Francisc I la Cérisolles.

1545 *Decembrie:* Se întrunește conciliul de la Trento (se încheie în 1563).
Se descoperă minele de argint de la Potosi.

1546 Moare Étienne Dolet, umanist francez, autorul unor *Comentarii linguae latinae* (născ. 1509).
Moare Martin Luther.

1547 Henric al II-lea, rege al Franței († 1559).

1550 Se naște El Greco.

1552 Primul laminor (Nürnberg).
Carol Quintul asediază orașul Metz.

1553 Moare François Rabelais.
Michel Servet e ars pe rug la Geneva din ordinul lui Calvin (născ. 1511).
Moare pictorul Luca Cranach.

1555 Acordul din Augsburg. Carol Quintul acordă libertate de conștiință luteranilor din Sfântul Imperiu german. Filip al II-lea, fiul lui Carol Quintul, devine rege al Spaniei († 1598).

1555 Pietro Strozzi înfrânt de spanioli și Siena capitulează. Florența își întinde stăpânirea peste întreagă Toscana.
Moare Georgius Agricola, umanist.

1556 Carol Quintul se retrage în mânăstirea Juste.

1558 Englezii părăsesc orașul Calais, ultima lor posesiune din Franța.
Carol Quintul moare.

1559 3 *aprilie:* Pacea de la Cateau-Cambrésis, între Franța și Imperiul Habsburgilor.
Francisc al II-lea, rege al Franței.

1560 Carol al IX-lea, fiul lui Henric al II-lea și al Caterinei de Medici, devine rege al Franței († 1574).

1563 Se înființează la Florența *Accademia del Disegno* care unește pe toți artiștii de seamă ai Toscanei.

1564 Moare André Vésale.

1564 Se naște Galileo Galilei.
Moare Michelangelo.
Moare Ioan Calvin.

1565 Creionul cu mină de plumb (Anglia).

1570 Apare tratatul lui Andrea Palladio: *Quattro libri dell'Architectura.*

1571 Se naşte astronomul Johann Kepler.

1572 Henri Estienne (1528–1598) publică *Thesaurus linguae grecae.*

1576 Apare *Republica* lui Jean Bodin.

1576 Moare Tiziano Vecellio.

1580 Portugalia se uneşte cu Spania. Pierderea independenţei durează până în 1640.
Spania anexează Portugalia.
Moare Andrea Palladio.

1581 Se naşte Hugo Grotius, autor al tratatului *De jure Belli ac Pacis.*

1585 Moare Pierre Ronsard.

1588 *Invincibila Armada,* flota spaniolă este distrusă.

1590 Zacharias (Olanda) descoperă microscopul.
Moare Jacques Cujas, jurist francez (născ. 1522).

1591 Moare Hugues Doneau, jurist francez (născ. 1527).

1592 Moare Michel de Montaigne.

1594 Moare pictorul Tintoretto.

1606 Moare Justus Lipsius, umanist, istoric (născ. 1547).

1614 Moare El Greco.

1625 Hugo Grotius publică tratatul *De jure Belli ac Pacis.*

1630 Moare Johann Kepler.

1642 Moare Galileo Galilei.

1645 Moare Hugo Grotius.

N.B.

NOTĂ ASUPRA EDIŢIEI

Ediţia originală a cărţii lui Jakob Burckhardt a apărut sub titlul *Die Cultur der Renaissance in Italien, ein Versuch,* la Basel, în 1860. Ediţia a II-a, revăzută de autor, a apărut la Leipzig, în 1868. Următoarele patru ediţii care au fost publicate în timpul vieţii lui Burckhardt (mort în 1897) n-au mai fost revizuite de autor. În 1875, istoricul „cedase“ *Cultura Renaşterii* profesorului Ludwig Geiger. Acesta avea dreptul, prin autorizaţie scrisă, să aducă textului original *„revizuirile, modificările şi adăugirile pe care le va crede de cuviinţă“.* Astfel, de la ediţia a III-a până la ediţia a XII-a (1919) cartea pe care Burckhardt o concepuse ca pe un „eseu“ a crescut neîncetat prin adăugirile, notele, observaţiile erudite ale lui Ludwig Geiger. Abia după moartea editorului s-a revenit la textul original al lucrării lui Burckhardt. Ediţia a XIII-a, scoasă sub îngrijirea lui Walter Goetz la Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, reprezintă aşadar textul autorului. Printre note s-au păstrat (evident, în afară de indicaţiile bibliografice, observaţiile şi trimiterile lui Burckhardt) un număr de *„adausuri Geiger“,* precum şi câteva note ale aceluiaşi Geiger şi ale noului editor, Walter Goetz. În anii care au urmat, la aceeaşi editură au continuat să apară retipăriri ale acestei ediţii, în care opera lui Jakob Burckhardt a fost restabilită în forma ei autentică. Trebuie să adăugăm că, în cadrul operelor complete ale lui Jakob Burckhardt *(Gesammelte Werke,* 10 volume, Benno Schwabe, Basel-Stuttgart) a apărut aceeaşi formă originală a *Culturii Renaşterii,* având în subsol exclusiv notele lui Burckhardt.

Pentru traducerea de faţă am folosit o retipărire a ediţiei originale, în textul restabilit şi revăzut de Walter Goetz şi anume: *Die Kultur der Renaissance in Italien* – ein Versuch von Jakob Burckhardt, durchgesehen von Walter Goetz, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1940.

Am tradus textul cu întreg sistemul de note al ediţiei grupându-le pe câteva categorii:

1. Notele (observaţii, indicaţii bibliografice etc.) lui Jakob Burckhardt. Fiind cele mai multe şi reprezentând indicaţiile autorului, nu poartă nici o specificaţie.

2. Notele lui Ludwig Geiger - indicate prin *n. Geiger.*

3. Adaosurile lui Ludwig Geiger (tot la note) indicate prin *Adaos Geiger.*

4. Notele lui Walter Goetz, reprezentând editura Kröner, specificate prin *n. Kröner.*

5. Notele traducătorului specificate prin *n. tr.* (s-au tradus din limba latină, italiană şi franceză unele citate şi s-au dat câteva note explicative. La traducerile din latină a colaborat D. Nicolescu).

În cuprinsul notelor s-au folosit următoarele abrevieri:

Adn.	– adnotare
ap.	– la
append.	– apendice
c.	– carte
cf.	– vezi
cod.	– codice
col.	– coloana
fol.	– foaie
l., lib.	– cartea
loc. cit. (locum citatum)	– locul citat
nov. (novella)	– nuvela
str.	– strofa
u.	– următoarele

N-au fost trecute în lista de abrevieri, prescurtările întrebuinţate în mod curent în prezenta colecţie.

Unele nume de autori şi titlurile de opere, citate în note, le-am transcris prescurtat, conform originalului. Pentru aceasta, punem la dispoziţia cititorilor, la sfârşitul volumului al II-lea, un indice alfabetic al operelor şi autorilor mai des citaţi în cuprinsul lucrării.

Pentru studiul introductiv am folosit următoarea bibliografie:

Brandi, Karl – *Das Werden der Renaissance,* Göttingen, 1908.

Burdach, Konrad – *Reformation, Renaissance, Humanismus,* Berlin – Leipzig, 1926.

Fergusson, Wallace K. – *The Renaissance in historical thought, Five Centuries of interpretation,* Cambridge Mass., 1948, tr. franc. Jacques Marty – *La Renaissance dans la pensée historique,* Paris, 1950.

Frey, D. – Gotik *und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung,* Augsburg, 1929.

Huizinga, J. — *Das Problem der Renaissance* în *Wege der Kulturgeschichte,* München, 1930.

Huizinga, J. – *Im Bann der Geschichte: Betrachtungen und Gestaltungen,* Akad. Verlagsanstalt Pantheon, Basel, 1943.

Joël, *K.* – *Jakob Burckhardt als Geschichtsphilosoph,* Basel, 1918.

Kaegi, Werner – *Jakob Burckhardt – Eine Biographie,* vol. I. *Frühe Jugend und baslerisches Erbe;* vol. II. *Das Erlebnis der geschichtlichen Welt;* vol. III. *Die Zeit der klassischen Werke,* Benno Schwabe, Verl. Basel, 1947–1956.

Kristeller, P. V. – *Studies in Renaissance Thought and letters,* Roma, 1956.

Marx, Robert – *Nachwort* la Jakob Burckhardt – *Griechische Kulturgeschichte* – vol. III, Kröner, Stuttgart, 1941.

Meinecke, F. – *Die Entstehung der Historismus,* 2 vol., München, 1936.

Oţetea, Andrei – *Renaşterea,* Bucureşti, 1964.

Rothacker, E. – *Einleitung in die Geistwissenschaften,* Tübingen, 1920.

Thode, H. – *Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien,* Wien, 1934.

Toffanin, G. – *Che cosa fu l'humanesimo. Il rissorgimento dell' antichita classica nella conscienza degli italiani fra i tempi di Dante e la riforma,* ed. II, Florenţa, 1929.

Toffanin, G. – *La fine dell' umanesimo,* Milano, 1920.

Vianu, Tudor – *Studii de literatură universală şi comparată,* Bucureşti, 1960.

Wölfflin, A. – *Renaissance und Baroque,* München, 1888.

N. B.

Partea I

STATUL, CA OPERĂ DE ARTĂ

Introducere • Tiranii secolului al XIV-lea • Tiranii secolului al XV-lea • Micile tiranii • Marile case domnitoare • Adversarii tiraniei • Republicile: Veneţia şi Florenţa • Politica externă a statelor italiene • Războiul, ca operă de artă • Papalitatea şi primejdiile ei • Italia patrioţilor.

CAPITOLUL 1

INTRODUCERE

Această lucrare poartă, în adevăratul înţeles al cuvântului, titlul de eseu; autorul ei e perfect conştient că, dispunând de mijloace şi forţe cu totul limitate, a luat asupra sa o sarcină peste măsură de grea. Dar chiar dacă ar putea să-şi considere cercetarea cu mai multă încredere, el tot n-ar fi, prin aceasta, mai sigur de aprobarea cunoscătorilor. S-ar părea că trăsăturile spirituale ale unei epoci de cultură, oferă fiecărui ochi o imagine diferită, iar dacă, pe deasupra, este vorba de o civilizaţie care e modelul cel mai apropiat al propriei noastre civilizaţii, pe care continuă să o influenţeze, e firesc ca părerile şi impresiile personale, atât ale autorului, cât şi ale cititorului, să intervină în fiecare clipă. Încumetându-ne să pornim în larg, ni se oferă nenumărate direcţii şi itinerarii posibile, astfel încât aceleaşi studii care au fost făcute pentru lucrarea de faţă, ar fi putut, nu numai să capete cu uşurinţă, în mâinile altuia, o întrebuinţare diferită, să fie supuse unui alt mod de tratare, ci chiar să ducă la concluzii esenţial deosebite. Subiectul în sine ar fi destul de important, pentru ca să facă necesare mai multe prelucrări ale materialului existent, şi cercetători reprezentând cele mai diverse puncte de vedere să fie îndemnaţi să-şi spună cuvântul. Deocamdată am fi mulţumiţi dacă, fiind ascultaţi cu răbdare, această carte ar fi considerată ca un tot unitar. Căci o dificultate esenţială a istoriei culturii constă în faptul că ea e nevoită să sfâşie

continuitatea unui imens proces spiritual, fragmentându-l în categorii separate, ce pot să pară deseori arbitrare, numai pentru a putea expune acel proces într-un fel oarecare. Nădăjduiam odinioară să completăm lipsurile cele mai mari ale acestei cărţi printr-o lucrare special consacrată artei Renaşterii – un proiect ce nu s-a putut realiza însă decât în prea mică măsură[1].

Lupta dintre papi şi Hohenstaufeni a lăsat în Italia o situaţie politică care se deosebea, în mod esenţial, de aceea din restul Occidentului. Dacă sistemul feudal evoluase în Franţa, Spania şi Anglia în aşa fel încât, după ce şi-a pierdut raţiunea de a fi, a căzut sub tutela statului monarhic unitar, dacă acelaşi feudalism contribuise în Germania la menţinerea unităţii exterioare a imperiului, Italia izbutise să i se sustragă aproape în întregime. Aci, în Italia, împăraţii secolului al XIV-lea nu erau primiţi şi consideraţi, în cazul cel mai favorabil, ca suzerani feudali, ci ca suverani, şefi ai unor state deja închegate; dar papalitatea, prin reprezentanţii ei, ca şi prin punctele ei de sprijin, era îndeajuns de puternică, pentru ca să împiedice orice unitate viitoare, fără a fi totuşi în stare să întemeieze ea însăşi una. Între cele două puteri – Vatican şi Imperiu – se aflau o mulţime de formaţiuni politice – oraşe şi tirani –, parte mai vechi, parte apărute de curând, a căror existenţă nu reprezenta decât o simplă stare de fapt[2]. Aici, în aceste formaţiuni politice, a apărut spiritul modern al statului european, desfăşurându-şi pentru întâia

[1] Franz Kugler – *Geschichte der Baukunst* (prima jumătate din volumul patru privind arhitectura şi arta decorativă a Renaşterii italiene, sub titlul *Istorie a Renaşterii*, Leipzig, 1868).

[2] Domnitorii şi acoliţii lor alcătuiau împreună ceea ce se chema *lo stato* – statul –, şi această denumire urma să se extindă ulterior cuprinzând întreg teritoriul statului.

oară, liber, propriile sale tendinţe; ele au oferit adeseori spectacolul egoismului dezlănţuit, în aspectele sale cele mai teribile, dispreţuind orice drept, înăbuşind în germene orice cultură sănătoasă. Dar acolo unde această pornire a fost învinsă, ori neutralizată, în vreun fel oarecare, ceva nou apăru şi prinse viaţă în istorie: statul ca o creaţie conştientă, voltă şi chibzuită, statul ca artificiu iscusit, ca operă de artă. În oraşele-republici, ca şi în statele tiranice, această nouă formă de viaţă s-a manifestat în sute de feluri, determinând forma lor interioară, precum şi politica lor externă. Ne vom mulţumi să o examinăm în tipul ei cel mai împlinit, mai clar exprimat, în statul despotic, cunoscut sub numele de *tiranie*.

Situaţia internă a ţinuturilor conduse de tirani amintea de faimosul model pe care-l constituise regatul normand din Italia de Sud şi Sicilia, aşa cum îl transformase cândva împăratul Frederic al II-lea[1]. Crescut în preajma sarasinilor, în mijlocul trădărilor şi al primejdiilor de tot felul, acest principe se obişnuise de timpuriu să judece şi să trateze lucrurile cu obiectivitate, devenind astfel cel dintâi om modern pe tron. De mare folos i-a fost cunoaşterea profundă, intimă a stărilor dinăuntrul statelor sarasine, a administraţiei musulmane, precum şi experienţa conflictului cu papii, în

[2] Höfler *Kaiser Friedrich II*, p. 39. (Tatăl lui Frederic al II-lea, împăratul Henric al VI-lea, fiul lui Barbarossa, moştenise, prin căsătoria sa cu Constanţa de Sicilia, regatul normand din Italia de Sud. Jumătate german, jumătate normand, Frederic al II-lea s-a simţit, toată viaţa lui, italian de cultură arabă. El a neglijat grosul imperiului şi şi-a stabilit curtea la Palermo. Sub influenţa culturii arabe (Sicilia fusese două veacuri sub stăpânire arabă), regatul a ajuns la o mare strălucire. Născut la Ancona în 1194, Frederic se încoronase în 1228 şi ca rege al Ierusalimului. Moare în 1252 ca ultim hohenstaufen, urmându-i *„Marele Interregn“* până la 1273 când se urcă pe tron Rudolf de Habsburg. *(n. tr.)*.

care cele două părţi erau nevoite să aducă în arena de luptă toate mijloacele şi resursele imaginabile. Măsurile luate de Frederic (îndeosebi după 1231) urmăreau totala nimicire a statului feudal, transformând poporul într-o masă inertă şi dezarmată, bună doar de a fi stoarsă de biruri până la ultima vlagă. El a centralizat întreaga putere judecătorească şi administrativă într-un fel nemaivăzut până atunci în Occident; a interzis orice numire în funcţiuni pe cale electivă; oraşele care cutezau să recurgă la alegeri populare erau ameninţate cu devastarea, iar cetăţenii reduşi la starea de şerbie. Dările, bazate pe un cadastru foarte amănunţit şi pe rutina musulmană, erau strânse fără cruţare, folosindu-se cele mai îngrozitoare sisteme de constrângere, fără de care, de altfel, cu greu se putea obţine banul din mâinile orientalului. Nu mai era vorba de un popor, ci de o turmă de supuşi, uşor de controlat cărora, între altele, nu le erau îngăduite nici măcar căsătoria sau învăţătura în afara locului de baştină, fără o anume dezlegare. Universitatea din Neapole exercita cea mai veche constrângere în materie de studii, pe care o cunoaştem, în vreme ce Orientul, cel puţin în această privinţă, lăsa tineretului toată libertatea. În schimb, Frederic se manifesta ca un adevărat mahomedan în privinţa comerţului, rezervându-şi monopolul unui şir întreg de produse, făcând trafic pe cont propriu cu mai multe porturi ale Mediteranei, stânjenind, fără scrupule, comerţul supuşilor. Califii fatimiţi, cu doctrina lor secretă ateistă, fuseseră (cel puţin la început) toleranţi faţă de religiile supuşilor lor; Frederic, dimpotrivă, îşi încunună sistemul de cârmuire printr-o inchiziţie împotriva ereticilor, care apare cu atât mai vinovată, cu cât între aceşti eretici erau persecutaţi şi purtătorii ideilor liberale din viaţa oraşelor. În sfârşit, pentru a-şi alcătui poliţia internă, precum şi sâmburele armatei sale, el se folosi de sarasinii care părăsiseră Sicilia şi se stabiliseră în Luceria şi Nocera, şi

care erau surzi la vaietele mulţimilor şi nepăsători la blestemele bisericii. Mai târziu, supuşii, care pierduseră obişnuinţa armelor, asistară, lipsiţi de voinţă, la căderea lui Manfred[1] şi la ocuparea statului de către Carol de Anjou, care moşteni întreg sistemul de guvernare de până aci, folosindu-l mai departe pe seama lui.

Alături de împăratul centralizator, Frederic al II-lea, se ivise şi un uzurpator de cea mai josnică speţă: locţiitorul şi ginerele său, Ezzelino Dá Romano. Acesta nu reprezintă un sistem de conducere şi administrare, căci activitatea sa se mărgineşte la simple lupte pentru domnie în părţile nord-estice ale Italiei[2]. Totuşi, el rămase pentru posteritate un exemplu politic nu mai puţin important decât protectorul său împărătesc, Frederic al II-lea. Până atunci, toate cuceririle şi uzurpările medievale avuseseră ca pretext fie un drept de ereditate, pretins ori real, fie alte drepturi, ori fuseseră urmarea luptelor duse împotriva infidelilor sau excomunicaţilor. Ezzelino, dimpotrivă, este primul care încearcă să-şi întemeieze un tron pe ucideri în masă şi cruzimi fără sfârşit, adică prin orice mijloace, fără a avea în vedere altceva decât atingerea scopului. Nici unul din cei care-i urmară nu-l întrecu pe Ezzelino în numărul crimelor, nici chiar Cezar Borgia. Pilda fusese însă dată, iar căderea lui Ezzelino nu aduse restabilirea

[1] Fiu natural al lui Frederic al II-lea, s-a încoronat, la câţiva ani după moartea acestuia, ca rege al Siciliei, la Palermo (1258), a stăpânit şi o parte din Toscana după lupta de la Montaperto (1260) şi a fost omorât în lupta cu Carol de Anjou, la Benevent (1266) (*n. tr.*).

[2] Născut la Onara în 1194, cam de aceeaşi vârstă cu socrul său, Ezzelino a exercitat la Verona, apoi (1236–37) în Padua, Treviso şi Vicenţa o tiranie groaznică; a murit într-un atac împotriva Milanului (1259) *(n. tr.)*.

dreptului pentru popor şi nici nu constitui un avertisment pentru viitorii nelegiuiţi.

În zadar, într-o asemenea epocă, Toma de Aquino, născut ca supus al lui Frederic al II-lea, îşi dezvolta teoria guvernării constituţionale, în care principele se sprijinea pe un senat numit de el şi pe o cameră a reprezentanţilor aleşi de popor. Astfel de teorii şi idei răsunau doar în sălile de cursuri, iar Frederic şi Ezzelino erau, şi rămâneau, pentru Italia, cele mai impresionante figuri politice ale secolului al XIII-lea. Imaginile lor, aproape legendare, oglindite în timp, formează sâmburele celor *O sută de vechi nuvele,* a căror primă redactare îşi are originea în acest secol[1]. Ezzelino este zugrăvit încă de pe atunci cu un amestec de respect şi groază, pecetea oricărei impresii puternice. O întreagă literatură, de la cronicile martorilor oculari până la tragedia pe jumătate mitologică, se brodează în jurul persoanei sale [2].

Îndată după dispariţia acestor doi oameni, au apărut un mare număr de tirani mărunţi, a căror acţiune de uzurpare a fost uşurată în primul rând de certurile dintre guelfi şi ghibelini. De obicei, şefii ghibelinilor puneau stăpânire pe putere; dar împrejurările în care se produc uzurpările sunt atât de numeroase şi variate, încât este imposibil să nu recunoşti că în toate aceste fapte predomină trăsătura generală a fatalităţii. În ce priveşte mijloacele întrebuinţate, tiranii vor merge pe urmele partidelor, adică vor exila, vor ruina, vor ucide pe cei ce le stau în cale.

[1] *Cento novelle antiche,* 1525. Pentru Frederic, nuvelele 2, 21, 22, 23, 24, 30, 53, 59, 90, 100; pentru Ezzelino, nuvela 31 şi mai ales 84.

[2] Scardeonius, *De urbis Patav. antig. (Despre vechiul oraş Padova)* în *Thesaurusc* al lui Grävius, V, cartea a treia, p. 259.

CAPITOLUL 2

TIRANII SECOLULUI AL XIV-LEA

Atât tiraniile mai mari, cât şi cele mai mici din secolul al XIV-lea vor demonstra adeseori că trăsături de acest gen dăinuiau. Nelegiuirile lor erau strigătoare la cer, iar istoria le-a înregistrat cu migală; dar când examinăm mecanismul politic al acestor state ce se bazau pe ele însele, organizându-se în consecinţă, putem să nu recunoaştem că studiul prezintă un interes superior.

Calcularea conştientă a tuturor mijloacelor de care un principe străin de Italia n-avea pe atunci idee, legată de puterea, aproape absolută în interiorul statului, pe care principii Peninsulei o exercitau, au produs oameni şi forme de viaţă cu totul deosebite, cum nu se vedeau în alte părţi ale Europei[1]. Pentru cei mai iscusiţi dintre tirani, secretul principal al conducerii consta în a lăsa, pe cât posibil, dările, aşa cum le găsiseră venind la domnie, sau aşa cum fuseseră aşezate la început, adică un impozit funciar bazat pe un cadastru, taxele determinate pe consum şi taxele vamale pe import şi export, la care se adăugau, apoi, veniturile particulare ale clasei domnitoare; singura urcare posibilă a dărilor depindea de prosperitatea generală şi de circulaţia bunurilor. Nici nu putea fi vorba, aici, de împrumuturi, cum se obişnuia în oraşele libere; mai degrabă se aranja, din când în când,

[1] Sismondi, *Hist. des. rép. italiennes* IV, p. 420; VIII, p. 1 u.

câte o lovitură de forţă, bine condusă, cu condiţia ca starea generală să nu se zdruncine, de pildă destituirea şi apoi jefuirea înalţilor slujbaşi ai tezaurului, ceea ce amintea de procedeele cunoscute ale sultanilor [1].

Cu aceste resurse, principele căuta să facă faţă cheltuielilor în aşa fel încât să-şi poată întreţine mica sa curte, garda personală, armata de mercenari, funcţionarii, precum şi pentru a-şi plăti bufonii şi oamenii de talent ce făceau parte din anturajul său. Nelegitimitatea, mereu împresurată de primejdii, izola pe suveran; cele mai onorabile relaţii ce le putea întreţine erau legăturile cu oamenii înzestraţi cu mari calităţi intelectuale, indiferent de originea lor. În secolul al XIII-lea, liberalitatea, bunăvoinţa principilor din afara Italiei se mărginea la cavaleri, la servitori şi cântăreţi proveniţi din nobilime. Altfel se comportă tiranul italian pătruns de gustul pentru monumental şi setos de glorie, care caută şi preţuieşte talentul ca atare. Trăind în mijlocul poeţilor şi savanţilor, el se simte pe un teren nou, este aproape în posesia unei noi legitimităţi.

Cunoscut lumii în această privinţă, este tiranul din Verona, Can Grande della Scala, care întreţinea o întreagă Italie prin iluştrii intelectuali refugiaţi pe care-i adăpostea la curtea sa. Scriitorii erau recunoscători: Petrarca, ale cărui vizite la aceste curţi au fost atât de aspru criticate, zugrăveşte figura ideală a unui principe, din veacul al XIV-lea[2]. El cere seniorului din Padua, căruia i se adresează, lucruri multe şi

[1] Franco Saccheti, *Novelle* (61, 62).

[2] Petrarca, *Epistolae seniles*, lib. XIV, către Francesco di Carrara (28 nov. 1373). Scrisoarea e publicată uneori ca o scriere separată sub titlul *De Republica optime administranda, ad Franc. Carraram (Despre republica bine cârmuită, către Franc. Carrara)*, de ex. ed. Berna, 1602.

mari, dar într-un fel care dovedeşte încrederea pe care i-o acorda: *„Tu nu trebuie să fii stăpânul supuşilor tăi, ci părintele patriei tale; şi să-ţi iubeşti supuşii ca pe propriii tăi copii – ba chiar – ca însăşi mădularele trupului tău. Poţi îndrepta împotriva duşmanilor arme, trabanţi şi mercenari; pentru cetăţenii tăi ajunge bunăvoinţa; desigur, mă gândesc numai la acei cetăţeni care iubesc rânduirea existentă, căci cel care zilnic visează schimbări este un rebel şi un duşman al statului, iar unuia ca acesta i se cade aspră judecată.“* Urmează apoi amănunte asupra ficţiunii moderne a puterii de stat. Principele trebuie să se îngrijească de toţi şi de toate: de biserică, de zidirea şi întreţinerea clădirilor publice, de organizarea poliţiei străzii[1]; să sece mlaştinile, să favorizeze producţia vinului şi a cerealelor, apoi să aşeze dările cu dreptate, să sprijine pe săraci şi pe bolnavi, să asigure protecţia sa învăţaţilor cu faimă, adunându-i în jurul său, în vreme ce aceştia se vor îngriji de gloria lui postumă.

Dar oricare ar fi fost părţile luminoase ale acestor regimuri tiranice, precum şi meritele deosebite ale unora din ele, se cunoştea, încă din secolul al XIV-lea lipsa de garanţie şi de durată a celor mai multe dintre ele. Deoarece din motive interne asemenea organisme politice erau cu atât mai durabile cu cât teritoriul statului era mai întins, era firesc ca autocraţiile mai mari şi mai puternice să tindă a înghiţi pe cele mai mici. Ce hecatombă de principi mărunţi a fost, adusă, în acea vreme, numai Visconţilor! Dar acestui pericol din afară îi corespundea, aproape de fiecare dată, primejdia tulburărilor interne, al căror efect copleşitor asupra puterii morale a suveranului era de cele mai multe ori funest. Falsa

[1] Totodată îşi exprimă dorinţa ca principele să interzică staţionarea şi tăvălirea porcilor pe uliţele din Padua, lucru care, pe lângă că oferă o privelişte dezgustătoare, mai sperie şi caii.

atotputernicie, imboldul spre plăceri şi egoismul sub toate formele pe de o parte, duşmanii şi conspiratorii pe de alta, făceau din el, în mod aproape inevitabil, un tiran în cel mai rău sens al cuvântului.

Dacă, cel puţin, principii s-ar fi putut încrede în cele mai apropiate dintre rudele de sânge! Dar în atari situaţii, când totul era nelegitim, nu se putea forma un drept succesoral stabil, nici pentru succesiunea la domnie, nici pentru împărţirea bunurilor, iar în momente de mare criză, un unchi sau un văr mai hotărât înlătura – în interesul casei domnitoare însăşi – pe fiul minor sau incapabil al principelui care nu mai era în viaţă. Existau, de asemenea, certuri neîncetate pentru excluderea sau recunoaşterea bastarzilor. Aşa se face că un mare număr din aceste familii aveau în sânul lor membri nemulţumiţi şi dornici de răzbunare, situaţia aceasta ducând la izbucnirea unor trădări pe faţă şi la asasinate sălbatice în cadrul familiei. Alţii, trăind în exil, se resemnau şi priveau totul cu răceală, ca de pildă acel Visconti care pescuia liniştit cu plasa pe lacul Garda[1]. Întrebat de emisarul rivalului său când are de gând să se întoarcă la Milano, îi răspunde: *„nu înainte ca fărădelegile şi crimele lui să le fi întrecut pe ale mele“*. Uneori, însăşi rudele suveranului îl jertfeau pe acesta pe altarul moralei publice prea mult ofensate, numai spre a salva astfel întreaga clasă domnitoare[2]. Ici şi colo, se-ntâmplă ca autoritatea conducerii să se sprijine pe familia domnitoare în ansamblul ei, iar capul familiei să fie constrâns a lucra în consiliu. Dar şi în acest caz, împărţirea

[1] Petraca, *Rerum memorandar,* lib., III, p. 460 – E vorba de Matteo I-ul Visconti şi de adversarul său, Guido della Torre, care domnea pe atunci în Milano.

[2] Matteo Villani, V, p. 81: misterioasa ucidere a lui Matteo al II-lea Visconti de către fraţii săi.

de atribuţii, de influenţe şi bunuri da naştere la cele mai aprinse certuri.

La autorii florentini ai timpului întâlnim o ură continuă şi profundă faţă de toată această stare de lucruri. Cortegiile pompoase, fastul şi costumele scumpe, prin care suveranii căutau să-şi satisfacă propria vanitate, dar mai cu seamă să impresioneze fantezia poporului, trezeau întreg sarcasmul scriitorilor florentini. Vai de parvenitul care le cădea în mână, ca proaspătul doge Agnello de Pisa (1364), care obişnuia să iasă călare cu sceptrul de aur în mână, arătându-se apoi din nou acasă la fereastră *„cum se arată moaştele“;* tolănit pe covoare şi pe perne de stofă aurită, punea să fie servit în genunchi ca un papă sau ca un împărat[1]. Însă, adeseori aceşti bătrâni florentini vorbesc pe un ton grav şi serios. Dante[2] descoperă şi prinde minunat în cuvânt tot ceea ce este josnic şi lipsit de nobleţe în lăcomia şi ambiţia principilor apăruţi de curând: *„Ce altceva răsună în trompetele lor, în clopoţeii, în goarnele şi flautele lor decât: aici, la noi, voi călăilor! Voi păsări de pradă!“*

Castelul tiranului e înfăţişat pe o înălţime, izolat de orice altă locuinţă, plin de temniţe şi ţevi de pândă[3] ca o cutate a

[1] Filippo Villani, *Istorie* XI, 101. – Şi Petrarca găseşte că tiranii sunt împodobiţi ca *„altarele în zile de sărbătoare“*. Intrarea triumfală, după moda antică, a lui Castracani în Lucca o găsim descrisă amănunţit în viaţa acestui principe, scrisă de Tegrimo, Murat., XI, col. 1340.

[2] *De vulgari eloquintia (Despre vorbirea vulgară),* I, c. 12: *...qui plebeo sequuntur saperbiam* etc. *(care nu după obiceiul eroic, ci după cel plebeu, urmează trufia etc.).*

[3] Aceasta apare – e adevărat – de abia în scrierile din sec. al XV-lea dar, desigur, după închipuiri mai vechi: L. B. Alberti, *De re aedif.,* V, 2 – Francesco di Giorgio, *Trattato, Della Valle, Letter sanesi,* III, 121.

groazei şi a mizeriei. Alţii prezic nenorocire oricui intră în serviciul tiranului[1], iar până la urmă îl deplâng pe tiranul însuşi care, în mod inevitabil, este duşmanul tuturor celor buni şi destoinici, care nu se poate bizui pe nimeni şi care citeşte pe faţa fiecărui supus nădejdea şi aşteptarea prăbuşirii sale. *„Aşa cum se ridică tiranii, cum se-nalţă şi se-ntăresc, aşa creşte, ascuns în făptura lor, sâmburele care le va aduce cutremurare şi pieire*[2]. Cel mai profund dintre contraste, care nu este însă pus în lumină cu destulă evidenţă: pe vremea aceea Florenţa cultiva dezvoltarea individualităţilor, în timp ce tiranii nu îngăduiau altă individualitate decât pe a lor proprie şi a slujitorilor lor cei mai apropiaţi. Controlul cel mai riguros se exercita asupra cetăţenilor, mergându-se până la supravegherea foarte atentă a paşapoartelor[3].

Caracterul misterios şi blestemat al unei asemenea existenţe căpăta în imaginaţia contemporanilor o culoare deosebită, datorită superstiţiilor astrologice şi a necredinţei unora dintre suverani. Când ultimul Carrara, în Padua pustiită de ciumă (1405) nu mai putea stăpâni zidul şi porţile, în vreme ce veneţienii încercuiseră oraşul, garda sa personală îl auzea, deseori, în timpul nopţii, invocând pe diavol şi cerându-i să-i ia viaţa!

Dezvoltarea cea mai completă şi mai instructivă a tiraniei din secolul al XIV-lea o găsim, fără îndoială, la Visconţii din Milano, după moartea arhiepiscopului Giovanni (1354).

---

[1] Franco Sacchetti, *Nov.* 61.

[2] Matteo Villani, VI, 1.

[3] Biroul paşapoartelor din Padua, pe la mijlocul secolului al XIV-lea, denumit de Franco Sacchetti *(Nov.* 117) ca: *quelli delle bullette* (cei de la buletine). În ultimii zece ani ai lui Frederic al II-lea, când domnea cel mai riguros control al persoanelor, sistemul paşapoartelor trebuie să fi fost deja perfecţionat.

Foarte curând se observă, în persoana lui Bernabò, o flagrantă asemănare de familie cu cei mai fioroşi dintre împăraţii romani[1]. Scopul suprem al politicii de stat este vânătoarea de mistreţi a principelui; cine îndrăzneşte să încalce drepturile augustului vânător piere în chinuri de martir; poporul, tremurând, e obligat să hrănească pentru el cinci mii de câini de vânătoare, răspunzând cu capul de buna stare a acestora. Impozitele sunt stoarse prin toate mijloacele de constrângere ce le poate oferi închipuirea; cele şapte fete ale tiranului sunt înzestrate cu câte 100.000 de guldeni-aur fiecare; un enorm tezaur a fost astfel strâns. La moartea soţiei sale (1384) apăru o notificare a principelui către „supuşii săi", cerându-le ca, precum altădată bucuria, să împartă acum cu el şi durerea, purtând doliu un an de zile. Extrem de semnificativă este lovitura de stat a nepotului său, Giangaleazzo (1385), care va pune mâna pe tiran, unul din acele comploturi izbutite, a cărui descriere va face să bată inima istoriografilor de mai târziu[2].

La Giangaleazzo apare, cu violenţă, simţul tiranului pentru colosal. Cu o cheltuială de 300.000 de galbeni, întreprinsese construirea unor uriaşe diguri, abătând, după voinţa sa, cursul apelor Mincio la Mantua şi Brenta la Padua, lipsind aceste oraşe de mijlocul lor de apărare[3]; n-ar fi fost de mirare să se fi gândit chiar la secarea lagunelor veneţiene. El a întemeiat[4] *„cea mai minunată dintre mănăstiri"* – la Certosa din Pavia –, apoi a construit domul din Milano, *„care întrecea în mărime şi splendoare toate bisericile*

---

[1] Corio, *Storia di Milano,* Fol. 247.

[2] Ca de pildă a lui Paolus Jovius, *Elogia virorum bellica virtute illustrium,* Basel, 1575, în Vita lui Giangalcazzo.

[3] Corio, fol. 272, 285.

[4] Cagnola, în *Archiv.* stor., III, p. 23.

creştinătăţii", iar palatul din Pavia, început – încă de tatăl său, Galeazzo, şi isprăvit mai târziu de el, poate să fi fost, la acea vreme, de departe cea mai minunată reşedinţă princiară din Europa. Aici îşi aduse Giangaleazzo celebra lui bibliotecă şi marea colecţie de moaşte şi relicve pe care o strânsese şi căreia îi dedica o ciudată veneraţie.

Ar fi fost straniu ca un astfel de principe, cu asemenea vederi, să nu fi încercat şi în domeniul politic să-şi însuşească cele mai strălucite coroane. Împăratul Venceslav îl făcu în 1395 duce – el însă nu visa mai puţin decât regatul Italiei[1] sau chiar coroana imperială, când, în 1402, se îmbolnăvi şi muri. Se crede că în afară de 1.200.000 de guldeni contribuţii regulate, statele de sub stăpânirea lui îi mai plăteau anual 800.000 de guldeni ca subsidii extraordinare. După moartea sa, „imperiul", înjghebat de el prin tot felul de silnicii, se descompuse şi de-abia părţile mai vechi se mai putură menţine. Cine ştie ce-ar fi devenit fiii lui, Giovan Maria († 1412) şi Filippo Maria († 1447), dacă ar fi trăit în altă ţară şi fără să fi ştiut din ce casă au purces? Dar, ca succesori ai unei astfel de

[1] Astfel Corio, fol. 286 şi Poggio, *Hist. Florent*, IV Murat. XX, col. 290. – Despre planurile imperiului vorbeşte Cagnola, loc. cit., precum şi sonetul lui Trucchi, *Poesie ital. inedite*, II, p. 118:

„Stan le cità lombarde con le chiave
In man per darle a voi... etc.
Roma vi chiama: Cesar mio novello
Io sorro ignuda, et l'anima pur vive
Or mi coprite col vostro mantello" etc.

„Stau cetăţile lombarde cu cheile
În mână, pentru a vi le da... etc.
Roma vă cheamă: noul meu Cezar
Eu sunt goală şi cu inima dornică
Să mă acoperi cu mantaua ta" etc.

spiţe, moştenirā şi ei imensul capital de cruzimi şi laşitate care se adunase din generaţie în generaţie în familia lor.

Giovan Maria fu şi el celebru prin câinii săi; dar nu câini de vânătoare, ci bestii dresate să sfâşie oamenii în bucăţi şi ale căror nume ne-au fost transmise prin tradiţie ca numele urşilor împăratului Valentinian I-ul[1]. Când, în mai 1409, în timp de război, poporul înfometat îi striga din stradă: pace! pace!, puse mercenarii să atace şi omorî două sute de oameni. Interzise, după aceea, să se rostească cuvântul pace sau cuvântul război, sub pedeapsa spânzurării şi dispuse ca înşişi preoţii, în loc de *„dona nobis pacem"* să spună *„dona nobis tranquillitatem"*! În sfârşit, câţiva conjuraţi folosiră momentul când Facino Cane, marele condotier al suveranului nebun, se afla grav bolnav la Pavia şi îl asasinară pe Giovan Maria Visconti lângă biserica San Gottardo din Milano; dar chiar în aceeaşi zi, muribundul Facino puse ofiţerii să jure că vor susţine pe fratele ducelui, Filippo Maria[2], şi propuse el însuşi ca după moartea sa, soţia lui să se căsătorească cu Filippo, ceea ce se şi înfăptui după scurt timp. Aceasta era Beatrice di Tenda. Despre Filippo Maria Visconti vom mai vorbi încă.

Şi în astfel de vremuri, Cola di Rienzi visa întemeierea unui nou Imperiu Roman în peninsula Italiei, clădit pe entuziasmul ofilit al fiilor degeneraţi ai Romei de altădată. Pe lângă tiranii de acest soi, sărmanul Rienzi apare ca un biet nebun sortit de la început pierzării.

[1] Corio, fol. 301 u. Cf. Ammian. Marcellin, XXIX, 3.

[2] Paulus Jovius, *Elogia*, pp. 88–92', jo. Maria Philippus şi *Vitae XII vicecomitum*, pp. 175–189.

CAPITOLUL 3

TIRANII SECOLULUI AL XV-LEA

În secolul al XV-lea tirania prezintă un caracter cu totul deosebit. Mulţi dintre micii tirani, şi chiar unii dintre cei mari ca cei din familiile Scala şi Carrara, au încetat să mai existe. Cei puternici şi-au rotunjit stăpânirile şi le-au dat o organizare mai savantă. Neapolul, prin noua dinastie de Aragon, dobândi o conducere mai energică. Dar ceea ce caracterizează în mod deosebit acest secol este strădania condotierilor de-a ajunge la suveranitatea independentă, ba chiar la coroană: un nou pas pe drumul unei politici concrete, o mare tentaţie pentru omul de talent, ca şi pentru scelerat. Micii tirani, spre a se pune la adăpost, intrară voluntari în slujba statelor mari şi deveniră condotieri ai acestora, ceea ce urma să le aducă ceva bani şi, desigur, şi o impunitate pentru nelegiuirile săvârşite, poate chiar o extindere a teritoriului lor. Privind lucrurile în general, atât cei mari, cât şi cei mici, trebuiau, de acum încolo, să-şi dea mai multă osteneală, procedând mai calculat şi mai chibzuit, abţinându-se de la omoruri în masă, să nu facă mai mult rău decât era strictă nevoie pentru scopurile lor, adică atât cât putea să pară scuzabil chiar şi în opinia neutrilor. Cât despre veneraţia de care se bucurau casele princiare legitime din Occident nici urmă aici: cel mult o popularitate limitată la oraşul de reşedinţă. Ceea ce îi trebuia principelui italian ca să izbutească, erau talentul şi raţionamentul la rece. Un caracter

ca al lui Carol Temerarul, care se avântă cu pasiune turbată urmărind scopuri absolut nepractice, era pentru italieni o adevărată enigmă. *„Elveţienii nu sunt decât nişte simpli ţărani şi chiar dacă i-am omorî pe toţi, asta n-ar da nici-o satisfacţie magnaţilor burgunzi, care ar pieri în luptă! Chiar dacă ducele ar ocupa Elveţia fără rezistenţă, veniturile sale anuale n-ar creşte nici măcar cu cinci mii de ducaţi* etc“[1]. Pentru ceea ce era medieval la Carol Temerarul, pentru idealurile şi fanteziile lui cavalereşti, Italia nu mai avea, de multă vreme, nici o înţelegere. Principele care-şi pălmuia[2] câteodată subalternii, păstrându-i totuşi mai departe în serviciul său, care-şi pedepsea uneori trupele pentru un insucces oarecare şi care, mai apoi, făcea aspre mustrări consilierilor săi intimi în faţa trupelor, era, pentru diplomaţii sudului, un om pierdut. Ludovic al XI-lea însă, care printr-o politică vicleană depăşea chiar şi pe principii italieni şi se considera un admirator al lui Francesco Sforza, rămâne, pe tărâmul culturii, prin natura sa vulgară, mult în urma modelului.

În statele italiene din secolul al XV-lea binele şi răul se amestecă într-un mod foarte ciudat. Personalitatea principelui este atât de cultivată şi adeseori atât de remarcabilă, atât de caracteristică pentru situaţia şi rolul său[3], încât cu greu poate fi judecat după preceptele unei morale. Substratul şi temeiul puterii sunt şi rămân nelegitime, un blestem originar de care nu se mai poate dezbăra. Recunoaşterile şi investiturile

[1] De Gingins: *Dépêches des ambassadeurs milanais,* Paris şi Geneva, 1858, II, p. 200 *u. (Nov.* 213). Cf. II, *3 (Nov.* 144) şi II, 212 *(Nov.* 218).

[2] Paul Jovius, *Elogia,* p. 156 u.

[3] Acest amestec de forţă şi talent este ceea ce se cheamă la Macchiavelli *„virtú“,* ceea ce poate fi conceput ca fiind comparabil cu *„sceleratezza“,* de ex. *Discorsi, I,* 10, vorbind de Sept., Severus.

imperiale nu aduc nici o schimbare, căci poporul nu ia în seamă o bucată de pergament pe care principele a procurat-o dintr-o țară îndepărtată sau a cumpărat-o de la un străin în trecere prin țara lor[1]. Dacă împărații ar fi fost buni de ceva, nu i-ar fi lăsat pe tirani să se ridice – aceasta era logica omului neștiutor. De la expediția lui Carol al IV-lea la Roma, împărații n-au făcut în Italia decât să *sancționeze* stările de forță care se creaseră, fără totuși a le putea *garanta* câtuși de puțin, decât prin documente lipsite de valoare. Purtarea împăratului Carol al IV-lea în Italia a fost una din cele mai rușinoase comedii politice care s-au văzut vreodată. Se poate citi în Matteo Villani[2] cum Visconții l-au plimbat prin diverse locuri ale teritoriului lor, escortându-l pretutindeni până la ieșire, cum împăratul, ca un negustor de bâlci, se grăbea să-și strângă banii pentru marfa sa, adică pentru privilegiile vândute cetățenilor, ce figură jalnică a făcut la Roma și cum în sfârșit, trecu Alpii cu sacul plin de bani fără să fi dat o singură lovitură de spadă[3]. Sigismund a venit, cel

---

[1] Vezi Franc. Vettori, *Arch stor.*, VI, p. 239: *„Investitura dată de un om care-și are reședința în Germania și nu are de la împărații romani decât titlul vanitos – nu este în stare să facă dintr-un scelerat adevăratul Signore al unui oraș"*.

[2] M. Villani, IV, 38, 39, 56, 74, 76, 92; V, 1, 2, 14–16, 21, 22, 36, 51, 54.

[3] Un italian, Fazio degli Uberti *(Dittamondo*, L. IV, cap. 5, aprox. 1360) îi atribuia împăratului Carol al IV-lea o cruciadă în Țara Sfântă. În poemul respectiv cartea care se ocupă cu acest subiect este cea mai bună și de altfel caracteristică. Poetul este îndepărtat de la mormântul sfânt de către un turcoman dârz:

„Coi passi longhi e con la testa bassa
Oltre passai e dissi: ecco vergogna
Del Cristian che 'l Saracin qui lassa.
Poscia al Pastor (papa) mi volsi per rampogna.

puțin prima dată (1414), cu bune intenții de a îndemna pe Ioan al XXIII-lea să participe la Conciliul său; atunci s-au urcat împăratul și papa în turnul din Cremona și au savurat de la înălțime panorama Lombardiei, în vreme ce gazdei lor, Gabrino, tiranul orașului, îi venise pofta să-i arunce jos pe amândoi. A doua oară, Sigismund apăru pur și simplu ca un aventurier; mai bine de o jumătate de an rămase în Siena ca într-o închisoare și numai anevoie a putut să ajungă la Roma pentru încoronare.

E tu ti stai, che sei Vicar di Cristo
Cò frati tuoi a ingrassar la carogna?
Similimente dissi a quel sofisto (Carol IV)
Che sta in Buemme (Boemia) a piantar vigne e fichi
E che non cura di si caro acquisto:
Che fai, perchè non segui i primi antichi
Cesari de Romani, e che non segui
Dico, gli Otti, i Corradi i Federichi?
E che pru tieni questo Imperio in tregui?
E se non hai lo cor d'esser Atagusto,
Chel non rifiuti? o che non ti dilegui?" etc.

(„Cu pași lungi și cu capul plecat
Trecu mai departe și zisei: ce rușine
Pentru creștin, că-l lasă aici pe sarasin
Apoi mă întorsei spre Păstor (Papa)
Și tu stai, tu care ești Vicarul lui Cristos
Cu frații tăi să-ți îngrași hoitul.
Tot astfel îi spusei acelui sofist (înșelător), (Carol al IV-lea)
Care stai în Boemia să plantezi vii și smochini
Și care nu te îngrijești de o comoară atât de scumpă
Ce faci, de ce nu-i urmezi pe primii antici
Cezarii Romei, și de ce nu-i urmezi
Îi zic, pe Otoni; Conrazi, Frederici?
De ce mai ții acest imperiu în pace
Și dacă nu ai inimă pentru a fi August,
De ce nu renunți? De ce nu te retragi? etc.

Ce să mai zicem; în sfârşit, de Frederic al III-lea? Vizitele lui în Italia sunt un fel de excursii de vacanţă sau călătorii de plăcere pe cheltuiala acelora care doreau de la el drepturi scrise, sau a acelora care-şi făceau o mândrie din a găzdui un împărat cu toată pompa cuvenită. Aşa a fost cazul lui Alfons de Neapole, pe care vizita imperială l-a costat 150.000 de guldeni[1]. La a doua sa întoarcere de la Roma (1469), Frederic al III-lea se opri la Ferrara[2] şi rămase închis în cameră o zi întreagă, contrasemnând şi distribuind înalte promoţiuni, optzeci la număr, şi numând cavaleri, doctori, notari şi conţi înzestraţi cu diferite privilegii: conte palatin, conte cu dreptul de a numi doctori până la numărul de cinci, cu dreptul de a legitima bastarzi, de a crea notari, de a reabilita notari căzuţi în culpă etc. Numai cancelarul său ceru pentru confecţionarea brevetelor onorarii ce fură considerate la Ferrara puţin cam exagerate[3]. Ce-o fi gândit atunci principele Borso, numit cu acel prilej duce de Modena şi de Reggio, privind la binefăcătorul său imperial care semna documentele, prevăzând cu titluri mica sa curte în întregime, nu se ştie. Umaniştii care aveau un cuvânt greu, erau şi ei împărţiţi după interese. În timp ce unii[4] îl proslăveau pe împărat cu entuziasmul convenţional al poeţilor Romei imperiale, Poggio[5] nu mai înţelegea nimic din ce ar trebui să semnifice încoronarea: la cei vechi, spunea el, se încoronau doar imperatorii victorioşi, şi anume, cu cununi de laur.

[1] Amănunte găsim în Vespasiano Fiorentino, edit. Frati, I, 88, 89, II, 153 *(Geiger:* cf. Panormita, *De dictis et factis Alphonsi,* lib. IV, nr. 4).

[2] *Diario Ferrarese,* Murat XXIV, col. 217 u.

[3] *„Haveria voluto scortigare la brigata".*

[4] *Annales Estenses,* Murat, XX, col. 41.

[5] Poggii, *Hist. Florent. pop.,* L. VII, la Murat, XX, col. 381.

Cu Maximilian I-ul începe o nouă politică imperială faţă de Italia, în legătură cu intervenţia directă a statelor străine. Începutul făcut prin investitura lui Ludovic Moro şi înlăturarea nefericitului său nepot – n-a fost din cele mai binecuvântate. Potrivit teoriei moderne a intervenţiei, când doi încearcă să sfâşie o ţară, poate să apară şi un al treilea, aşa că şi Imperiul era în drept să râvnească la partea lui. Dar despre drept şi alte consideraţii de acest gen, nu mai trebuia vorbit. Când Ludovic al XII-lea era aşteptat în Genova (1502), şi când de pe frontonul sălii principale din palatul dogilor era distrus vulturul imperial şi peste tot se zugrăveau flori de crin, istoriograful Senarega[1] se învârtea de colo până colo întrebând ce poate însemna acel vultur, care, de altfel, fusese cruţat în atâtea revoluţii, şi ce fel de pretenţii mai putea să aibă imperiul asupra Genovei. Nimeni nu ştia să-i răspundă decât prin fraza sacramentală: Genova este *una camera imperii.* Nimeni, în Italia întreagă, nu ştia să răspundă precis la asemenea întrebări. De-abia când Coral Quintul ajunse să stăpânească Spania şi Imperiul, el a putut să-şi impună, cu forţe spaniole, pretenţiile imperiale. Însă, ceea ce a dobândit el pe această cale, n-a revenit, după cum se ştie, Imperiului, ci coroanei spaniole.

De ilegitimitatea politică a dinastiilor din secolul al XV-lea era legată şi indiferenţa faţă de legitimitatea naşterii, o indiferenţă atât de bătătoare la ochi pentru străini, între care se numără, de pildă, şi istoriograful Comines. Una era consecinţa firească a celeilalte. În vreme ce în Nord – bunăoară în casa de Burgundia – bastarzilor li se atribuiau apanagii, episcopate etc. bine delimitate, în vreme ce în Portugalia o linie bastardă nu se putea menţine pe tron decât cu preţul celor mai mari eforturi, în Italia nu mai era nici-o

[1] Senarega, *De reb, Genuens,* Murat, XXIV, col. 575.

casă princiară, care să nu fi avut în ramura ei principală unele descendenţe nelegitime şi pe care să nu le fi privit cu cea mai firească îngăduinţă. Aragonezii din Neapole erau din linia bastardă a casei, căci Aragonul fusese moştenit de fratele lui Alfons I-ul. Marele Federigo de Urbino nu era poate nicidecum un Montefeltro. Când Pius al II-lea plecă la Congresul din Mantova (1459), intrând în Ferrara, îl întâmpinară[1] călări cei opt bastarzi ai casei de Este, între care însuşi suveranul, ducele Borso; împreună cu doi fii nelegitimi ai fratelui său, de asemenea nelegitim, Leonello, predecesorul său. Acesta avusese şi o soţie legitimă, Maria, care era la rândul ei o fiică nelegitimă a lui Alfons I-ul de Neapole cu o africană[2]. Bastarzii erau toleraţi deseori şi din pricină că fiii legitimi erau minori, şi existau unele primejdii iminente. Apăru astfel un fel de seniorat care nu mai ţinea seama de legitimitatea sau nelegitimitatea naşterii. Necesităţile, valoarea individului şi talentul său sunt aici mai puternice decât legile şi tradiţiile din restul Occidentului. Erau doar timpurile când fiii papilor îşi întemeiau principate!

În secolul al XVI-lea, sub influenţa străinilor şi a Contrareformei, care pornise, întreaga chestiune începu a fi privită cu mai multă severitate: Varchi găseşte că succesimea fiilor legitimi ar fi *„poruncită de raţiune şi dorinţă de voinţa Cerului, încă din timpuri imemoriale“*[3]. Cardinalul Ippolito Medici îşi întemeia dreptul său la domnia Florenţei pe faptul că era fructul unei căsnicii probabil legitime sau că, cel puţin, era fiul unei femei nobile şi al unei

[1] Enumeraţi în *Diario Ferrarese,* Murat, XXVI, col. 203. Cf. *Pii II Comentarii,* ed. Rom., 1854, II, p. 102.

[2] Marin Sanudo, *Vita de'duchi di Venezia,* Murat, XXII, col. 1113.

[3] Varchi, *Stor. fiorent,* I, p. 8.

servitoare[1] (ca ducele Alessandro). Astfel, începură acum căsătoriile de sentiment sau morganatice care, pentru raţiuni morale şi politice, cu greu şi-ar fi avut rostul în secolul al XV-lea.

Cea mai înaltă expresie a ilegitimităţii şi cea mai admirată formă a ei, în secolul al XV-lea, o constituie însă condotierul, care, indiferent de originea sa, poate – prin cuceriri – să devină principe suveran. În fond, luarea în posesie a Italiei de sud de către normanzi, în secolul al XI-lea, a fost un asemenea proces; acum însă proiectele de acest fel încep a ţine Peninsula într-o stare de agitaţie permanentă.

Înscăunarea unui condotier – această căpetenie de mercenari – ca domnitor, se putea întâmpla şi fără uzurpare, atunci când stăpânul care-l plătea, din lipsă de bani şi de oameni, se achita punându-i la dispoziţie teritorii[2]. Dar şi altfel condotierul avea nevoie – atunci când îşi concedia oamenii, fie şi pentru un timp cât de scurt – de o localitate sigură, unde să-şi aibă cartierele de iarnă şi să-şi pună la adăpost proviziile. Primul exemplu al unui şef de bandă astfel înzestrat a fost John Hawkwood, care a primit de la papa Grigore al XI-lea, Bagnacavallo şi Cotignola. Încă la sfârşitul secolului al XV-lea, el îi apare unui nuvelist ca unul din indivizii de cea mai proastă speţă, de asemănat cu diavolul. Când însă, cu Alberigo da Barbiano, armate întregi italiene şi comandanţii de armate intrară în arenă; se înmulţiră ocaziile de a cuceri principate, iar dacă condotierul era instalat undeva ca tiran, el putea acum să-şi lărgească

[1] Soriano, *Relazione di Roma,* 1553, la Tommaso Gar, *Relazioni della corte di Roma* (în Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti,* Ser. II, vol. III, p. 281).

[2] Cf. pentru ceea ce urmează Canestrini, în introd. la vol. XV din *Archiv stor.*

posesiunile dobândite. Prima mare orgie a poftei frenetice de dominare a condotierilor avu loc în ducatul de Milano, după moartea lui Giangalcazzo (1402); cei doi fii ai săi îşi ruinară puterea în primul rând încercând să distrugă pe aceşti tirani războinici, iar cel mai puternic dintre ei, Facino Cane, fu moştenit de către casa domnitoare (Visconti), căreia îi lăsă un şir de oraşe, 400.000 de guldeni şi – cum am văzut mai înainte – propria-i soţie rămasă văduvă; în plus, Beatrice di Tenda aduse cu ea şi trupele soţului decedat[1], marele condotier Facino Cane. De atunci datează raporturile, imorale peste orice măsură, între guvernanţii şi condotierii lor, raporturi care dau secolului al XV-lea un caracter atât de straniu. O veche anecdotă[2], una din acele anecdote care nu sunt nicăieri adevărate şi totuşi sunt pretutindeni aplicabile, zugrăveşte situaţia cam aşa: cândva cetăţenii unui oraş – e vorba probabil de Siena – aveau un general care-i salvase de la o mare primejdie din afară; zilnic se sfătuiau între ei cum să-l răsplătească, hotărând, în sfârşit, că nici o recompensă care ar sta în puterea lor n-ar fi îndeajuns de mare, nici chiar dacă l-ar face stăpânul oraşului. În cele din *urmă se ridică unul* dintre cetăţeni şi spuse: *„hai să-l omorâm şi să-l adorăm, după aceea, ca sfânt patron al oraşului!“* Şi astfel se procedă cu el, cam în felul în care senatul roman procedase cu Romulus.

[1] Cagnola, *Archiv stor.* III, p. 28: *„et (Filippo Maria Visconti) da lei (Beatr.) ebbe molto texoro e denari, e tuttle le giente d'arme del dicto Facino, che obedivano a lei“ („şi – Filippo Maria Visconti – avu de la ea – Beatr. – multe comori şi bani, şi toţi ostaşii numitului Facino, care ascultau de ea“).*

[2] Infesura, ed. Tommasini, 105. Pentru alternativa în faţa căreia îl pune Machiavelli pe condotierul învingător, vezi *Discorsi, I,* 30.

În realitate, de nimeni nu aveau să se teamă condotierii ca de stăpânii lor. Dacă luptau cu succes, deveneau periculoşi şi erau şterşi dintre cei vii, asemenea lui Roberto Malatesta, îndată după victoria obţinută pentru Sixtus al IV-lea (1482)[1]; iar la primul eşec răzbunarea cădea asupra lor, cum au făcut veneţienii cu Carmagnola (1432)[2]. Ceea ce caracterizează, de asemenea, situaţia în ce priveşte morala, este faptul că, deseori, condotierul era obligat să-şi dea soţia şi copiii ca ostateci, fără a se bucura totuşi – cum nu se bucurau nici alţii din partea lui – de vreo încredere. Ar fi trebuit să fie eroi ai abnegaţiei, caractere ca Belizarie, ca să nu se adune în inima lor cea mai adâncă ură. Numai o bunătate interioară desăvârşită i-ar fi putut înfrâna să nu devină nişte nelegiuiţi. Şi, ca atare, plini de dispreţ faţă de tot ce e sacru, plini de cruzime şi trădători faţă de semenii lor, pe cei mai mulţi dintre ei îi vedem gata să moară nepăsători la excomunicarea papală. Dar în acelaşi timp, la unii dintre ei personalitatea şi talentul se dezvoltară până la cea mai înaltă virtuozitate, fiind recunoscuţi şi admiraţi de soldaţii lor. Sunt primele armate ale istoriei moderne, în care valoarea personală a comandantului, independentă de orice alt considerent, este forţa care pune totul în mişcare. Viaţa lui Francesco Sforza[3]

[1] Această părere a lui Burckhardt e eronată. Malatesta a murit de o febră, după cum a dovedit Pastor, în *Päpste (Papii),* II, 553 *(n. Geiger).*

[2] Dacă tot ei l-au otrăvit şi pe Alviano (1516) şi dacă motivele au fost întemeiate vezi Prato, în *Archiv. stor,* III, p. 348. Republica a preluat de la Colleoni întreaga sa succesiune, iar după moartea lui, în 1475, a procedat şi la o confiscare în toată regula, cf. Malipiero, *Annali Veneti,* în *Archiv. stor,* VII, I, p. 244. Veneţia privea cu plăcere faptul că unii condotieri îşi depuneau banii în cetatea ei. *Ibid.*, p. 351.

[3] Cagnola, în *Archiv. stor.*, III, p. 121 u.

ilustrează acest fapt pe deplin. N-a existat nici o prejudecată de castă, care să-l fi putut împiedica să devină idolul tuturor şi să se servească de această popularitate în momente hotărâtoare. S-a întâmplat, uneori, ca duşmanii să-şi depună armele la simpla lui privire, descoperindu-se şi salutându-l cu veneraţie, pentru că fiecare din ei vedea în el pe *„tatăl tuturor războinicilor"*.

Această familie Sforza merită un deosebit interes, deoarece credem că la ea se poate întrevedea, de la primele începuturi, cum îşi croieşte treptat drumul către tron.[1] Temeiul norocului ei a constat, în primul rând, în marea ei feudalitate; tatăl lui Francesco, Jacopo Sforza, care era deja un bărbat vestit, avea douăzeci de fraţi şi surori, toţi educaţi şi instruiţi cu severitate în Cotignola, lângă Faenza, crescuţi sub impresia uneia din acele nesfârşite vendete romagnole, între ei şi familia Pasolini. Toată casa nu era decât un arsenal şi un corp de gardă; însăşi mamele şi fiicele erau nişte adevăraţi războinici. Jacopo avea doar treisprezece ani când fugi călare, în taină, spre a se uni, în apropiere de Panicale, cu condotierul pontifical Boldrino, acel condotier care şi după moarte îşi comanda trupele, parola fiind dată dintr-un cort împodobit cu drapele, în care zăcea trupul său îmbălsămat, până s-a putut găsi un succesor demn de el. Jacopo, după ce se ridică la situaţii şi ranguri din ce în ce mai înalte, aduse cu sine şi pe ceilalţi membri ai familiei, asigurându-şi avantajele pe care le are un principe cu o familie numeroasă. Această mulţime de fraţi şi surori au menţinut coeziunea armatelor, în vreme ce el era închis în Castelnuovo din Neapole, iar o soră de-a lui, în persoană, i-a salvat viaţa, oprind pe solii regali drept ostateci şi răscumpărându-l prin ei. Ceea ce dovedeşte

[1] Cel puţin la Paul Jovius, în *Vita magni Sfortiae (Viri illustres) (Viaţa mariior Sforza)*, una din cele mai atrăgătoare biografii ale lui.

intenţiile sale serioase şi de durată, era şi faptul că Jacopo, în materie de bani, îşi respecta cuvântul cu scrupulozitate, găsind credit la bancheri chiar şi după înfrângeri; de asemenea, lua pretutindeni apărarea ţăranilor împotriva abuzurilor soldăţeşti şi nu-i plăceau distrugerile de oraşe cucerite. Iar ca o încoronare a acţiunilor sale, în acest sens, a fost hotărârea lui de a-şi căsători celebra concubină, Lucia (mama lui Francesco), cu un alt bărbat, în scopul de a rămâne disponibil unei alianţe cu o familie princiară. Chiar şi căsătoriile rudelor sale erau supuse unui anumit plan. El se ţinu departe de viaţa de impietate şi destrăbălare în care trăiau ceilalţi condotieri. Pe fiul său, Francesco, îl lăsă să plece în lume cu trei învăţăminte: *„nu te atinge de soţia altuia; nu bate pe nici unul din oamenii tăi – iar dacă ai făcut-o, trimite-l cât mai departe; în sfârşit, nu călări pe cai nărăvaşi sau care-şi pierd cu uşurinţă potcoavele"*. Dar mai presus de orice, avea o personalitate – dacă nu de mare general – în orice caz de mare soldat; un corp robust, călit în tot soiul de exerciţii, un chip plăcut, popular, de ţăran, o memorie prodigioasă care reţinea figura tuturor soldaţilor, cunoscându-le caii şi situaţia soldei fiecăruia în parte pe mulţi ani în şir. Cultura lui intelectuală era numai italiană; dar tot timpul liber îl dedica cunoştinţelor de istorie, cerând, pentru nevoile sale, să i se traducă din autori greci şi romani.

Fiul său Francesco, care va fi mai celebru decât el, va tinde de la început, vizibil, spre o mare domnie şi chiar va cuceri puternicul oraş Milano, printr-o strălucită iscusinţă militară şi o nemaipomenită lipsă de scrupule (1447–1450). Exemplul său a fost molipsitor. Aeneas Sylvius[1] scria la acea vreme: *„În Italia noastră, dornică de schimbări, unde nimic*

[1] Aeneas Sylvius, *De dictis et factis Alphonsi (Despre vorbele şi faptele lui Alfons)* ed. Basel, 1551 p. 475.

nu e durabil și unde nu există o putere seculară, valeții pot cu ușurință să ajungă regi". Unul însă, care se numea pe sine însuși *„bărbatul Fortunei"*, preocupa atunci fantezia întregii țări: Giacomo Piccinino, fiul lui Nicolò. Era o chestiune deschisă și arzătoare: dacă și lui îi va reuși sau nu să întemeieze un principat. Statele mai mari aveau un interes evident de a-l împiedica, iar Francesco Sforza găsea, de asemenea, că ar fi avantajos dacă lista condotierilor deveniți suverani s-ar încheia cu el însuși. Dar trupele și comandanții trimiși împotriva lui Piccinino, când voise, de pildă, să ocupe Siena, socotiră[1] că este în interesul lor să-l susțină: *„dacă s-ar termina cu el, atunci ar urma ca și noi să ne întoarcem la plug"*. În timp ce îl țineau înconjurat la Orbitello, îl aprovizionau ei înșiși, așa că el izbuti să iasă onorabil din încurcătură. Dar până la urmă nu se putu sustrage destinului. În toată Italia se puneau rămășaguri: ce se va întâmpla când (1465), după o vizită la Sforza în Milano, va călători spre Neapole, la regele Ferrante? Cu toate garanțiile solemne și cu toate relațiile lui înalte, acesta, de comun acord cu Sforza, dădu poruncă să fie asasinat în Castelnuovo[2].

Nici condotierii care stăpâneau state, obținute pe calea succesiunii, nu se simțeau mai siguri. Când Roberto Malatesta

[1] *Pii II Comment.*, p. 46, cf. p. 69.

[2] Sismondi, X, p. 258 – Corio, fol. 412, unde Sforza e considerat complice la omor, deoarece popularitatea războinică a lui Piccinino îl făceau să se teamă de primejdii pentru propriii săi fii. *(Adaos Geiger:* Această complicitate a lui Sforza a fost dovedită – după ce fusese negată – de D. Gianpietro, în *Arch. stor. delle prov. napol.*, VII). – *Storia Bresciana (Istoria bresciantă) Archiv. stor.*, Murat. XXI, col. 902. – Despre felul cum marele condotier venețian Colleone a fost dus în ispită de un grup de exilați florentini (1466) povestește Malipiero *Annal. Veneti, Archiv. stor.*, VII., I, p. 210.

și Federigo da Urbino muriră în aceeași zi, unul la Roma, altul la Bologna (1482), se află că, fiecare, murind, oferise statul său celuilalt[1]! Față de o astfel de castă, care-și permitea atâtea, părea că orice era îngăduit. Francesco Sforza se căsătorise, încă destul de tânăr, cu o bogată moștenitoare calabreză, Polissena Ruffo, contesă de Montalto, care-i dăruise o fiică; o mătușe otrăvi atât pe mamă, cât și pe copilă – dobândind astfel succesiunea[2].

După moartea lui Piccinino, formarea de noi state de către condotieri fu considerată, în mod deschis, ca un scandal ce nu mai poate fi tolerat; cele patru mari puteri – Neapole, Milano, Biserica și Veneția – păreau să formeze un sistem de echilibru, care nu mai suporta astfel de turburări. În statele pontificale, unde mișunau mici tirani care fuseseră cândva condotieri, sau încă mai erau – începând cu Sixtus al IV-lea –, nepoții acestuia și-au rezervat dreptul exclusiv al unor asemenea acțiuni. Dar îndată ce se ivea cea mai mică perturbare a situației, condotierii se iveau și ei din nou. Sub jalnica domnie a lui Inocențiu al VIII-lea, un oarecare Boccalino, fost căpitan de mercenari, în slujba burgunzilor, era cât pe-aci să se predea turcilor[3] împreună cu orașul Osimo, pe care-l cucerise; lumea s-a bucurat că s-a putut debarasa de el, plătindu-i-se o sumă de bani, prin mijlocirea lui Laurențiu Magnificul, ca să se retragă. În anul 1495, în timpul perturbării generale care a urmat campaniei lui Carol al VIII-lea, regele Franței, un condotier cu numele de Vidovero de Brescia[4] și-a încercat norocul; el cucerise mai

[1] Allegretti, Diarii Sanesi, Murat., XIII, p. 811.

[2] *Orationes Philelphi*, ed. Venet., 1492, p. 9, în panegiricul lui Francesco.

[3] Marin Sanudo, *Vite de Duchi di Venezia*, Murat, XXII, col. 1241.

[4] Malipiero, *Ann. Veneti, Archiv. stor.*, VII, I, p. 407.

înainte oraşul Cesena prin uciderea mai multor seniori şi burghezi, dar castelul, bine fortificat, rezistase, aşa că fusese silit să renunţe; acum, urmat de o bandă pe care i-o adusese un alt zurbagiu, Pandolfo Malatesta da Rimini, fiul mai sus-amintitului Roberto şi condotier veneţian, luă episcopului din Ravena oraşul Castelnuovo. Veneţienii, care se temeau de ceva mai grav şi care, de altfel, erau presaţi de papa, poruncirǎ lui Pandolfo „cu bune intenţii", să-şi aresteze prietenul la prima ocazie – ceea ce se întâmplă, deşi cu oarecare „durere" – după care sosi ordinul care-l condamna pe Vidovero la moarte prin spânzurătoare. Pandolfo avu delicateţea să-l gâtuie mai întâi în închisoare şi apoi să-l arate poporului. Ultimul exemplu mai însemnat de astfel de uzurpări l-a dat celebrul Castelan de Musso, care, în timpul dezordinilor din Milano după bătălia de la Pavia (1525), îşi improviză un principat pe malurile lacului Como.

CAPITOLUL 4

MICILE TIRANII

În general, se poate spune despre tiranii secolului al XV-lea că cele mai multe rele se petreceau îndeosebi în principatele mai mici, sau chiar în cele foarte mici. Aci, în numeroase familii, în care fiecare membru dorea să-şi ţină rangul, certurile pentru succesiune erau din cele mai frecvente. Bernardo Varano de Camerino făcu să dispară doi din fraţii săi[1] (1432), deoarece propriii lui fii doreau să fie înzestraţi cu moştenirea acestora. Când un simplu tiran local se distingea printr-o guvernare înţeleaptă, practică, măsurată, fără vărsări de sânge, dovedind în acelaşi timp şi un zel pentru cultură, acesta era, de regulă, unul dintre aceia care aparţineau vreunei case mari sau depindea în politica sa de una din aceste case. Din această categorie a făcut parte Alessandro Sforza[2], principe de Pesaro, fratele marelui Francesco şi socrul lui Federigo de Urbino († 1473). Ca un bun administrator, ca regent plin de echitate şi foarte popular, s-a bucurat, după o lungă carieră militară, de o guvernare liniştită, colecţionând o bibliotecă importantă şi petrecându-şi timpul liber în conversaţii savante, ori pioase. Giovanni al II-lea Bentivoglio de Bologna (1462–1506), a

[1] *Chron. Eugubinum,* Murat, XXI, col. 972 (cf. Feliciangeli în *Giorn. stor.,* 13, p. 1 *u. – n. Geiger).*

[2] Vespasiano Fiorent., I, p. 326 u.

cărui politică depindea de casa Sforza şi de cea de Este, poate fi şi el enumerat printre aceşti domnitori. Dimpotrivă, ce cruzimi şi sălbăticii sângeroase găsim în familiile Varani din Camerino, Malatesta din Rimini, Manfredi din Faenza şi mai cu seamă în casa Baglioni din Perugia! Despre evenimentele din sânul acesteia din urmă, petrecute pe la sfârşitul secolului al XV-lea, suntem admirabil informaţi din sursele preţioase ale cronicilor Graziani şi Matarazzo[1].

Familia Baglioni era una din acele case, a căror putere nu se dezvoltase în direcţia unui principat propriu-zis, ci consta, mai degrabă, dintr-un primat local, bazându-se pe o imensă bogăţie şi pe influenţa reală în ce priveşte numirea demnitarilor. Înăuntrul familiei se recunoştea un cap suprem al întregii case; totuşi, între membrii diferitelor ramuri, mocnea o ură adâncă. Lor li se împotrivea un partid nobiliar, sub conducerea familiei Oddi. Atât unii, cât şi ceilalţi nu părăseau locuinţa neînarmaţi, prin 1487 toate casele lor fiind pline de *„bravi"*. Zilnic se petreceau acte de violenţă; cu ocazia funeraliilor unui student german asasinat, două colegii se năpustiră cu armele, unul împotriva altuia; din când în când chiar *„bravi"* ai diferitelor case se luau la bătaie în plină piaţă publică. În zadar se tânguiau negustorii, guvernatorii şi nepoţii papali tăceau sau dispăreau pe nesimţite. În sfârşit, cei de partea casei Oddii fură siliţi să părăsească Perugia, iar oraşul deveni o cetate asediată sub domnia tiranică a Baglionilor, care făcură chiar din catedrală o cazarmă. Comploturile şi atacurile neaşteptate dădură loc la represalii teribile; în 1491, o sută treizeci de inşi, care pătrunseseră în oraş, au fost măcelăriţi şi spânzuraţi la porţile palatului Baglioni – apoi au fost aşezate în piaţă

[1] *Archiv. Stor,* XXI, Parte I et II.

treizeci şi cinci de altare şi timp de trei zile s-au ţinut slujbe religioase, s-au făcut procesiuni şi s-au citit rugăciuni spre a purifica locul unde se produsese masacrul. Un nepot al papei Inocenţiu al VIII-lea fu înjunghiat pe o uliţă în plină zi, un altul, al lui Alexandru al VI-lea, care fusese trimis să medieze împăcarea, nu culese decât injurii şi batjocură. Dimpotrivă, cele două căpetenii ale casei domnitoare, Guido şi Ridolfo, aveau dese întrevederi cu o călugăriţă dominicană, care trecea drept sfântă şi făcătoare de minuni – Suor Colomba de Rieti. Aceasta îi sfătui – desigur în zadar – să facă pace, sub ameninţarea celor mai mari nenorociri în viitor. De altfel, cronicarul atrage atenţia asupra sentimentelor de pietate ale cetăţenilor perugieni în aceşti ani de groază. În timp ce regele Franţei, Carol al VIII-lea, se apropia (1494), se dezlănţui între Baglioni şi adversarii lor din exil, cantonaţi în orăşelul Assisi şi în împrejurimile sale, un război atât de turbat, încât în toată valea, casele fură făcute una cu pământul, câmpurile rămaseră nearate, ţăranii se sălbăticiră devenind tâlhari şi asasini, iar hăţişurile de mărăcini adăposteau lupii care se-nfruptau din cadavrele victimelor cu „carne de creştin". Când papa Alexandru al VI-lea se refugie în Umbria din calea regelui Carol al VIII-lea, ce se întorcea de la Neapole (1495), îi veni în minte, pe când se afla în Perugia, că ar putea să scape pentru totdeauna de Baglioni; propuse lui Guido să se organizeze o serbare, un turnir sau aşa ceva, cu scopul de a-i prinde în plasă pe toţi, dintr-o singură lovitură. Dar Guido Baglioni fu de părere că *„cel mai frumos spectacol ar fi să vadă toate trupele sale din Perugia bine înarmate, strânse laolaltă pentru defilare"* şi atunci pontiful renunţă la proiect. La scurt timp după aceasta, exilaţii încercară un nou atac prin surprindere; din care Baglionii ieşiră victorioşi graţie numai vitejiei lor personale. Atunci se apără eroic, în piaţa oraşului, tânărul

Simonetto Baglioni, de optsprezece ani, cu câţiva de-ai lui, împotriva câtorva sute; se prăbuşi având peste douăzeci de răni, dar se ridică din nou când Astorre Baglioni îi sări în ajutor, încălecă pe armăsarul său şi, în armura lui aurită, având casca împodobită cu un şoim, *„asemenea lui Marte la chip şi la faptă, se aruncă năprasnic în învălmăşeală"*.

În vremea aceea, Rafael, copilandru de doisprezece ani, făcea ucenicie la pictorul Pietro Perugino. Poate că amintirea şi impresia acelor zile le-a eternizat el în primele sale mici tablouri cu Sfântul Gheorghe şi Sfântul Mihai; poate că mai trăieşte încă o urmă nepieritoare din toace acestea în marele tablou de mai târziu al arhanghelului Mihail, iar dacă Astorre Baglioni şi-a găsit undeva o transfigurare, atunci, desigur, în chipul cerescului călăreţ, în Heliodor.

Adversarii Baglionilor, parte ucişi, parte risipiţi de spaimă, erau de acum încolo incapabili să dea astfel de atacuri. După oarecare vreme, avu loc o reconciliere parţială şi li se încuviinţă întoarcerea la căminurile lor. Dar Perugia nu deveni nici mai sigură, nici mai liniştită. Dezbinarea din sânul familiei domnitoare nu întârzie să izbucnească într-o serie de fapte pline de groază. Împotriva lui Guido, Ridolfo şi a fiilor lor Gianpaolo, Simonetto, Astorre, Gismondo, Gentile, Marcantonio şi alţii, se ridică un grup condus de doi nepoţi papali, Grifone şi Carlo Barciglia – ultimul fiind în acelaşi timp nepotul principelui Varano de Camerina şi cumnat al unui fost exilat, Jeromino dalla Penna. În zadar Simonetto, care avea presimţiri sinistre, căzu în genunchi, rugându-l pe unchiul său să-i permită a ucide pe acest Penna, Guido îl opri. Complotul se puse la cale la nunta lui Astorre cu Lavinia Colonna, pe la mijlocul verii lui 1500. Serbarea începu şi durã câteva zile sub semne lugubre, semne pe care Matarazzo le zugrăveşte admirabil. Varano, care era prezent, îi adună pe conjuraţi. Într-un mod diabolic, aţâţă în Grifone

pofta pentru puterea supremă şi-l făcu să creadă că ar exista legături vinovate între soţia sa Zenobia şi Gianpaolo; în fine, arătă fiecărui conjurat victima ce-i revenea să o lovească. (Baglionii aveau locuinţe separate – cele mai multe pe locul castelului de azi.) Dintre aşa zişii *„bravi"* care se găseau de faţă, fiecare primi un număr de 15 oameni – restul fiind puşi să facă de gardă. În noaptea de 15 iulie (1500) uşile fură sparte, iar Guido, Astorre, Simonetto şi Gismondo asasinaţi; ceilalţi scăpară cu fuga.

Cadavrul lui Astorre zăcând în stradă, alături de acela al lui Simonetto, spectatorii, *„şi cu deosebire studenţii străini"* îl comparară cu un vechi roman, atât de demnă şi de măreaţă era priveliştea. La Simonetto ei mai găsiră încă acel aer sfidător, plin de îndrăzneală şi încredere în sine, pe care moartea nu-l putuse răpune. Învingătorii făcură vizite de politeţe la diferite familii prietene, dar le găsiră în lacrimi şi pregătind în grabă plecarea la conacele lor de la ţară. Dar Baglionii scăpaţi cu viaţă strânseră afară din oraş soldaţi şi, cu Gianpaolo în frunte, pătrunseră a doua zi înăuntru, unde alţi partizani, ameninţaţi cu moartea de către Barciglia, li se alăturară. Când Grifone căzu în mâinile lui Gianpaolo la biserica San Ercolano, acesta lăsă oamenilor lui sarcina de a-l ucide. Barciglia şi Penna izbutiră să se refugieze în Camerino, la Varano, autorul principal al dezastrului. Într-o clipă, aproape fără pierderi, Gianpaolo Baglioni deveni stăpânul cetăţii.

Atalanta, mama lui Grifone, femeie încă tânără şi frumoasă, care în ajun se retrăsese la ţară cu Zenobia, soţia fiului ei, împreună cu doi copii ai lui Gianpaolo, după ce respinsese de mai multe ori cu blesteme de mamă pe propriul ei fiu, care se grăbea să o readucă, se întoarse acum, împreună cu nora ei, în căutarea fiului muribund. Toţi se dădură în lături în faţa celor două femei. Nimeni nu voia să

fie recunoscut drept ucigaş al lui Grifone, pentru a nu-şi atrage asupra sa blestemul de mamă. Dar se înşelară: ea însăşi îşi conjură fiul să ierte pe cei ce-i pricinuiseră loviturile mortale, iar el închise ochii sub binecuvântarea ei. Un fior ce respect cuprinse mulţimea, care rămase mută, privind în urma celor două femei, ce treceau cu veşminte însângerate. Aceasta fu Atalanta, pentru care Rafael a pictat mai târziu celebrul tablou *Punerea în mormânt*. Astfel îşi puse ea propria-i durere la picioarele acelei dureri de mamă, care a fost cea mai sublimă şi mai sfântă.

Domul, care văzuse o mare parte din această tragedie petrecându-se în apropierea sa, fu spălat cu vin şi sfinţit din nou. Arcul de triumf ridicat cu prilejul nunţii, sta încă în picioare, având pictate pe el faptele lui Astorres şi versurile de laudă ale aceluia care ne povesteşte toate acestea, ale bunului Matarazzo.

Se născu o istorie cu totul legendară a Baglionilor, care nu-i decât reflexul acestor grozăvii. Se zicea că din vremuri îndepărtate membrii acestei familii au pierit de moarte violentă; că, odată, douăzeci şi şapte dintre ei muriră în aceeaşi zi; că palatele lor au fost cândva rase de pe faţa pământului, iar cu cărămizile acestora s-au pietruit uliţele şi aşa mai departe. Sub Paul al III-lea, palatele lor fură cu adevărat rase.

Deocamdată se părea că ei erau însufleţiţi de intenţii bune; făcură rânduială între oamenii lor şi luară apărarea micilor slujbaşi împotriva nobililor nelegiuiţi. Dar, mai târziu, blestemul care apăsa asupra lor, izbucni din nou ca un incendiu stins doar în aparenţă. Sub Leon al X-lea, Gianpaolo fu ademenit la Roma şi decapitat (1520); unul din fiii săi, Horaţiu, care nu stăpâni Perugia decât provizoriu, în împrejurări de cruntă tiranie, şi anume ca partizan al ducelui de Urbino, ameninţat şi el de papi, pângări încă o dată propria-i casă, prin cruzimile cele mai sângeroase. Un unchi şi trei veri fură ucişi, după care ducele îi trimise vorbă că-i destul şi de acum să se abţină[1]. Fratele său, Malatesta Baglione, este generalul florentin care, prin trădarea din 1530, a rămas nemuritor, şi al cărui fiu, Ridolfo, ultimul vlăstar al casei – prin uciderea legatului papal şi a funcţionarilor (1534) – a mai exercitat în Perugia o foarte scurtă, dar îngrozitoare, tiranie.

Pe tiranii din Rimini îi vom mai întâlni uneori. Rareori s-au văzut reunite temeritatea criminală, lipsa de pietate, talentul militar şi o înaltă cultură intelectuală într-un singur om, ca în Sigismondo Malatesta († 1467). Dar acolo unde fărădelegile se-ngrămădesc, cum s-a petrecut în această casă, ele sfârşesc prin a răsturna balanţa în pofida oricărui talent, iar tiranii sunt împinşi în prăpastie. Pandolfo, nepotul lui Sigismondo, pe care am avut ocazia să-l amintim, nu s-a menţinut decât prin faptul că Veneţia nu voia să-şi lase condotierii să cadă, cu toate crimele comise; când supuşii săi (1477), din motive bine întemeiate[2], îl bombardară în fortăreaţa sa din Rimini, lăsându-l apoi să scape – un comisar veneţian îl aduse de grabă înapoi pe acest scelerat, mânjit cu sângele propriului său frate şi al multor altora. După trei decenii, aceşti Malatesta nu mai erau decât nişte bieţi exilaţi.

Epoca din jurul lui 1527, ca şi aceea a lui Cezar Borgia, au fost funeste, ca nişte epidemii, pentru aceste dinastii mărunte. Numai un mic număr dintre ele supravieţuiră, şi aceasta nici măcar spre norocul lor. În Mirandola, unde guvernau mici principi din casa Pico, trăia în 1533 un biet cărturar, Lilio Gregorio Giraldi, care fugise în timpul

[1] Varchi, *Stor. fiorent.*, I, p. 242 u.

[2] Malipiero, *Ann. Veneti*, ›*Archiv. stor.*, VII, I, p. 498 u.

devastării Romei (1527) şi se aciuase în căminul ospitalier al bătrânului Giovan Francesco Pico (nepotul celebrului Giovanni). Cu prilejul convorbirilor avute privitor la mormântul pe care principele voia să şi-l construiască, a rezultat un tratat în toată regula[1], a cărui dedicaţie este datată din aprilie acel an. Dar cât de trist sună cuvântul de încheiere al cărţii: *„În luna octombrie a aceluiaşi an, nefericitul principe fu jefuit de viaţă şi de tron printr-un asasinat nocturn, săvârşit de fiul propriului său frate, iar eu însumi, în adâncă mizerie, de abia scăpai cu viaţă“.*

O semitiranie fără însemnătate, cum a fost cea exercitată de către Pandolfo Petrucci, după 1490, în Siena, sfâşiată de facţiuni, nu mai merită să fie studiată. Pe cât de nul, pe atât de rău[2], Pandolfo guvernă cu ajutorul unui jurisconsult şi al unui astrolog, semănând din când în când groaza între supuşi, pentru uciderea câte unuia dintre ei. Plăcerea lui, în timpul verii, era să rostogolească bolovani din susul muntelui Amiata, fără a-l preocupa ce sau pe cine izbeşte. După ce reuşise – ceea ce nu-i izbutise nici celui mai viclean – să scape din gheara lui Cezar Borgia, muri, totuşi, mai târziu, părăsit şi dispreţuit. Dar fiii săi se menţinură încă multă vreme într-un fel de semitiranie.

---

[1] Lil. Greg. Giraldus, *De sepulcris ac varia sepeliendi ritu (Despre diferite rituri de înmormântare)*, în *Opera*, ed. Bas., 1580, I. p. 640 u. Deja în 1470, avusese loc în această casă o catastrofă în miniatură. Cf. *Diario Ferrarese Murat.*, XXIV, col. 225.

[2] C. Falletti – Fossati, *Atti d. Acc dei Fisiocratici*, vol. 10, 1883, p. 92, l-a apărat pe Petrucci împotriva opiniei lui Burckhardt *(n. Kröner)*.

CAPITOLUL 5

MARILE CASE DOMNITOARE

Dintre dinastiile mai importante, casa de Aragon merită să fie considerată aparte. Sistemul feudal care mai subsistă aici, încă din vremea normanzilor, sub forma moşiilor baroniale, imprimă statului un caracter cu totul particular, în timp ce în restul Italiei, cu excepţia statelor de Sud ale Bisericii şi a altor regiuni, statul a suprimat privilegiile ereditare, fiind admisă doar proprietatea funciară simplă. Alfonso cel Mare († 1458), care a pus stăpânire pe Neapole în 1435, este departe de a semăna cu urmaşii săi reali sau presupuşi. Plin de strălucire în toată existenţa sa, netemător în mijlocul poporului, blând şi mărinimos cu duşmanii, modest, deşi foarte conştient de originea sa regală, de o amabilitate distinsă în viaţa obişnuită, ştiind să se facă admirat chiar şi pentru ceea ce ar fi putut să-i atragă vreun reproş – ca de pildă pasiunea sa târzie pe care a nutrit-o pentru Lucrezia d'Alagna –, el a avut un singur cusur, acel al risipei[1], din care au decurs apoi urmări inevitabile. Slujbaşii financiari veroşi deveniră la început atotputernici, până când, regele, ajuns la faliment, le luă toate avuţiile; se predică o nouă cruciadă, ca sub acest pretext să se impună clerul; în urma unui mare cutremur de pământ din Abruzzi, supravieţuitorii

---

[1] Jovian. Papton., *Opp.*, ed. Basileae, 1538, T. I: *De liberalitate*, cap. 19, 29, şi *De obedientia*, I, 4, cf. Sismondi, X, p. 78 u.

fură siliţi să plătească dările şi pentru cei care pieriseră în cataclism. În astfel de circumstanţe, Alfonso era, pentru înalţii săi oaspeţi şi pentru ambasadori, cea mai strălucită şi mai generoasă gazdă a timpului său, bucuros să facă cele mai scumpe daruri, oricui, chiar duşmanilor; pentru strădaniile literare generozitatea sa nu cunoştea nici o măsură. Astfel Poggio, pentru traducerea latină a *Cyropaediei* lui Xenofon, a primit cinci sute de ducaţi de aur.

Ferrante[1], care a urmat după el, trecea drept un bastard al său de la o doamnă spaniolă; era însă mai probabil fiul unui maran din Valencia. Să fi fost de vină sângele care-i curgea în vine sau comploturile baronilor care-i ameninţau existenţa, că a fost atât de sumbru şi de crud? În orice caz, printre principii din acea vreme, el a fost cel mai fioros. De o activitate neobosită, recunoscut ca unul dintre cele mai straşnice capete politice, cumpătat în ale vieţii, el şi-a îndreptat toate forţele, inclusiv aceea a unei memorii implacabile şi a unei prefăcătorii fără egal, în scopul de a-şi distruge adversarul. Ofensat de toate câte pot să ofenseze un suveran, ofensat de conduita baronilor care, deşi rudele lui prin alianţă, lucrau mână-n mână cu adversarii lui din afară, îşi

[1] Tristano Caracciolo, *De Fernando qui postea rex Aragonum fuit ejusque posteris,* vezi Murat, XXII, col. 113–120. Jovian. Póntanus, *de prudentia* 1. IV; *de magnanimitate,* 1. I; *de liberalitate,* cap. 29, 36, *de immanitate* cap. 8. Cam. Porzio, *Congiura de 'Baroni del regno di Napoli contra il re Ferdinando* I, Pisa, 1818, Comines, *Charles* VIII, cap. 17, cu caracterizări generale ale Aragonezilor.

(Adaos Geiger: în vederea cunoaşterii activităţii lui Ferrantte pentru popor, e de o mare importanţă lucrarea editată de Scipione Volpicella: *Regis Ferdinandi primi instructionum liber* (1486–1487, Neapole, 1861. Apoi: Trinchera, *Codice Aragonese,* 2 vol., Neapole, 1868–1870. Verosimilitatea lui Porzio e pusă la îndoială, vezi Fr. Torracca, *Scritti critici,* Neapole, 1907, p. 466.)

făcu o obişnuinţă din faptele cele mai monstruoase. Pentru procurarea milioanelor necesare purtării acestei lupte, ca şi a războaielor din afară, recurse cam la aceleaşi metode mahomedane pe care le aplicase Frederic al II-lea: comerţul principal – de grâu şi de ulei – era un monopol al organelor de stat; tot comerţul fu centralizat şi dat pe mâna unui mare negustor, Francesco Coppola, căruia-i cedă o parte din beneficii şi care avea la dispoziţia sa întregul serviciu maritim; împrumuturile forţate, execuţiile silite şi confiscările, simonia cea mai crasă, contribuţiile extraordinare pe corporaţiile religioase formau celelalte resurse.

În afară de vânătoare, pe care o practica fără cruţare, mai avea două mari plăceri: să-i ştie pe duşmanii săi, care fuseseră prinşi de vii, închişi în câte-o carceră bine păzită, şi să-i aibă tot timpul în apropiere pe duşmanii morţi, bine îmbălsămaţi, îmbrăcaţi în veşmintele ce le purtaseră de preferinţă în viaţă[1]. Rânjea când vorbea cu intimii despre prizonierii săi; din colecţia de mumii nu făcea nici un secret. Victimele sale erau în cea mai mare parte oameni răpiţi prin trădare, uneori smulşi chiar de la masa lui regală. De o răutate cu adevărat diabolică era purtarea sa faţă de primul său sfetnic, Antonello Petrucci, albit în serviciul său, supt de o veche boală; Ferrante continua să primească darurile pe care acest moşneag i le făcea neîncetat de groaza, mereu crescândă, a morţii până când, în sfârşit, o bănuială că ar fi participat la un complot al baronilor prilejui tiranului pretextul de a-l aresta şi ucide împreună cu negustorul Coppola. Felul în care toate acestea sunt povestite de către Caracciolo şi Porzio, face să ţi se ridice părul de groază.

[1] Paul. Jovius, *Histor.* I, p. 14, în cuvântarea unui ambasador milanez; *Diario Ferrarese,* Murat. XXIV, col. 294.

Fiul cel mai mare al lui Ferrante, Alfonso, duce de Calabria, fu asociat mai târziu, într-un fel oarecare, de către tatăl său la conducerea statului. Era un om desfrânat, sălbatic, răspândind groaza în jur; era doar ceva mai puțin prefăcut decât tatăl său și nu se sfia să-și arate, la lumina zilei, disprețul față de orice credință religioasă.

Nu la acești principi trebuiesc căutate trăsăturile cele mai înalte și mai vii ale tiraniei din acea vreme; ceea ce au luat ei din arta și cultura timpului a fost doar luxul și aparența de civilizație[1]. Chiar adevărații spanioli se arătară, în Italia, mai întotdeauna degenerați; îndeosebi sfârșitul acestei case Marrano (1494 și 1503) demonstrează o evidentă lipsă de rasă. Ferrante moare torturat de neliniște și remușcări; Alfonso îl bănuiește de trădare pe propriul său frate, Federigo, singurul om onest din toată familia, și-l ofensează în modul cel mai nedemn; în fine, își pierde firea și fuge în Sicilia, el, care până aci trecuse drept unul din ce mai iscusiți conducători de oști ai Peninsulei, lăsându-și fiul, pe tânărul Ferrante, pradă francezilor și trădării tuturor. O dinastie care guvernase în felul acesteia, ar fi trebuit, cel puțin, să-și vândă scump viața, pentru ca fiii și urmașii lor să mai poată nădăjdui într-o restaurație. Dar: *„Jamais homme cruel ne fut hardi"*[2] – așa cum a spus Comines cu acest prilej, într-un sens cam unilateral, e adevărat, dar nu fără dreptate.

Cel mai autentic principat italian, reprezentând spiritul secolului al XV-lea, e acela pe care l-au format ducii de Milano, a căror dominație, începând cu Giangaleazzo, prezintă deja trăsăturile unei monarhii absolute, definitiv

[1] Müntz, *Hist. de l'art pend. la Renaissance*, I, 116, 119, îl prezintă totuși ca pe un prieten al artelor, influențat de Lorenzo de Medici *(n. Kröner)*.

[2] *„Omul crud n-a fost niciodată îndrăzneț" (n. tr.)*.

închegate. Îndeosebi ultimul Visconti, Filippo Maria (1412-1447), este o personalitate interesantă în cel mai înalt grad și o figură admirabil conturată de istoricii timpului[1]. Ce poate face teama dintr-un om bine înzestrat, ajuns într-o situație înaltă, se poate vedea la el, am putea spune, într-un chip perfect matematic. Statul nu are decât un singur scop, securitatea principelui, iar toate mijloacele de care dispune duc la acest țel unic. Numai că egoismul său fără margini n-a deșteptat într-însul setea de sânge. El șade în castelul său din Milano, cu grădini, alei splendide și manejuri impozante, fără a ieși în oraș cu anii. Excursiile le face la țară, unde are castele superbe. Flotila de bărci, trase de cai iuți care-l poartă pe canaluri tăiate anume în acest scop, este organizată după toate cerințele etichetei. Orice persoană care venea la castel era minuțios supravegheată; staționarea lângă ferestre era interzisă pentru a nu se putea coresponda cu exteriorul prin anumite semne. Cei care trebuiau să facă parte din anturajul imediat al principelui, erau supuși unui șir de probe bine studiate, calculate cu artă; după ce le treceau cu succes, principele le încredința demnități înalte, funcții diplomatice sau îi făcea lachei, căci o situație era tot atât de onorabilă ca și cealaltă.

Și acest om a dus războaie lungi și grele, a tratat în permanență mari afaceri politice, trimițând deci în diferite direcții oameni cu depline puteri. Ceea ce constituia temeiul siguranței sale era faptul că toți acești oameni se bănuiau unii pe alții, toți condotierii erau supravegheați de spioni, negociatorii și înalții dregători nu se puteau înțelege între ei, căci principele semăna cu iscusință discordia, având mai ales grijă să întovărășească un om onest cu un șarlatan. Chiar și în forul său interior, Filippo Maria era senin și izbutea să

[1] *Petri Candidi Decembrii Vita Phil. Mariae Vicecomitis*, Murat, XX.

împace două concepţii de viaţă diametral opuse; el credea în stele şi în fatalitatea oarbă, dar invoca în acelaşi timp protecţia sfinţilor; citea pe autorii antici şi romanele cavalereşti franceze. În sfârşit, acelaşi om care nu voia niciodată s-audă vorbindu-se de moarte[1], şi care evacua din castel pe favoriţii săi muribunzi pentru ca nimeni să nu sucombe în acest burg al fericirii, şi-a grăbit intenţionat sfârşitul prin închiderea unei plăgi şi refuzul de a i se lua sânge, murind în cinste şi demnitate.

Ginerele, şi mai târziu moştenitorul său, norocosul condotier Francesco Sforza (1450–1466), a fost poate, dintre toţi italienii, în gradul cel mai înalt, un om după inima veacului al XV-lea. Nicăieri n-a fost exprimată mai strălucit într-un om biruinţa geniului şi a forţei individuale, iar cine nu era dispus să recunoască acest lucru, trebuia să admire în el cel puţin pe favoritul Fortunei. Milanul se simţea mândru de a fi primit în fruntea sa un suveran atât de celebru. Când şi-a făcut intrarea în capitală, poporul l-a purtat călare în catedrală, fără să-l lase să descalece[2]. Să auzim bilanţul vieţii lui aşa cum l-a întocmit papa Pius al II-lea, un cunoscător în aceste treburi[3]; *„În anul 1459, când ducele a venit la Congresul principilor din Mantua, avea şasezeci (mai degrabă cincizeci şi opt) de ani; călare, părea un tânăr, avea o majestate impunătoare, cu trăsături severe, dar calm, afabil cu toată lumea şi totuşi princiar în toată comportarea sa; el exprima îmbinarea perfectă a calităţilor trupeşti şi a darurilor spirituale, fiind fără seamăn în vremurile noastre, neînfrânt pe câmpul de luptă. Acesta era bărbatul care s-a ridicat de jos până la tron. Soţia sa era frumoasă şi virtuoasă, copiii graţioşi ca îngerii Cerului. Rareori se îmbolnăveau. Izbânda încorona toate dorinţele sale cele mai puternice. Totuşi, a plătit şi el tribut nenorocului: soţia sa îi ucise din gelozie iubita. Foştii săi tovarăşi de arme, Troilo şi Brunoro, îl părăsiră pentru a servi pe regele Alfonso; pe un altul, Ciarpollone, a trebuit să-l spânzure, găsindu-l vinovat de trădare; din partea fratelui său, Alessandro Sforza, avu de suferit, căci acesta o dată îi aţâţă pe francezi împotriva lui; unul din fiii lui urzi un complot contra lui, şi fu întemniţat; pierdu printr-o înfrângere marca* (ţinutul – *n. trad.) Anconei, câştigată odinioară tot prin război. Nimeni nu s-a bucurat vreodată de vreo fericire absolută fără turburări. Fericit e numai cel care are mai puţin de suferit.* Cu această definiţie negativă despre fericire îşi slobozeşte învăţatul papă pe cititorii săi. Dacă ar fi putut întrevedea viitorul, sau dacă ar fi voit să cerceteze consecinţele puterii absolute în general, nu i-ar fi scăpat, fără îndoială, observaţia unui adevăr esenţial: lipsa de garanţie a familiei. Acei copii frumoşi ca îngerii şi pe deasupra cu educaţia cea mai completă şi mai îngrijită, odată ajunşi la maturitate, degenerară într-un egoism fără margini.

Galeazzo Maria Sforza (1466–1476), un virtuoz al înfăţişării exterioare, era mândru de mâna sa frumoasă, de soldele mari ce le plătea, de creditul de care se bucura, de tezaurul său de două milioane ducaţi de aur, de strălucitul său anturaj, de armata pe care o întreţinea şi de colecţia sa de şoimi de vânătoare. Îi plăcea să se asculte vorbind – şi vorbea frumos –, iar cel mai curgător, atunci când putea jigni un ambasador veneţian[1]. Dar uneori îl apucau capricii bizare,

[1] Îl înfricoşa – *quod aliquando, „non esse" necesse esset (ceea ce odinioară n-a fost, să devină necesar).*

[2] Corio, fol. 400 – Cagnola, în *Archiv. stor.*, III, p. 125.

[3] *Pu II Comment.* III, p. 130, – Cf. II, 87, 106. Caracciolo zugrăveşte în culori şi mai sumbre vicisitudinile destinului lui Sforza în *De varietate fortunae (Despre diversitatea destinelor)*, vezi Murat, XXII, col. 74.

de pildă acela de a pune să se picteze într-o noapte pereţii unei camere cu felurite figuri; avură loc accese oribile de cruzime faţă de propriile-i rude şi scene nebuneşti de destrăbălare. Câţiva exaltaţi găsiră că are toate defectele unui tiran; îl lichidară, predând astfel statul în mâinile fraţilor săi, dintre care unul, Ludovico Moro, mai târziu, prin uitarea nepotului său încarcerat, preluă întreaga domnie. De această uzurpare se leagă intervenţia Franţei de mai târziu şi nenorocirea întregii Italii.

Ca principe, Moro este figura cea mai caracteristică a timpului său. El apare astfel drept produsul natural al epocei, şi ca atare, nu i se pot lua chiar toate în nume de rău. În aplicarea mijloacelor, profund imorale, de care se folosea, el părea total naiv; probabil că s-ar fi mirat mult, dacă cineva ar fi vrut să-l facă să priceapă că există o răspundere morală nu numai în privinţa scopurilor urmărite, ci şi a mijloacelor. Şi-ar fi făcut poate un merit deosebit, chiar o virtute, din a fi evitat, pe cât posibil, execuţiile sângeroase. În ochii lui, respectul aproape mitic, pe care-l arătau italienii pentru forţa lui politică, era un tribut legitim[1]. Încă din 1496 se lăuda că papa Alexandru este capelanul său, împăratul Maximilian condotierul, Veneţia şambelanul, iar regele Franţei curierul său, care se duce şi vine oriunde-i convine lui[2]. Chiar ajuns la marginea prăpastiei (1499), cântăreşte cu un sânge rece uimitor toate şansele posibile de a scăpa din primejdie, bizuindu-se totodată, ceea ce îi face onoare, pe bunătatea naturii omeneşti. Respinge îndemnul fratelui său, cardinalul Ascanio Sforza, de a rezista mai departe în castelul din Milano, deoarece avuseseră cândva amarnice neînţelegeri.

[1] *Chron. Venetun,* Murat, XXIV, col. 65.

[2] Malipiero, *Ann. venet., Archiv, Stor.,* VII, I, p. 492. cf. pp. 482–562.

„Monsignore – îi spune el – *nu mi-o luaţi în nume de rău, dar n-am încredere în dumneavoastră, chiar dacă-mi sunteţi frate."* Alesese deja comandant al castelului, *„această garanţie a întoarcerii sale",* pe un om căruia nu-i făcuse niciodată rău, ci bine întotdeauna[1]. Dar, cu toate acestea, omul trădă castelul.

Înăuntrul ducatului, Moro se strădui să guverneze bine şi cu folos, contând pe simpatia de care se bucura în Milano, iar mai târziu chiar în Como. Totuşi, după anul 1496, îngreunase ţara peste puterile ei cu impozite, iar la Cremona, de pildă, ca măsură politică, ordonase sugrumarea, în secret, a unui cetăţean cu prestigiu, care cârtise împotriva dărilor prea ridicate. De atunci, cei care îi solicitau audienţe, rămâneau despărţiţi de el[2] printr-o bară, din dosul căreia trebuiau să vorbească foarte tare spre a se face auziţi. La curtea sa, care era cea mai strălucită din Europa, de când nu mai exista cea a Burgundiei, domneau imoralitatea şi desfrâul: tatăl îşi oferea fiica, bărbatul soţia, fratele sora[3]. Numai suveranul se găsea în permanenţă ocupat şi – ca fiu al faptelor sale – se simţea înrudit cu acei care, de asemenea, îşi scoteau existenţa din propriile mijloace spirituale: învăţaţii, poeţii, muzicanţii şi artiştii. El însuşi era învăţat, deprins cu textele anticilor; s-au păstrat în manuscris două discursuri în limba

[1] Ultima sa convorbire cu acesta, autentică şi interesantă – vezi la Senarega, Murat. XXIV, col. 567.

[2] *Diario Ferrarese,* Murat. XXIV, col. 336, 367, 369. Poporul credea că-şi adună comori.

[3] Corio, fol. 448 – Urmările acestei stări de lucruri se pot cunoaşte mai ales din nuvelele cu privire la Milano şi introducerile lui Bandello. (Malaguzzi Valeri, *La corte di Lodovico il Moro, La vita privata e l'arte,* Milano, 1913, p. 126, u., combate părerea că la curtea milaneză s-ar fi petrecut multe fărădelegi. – *n. Kröner.).*

latină, pe care le-a rostit la vârsta de unsprezece ani[1]. Academia fondată de el[2] are în primul rând menirea de a-i servi principelui şi nu de a sluji drept instituţie de învăţământ; principele n-avea nevoie nici de gloria membrilor ei, ci numai de anturajul lor, de lucrările lor. Este sigur că Bramante a fost la început slab retribuit[3]; dar Leonardo, până în 1496, a fost plătit destul de bine – de altfel ce-l putea reţine la curte dacă n-ar fi rămas de bună voie? Lumea îi era deschisă poate ca nici unui alt muritor din acea vreme. Şi dacă ceva pledează că în Ludovico Moro era un element deosebit, de natură superioară, atunci lunga şedere a misteriosului maestru în anturajul său o dovedeşte îndeajuns. Iar dacă mai târziu Leonardo a servit pe Cezar Borgia şi Francisc I-ul, faptul arată, de asemenea, că era sedus de caracterele excepţionale ale acestor bărbaţi.

Dintre fiii lui Lodovico Moro, care după prăbuşirea sa fură prost crescuţi printre străini, cel mai mare, Massimiliano, nu-i semăna deloc; cel mai tânăr, Francesco, ar fi putut să se ridice întrucâtva. Milano, care în vremea aceea schimba de atâtea ori domnitorii şi suferea mult de pe urma fluctuaţiilor politice, încerca să se asigure, cel puţin, contra reacţiunilor; în 1512, francezii, care se retrăgeau în faţa armatei spaniole şi a lui Maximilian I-ul, acordară milanezilor o *„scrisoare reversală“*, după termenii căreia, aceştia nu aveau nici o parte de vină în izgonirea francezilor şi puteau, fără a comite o rebeliune, să se predea unui nou învingător[4]. Este demn

---

[1] Dukas, *Recherches*, Paris, 1876 p. 82 u.

[2] Amoretti, *Memorie storiche sulla vita ecc. di Lionardo da Vinci*, p. 35 u. p 83 *u. (Adaos Geiger:* Această academie n-a existat de fapt, cf. *Giorn stor.* XXIX, p. 534, XXXVII, 414).

[3] Vezi sonetele sale, editate de Beltrant, Milano, 1884.

[4] Prato, în *Archiv. Stor.*, III, p. 298, cf. 302.

de remarcat, chiar şi din punct de vedere politic, faptul că nefericitul oraş, în aceste momente de tranziţie, întocmai ca şi Neapole, de pildă, după fuga Aragonezilor, era de obicei prădat de bandele răufăcătorilor provenind uneori chiar din cea mai „distinsă“ societate.

În cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, găsim două principate deosebit de interesante prin înţelepciunea şi talentul suveranilor care le cârmuiesc, acela al casei Gonzaga la Mantua şi al casei Montefeltro la Urbino. Membrii familiei Gonzaga trăiau în destulă armonie; nu mai fuseseră la ei crime tainice de multă vreme, şi îşi puteau arăta morţii. În ciuda unor uşurinţe în moravuri, marchizul Francesco Gonzaga[1] şi soţia lui, Isabela d'Este, au rămas o pereche respectabilă şi unită, putând da o educaţie aleasă fiilor lor, atât de vestiţi şi fericiţi mai apoi – şi aceasta într-o vreme când statul lor mic, dar extrem de important, trecea prin cele mai mari primejdii. Nici împăratul, nici regele Franţei, nici Veneţia n-ar fi cerut şi nici nu s-ar fi aşteptat ca Francesco Gonzaga, în calitatea sa de principe şi condotier,

---

[1] Născut în 1466, logodit cu Isabella în vârstă de şase ani în 1480, urmează la conducere în 1484, se căsătoreşte în 1490 şi moare în 1519. Isabella moare în 1539. Fiii ei: Federigo, care conduce de la 1519 la 1540 – fiind ridicat la rangul de duce în 1530 – şi renumitul Ferrante Gonzaga. Cele ce urmează sunt extrase din corespondenţa Isabellei şi anexe din *Archiv. Stor. Append.*, tom. II, comunicate de d'Arco. (Vezi de asemenea d'Arco, *Delle arti e degli artifici din Mantova*, Mant. 1857–1858, 2 vol. Apoi lucrarea foarte importantă: A Lucio – R. Renier, *Mantova e Urbino. Esabella d'Este e Elisabeta Gonzaga, nelle relazioni famigliari e nelle vicende politiche*, Turin Ronri 1893. O frumoasă expunere de ansamblu e studiul lui F. v. Bezold: *Aus dem Briefwechesel der Markgräfin Isabella von Este-Gonzaga* în *Archiv, für Kulturgeschichte*“, 8, 1910.) (n. *Kröner*).

să ducă o politică onestă şi loială; dar cel puţin după bătălia de la Taro (1495), acesta începu să se comporte în ce priveşte onoarea militară ca un patriot italian, comunicând acest sentiment soţiei sale. Din acest moment, orice manifestare de fidelitate eroică, cum a fost de pildă apărarea Faenzei contra lui Cezar Borgia, îi apăru acestei femei ca o reabilitare a onoarei Italiei. Judecata noastră asupra Isabellei d'Este nu are nevoie să se sprijine pe autoritatea scriitorilor şi artiştilor care au răsplătit din plin mecenatul frumoasei principese; scrisorile ei ne zugrăvesc îndeajuns chipul femeii, liniştea ei nestrămutată, spiritul ei de observaţie fin şi glumeţ, precum şi amabilitatea ei. Bembo, Bandello, Ariosto şi Bernando Tasso îşi trimiteau lucrările la această curte, cu toate că era mică şi fără putere, iar tezaurul ei de cele mai multe ori gol. O societate mai aleasă şi mai însufleţită n-a existat nicăieri de la dizolvarea curţii din Urbino (1508) – fiind întrecută până şi curtea de la Ferrara, mai cu seamă în ce priveşte punctul esenţial, libertatea de mişcare. Isabella a fost o excepţională cunoscătoare în ale artei şi nici un iubitor de frumos nu-i poate citi catalogul restrânsei dar prea-selectei sale colecţii, fără a se simţi mişcat.

Urbino a posedat unul din cei mai eminenţi reprezentanţi ai principatului în persoana marelui Federigo (1444–1482), despre care puţin importă să ştim dacă a fost sau nu un veritabil Montefeltro. El a fost unul din cei mai de seamă reprezentanţi ai categoriei princiare. În calitate de condotier, avea moralitatea politică a acestora, de care însă ei nu erau vinovaţi decât pe jumătate. Ca suveran al micului său principat, avea principiul de a-şi cheltui în ţară solda pe care o câştigase în străinătate şi de a impune supuşii cât mai puţin posibil. Despre el şi despre cei doi succesori, Guidobaldo şi Francesco Maria, se spunea: *„au construit edificii frumoase, au favorizat cultura solului, au trăit în ţară şi au întreţinut o grămadă de servitori; poporul îi iubea“*[1]. Nu numai statul era o operă de artă bine chibzuită şi organizată, ci însăşi curtea era o asemenea lucrare, din toate punctele de vedere. Federigo întreţinea cinci sute de servitori; demnităţile curţii funcţionau atât de perfect ca la puţine curţi ale marilor monarhi şi cu tot numărul mare al slujbaşilor, nimic nu se irosea, toate îşi aveau scopul şi toate erau supuse unui control exact. La Urbino nu se îngăduiau jocuri de noroc, nu se auzeau nici defăimări, nici vorbe înfumurate, căci curtea trebuia să fie totodată şi centrul de educaţie militară a fiilor altor mari seniori, iar succesul acestei întreprinderi era o chestiune de onoare pentru suveran. Palatul construit de el n-a fost cel mai splendid, dar era clasic prin proporţiile şi prin poziţia sa. Aici şi-a adunat Federigo celebra bibliotecă, cel mai preţios din toate tezaurile sale. Deoarece se simţea în deplină siguranţă, într-o ţară în care toţi îşi câştigau cele trebuincioase ori dobândeau privilegii printr-însul, o ţară în care nimeni nu cerşea, principele ieşea fără arme şi aproape fără nici o escortă. Nici un alt suveran nu-l putea imita, nu se putea plimba ca el în parcuri neîmprejmuite, nu putea să-şi ia dejunul frugal într-o sală deschisă tuturor privirilor, în timp ce i se citeau pagini din Tit-Liviu (sau, în timpul postului, din opere de pietate). În aceeaşi după-amiază, asculta o prelegere din domeniul antichităţii şi mergea apoi la mănăstirea Clariselor să se întreţină cu superioara la grilajul vorbitorului, despre cele sfinte. Seara, conducea cu plăcere exerciţiile de gimnastică ale tinerilor de la curtea sa, pe câmpia de lângă biserica San Francesco, de unde se deschidea o privelişte magnifică, supraveghindu-i atent în deprinderea desăvârşită a mişcărilor de prindere şi alergare. Străduinţa lui era de a fi

[1] Franc. Vettori, în *Archiv. Stor.* Append., tom. VI, p. 231 – Despre Federigo în special, vezi Vespasiano Fiorent., p. 132, u.

cât se poate de amabil cu toată lumea şi de accesibil oricui; făcea vizite celor care lucrau pentru el, chiar în atelierele lor, dădea mereu audienţe şi rezolva cererile, pe cât posibil, chiar în aceeaşi zi. Nu era de mirare că atunci când trecea pe stradă, oamenii se aruncau în genunchi şi strigau: *Dio ti mantegna signore!* – să te ţină Dumnezeu! Cugetătorii îl numeau lumina Italiei[1].

Fiul său, Guidobaldo, înzestrat cu însuşiri înalte, dar mereu urmărit de boală şi de nenoroc, sfârşi prin a încredinţa statul în mâini sigure (1508). El lăsă puterea nepotului său Francesco Maria, care era în acelaşi timp nepotul papei Iuliu al II-lea, iar acesta la rândul lui izbuti, cel puţin, să împiedice căderea ducatului sub dominaţie străină. Ceea ce este remarcabil la aceşti doi principi, este siguranţa cu care au ştiut să scape fugind şi ascunzându-se, Guidobaldo din faţa lui Cezar Borgia, Francesco Maria din faţa trupelor lui Leon al X-lea; ei aveau conştiinţa că întoarcerea lor va fi cu atât mai uşoară şi mai dorită, cu cât ţara va fi suferit mai puţin de pe urma unei rezistenţe infructuoase. Dacă şi Lodovico Moro socotise la fel, el uitase numeroasele motive de ură care-i stăteau în faţă şi acţionau împotriva lui. Curtea lui Guidobaldo a fost imortalizată de Baldassare Castiglione, ca şcoala celor mai distinse maniere, scriitorul compunând în onoarea societăţii de la Urbino şi prezentându-i egloga *Tirsis* (1506), iar mai târziu (1518), plasând locul acţiunii din *Il Cortigiano (Curtezanul)*, în anturajul femeii de înaltă cultură care a fost ducesa Elisabeta Gonzaga.

Guvernarea casei de Este în Ferrara, Modena şi Reggio se mişcă pe o ciudată linie de mijloc între violenţă şi popularitate[2].

[1] Castiglione, *Il Cortigiano* L, I, cap. 2.

[2] Cele ce urmează după analele casei d'Este – *Annales Estenses*, vezi Murat XX şi *Diario Ferrarese* la Murat, XXIV.

Înăuntrul palatului se petrec lucruri înspăimântătoare: o principesă, bănuită de crimă de adulter cu un fiu vitreg, este decapitată (1425); prinţi legitimi şi nelegitimi fug de la curte şi sunt ameninţaţi, chiar în străinătate, de loviturile asasinilor trimişi în urmărirea lor (aceasta din urmă în 1471); apoi necontenite comploturi uneltite din afară; bastardul unui bastard vrea să detroneze pe singurul moştenitor legitim (Ercole I-ul); mai târziu (1493), acesta din urmă îşi otrăveşte soţia, după ce descoperise că ea voia să-l otrăvească pe el; comite această crimă instigat de Ferrante, fratele soţiei criminale. Încheierea acestor tragedii o constituie complotul urzit de doi bastarzi contra fraţilor lor, ducele Alfons I-ul şi cardinalul Ippolito (1506), care fu descoperit la vreme şi condamnat la închisoare pe viaţă. Pe de altă parte, birurile erau nespus de grele şi trebuiau să fie aşa, deoarece acest ducat era cel mai ameninţat dintre toate statele mari şi mijlocii ale Italiei, ceea ce necesita armament mult şi numeroase fortificaţii. Dar o dată cu sporirea dărilor, trebuia în egală măsură să se aibă grije ca şi bunăstare a ţării să crească, iar marchizul Nicolò († 1441) şi-a exprimat dorinţa ca supuşii săi să fie mai bogaţi decât ai altor ţări. Dacă creşterea rapidă a populaţiei dovedeşte că şi avuţia obştească reală s-a mărit, atunci trebuie privit ca ceva important faptul că în 1497, cu toată întinderea şi dezvoltarea considerabilă a capitalei, nu se mai găseau case de închiriat[1]. Ferrara este întâiul oraş modern al Europei; aci au apărut pentru întâia dată, la îndemnul principelui, cartiere întinse şi ordonate; aci s-a format o populaţie de metropolă, graţie concentrării în aceeaşi localitate a funcţionărimii şi a industriilor transplantate intenţionat. Refugiaţilor bogaţi din întreaga Italie, mai cu

[1] *Diario Ferrarese*, I, c. col. 347.

seamă florentini, li s-a permis să se aşeze aci şi să-şi construiască palate. Numai impozitele indirecte trebuie să fi atins un nivel înalt, la limita suportabilităţii. Este adevărat că suveranul arăta în mod practic grija sa faţă de mulţime, aşa cum întâlnim şi la alţi tirani italieni, de pildă la Galeazzo Maria Sforza: în cazuri de secetă aducea grâu[1] din ţări îndepărtate şi-l distribuia – după cât se pare – în mod gratuit; dar în timpuri normale se despăgubea prin monopolul, dacă nu al grâului, al altor bunuri alimentare ca: peştele, carnea sărată, fructele şi legumele, acestea din urmă cultivate cu grijă pe toate malurile din Ferrara. Încasările cele mai serioase erau realizate însă, din vânzarea anuală a slujbelor publice, ceea ce era o uzanţă în toată Italia, numai că cele mai multe date şi cele mai exacte le avem din Ferrara. Despre anul 1502, se spunea: cea mai mare parte din oficiile publice au fost cumpărate la preţuri *„sărate“ (salati)* – citându-se funcţionari de diferite grade şi resorturi, încasatori de vamă, administratori de domenii *(massari)*, notari, *podestà* (primari), judecători şi chiar *„capitani“*, adică slujbaşi superiori ducali în târgurile de provincie. Ca unul dintre acei „mâncători de oameni“ care şi-au plătit scump funcţia primită şi pe care poporul îl ura *„ca pe dracul“* – este pomenit şi Tito Strozza care, sperăm, nu este renumitul poet de limbă latină.[2] În fiecare an, cam la aceeaşi vreme, ducele obişnuia să facă personal o rundă prin oraş, aşa-numita *andar per ventura* (plimbare la întâmplare), primind daruri de

[1] Paul Jovius: *Vita Alfonsi ducis,* în *Viri illustres.*

[2] Tito Strozza a declarat, pentru a îndepărta de la sine asemenea acuzaţii: *„Nulla magistratus gesros mihi sordida labes Foedavit, mundasque manus, dum munera curo Publica servavi“* – iar Coel. Calcagninus a încercat să prezinte ura poporului împotriva poetului ca neîntemeiată *(Adaos Geiger).*

la cetăţeni, mai cu seamă de la cei avuţi. Darurile nu erau în bani, ci numai în natură.

Ducele era foarte mândru[1] că în toată Italia se ştia că în Ferrara solda ostaşilor şi leafa profesorilor universitari erau achitate la zi, că soldaţilor le era riguros interzis de a pretinde ceva pe cont propriu de la vreun orăşean sau de la un ţăran, că Ferrara este de necucerit şi că în castel se află o sumă uriaşă de monezi-aur. Nu existau bugete separate; ministrul finanţelor era în acelaşi timp ministrul palatului. Clădirile ridicate de Borso (1450–1471), Ercole I-ul (până în 1505) şi Alfonso I-ul (până în 1534) erau foarte numeroase, dar în genere de mici dimensiuni; faptul se explică prin obişnuinţa acestei case principare care, cu toată pasiunea pentru lux – Barso nu se arăta decât în brocart de aur şi acoperit de bijuterii – nu voia să se avânte în cheltuieli nemăsurate. De altfel Alfonso îşi dădea seama că micile, dar elegantele sale vile, Belvedere cu grădinile sale umbroase şi Montana cu minunatele fresce şi fântâni arteziene, erau şi ele supuse vicisitudinilor vremii.

Starea de primejdie permanentă în care trăiau aceşti suverani, le-a dezvoltat o netăgăduită capacitate personală. Într-o existenţă atât de dificilă, nu se putea mişca cu succes decât un virtuos, şi fiecare era obligat să se justifice şi să dovedească prin fapte că era demn de a fi domnitor. Caracterele lor prezintă şi multe părţi întunecate, dar în fiecare se găsea câte ceva din ceea ce constituia idealul italian. Care principe din Europa de atunci s-a străduit atât de mult pentru propria-i cultură ca, de pildă, Alfonso!? Călătoriile sale în Franţa, Anglia şi Ţările de Jos au fost adevărate călătorii de studii, care i-au adus o mai precisă cunoaştere a comerţului şi

[3] Paul. Jovius, loc. cit.

meşteşugurilor din aceste ţări[1]. E stupid să i se reproşeze munca lui de strungar, căreia îi dedica orele sale de recreaţie, mai cu seamă că aceasta se asocia cu măiestria sa în arta de a turna tunurile şi cu felul său lipsit de prejudecăţi de a aduna în jurul său meşteri din toate meseriile. Principii italieni, spre deosebire de cei din Nord, nu se mărginesc la anturajul aristocraţiei care se considera drept singura clasă onorabilă din lume, târându-l de altfel şi pe principe în această prejudecată; aici principele poate şi trebuie să cunoască şi să folosească pe unul fieştecare şi, deşi nobilul rămâne izolat de mulţime prin naştere, el întreţine legături amicale bazate pe valoarea personală şi nu pe considerente de castă, fapt asupra căruia vom reveni ceva mai târziu.

Sentimentele poporului din Ferrara faţă de familia d'Este oferă un amestec singular de spaimă ascunsă, de demonstraţie bine chibzuită a unui spirit autentic italian şi de lealitate cetăţenească, cu totul modernă; admiraţia individului face loc unui sentiment cu totul nou, acel al datoriei. În 1451, oraşul Ferrara ridică, în piaţa cea mare, ducelui Nicolò († 1441) o statuie ecvestră; Borso nu se jenă să plaseze în vecinătate propria sa statuie de bronz, care-l reprezenta şezând (1454); mai mult, chiar de la începutul domniei, oraşul decretă că-i va ridica o *„columnă triumfală de marmoră"*, iar când va fi înmormântat, moartea sa va produce asupra poporului acelaşi efect ca şi când Dumnezeu ar fi murit a doua oară.[2] Un cetăţean din Ferrara care-l vorbise de rău pe Borso în mod

[1] Cu acest prilej poate fi amintit şi voiajul lui Leon al X-lea, în calitate de cardinal cf. Paul Jovii, *Vita Leonis X*, lib. I. Intenţia a fost mai puţin serioasă, bazată mai mult pe distracţii şi cunoaşterea generală a lumii. De altfel, mobilul era cu totul modern. În acea vreme, nici un principe nordic nu voiaja într-un astfel de scop.

[2] Diar. Ferr., în Murat., XXIV, col. 323 şi 240.

public, pe când se afla în străinătate, la Veneţia, este denunţat la întoarcere şi condamnat de tribunal cu deportarea şi confiscarea averii; puţin a trebuit să nu fie ucis de un cetăţean paşnic la poarta tribunalului. El s-a dus cu ştreangul de gât, la duce, şi l-a implorat să-i acorde iertarea deplină. În general, acest ducat era bine prevăzut cu iscoade, iar ducele, în persoană, examina zilnic lista străinilor, pe care hotelierii erau obligaţi cu severitate să o prezinte palatului. La principele Borso[1], această operaţie era pusă în relaţie cu spiritul său de ospitalitate, care-l făcea să nu lase pe nici un călător mai de vază să plece înainte de a-l fi tratat cu toată cinstea; dimpotrivă, la Ercole I-ul[2], aceasta nu era decât o măsură de precauţie. De altfel, şi în Bologna, sub Giovanni al II-lea Bentivoglio, fiecare călător străin trebuie să obţină de la o poartă un buletin de intrare pentru a putea ieşi pe cealaltă[3]. Foarte popular devine principele atunci când zdrobeşte în bătăi pe un funcţionar prepotent, când ducele Borso arestează în persoană pe cei mai de seamă şi mai intimi consilieri ai săi, sau când Ercole I-ul destituie, blamându-l public, un perceptor care a supt multă vreme din veniturile contribuabililor. Atunci populaţia aprinde focuri de bucurie şi trage clopotele. Cu unul singur a mers Ercole prea departe – în toleranţa sa cu prefectul poliţiei, sau cum vrem să-l numim *(capitaneo di giustizia)*, Gregorio Zampante din Lucca (la slujbe de felul acesta nu se potriveau autohtonii). Chiar şi fiii şi fraţii ducelui tremurau în faţa lui. Amenzile aplicate de el ajungeau la sute şi chiar mii de ducaţi, iar torturile începeau înaintea anchetei. Se lăsa corupt de cei mai mari criminali şi obţinea prin minciună graţierea lor de la duce.

[1] Jovian. Pontan., *De liberalitate*, cap. 28.

[2] Giraldi, *Hecotommithi*, VI, *Nov.* 1.

[3] Vasari, XII, 166, *Vita di Michelangelo*.

Poporul ar fi plătit voluntar zece mii de ducaţi şi chiar mai mult, dacă ducele ar fi lichidat pe acest duşman al lui Dumnezeu şi al oamenilor. Dar Ercole îl făcuse cumătru şi cavaler, iar Zampante punea din an în an câte două mii de ducaţi deoparte. E adevărat că nu mânca decât porumbei crescuţi de el şi nu se aventura pe stradă fără o escortă de arbaletieri şi de zbiri. Ar fi fost timpul să-l înlăture; şi într-adevăr, doi studenţi şi un evreu botezat pe care el îi jignise, îl uciseră în casa lui pe când îşi făcea siesta şi, sărind pe caii deja pregătiţi, alergară prin oraş strigând: *„Ieşiţi din casă oameni buni, săriţi! L-am omorât pe Zampante!“* (1496). Potera trimisă în urmărirea asasinilor n-a mai putut să-i ajungă; trecuseră deja frontiera apropiată şi se găseau în siguranţă. A urmat apoi, fireşte, un potop de pamflete, sub formă de sonete şi cântece.

Pe de altă parte, tot în spiritul acestei dinastii, era şi faptul că suveranul impunea atât curţii, cât şi populaţiei, consideraţia cu care el onora pe cei care-l slujeau cu folos. Când, în 1469, muri Lodovico Casella, consilierul intim al ducelui Borso, tribunalele, birturile, sălile universităţii fură închise în ziua funeraliilor. Toată lumea trebui să petreacă sicriul până la San Domenico, deoarece şi ducele, se zicea, va urma convoiul. Şi, într-adevăr, merse şi el – *„cel dintâi membru al casei d'Este care a mers în urma coşciugului unui supus al său“* – păşind în veşmintе negre în urma sicriului, plângând, urmat la mică distanţă de rudele lui Caselfa, conduse, fiecare, de câte un senior de la curte; câţiva nobili purtară pe umeri trupul neînsufleţit al omului din popor, din biserică până la cavoul unde fu depus. De altfel, aceasta a fost întâia manifestare oficială a unor sentimente princiare apărută într-un stat italian[1]. Chiar dacă

[1] Un exemplu mai vechi, Bernabò Visconti.

sâmburele unei asemenea atitudini are o frumoasă valoare umană, aceste demonstraţii sunt de regulă, mai ales la poeţi, echivoce. Una din poeziile de tinereţe ale lui Ariosto[1], compusă cu prilejul morţii Leonorei de Aragon, soţia lui Ercole I-ul, conţinea deja – în afară de inevitabilele flori retorice îndoliate care în asemenea cazuri sunt risipite din abundenţă pretutindeni şi în toate veacurile – şi unele trăsături cu totul moderne: *„Această moarte a însemnat pentru Ferara o lovitură pe care o va resimţi multă vreme: binefăcătoare oraşului pe pământ, mijloceşte pentru el acum în ceruri, căci această lume nu era demnă de ea, desigur zeiţa morţii nu s-a apropiat de ea cu acea coasă însângerândă, cu care ameninţă pe muritorii de rând, ci ea a venit blândă (onestă), şi cu un chip atât de prietenos, încât orice teamă a dispărut.“* Câteodată întâlnim şi sentimente de o cu totul altă natură. Nuveliştii, care nu trăiau decât în favorul anumitor case princiare, ne povestesc despre amorurile principilor, uneori chiar în timpul vieţii acestora[2] – într-un fel care a putut să apară în veacurile următoare ca o culme a indiscreţiei, dar pe atunci treceau drept mărturii nevinovate de amabilitate. Unii poeţi lirici mergeau până la a cânta pasiunile extraconjugale ale nobililor protectori; aşa a celebrat Angelo Poliziano dragostea adulteră a lui Lorenzo Magnifico şi – cu un accent deosebit – Giovano Pontano pe cele ale lui Alfonso de Calabria. Poezia acestuia din urmă trădează — involuntar – sufletul josnic şi crud al prinţului

[1] Intitulată *Capitolo* 19, iar în *Opere minore*, ed. Polidori, Florenţa, 1857, vol. I, p. 245 u. intitulată *Elegia* 17.

[2] În *Hecatommithi* ale lui Giraldi, I, *Nov.* 8 şi VI, *Nov.* 1, 2 b, 4 şi 10, tratează despre Ercole I, Alfonso I şi Ercole II, toate compuse în timpul vieţii ultimilor doi. Multe lucruri despre contemporanii principilor – în Bandello.

aragonez[1], căci după cum afirmă poetul, el trebuie să fie şi în acest domeniu cel mai fericit, altfel vai de cei ce ar fi mai fericiţi decât el! Că cei mai mari pictori – de pildă Leonardo – pictau amantele stăpânilor lor, era de la sine înţeles.

Dinastia d'Este n-a aşteptat glorificarea de la alţii, ci s-a imortalizat singură, pe sine. Ducele Borso puse să fie reprezentat în palatul Schifanoja, în exerciţiul actelor sale de suveran, iar Ercole celebră (pentru prima oară în 1472) aniversarea suirii sale pe tron, printr-o procesiune pe care autorii timpului o asemănară cu sărbătoarea religioasă de Joia-Verde; toate dughenele erau închise ca într-o zi de duminică; în mijlocul cortegiului mergeau toţi prinţii casei d'Este, chiar şi bastarzii, îmbrăcaţi în brocart de aur. Ideea că toată autoritatea şi toate demnităţile emanau de la principe, că ele nu sunt decât distincţii personale din partea lui, era de multă vreme[2] simbolizată la această curte printr-un ordin al pintenului de aur, care nu mai avea însă nimic de-a face cu cavalerismul Evului Mediu. Pe lângă pinten, Ercole I-ul mai oferea şi o sabie, o mantie brodată cu aur şi o donaţie. Toate acestea includeau, desigur, obligaţia de a prezenta omagii principelui, în mod regulat.

Mecenatul, adică protecţia meritului, pentru care această curte a devenit celebră în lume, era legat, în parte, de Universitate, una dintre cele mai desăvârşite ale Italiei – în parte de serviciile Curţii şi ale Statului – dar toate acestea nu pretindeau sacrificii materiale excesive. Ca bogat gentilom de la ţară şi ca înalt dregător, Bojardo aparţinuse de drept

[1] Geiger a contestat opinia lui Burckhardt despre faptul că sufletul josnic al lui Alfonso ar reieşi din poezia amintită – întemeindu-se pe Pontani, *Carmina*, edit. Soldati, II, p. 260, (*n. Kröner).*

[2] Deja în 1367, amintit de Nicolò cel bătrân, în *Polistore,* vezi Murat., XXIV, col. 848.

acestei Sfere; când Ariosto a început să devină o personalitate, nu mai exista, în adevăratul înţeles al cuvântului, nici curtea de la Milano, nici cea de la Forenţa, în curând nici curtea de la Urbino, ca să nu mai vorbim de cea de la Neapole. El se mulţumi cu un loc alături de muzicienii şi saltimbancii cardinalului Ippolito, până în momentul când Alfonso îl luă în serviciul lui. Altfel au stat lucrurile mai târziu cu Torquato Tasso, în legătură cu care curtea manifestă o adevărată gelozie pentru ca să-l aibă şi să-l păstreze.

CAPITOLUL 6

ADVERSARII TIRANIEI

Împotriva acestei concentrări a puterii suverane orice rezistenţă înăuntrul statului era zadarnică. Elementele de constituire a unei republici comunale erau pentru totdeauna epuizate, totul era orientat spre exerciţiul puterii absolute şi a violenţei. Nobilimea lipsită de drepturi politice, chiar acolo unde mai dispunea de proprietăţi feudale, putea oricât să se împartă, ea şi *bravii* ei, ghelfi şi ghibelini, costumându-se într-un fel sau altul, cu pana la baretă sau pantaloni bufanţi[1] – gânditorii, ca de pildă Macchiavelli[2] ştiau, odată pentru totdeauna, că Milanul sau Neapolul erau prea „corupte" pentru a constitui o republică. S-au transmis poveşti minunate despre cele două pretinse partide, care nu mai erau de multă vreme decât amintirea vie a vechii uri de familie, întreţinută cu grijă la umbra puterii absolute. Un principe italian, pe care Agrippa de Nettesheim[3] îl sfătuia să pună capăt acestor discordii, îi răspunse: *„Dar disputele lor îmi aduc anual 12 000 de ducaţi ca amenzi!"* Iar când în anul 1500, de pildă, în timpul scurtei întoarceri a lui Moro în statele sale, ghelfii din Toronto chemară în oraş o parte din trupele franceze ce se găseau în apropiere, pentru a da

[1] Burigozzi, în *Archiv. stor.*, III, p. 432.

[2] *Discorsi*, I, 17.

[3] *De incert, et vanitate scientiar.*, cap. 55.

lovitura de graţie ghibelinilor, francezii începură a prăda şi ruina pe aceştia din urmă, făcând apoi, în continuare, acelaşi lucru şi cu cei dintâi – până când Tortona fu devastată în întregime[1]. Şi în Romagna, ţara în care ura şi patimile erau nemuritoare, cele două denumiri – ghelfi şi ghibelini – îşi pierduseră orice conţinut politic. A fost una din marile nerozii politice ale norodului, faptul că ghelfii şi ghibelinii se credeau obligaţi să-şi arate din când în când simpatia lor, primii pentru Franţa, cei din urmă pentru Spania. Nu văd ca cei care au exploatat această nerozie să fi realizat vreun mare profit dintr-însa. Franţa a fost constrânsă întotdeauna să evacueze Italia în urma fiecărei intervenţii, iar ceea ce a devenit Spania după ce a pus Italia la pământ, o ştim prea bine. Dar să revenim la autocraţia principatului italian, aşa cum a existat el în epoca Renaşterii.

Un suflet cu desăvârşire curat ar fi admis, poate, chiar în acele timpuri, că orice putere provine de la Dumnezeu şi că suveranii vor deveni binevoitori în mod necesar şi vor *trebui*, cu vremea, să uite originea lor violentă, cu condiţia ca supuşii lor să-i sprijine de bună voie şi cu o inimă curată. Dar acest lucru nu se putea pretinde de la imaginaţiile înflăcărate şi de la spiritele exaltate. Întocmai ca medicii nepricepuţi, ei vedeau încetarea bolii în înlăturarea simptomului şi-şi imaginau că este deajuns să fie ucis un principe, pentru ca libertatea să se instaureze de la sine. Ori poate nici nu se gândeau atât de departe, ci voiau pur şi simplu să dea satisfacţie urii generale, sau să răzbune o familie căzută în nenorocire, sau să pedepsească o ofensă personală. Aşa cum dominaţia suveranului era absolută şi plasată deasupra limitelor legale, tot astfel şi mijlocul de care se serveau adversarii nu era subordonat nici unui considerent moral.

[1] Prato, *în Archiv. stor.*, III, p. 241.

Boccaccio o spunea deschis[1]: *„Trebuie să dau despotului numele de rege ori de principe și să-i rămân credincios ca stăpânului meu? Nu! Căci el este dușmanul oricărei ființe umane. Contra lui pot întrebuința arme, conjurație, spionaj, curse viclene; aceasta este o acțiune sfântă, necesară. Nu există jertfă mai plăcută de adus decât sângele unui tiran."*

Nu ne putem ocupa aci cu detalierea evenimentelor; vom spune numai că într-un capitol[2] bine cunoscut din *Discorsi*, Macchiavelli tratează chestiunea conjurațiilor vechi și moderne, pornind de la epoca tiranilor greci ai Antichității, judecându-le cu sânge rece, după planurile urmate de autorii lor și după șansele lor de reușită. Să-mi fie îngăduite aci două observații: una în ce privește asasinatul în timpul serviciului divin și alta în ce privește influența Antichității asupra acestor acțiuni.

Era aproape cu neputință să ai la dispoziția ta tiranul, atât de bine păzit, în altă parte decât la procesiunile bisericești; în nici o altă împrejurare familia princiară nu putea fi întâlnită adunată toată la un loc. Așa uciseră locuitorii din Fabriano[3] (1435) pe tiranii lor, Chiavelii, în timpul unei liturghii festive; se convenise ca masacrul să înceapă în momentul când preotul va pronunța cuvintele din *Crez*: *„Et incarnatus est"*[4]. La Milano, ducele Giovan Maria Visconti fu asasinat la intrarea în biserică la San Gottardo (1412), ducele Galeazzo Maria Sforza în biserica San Stefano (1476), iar Lodovico Moro scăpă o dată (1484) de pumnalele partizanilor ducesei Dona, văduva ducelui din Milano, intrând în biserica

[1] *De casibus virorum illustrium (Despre întâmplările oamenilor iluștri)*, L. II, cap. 5.

[2] *Discorsi*. III, 6. A se compara și *Storie fiorent.*, L. VIII., cap. 1.

[3] Corio, fol. 333. Ibid. 305, 422 u. 440.

[4] ...*„și s-a întrupat"* (n. tr.).

San Ambrogio printr-o altă ușă decât cea la care era așteptat. Nu era vorba de cine știe ce impietăți neobișnuite; asasinii lui Galeazzo s-au rugat înainte de faptă la sfântul patron al bisericii și au asistat tot acolo la prima liturghie. Totuși, la conjurația uneltită de familia Pazzi contra lui Lorenzo și Giuliano de Medici (1478), o cauză a eșecului parțial al complotului fu că cel ales pentru a executa planul, căpitanul Giovan Battista de Montesecco, care se angajase să ucidă victimele în mijlocul unui banchet, refuză să dea lovitura în domul de la Florența; în locul lui se înțeleseră s-o facă doi preoți *„care erau obișnuiți cu locurile sfinte și de aceea nu se intimidau"*[1].

În ce privește Antichitatea, a cărei influență asupra chestiunilor morale și în special politice va fi încă amintită, principii înșiși dădeau exemplul, luând ca prototip, atât în ce privește ideea de stat. cât și în conduita lor, Imperiul roman de altădată. Dar și adversarii lor, atunci când porneau la acțiune printr-o justificare teoretică, recurgeau și ei la tiranicizii din Antichitate. Fără îndoială, este greu să se dovedească faptul că ei au fost determinați în ceea ce privește esențialul acțiunii lor, și anume în privința hotărârii de a acționa, de exemplul antichității; dar nu e mai puțin adevărat că, invocând Antichitatea, ei se gândeau la cu totul altceva decât la a face fraze sonore și declamații pompoase. Cele mai interesante lămuriri le avem asupra asasinilor lui Galeazzo Sforza, și anume: Lampugnani, Olgiati și Visconti[2]. Toți trei aveau motive pur personale și totuși hotărârea de a lovi a venit, poate, dintr-un motiv mai general. Cola de Montani, umanist și profesor de retorică, făcuse să se nască în inima tineretului

[1] Astfel citatul din Gallus, vezi Murat., XXIII, col. 282.

[2] Corio, fol. 422. Allegretto, *Diari Sanesi*, Murat., XXIII, col. 777.

aristocratic milanez, care-i urma cursurile, o dorință confuză de glorie, o necesitate vagă de a face fapte mari pentru patrie și sfârși prin a vorbi cu Lampugnani și Olgiati despre nevoia de a elibera Milanul de tiranie. Repede își atrase bănuieli, fu expulzat și trebui să-i lase pe tineri în fanatismul lor înflăcărat, fără a-i mai putea dirija. Cam la rece zile înaintea faptului, ei jurară în mod solemn, în mănăstirea Sant-Ambrogio; „*apoi*, spune Olgiati, *mă dusei într-un colț în fața unei icoane a sfântului Ambrozie, îmi ridicai ochii și-l implorai să ne ajute, pe noi și pe întreg poporul său*". Cerescul patron al orașului (sf. Ambrozie) trebuia să protejeze acțiunea după cum și sfântul Ștefan, în a cărui biserică urma să se petreacă. Tinerii mai implicară o serie de persoane în taina lor, ținură consfătuiri nocturne în casa lui Lampugnani și făcură exerciții de străpuns cu pumnale. Complotul izbuti; dar Lampugnani fu omorât pe loc de către escorta ducelui, iar ceilalți arestați. Visconti arătă căință; Olgiati, cu toată tortura, rămase pe poziție, spunând că fapta a fost o jertfă plăcută adusă lui Dumnezeu și, în timp ce călăul îi zdrobea pieptul, strigă: „*Ține-te bine, Girolamo! Amintirea ta va trăi mult! Moartea este amară, dar gloria-i nepieritoare!*"

Cu tot caracterul ideal al proiectelor formulate și al hotărârilor luate, modul în care se desfășura o conspirație ne amintește imaginea îndepărtată a celui mai sinistru dintre toți conspiratorii istoriei, a unuia care nu avea nimic comun cu libertatea, a lui Catilina. Analele din Siena arată clar că conjurații ar fi studiat pe Salustius; același fapt reiese din mărturisirile lui Olgiati[1]. Și în altă parte, vom mai întâlni

[1] Să se compare, în propria dare de seamă a lui Olgiati, care se găsește în Corio, următoarea frază de pildă: „*Quisque nostrum magis socios potissime et infinitos adios sollicitare, infestare, alter alteri benevolos se facere coepit. Aliquid aliquibus parum donare;*

acest nume teribil. Pentru complotarea în secret – dacă facem abstracție de scop – n-a existat, totuși, un model mai seducător decât acesta.

La Florentini, de fiecare dată când scăpau sau voiau să scape de familia de Medici, tiranicidul era un ideal proclamat pe față. După fuga Medicișilor (1494) se luă din palatul lor statuia de bronz a lui Donatello[1], reprezentând pe Iudith și victima ei Holofern, și fu plasată în fața palatului seniorilor, pe locul unde a stat mai târziu David al lui Michelangelo, – cu inscripția: „*Exemplum salutis publicae eives posuere, 1495.*" Se invoca, mai presus de orice, exemplul lui Brutus cel tânăr, pe care Dante[2] îl punea încă împreună cu Cassius și Iuda Iscarioteanul în bolgia cea mai adâncă a iadului, pentru că a trădat imperiul. Pietro Paolo Boscoli, a cărui conspirație contra lui Giuliano, Giovanni și Giulio Medici (1513) a eșuat, își manifestase admirația cea mai fanatică pentru Brutus și promisese solemn să-l imite dacă va găsi un Cassius. Augustino Capponi i se alăturase în această calitate. Ultimele cuvinte pe care le rosti în închisoare[3] sunt unul din documentele cele mai prețioase pe care le avem despre mentalitatea religioasă de atunci; ele ne arată ce sforțări făcuse el pentru a alunga fantaziile romane păgâne care-l obsedau și a muri creștinește. Un prieten și un confesor trebuiră să-l asigure că Sf. Toma de Aquino

simul magis noctul edere, bibere, vigilare, nostra omnia bona polliceri" etc. („*Fiecare dintre noi a început să pună în mișcare pe ceilalți și pe mulți alții să-i îndemne a fi binevoitori față de altul, să dăruiască unora câte ceva; totodată să mănânce mai mult noaptea, să bea, să vegheze, să promită tot felul de bunuri*" etc.).

[1] Vasari, II, 409, notă la *Vita di Donatello.*

[2] *Inferno*, XXXI, 64.

[3] Însemnări luate de martorul Lucca della Robbia, *Archiv. stor.*, 1, p. 273, cf. Paul Jovius, *Vita Leonis X*, L. TII, în *Viri illustres.*

condamnă conspirațiile în general, dar mai târziu, confesorul mărturisi în secret, aceluiași prieten, că Sf. Toma face o distincție și permite conjurația împotriva unui tiran care s-a impus cu forța, peste voința poporului.

Când Lorenzino de Medici l-a asasinat pe ducele Alessandro (1537) și s-a refugiat într-un loc sigur, a apărut o apologie a faptei sale, apologie probabil autentică sau cel puțin inspirată de el[1], în care preamărește tiranicidul în sine, ca fapta cea mai meritorie. El se compară, fără sfială, cu Timoleon, cel care și-a ucis fratele din patriotism, în cazul în care Alessandro ar fi aparținut într-adevăr familiei de Medici și ar fi fost (deși cam de departe) rudă cu el. Alții l-au comparat și pe el cu Brutus. Că însuși Michelangelo, mult mai târziu, a avut idei de acest gen, se poate conchide privind bustul lui Brutus (din galeria Uffizi). El l-a lăsat neisprăvit ca pe mai toate operele sale, dar, desigur, nu fiindcă moartea lui Cezar i-ar fi stat prea mult la inimă, așa cum pretinde distihul gravat pe marmoră.

Am căuta zadarnic în principatele Renașterii un radicalism al maselor așa cum s-a dezvoltat el, împotriva monarhiilor mai noi. Fără îndoială, fiecare ins protesta, în forul său interior, împotriva tiraniei, dar căuta mai degrabă să se acomodeze cu un asemenea regim sau chiar să profite de el, decât să-l atace cu forțe unite. A trebuit să se meargă foarte departe, ca în Camerino, în Fabriano, în Rimini, pentru ca populația să ajungă să nimicească sau să izgonească o casă domnitoare. De obicei se știa prea bine că o asemenea faptă nu ducea decât la schimbarea stăpânilor.

Hotărât, steaua republicilor începuse să apună.

---

[1] A apărut întâi în 1723 ca apendice la *Istoria lui Varchi*, apoi la Roscoe, *Vita di Lorenzo de' Medici*, col. IV, anexa 12, de mai multe ori retipărită.

CAPITOLUL 7

REPUBLICILE: VENEȚIA ȘI FLORENȚA

Odinioară, orașele italiene dezvoltaseră în cel mai înalt grad acea forță care poate să facă dintr-un oraș un stat. Pentru aceasta n-a fost nevoie decât de un singur lucru: ca aceste orașe să se lege într-o mare federație, o idee care, în Italia, sub o formă sau alta, revine mereu în decursul timpurilor. Luptele din secolul al XII-lea și al XIII-lea au prilejuit într-adevăr formarea de mari confederații de orașe (ligi), puternice și din punct de vedere militar, iar Sismondi (II, 174) crede că momentul ultimei înarmări a Ligii lombarde împotriva lui Barbarossa (începând din 1168) ar fi fost favorabil înjghebării unei federații italiene generale. Dar orașele mai puternice își dezvoltaseră deja unele trăsături proprii, care făceau imposibilă o astfel de uniune; ele îngăduiau folosirea, mai ales în concurența comercială, a mijloacelor celor mai drastice, supunând orașele vecine, mai slabe, unei presiuni care le frustră de orice independență. Aceste orașe puternice ajunseră la convingerea că pot subsista prin ele însele, neavând nevoie de o uniune și pregăteau astfel, neîncetat, un teren prielnic tiraniei. Aceasta apărea în urma luptelor intestine între partidele aristocratice, ori între acestea și burghezie, când nevoia unei guvernări de mână forte o făceau simțită, în orașele în care trupele mercenare își vindeau serviciile celui ce oferea mai mult și unde partidele la putere socoteau încă de mult, ca impracticabilă, înarmarea

tuturor cetăţenilor[1]. Tirania devoră libertatea celor mai multe oraşe; din când în când, tirania era răsturnată, dar numai pe jumătate, sau pentru un timp foarte scurt. Ea se ridica din nou şi continua, fiind suscitată de aceleaşi condiţii interne care dăinuiau, forţele potrivnice ei fiind consumate.

Între oraşele care-şi păstrează independenţa, două sunt de cea mai mare însemnătate pentru istoria lumii: Florenţa, oraşul mişcării permanente care ne-a lăsat şi amintirea tuturor ideilor şi aspiraţiilor individuale şi colective, care vreme de trei secole a participat la toate frământările; apoi Veneţia, oraşul imobilităţii aparente şi al tăcerii politice. Sunt cele mai potrivnice contraste ce se pot imagina, şi cu nimic în lume nu pot fi asemuite.

Veneţia se proclama singură drept o creaţie extraordinară şi plină de mister, la a cărei grandoare a contribuit şi altceva decât spiritul omenesc. Exista o legendă despre întemeierea ei solemnă: la 25 martie 413, la prânz, colonişti, veniţi din Padua, puneau piatra de temelie la Rialto, care trebuia să devină un azil inatacabil şi sfânt al Italiei sfâşiate de barbari. Cei ce i-au urmat au ridicat în slavă pe aceşti pionieri care ar fi prevăzut splendoarea viitoare a Veneţiei. Marc Antonio Sabellico, care a sărbătorit acest eveniment într-un superb şuvoi de hexametri, lasă pe preotul care slujise sfinţirea oraşului să strige spre cer: *„De ne-am încumeta cumva la lucruri mari – ajută-ne! Îngenunchem acum în faţa unui altar sărac şi te implorăm, dar dacă legămintele noastre nu vor fi degeaba, îţi vom ridica odată, aici, Doamne, o sută de temple de marmură şi de aur!“*[2] La sfârşitul veacului al

[1] Asupra acestui punct, vezi Jac. Nardi, *Vita di Ant. Giacomini*, Luca, 1818, p. 18.

[2] *Genethliacum Venetae urbis* în *Carmina* le Ant. Sabellicus. Cf. Sansovino, *Venezia citta nobilissima e singolare, descritta în 14*

XV-lea, oraşul insular apărea ca o cutie de bijuterii a lumii de atunci. Aceeaşi Sabellico îl descrie ca atare[1], cu străvechile sale cupole, cu turnurile oblice, cu faţadele de marmură; încrustate, cu strălucirea şi fastul destul de strâmtorat, căci poleirea cu aur a acoperişelor se împerechea cu închirierea celui din urmă ungher. El ne conduce în piaţa care se-ntinde în faţa bisericii San Giacometto, în Rialto, unde se agită un furnicar imens, unde afacerile unei lumi întregi se tratează fără vorbă multă sau strigăte, în mijlocul unui zumzet confuz, unde sub porticele[2] ce o înconjoară şi sub cele ale străzilor care dau în ea, stau zarafii şi aurarii cu sutele, având deasupra capetelor lor nesfârşite prăvălii şi magazine, unele mai bogate decât altele; el ne arată, dincolo de pod, acel mare *„fondaco“* al germanilor, cu halele înţesate de mărfuri şi de oameni care locuiesc chiar acolo, în timp ce în faţa acestui vast cartier corăbiile stau îndesate una întralta, acoperind canalul; de aci în sus, mai departe, flota de vinuri şi uleiuri şi, paralel cu ea, pe maluri, unde mişună hamalii, antrepozitele boltite ale negustorilor; în sfârşit, de la Rialto şi până în piaţa San Marco, prăvălioarele de parfumerie şi birturile. Astfel îşi plimbă el cititorul, călăuzindu-l din cartier în cartier, până afară la cele două lazarete, care fac parte din stabilimentele de înaltă utilitate şi pe care nicăieri nu le întâlneşti aşa de bine orânduite. În general, grija pentru

libri. fol. 203. Cea mai veche cronică veneţiană, Joh. Diaconi *Chron. Venetum et Gradense*, la Pertz., *Monum.*, VII, p. 6 plasează întemeierea cetăţii insulare de abia în timpul longobarzilor, iar cea de la Rialto şi mai târziu.

[1] *De Venetiae urbis aparatu panegiricum carmen, quod oraulum inscribitur.*

[2] Întreagă această parte a Veneţiei a fost transformată prin construcţii noi la începutul secolului al XVI-lea.

sănătatea oamenilor a fost o însuşire caracteristică a veneţienilor, atât în vreme de pace, cât şi în război, când îngrijirea dată răniţilor, chiar şi a vrăjmaşilor, stârnea uimirea altora[1].

Orice s-ar fi putut numi în acea vreme instituţie publică, îşi găsea în Veneţia modelul cel mai desăvârşit. Chiar în domeniul pensiilor s-a lucrat sistematic, arătându-se toată grija până şi urmaşilor. Bogăţia, siguranţa politică şi cunoaşterea lumii au ajutat aci la maturizarea ideilor în multe privinţe. Aceşti oameni blonzi, cu talia mlădioasă, cu mersul grav şi liniştit, cu vorba bine cumpănită nu se distingeau mai deloc unii de alţii prin veşminte sau înfăţişare. Găteala, podoabele, mai ales perlele, le lăsau pe seama femeilor şi fetelor lor. Pe atunci, prosperitatea generală, cu toate pierderile mari pricinuite de turci, era încă proverbială. Dar şi mai târziu, energia şi resursele acumulate de Veneţia, precum şi prejudecata generală a Europei, i-au fost deajuns ca să reziste încă multă vreme chiar şi celor mai teribile lovituri: descoperirea drumului spre Indiile orientale, căderea Mamelucilor în Egipt şi războiul Ligii de la Cambray.

Sabellico, născut prin părţile oraşului Tivoli, şi care era obişnuit cu felul deschis de a vorbi al filologilor de pe atunci, observă într-alt loc[2], cu oarecare uimire, că tinerii seniori, care urmau cursurile lui de dimineaţă, refuzau să se angajeze în discuţii politice cu el: *„Dacă eu îi întrebam ce gândesc, ce vorbesc şi ce gândesc oamenii despre cutare sau cutare mişcare din Italia, îmi răspundeau cu toţii într-un glas că nu ştiu nimic“.* Dar de la partea scăpătată, demoralizată, a

[1] Alex. Benedictus, *De rebus Caroli VIII,* la Eccard, *Scriptores,* II, col. 1597, 1601, 1621. – În *Chron. Venetum.,* Murat., XXIV, col. 26, sunt enumerate virtuţile politice ale veneţienilor: *bontà, innocenza, zelo di carità, pietà, misericordia.*

[2] *Epistolae.* V, fol. 28.

nobilimii se puteau afla multe lucruri, cu toată inchiziţia de stat; numai că secretele nu se vindeau chiar atât de ieftin. În ultimul sfert al secolului al XV-lea se găseau trădători în toate marile oficii[1]; papii, principii italieni şi chiar condotierii mijlocii din serviciul republicii îşi aveau informatorii lor, unii plătiţi în mod regulat. Se ajunsese atât de departe, încât Consiliul celor zece găsea de cuviinţă să ascundă Consiliului de Pregadi (Marele Consiliu) ştiri politice mai importante şi se presupunea că Lodovico Moro dispunea în acest din urmă Consiliu de un anumit număr de voci. E greu de spus dacă spânzurarea nocturnă a câte unui vinovat şi recompensa dată denunţătorului (de ex. 60 de ducaţi pensie viageră) au avut urmări importante în această privinţă; ceea ce este sigur, este că sărăcirea multor nobili era o cauză de demoralizare, care nu putea fi înlăturată dintr-o dată. În 1492, doi nobili cerură ca senatul să voteze o sumă anuală de 70.000 de ducaţi, spre a veni în ajutorul nobililor săraci, care nu au nici o funcţie de stat. Chestiunea era cât pe-aci să ajungă în faţa Marelui Consiliu, unde ar fi putut obţine o majoritate – dacă Consiliul celor zece n-ar fi intervenit la vreme, exilând pe cei doi la Nicosia, în Cipru, pe viaţă[2]. Cam pe la aceeaşi epocă, un oarecare Soranzo fu spânzurat în străinătate ca jefuitor de biserici, iar unul, Contarini, fu pus în fiare pentru spargere; un altul, din aceeaşi familie, apăru (1499) în faţa Signoriei şi se jelui că de mulţi ani e fără slujbă, are un venit de numai 16 ducaţi, 9 copii, 60 de ducaţi datorie, nu cunoaşte nici o meserie şi a fost de curând evacuat în stradă. Se înţelege de ce unii nobili bogaţi construiră case pentru a asigura locuinţe

[1] Malipiero, *Ann. Veneti, Archiv. stor.,* VII I, pp. 377, 431, 481, 493 530; II, pp. 661, 668, 679, – *Chron. Venetum,* la Murat, XXIV, col. 57. – *Diario Ferrarese, ibid.,* col. 240.

[2] Malipiero, în *Archiv. stor.,* VII, 2, pp. 691, 694, 713 şi I, 535.

gratuite nobililor săraci. Se construiră astfel străzi întregi, *„din mila lui Dumnezeu"*, testamentele epocii impunând deseori legatarilor opere de caritate de acest gen[1].

Dar dacă duşmanii Veneţiei îşi făureau speranţe serioase întemeindu-se pe aceste inconveniente, se înşelau amarnic. S-ar fi putut crede că avântul comerţului, care asigura şi celui mai neînsemnat ins, pentru munca sa, un câştig însemnat, precum şi numeroasele colonii din Mediterana răsăriteană, ar fi în stare să înlăture din calea politicii forţele care ar fi putut crea primejdii pentru Republică. Dar nu e mai puţin adevărat că Genova, deşi se bucurase cam de aceleaşi avantaje, a avut cea mai vijelioasă istorie politică. Temelia de nezdruncinat a Veneţiei stă mai degrabă într-un concurs de împrejurări neîntâlnit aiurea. Inatacabilă ca oraş, ea nu intervenise din străvechi timpuri în treburile externe, decât cu cea mai rece chibzuială. A ignorat aproape cu totul sistemul partidelor politice din restul Italiei, a încheiat alianţe numai pentru scopuri trecătoare şi, pe cât posibil, la preţul cel mai ridicat. De aci şi fondul caracterului veneţian, bazat pe o izolare mândră, aproape dispreţuitoare şi pe grija unei cât mai puternice solidarităţi interioare, la care şi ura restului Italiei îşi avea partea ei de contribuţie. Pe de altă parte, toţi cetăţenii Veneţiei erau legaţi prin puternice interese comune în colonii, precum şi în posesiunile din Terraferma (teritoriul uscat al Italiei, peninsula propriu-zisă), ale căror oraşe, până la Bergamo, nu aveau voie să vândă şi să cumpere decât în Veneţia. O situaţie artificială atât de avantajoasă nu se putea menţine decât prin linişte şi armonie internă – aceasta o ştiau şi o simţeau cetăţenii în marea lor majoritate, încât pentru conjuraţi, Veneţia nu era un teren favorabil. Iar dacă existau şi nemulţumiţi, aceştia erau

[3] Marin Sanudo, *Vite de'Duchi*, Murat., XXII, col. 1194.

ţinuţi la o parte, prin despărţirea dintre nobilime şi burghezie, o separaţie care îngreuna mult orice apropiere. În sânul aristocraţiei, în rândurile celor mai primejdioşi, a nobililor bogaţi, o sursă principală a conjuraţiilor, şi anume trândăvia, era înlăturată prin afacerile comerciale, prin călătoriile multiple şi participarea la desele războaie cu turcii. Uneori, conducătorii aveau pentru ei menajamente condamnabile, încât un Cato veneţian a prezis ruina şi căderea patriei, dacă această jenă a nobililor de a-şi face unii altora vreun rău va continua în detrimentul justiţiei[1]. Oricum, această mare circulaţie în aer liber a imprimat nobilimii veneţiene în genere o direcţie sănătoasă. Iar dacă invidia şi ambiţia trebuiau neapărat satisfăcute – se găsea oricând o victimă oficială, o autoritate şi un mijloc legal de condamnare. Martirajul moral, de ani de zile, la care a fost supus dogele Francesco Fescari († 1457) sub privirile întregii Veneţii, a fost, poate, cel mai dureros exemplu de răzbunare, posibilă numai în statele aristocrate. Consiliul celor zece, care se amesteca în toate, care avea dreptul absolut de viaţă şi de moarte, care dispunea de tezaurul public şi de armată, care avea în mâinile lui inchizitorii de stat şi care a doborât pe Foscari şi pe atâţi alţi şefi puternici, acest Consiliu al celor zece era reînnoit în fiecare an de către casta dominantă, prin Marele Consiliu, a cărui expresie nemijlocită era. La aceste alegeri nu se puteau ivi cine ştie ce intrigi, scurta durată a guvernării, şi responsabilităţile mari ispitind prea puţine ambiţii. Cu toată activitatea tenebroasă şi procedeele violente ale acestor Consilii, ca şi ale altor autorităţi veneţiene, adevăratul cetăţean al Veneţiei nu fugea de ele, ci se prezenta deschis în faţa lor, nu numai fiindcă Republica avea braţe lungi şi în lipsa lui i-ar fi putut vătăma familia, ci pentru că,

[1] *Chron. Venetum*, Murat, XXIV, col. 105.

în cele mai multe cazuri, se proceda avându-se în vedere motive întemeiate, şi nu cu pornire, ori sete de sânge[1]. Nu există stat care să fi exercitat, de la distanţă, o mai mare autoritate morală asupra supuşilor săi. Dacă, de pildă, existau trădători printre membrii Marelui Consiliu, acest inconvenient era compensat din plin prin faptul că, în străinătate, fiecare veneţian era un informator zelos pentru patria sa. În ce priveşte cardinalii veneţieni din Roma, se-nţelegea de la sine că ei comunicau acasă toate consfătuirile secrete ale consistoriilor papale. Cardinalul Domenico Grimani pusese să se intercepteze în apropiere de Roma (1500) depeşele pe care Ascanio Sforza le trimitea fratelui său Lodovico Moro – şi le expedia la Veneţia; tatăl cardinalului, care se găsea în acel moment sub o grea acuzare, folosi împrejurarea şi valorifică public acest serviciu al fiului său, în faţa Marelui Consiliu, adică în faţa lumii întregi[2].

Am arătat mai înainte cum îşi trata Veneţia condotierii. Dacă voia să mai caute încă vreo garanţie specială a fidelităţii lor, o găsea în numărul lor mare, care făcea trădarea tot atât de dificilă, pe cât înlesnea descoperirea ei. Privind registrele militare veneţiene, te poţi întreba, doar, cum de era posibilă o acţiune comună cu nişte trupe atât de pestriţ alcătuite! În registrele trupelor care au făcut războiul din 1495, figurau[3] 15.626 de cai, toţi divizaţi în mici detaşamente; numai Gonzaga din Mantua avea din aceştia 1200, Gioffredo Borgia

[1] *Chron. Venetum,* Murat., XXIV, col. 123 u. şi Malipiero, loc. cit., VII, I, p. 175, 187 u. relatează cazul elocvent al amiralului Grimani.

[2] *Chron. Ven.,* loc. cit., col. 166.

[3] Malipiero, loc. cit., VII, I, p. 349. Alte însemnări de acest fel, la Marin Sanudo, *Vite de 'Duchi,* în Murat., XXII. col. 990 (din anul 1426), col. 1088 (din anul 1440), la Corio, fol. 435-438 (din 1483), la Guazzo, *Historie,* fol. p. 151 u.

740; urmau şase şefi cu 700–600, zece cu 400, doisprezece cu 400–200, patrusprezece cu 200–100, nouă cu 80, şase cu 50–60 şi aşa mai departe. Acestea sunt, pe de o parte, vechi corpuri de arme veneţiene, iar, pe de altă parte, detaşamente sub ordinele nobilimii de oraş sau de ţară; însă cea mai mare parte din comandanţi sunt principi, guvernatori de oraşe sau rudele lor. La acestea se adăugau 24.000 de oameni infanterie, despre a căror provenienţă şi conducere nu se notează nimic, apoi alţi 3.300 de oameni, probabil din armele speciale. În timp de pace, oraşele de pe *„Terraferma"* erau prevăzute cu garnizoane mici şi chiar neînchipuit de mici. Veneţia conta mai puţin pe devotamentul supuşilor ei, dar foarte mult pe bunul lor simţ. Se ştie că după războiul Ligii de la Cambray (1509) i-a dezlegat de jurământul de credinţă, lăsându-i să aleagă între plăcerile ocupaţiei inamice şi blânda ei dominaţie. Cum ei nu se asociaseră la trădarea de la San Marco şi deci nu aveau a se teme de vreo pedeapsă, se-ntoarseră cu cea mai mare râvnă sub dominaţia veneţiană obişnuită[1]. Acest război a fost – în treacăt fie zis – rezultatul plângerilor şi strigătelor de sute de ani împotriva dorinţei de mărire a Veneţiei. Ea comise greşeala – în care cad oamenii prea deştepţi, care presupun la adversarii lor aceeaşi incapacitate de a întreprinde lucruri absurde şi nesocotite[2]. În acest optimism care este propriu mai ales aristocraţiilor, se ignoraseră cândva, cu desăvârşire, înarmările şi preparativele lui Mahomed al II-lea pentru cucerirea Constantinopolului, precum şi pregătirea campaniei lui Carol al VII-lea, când,

[1] Manfren, *Del preteso scioglimento di sudditanza dopo la battaglia di Agnadello, Archiv. veneto,* 1872, a dovedit că istorisirea de mai sus e o legendă *(n. ed. Kröner).*

[2] Guicciardini *(Ricordi,* N. 150) remarcă, poate cel dintâi, că setea de răzbunare poate astupa şi vocea limpede a propriului interes.

ceea ce era de aşteptat, s-a întâmplat[1]. Un astfel de caz a fost şi Liga de la Cambray în măsura în care ea contravenea chiar celor mai evidente interese ale propriilor ei organizatori, Ludovic al XII-lea şi Iuliu al II-lea. În persoana papei era însă adunată vechea ură a întregii Italii împotriva veneţienilor cuceritori, aşa încât închise oarecum ochii la intrarea armatelor străine, iar în ce priveşte politica urmată de cardinalul Amboise şi de regele său, Veneţia ar fi trebuit să-şi dea seama din vreme şi să se teamă de prostia şi răutatea lor. Dintre ceilalţi membri ai Ligii, cei mai mulţi se alăturaseră mânaţi doar de acea invidie care, dacă este un stimulent al îmbogăţirii şi al puterii, rămâne totuşi, în sine, un lucru jalnic. Veneţia se retrase din luptă cu onoare, dar şi cu pagube considerabile.

O putere ale cărei baze sunt atât de complexe, a cărei activitate şi ale cărei interese se întind pe o arie atât de vastă, nu se poate concepe ca fiind lipsită de o consideraţie asupra ansamblului situaţiei, de un bilanţ permanent al forţelor şi sarcinilor, al veniturilor şi cheltuielilor ei. Veneţia ar putea fi considerată ca locul de naştere al statisticei moderne, având, probabil, alături de ea Florenţa şi, în a doua linie, principatele italiene mai dezvoltate. Statul feudal al Evului Mediu aduce cel mai mult nişte liste, nişte cataloage generale de drepturi şi folosinţe funciare *(urbarii);* el concepe producţia ca ceva static, imobil, ceea ce, fiind vorba în principal de sol şi mai cu seamă în acea epocă – nu era prea departe de adevăr. Dimpotrivă, oraşele din întregul Occident considerau de mult producţia lor, care se baza pe industrie şi comerţ, ca ceva deosebit de mobil, acţionând în consecinţă, rămânând totuşi chiar în epoca înfloritoare a Hansei – la un bilanţ comercial unilateral. Flote, armate, influenţe şi presiuni

[1] Malipiero, *loc. cit.,* VII, I, p. 328.

politice, toate erau trecute simplu, la debit sau la credit, ca într-un registru de contabilitate. De abia în statele italiene se unesc consecinţele unei organizaţii politice perfect conştiente, pilda plină de învăţăminte a administraţiei mahomedane, cu străvechea formă intensivă a producţiei şi comercializării mărfurilor, pentru a întemeia o adevărată statistică[1]. Statul despotic creat de împăratul Frederic al II-lea în sudul Italiei avusese la bază concentrarea puterii în scopul unei lupte pe viaţă şi pe moarte. Pentru Veneţia, dimpotrivă, ultima raţiune constă din savurarea puterii şi a vieţii, din cultivarea şi dezvoltarea mai departe a moştenirii trecutului, creşterea industriei lucrative şi deschiderea neîncetată de noi debuşeuri.

Cu privire la aceste lucruri, autorii se exprimă cu cea mai mare imparţialitate[2]. Aflăm că populaţia oraşului era, în 1422, de 190.000 de suflete. S-ar putea ca Italia să fi fost prima ţară în care numărătoarea nu s-a mai făcut după fumuri, oameni valizi, sau oameni care merg pe picioarele lor, ci după suflete *(anime)* sau guri *(boccche),* luându-se acestea ca bază neutrală pentru toate numărătorile de mai târziu. Când florentinii – cam în acele timpuri – doreau o

[1] O statistică generală a Milanului, proiectată într-un sens oarecum restrâns, dar, cu toate acestea, foarte importantă, o găsim în *Manipulus florum* (Murat., XI, 711 u.) din anul 1288. Ea enumeră intrările de case, populaţia, valizii pentru a purta arme, locuinţele nobililor, copacii, fântânile, sobele, cârciumile, măcelăriile, pescarii, câinii, păsările de vânătoare, preţurile pentru lemn, vin şi sare; apoi, judecătorii, notarii, profesorii, arhivarii, armurierii, potcovarii, spitalele, mânăstirile, fundaţiile şi corporaţiile bisericeşti. – Una, poate mai veche, se află în *Liber de magnalibus Mediolani,* la Heinrich de Hervodia, ed. Potthast, p. 165.

[2] Admirabil: Marin Sanudo, în *Vite de 'Duchi di Venezia,* Murat., XXII, *passim.*

alianţă cu Veneţia, contra ducelui de Milano, Filippo Maria Visconti, ei fură refuzaţi, arătându-li-se totodată limpede, cu argumente bazate pe bilanţul comercial, că un război între Milano şi Veneţia, adică între cumpărător şi vânzător, este o nebunie. Era destul ca ducele să-şi ridice efectivele militare, pentru ca să urmeze o urcare a dărilor şi Milanul să devină un consumator mai slab. *„Mai bine să lăsăm pe florentini să cadă; obişnuiţi cu viaţa de oraş liber, ei vor emigra la noi cu toate ţesătoriile de lână şi mătase, aşa cum au făcut cei din Lucca, la mare strâmtoare."* Dar şi mai interesantă este cuvântarea muribundului doge Mocenigo (1423) adresată unui număr de senatori chemaţi la căpătâiul lui[1]. Ea conţine cele mai însemnate elemente ale unei statistici a întregii forţe şi avuţii a Veneţiei. Nu ştiu dacă şi unde s-ar putea găsi o interpretare mai temeinică a acestui document dificil. Citâm numai ca o curiozitate câteva fapte. După plata în rate a patru milioane de ducaţi, împrumut de război, datoria statului *(il monte)* se ridica atunci la şase milioane de ducaţi. Circulaţia comercială totală a însumat, se pare, zece milioane, cu un produs de patru milioane de ducaţi (aşa se spune în text). Pe 3.000 de vase mici, 300 de corăbii şi 45 de galere, lucrau respectiv 17.000, 8.000 şi 11.000 de marinari (peste 200 de oameni pe o galeră). La aceştia se adăugau 16.000 de meşteri şi lucrători la construcţia de nave. Casele din Veneţia aveau o valoare aproximativă de 7 milioane ducaţi şi aduceau chirii în valoare de o jumătate de milion[2]. Erau 1.000 de nobili cu un venit ce varia de la 70 la 4.000 de ducaţi

---

[1] La Sanudo, I, c. col. 958–960. Cele ce se referă la comerţ se găsesc la Scherer, *Allg. Gesch. des Welthandels (Istoria generală a comerţului mondial)*, I, 326, A.

[2] Aci se cuprind, desigur, toate casele, nu numai cele ce aparţin statului. În orice caz, ultimele aduceau uneori un venit enorm; cf.

anual. Într-un alt loc se apreciază încasările statului în acelaşi an la 1.100.000 de ducaţi; prin perturbările produse de război în comerţ şi industrie, încasările scăzură la mijlocul secolului la 800.000 de ducaţi[1].

Dacă Veneţia, prin astfel de calcule şi aplicarea lor practică reprezenta de timpuriu, şi în mod perfect, o însemnată latură a statului modern, ea rămăsese întrucâtva înapoi din punctul de vedere al acelei culturi, care era considerată în Italia de atunci drept cea mai înaltă. Îi lipseau Veneţiei gustul pentru activitatea literară şi îndeosebi înclinarea spre acel delir care cuprinsese lumea de atunci în legătură cu antichitatea clasică[2]. După părerea lui Sabellico, înclinarea spre filosofie şi retorică era aici tot mare, ca şi aceea pentru comerţ şi politică; dar indigenii nu le cultivau, iar străinii de talent – nefiind tocmai încurajaţi – nu prea zăboveau în Veneţia. Încă din 1459, George din Trapezunt depuse la picioarele dogelui traducerea latină a cărţii lui Plato, *Legile* şi fu plătit cu 150 ducaţi anual, ca profesor de filosofie, dedicând şi senatului una din scrierile sale, *Retorica*[3]. Dar n-a întârziat să se înşele în speranţele sale, trebuind să părăsească Veneţia, inospitalieră literelor.

Vasari, XIII, 83, *Vita di Jac. Sansovino.* (La Cecchetti, *La vita dei Veneziani nel 1300, Archiv. Ven.*, vol. XXVII, 34 u. rezultatele recensămintelor din 1367 şi 1425 erau altele. În 1367, valoarea caselor era de cca. 2.000.000 de ducaţi. În 1425: 3.636.038 ducaţi, în 1582 erau 187 cerşetori la Veneţia *n. Geiger.*)

[1] Aceasta la Sanudo, col. 963. Un cont public din anul 1490, col. 1245 u.

[2] Această lipsă de pasiune pentru Antichitate mergea uneori până la antipatie şi chiar ură, cum a fost cazul cu veneţianul papă Paul al II-lea, care numea pe umanişti pur şi simplu eretici. Vezi Platina, *Vita Pauli*, p. 323.

[3] Sanudo, I, c. col. 1167.

Literatura însăşi, câtă s-a făcut aci, a avut un caracter practic. Parcurgând Istoria literaturii veneţiene, pe care Francesco Sansovino o pune la sfârşitul cunoscutei sale lucrări[1] *Venezia,* vom găsi pentru secolul al XIV-lea aproape exclusiv lucrări de teologie, drept şi medicină, pe lângă câteva istorii; chiar în secolul al XV-lea, umanismul este slab reprezentat într-un oraş de importanţa Veneţiei, până la apariţia lui Ermolao Barbaro şi Alo Manucci. Biblioteca pe care cardinalul Bessarion o lăsă statului abia a putut fi apărată de risipire şi distrugere. Pentru chestiuni ştiinţifice, exista Padova, unde profesorii de medicină şi de drept – aceştia din urmă redactori ai unor acte de guvernământ – primeau cele mai înalte salarii.

De asemenea, participarea la poezia italiană a fost multă vreme neînsemnată, până când, la începutul veacului al XVI-lea, se recuperă totul dintr-o dată. Însuşi spiritul artistic al Renaşterii a fost adus în Veneţia din afară şi abia către sfârşitul secolului al XV-lea începu şi ea să se mişte cu puteri proprii în această direcţie. În această privinţă, se pot observa unele ezitări spirituale şi mai caracteristice.

Acelaşi stat, care îşi ţinea atât de perfect clerul în mâna sa puternică, care îşi rezerva dreptul de numire în toate posturile importante şi care brava mereu curia papală, dădea totuşi o dovadă de o pietate oficială, având un colorit cu totul particular[2]. Felurite moaşte şi alte relicve din Grecia cucerită de turci sunt achiziţionate cu mari sacrificii şi primite de către dogi cu procesiuni fastuoase[3]. Pentru *„cămaşa necusută“*[1] se luase hotărârea (1455) de a se oferi până la 10.000 de ducaţi – dar n-a putut fi dobândită. Nu era vorba aici de un entuziasm al mulţimii, ci de o hotărâre calmă a înaltelor autorităţi de stat, la care s-ar fi putut foarte bine renunţa şi la care, în Florenţa, în asemenea împrejurări, s-ar fi renunţat în mod sigur. Nu mai vorbim de evlavia maselor şi de încrederea lor oarbă în indulgenţele acordate de un Alexandru al VI-lea. Dar statul, el însuşi, după ce absorbise biserica mai mult decât oriunde, avea parcă în firea lui un fel de element spiritual religios, iar simbolul statului, dogele, apărea în 12 mari procesiuni[2] *(andate)* în roluri pe jumătate sacerdotale. Acestea erau festivităţi aniversând anumite evenimente politice, care concurau cu marile sărbători bisericeşti; cea mai strălucită dintre toate era celebra cununie a dogelui cu marea, ţinută întotdeauna în ziua Adormirii Maicii Domnului.

Cea mai înaltă conştiinţă politică, cea mai mare varietate a formelor de evoluţie se găsesc unite în istoria Florenţei, care, în acest sens, merită numele de primul stat modern în lume. Aici vedem un popor întreg în acţiune, preocupat de ceea ce în statele princiare constituia doar rostul, menirea unei familii, a dinastiei. Minunatul spirit florentin, în acelaşi timp ascuţit – raţional şi artistic – creator, transformă neîncetat starea politică şi socială, o descrie şi o orientează, de asemenea, neîncetat. Astfel a devenit Florenţa patria doctrinelor şi teoriilor politice, a experimentelor şi a salturilor, iar alături de Veneţia, patria statisticii, apoi singura, şi înaintea tuturor statelor lumii, patria studiilor istorice, în sensul modern al cuvântului. La acestea a contribuit viziunea

---

[1] Sansovino. *Venezia,* Lib. XIII.

[2] Confruntă Heinrich de Hervodia ad. a. 1293 (p. 213, ed Potthast).

[3] Sanudo, loc. cit., col. 1158, 1171, 1177. Când sosiră moaştele sf. Luca din Bosnia, se iscă o ceartă cu Benedictinii de la Santa Giustina din Padua, care-şi revendicau dreptul de proprietate. Scaunul papal a trebuit să arbitreze. Cf. Guicciardini, *Ricordi,* nr. 401.

[1] E vorba de presupusa cămaşă a lui Isus Cristos *(n. tr.).*

[2] Sansovino, *Venezia,* Lib. XII.

asupra Romei antice şi cunoştinţele istoricilor ei; Giovanii Villani mărturiseşte[1] că la serbările jubiliare ale anului 1300, l-au îndemnat să purceadă la marea sa operă, apucându-se de lucru îndată după întoarcerea lui. Din cei două sute de mii de pelerini, câţi au cercetat cetatea eternă în anul acela, nici unul din cei care vor fi avut acelaşi talent şi aceeaşi înclinare spre studiile istorice ca şi el, n-a încercat să scrie istoria propriul său oraş. Căci nu oricare dintre ei ar fi putut rosti vorbele pline de încredere: *„Roma e în declin, dar patria mea este în plină înălţare, gata să-nfăptuiască lucruri mari; de aceea am vrut să-i însemnez tot trecutul şi mă gândesc să continui până în prezent, arătând şi evenimentele la care însumi voi fi martor".* Iar în afară de faptul că a rămas o mărturie despre existenţa ei, Florenţa a realizat, prin istoricii ei, ceva mai mult; o faimă mai mare decât aceea a oricărei cetăţi italiene[2].

Nu vom povesti istoria acestui stat memorabil, căci scopul nostru, aici, este să facem doar câteva observaţii asupra libertăţii spirituale şi a obiectivităţii, pe care această istorice le-a trezit în inimile florentinilor.

În jurul anului 1300, Dino Compagni descria luptele interne ale cetăţii din zilele sale. Situaţia politică a oraşului, tendinţele intime ale partidelor, caracterele şefilor politici, în fine, întreaga ţesătură de cauze şi efecte mai apropiate sau mai îndepărtate sunt în aşa chip zugrăvite, încât se poate sesiza perfect toată superioritatea spiritului florentin şi neobişnuita sa putere de discernământ. Iar cea mai mare victimă a acestor crize interne, Dante Alligheri – ce splendidă energie politică, maturizată prin însăşi patria sa, ca şi prin exilul pe care l-a îndurat! În terţinele sale, el a turnat ca în

[1] G. Villani, VIII, 36. Anul 1300 este în acelaşi timp data fixată în *Divina Commedia.*

[2] Lucru constatat deja pe la 1470, în Vesp. Fiorent, II, 258 u.

bronz[1] tot dispreţul pentru schimbările şi experimentele nesfârşite în legătură cu constituţia; versurile sale rămân proverbiale pretutindeni unde se vor mai face astfel de încercări; el s-a adresat patriei sale cu accente de sfidare şi de dor care trebuiau să cutremure inimile florentinilor. Dar gândurile sale se extind asupra Italiei şi asupra lumii întregi, iar dacă agitaţia sa pentru imperiu, aşa cum îl gândea el, n-a fost decât o rătăcire, trebuie să recunoaştem că iluziile de tinereţe, ale unei speculanţiuni politice abia născânde, dobândesc la el o grandoare poetică. Este mândru de a fi primul care păşeşte[2] pe această cărare, ce e drept, de mână cu Aristotel, dar, în felul său, foarte independent şi original. Pentru el, împăratul ideal este un judecător suprem, drept, iubitor de oameni, depinzând numai de Dumnezeu, moştenitor al dominaţiei mondiale romane, care-şi avea temeiul în drept, în natură şi în hotărârea divină. Într-adevăr, după el cucerirea lumii a fost legitimă, o sentinţă divină în procesul dintre Roma şi restul popoarelor, iar Dumnezeu a recunoscut acest Imperiu, în timpul căruia s-a făcut om, supunându-se în cursul vieţii sale puterii imperiale, începând cu numărătoarea poruncită de împăratul August la naştere şi acceptând la moarte judecata lui Pilat din Pont. Chiar dacă noi nu putem urma decât cu greu aceste argumente şi altele asemănătoare, pasiunea lui Dante ne cuprinde totuşi fără încetare. În scrisorile[3] sale, el este unul dintre cei dintâi publicişti, poate

[1] *Purgatoriul,* VI, sfârşit.

[2] *De monarchia,* L.1.

[3] *Dantis Allighierii epistolae cum notis C. Witte,* Padova, 1827. Despre felul cum concepea el să aibe cu orice preţ pe împărat în Italia – dar şi pe papă, vezi scrisoarea, p. 35, din timpul conclavului de la Carpentras din 1314. (Autenticitatea acestei scrisori a lui Dante n-a fost încă, până acum, dovedită – *n. Kröner.)*

primul laic, din mâna căruia au ieşit scrieri tendenţioase sub formă epistolară. Şi-a făcut debutul de timpuriu; îndată după moartea Beatricei, publică un pamflet asupra stărilor de lucruri din Florenţa, adresat *„celor mari ai lumii"*, după cum şi scrierile lui de mai târziu, din vremea exilului, sunt adresate numai împăraţilor, principilor şi cardinalilor. În aceste scrisori şi în cartea sa *Despre limba vulgară,* vedem cum revine mereu, sub diferite forme, gândul, plătit cu atâtea suferinţe, că şi în afară de patria sa, exilatul îşi poate găsi, prin limbă şi cultură, o nouă patrie spirituală, pe care nimeni nu i-o poate răpi. Asupra acestui punct vom reveni.

Datorăm celor doi Villani, Giovani şi Mateo, nu numai consideraţiuni politice profunde, ci mai ales o seamă de judecăţi limpezi şi practice, precum şi bazele statisticei Florenţei, alături de indicaţii şi date importante asupra altor state. Comerţul şi industria treziseră şi aci, pe lângă gândirea pur politică, o seamă de idei privind economia de stat. Nicăieri în lume nu se cunoşteau mai bine ca în Florenţa relaţiile monetare în general, pornind de la curia papală de la Avignon, ale cărei încasări enorme (25 milioane guldeni aur) la moartea lui Ioan al XXII-lea nu puteau fi crezute decât pe baza documentelor[1] florentine. Numai aici putem afla adevărul în legătură cu marile împrumuturi, de pildă ale regelui Angliei, contractate la casele florentine Bard şi Peruzzi, care pierdură un activ de 1.365.000. de fiorini aur (1338) – aparţinând lor şi comanditarilor lor – şi care, totuşi, s-au putut salva de la prăbuşire[2]. Ceea ce este mai important, sunt indicaţiile[3]

[1] Giovani Villani, XI, 20, Cf. Matt. Villani, XI, 93.

[2] Notiţele de faţă şi altele asemenea, în Giov. Villani, XI. 87, XII, 54.

[3] Giov. Villani, XI, 92, 93. Macchiavelli are o altă părere, *Storia fiorent*, Lib. II.

privitoare la situaţia statului din acea epocă: încasări publice (peste 300.000 guldeni aur) şi cheltuieli (cele ordinare se ridicau la abia 4.000); populaţia oraşului (aici redată încă foarte vag, după consumul de pâine în *„bocche"* – adică socotită după numărul gurilor, la 90.000) şi aceea a statului; excedentul de 300 până la 500 de naşteri bărbăteşti între cei 5.800 până la 6.000 de botezaţi anual în Battistero[1]; copiii de şcoală, dintre care 8.000 până la 10.000 învaţă să citească, 1.000-1.200 în şase şcoli, învaţă să socotească; apoi circa 600 şcolari sunt instruiţi în patru şcoli în gramatica latină şi logică. Urmează statistica bisericilor şi mânăstirilor, a spitalelor (cu mai mult de 1.000 de paturi în total); industria lânei, cu foarte preţioase date de amănunt; monetăria, aprovizionarea oraşului, funcţionărimea şi aşa mai departe[2]. Mai aflăm şi alte lucruri în treacăt, de pildă, cum că de la instituirea noilor rente de stat *(monte)* în 1533 şi anii următori, predicatorii franciscani vorbeau în favoarea acestor rente, iar dominicanii şi augustinienii împotriva lor[3]; în fine, nicăieri în Europa, consecinţele economice ale ciumei negre n-au fost şi nu puteau fi studiate şi prezentate ca în Florenţa[4]. Numai un florentin ne putea transmite: cum era de aşteptat ca, după o astfel de împuţinare a oamenilor, toate să se ieftinească şi cum – dimpotrivă – preţurile alimentelor şi simbriile s-au

[1] Preotul punea de o parte pentru fiecare băiat câte un bob de fasole neagră şi pentru fiecare fată câte un bob de fasole albă; la atâta se mărginea tot controlul.

[2] Exista deja în Florenţa, oraş solid construit, chiar o unitate permanentă de pompieri, *ibid.*, XII, 35.

[3] Matteo Villani, III, 106.

[4] Matteo Villani, I, 2–7, cf. 58. Pentru perioada ciumei, vezi în primul rând celebra descriere a lui Boccaccio, la începutul *Decameronului.*

dublat; cum, la început, poporul de jos nu voia să mai muncească, ci dorea să trăiască bine; cum în oraş valeţii şi femeile de serviciu se obţineau numai plătindu-li-se lefuri foarte ridicate; cum ţăranii nu voiau să cultive decât pământurile cele mai bune, pe cele slabe lăsându-le în paragină şi aşa mai departe; cum enormele legate testamentare pentru săraci, care fuseseră lăsate în timpul ciumei, deveniseră lipsite de obiect, deoarece unii dintre acei săraci muriseră, iar alţii nu mai erau săraci. Cu ocazia unei mari donaţii făcute de un binefăcător bogat fără copii, prin care lăsa şase dinari pentru fiecare cerşetor din oraş, s-a încercat, în fine, o statistică cuprinzătoare a cerşetorilor din Florenţa[1].

Această obişnuinţă de a considera lucrurile din punct de vedere statistic a căpătat la florentini o dezvoltare extraordinară. Partea frumoasă şi marele lor merit este de a fi lăsat să se întrevadă, în toate lucrurile de acest gen, raportul faptelor din viaţa obişnuită cu istoria în sensul ei înalt, cu cultura în general şi cu dezvoltarea artelor. O însemnare din 1422[2] ne ajută să cunoaştem, dintr-o dată, 72 de oficii de schimb care înconjurau piaţa cea nouă *(Mercato nuovo)*, circulaţia fiduciară (2 milioane guldeni aur), industria, pe atunci nouă, de fire de aur, stofele de mătase, pe Filippo Brunellesco dezgropând arhitectura antică şi pe Leonardo Aretino, secretarul Republicii, care redeşteaptă literatura şi elocinţa antică; în sfârşit, prosperitatea generală a oraşului, pe atunci lipsit de agitaţii politice şi fericirea Italiei, care scăpase de trupele mercenare străine. Statistica Veneţiei, despre care a fost vorba mai înainte, şi care datează cam din aceeaşi ani, ne arată o bogăţie mai mare, câştiguri mai importante, o arenă

[1] Giov. Villani, X, 164.

[2] *Ex annalibus Geretani*, la Fabroni, *Magni Cosmi vita*, adnot. 34, vol. II, p. 63.

mai vastă; dar Veneţia domina de multă vreme mările cu corăbiile ei, în vreme ce Florenţa îşi porneşte în 1422 prima galeră proprie (la Alexandria). Dar cine nu recunoaşte în însemnările florentine un spirit mult mai înalt? Astfel de note şi însemnări le găsim din deceniu în deceniu şi anume bine orânduite în tablouri recapitulative, în timp ce în alte părţi, dacă există, în cel mai bun caz, câteva declaraţii izolate. Putem cunoaşte, cu aproximaţie, averea şi afacerile primilor Medici; de la 1434 la 1471, ei au cheltuit nu mai puţin decât 663.755 fiorini de aur pentru milostenii, construcţii publice şi contribuţii de stat, din care singură partea lui Cosimo se ridică la 400.000[1], iar Lorenzo Magnifico se bucura că banul este cheltuit cu atâta pricepere. În 1472 urmează din nou un tablou[2] extrem de important şi desăvârşit, în felul său, asupra comerţului şi meşteşugurilor, dintre care multe aparţinând – pe jumătate sau chiar în întregime – artelor: stofele cu fire de aur şi de argint, ţesăturile de damasc, sculptura în lemn şi marchetăria *(intarsia)*, sculptura de arabescuri în marmură şi în piatră de gresie, portretele în ceară, aurăriile şi atelierele de bijuterii. Talentul înnăscut al florentinilor de a pune în cifre tot ce cuprinde viaţa, se arată mai cu seamă în cărţile lor (un fel de mici tratate) despre menaj, despre afaceri, despre agricultură, care întrec cu mult pe cele ale celorlalţi europeni din secolul al XV-lea[3]. Pe bună dreptate s-a început publicarea unor

[1] *Ricordi di Lorenzo*, la Fabroni, *Laur. Med. magnifici vita*, adnot. 2 şi 25, Paul Jovius: *Elogia, Cosmus*.

[2] Însemnat de Benedetto Dei, la Fabroni, *Laur. Med. magnifici vita*, adnot. 200. Proiectul financiar al unui anume Ludovico Ghetti, cu date interesante, la Roscoe: *Vita di Lor. Med.*, vol. II, anexa I.

[3] De exemplu în *Archiv.* stor., IV. (O publicaţie remarcabilă este: *Il libro segreto di Gregorio Dati*, publ. de Carlo Ghargiolli, Bologna,

pagini alese din ele; numai că va fi nevoie de multe alte studii pentru a obţine rezultate generale suficient de clare. În orice caz, se recunoaşte aici statul în care mulţi părinţi, pe patul de moarte, cereau prin testament[1] ca acei fii care nu vor practica în mod regulat un meşteşug, să fie amendaţi cu 1.000 de fiorini.

Pentru prima jumătate a secolului al XVI-lea, poate nici un alt oraş din lume nu posedă un document comparabil cu admirabilul tablou pe care Varchi l-a făcut Florenţei[2]. Dar şi în statistica descriptivă, ca şi în multe alte privinţe, Florenţa ne oferă un model, înainte ca libertatea şi splendoarea ei să apună pentru totdeauna[3].

1869. E vorba de perioada dintre 1384 şi 1431; scriitorul, un negustor de vază, a trăit între 1362–1435. Tot astfel cartea de socoteli a familiei Rospigliosi din Pistoia; apoi aceea a familiei Cibo, publicată de L. Staffeti, 1908, Cartea cheltuielilor lui Bernabo Visconti, 1366, în *Arch. stor. lomb.*, XXXV *(n. Geiger)*.

[1] Libri *Histoire des sciences mathém.*, II, 163 u.

[2] Varchi, *Stor. fiorent., III,* p. 56 u., la sfârşitul cărţii IX. Câteva date evident eronate, probabil, din cauza unor greşeli de scris sau de tipar.

[3] Despre raporturile de valori şi bogăţiile Italiei în general, nu pot, din lipsă de alte mijloace, decât să strâng aici laolaltă unele date împrăştiate, aşa cum le-am găsit la întâmplare. Exagerările evidente trebuie lăsate la o parte. Monedele de aur în care sunt exprimate majoritatea sumelor sunt următoarele: ducatul, teţchinul *(il zecchno),* fiorinul de aur *(fiorino d'oro)* şi scudul *(il csudo)* de aur. Valoarea lor este cam aceeaşi – cam 11 până la 12 franci în banii noştri. (Adică în franci elveţieni de acum o sută de ani, Burckhardt fiind profesor în Basel – 1858–1893, – *n. tr.)*

În Veneţia, de pildă, dogele Andrea Vendramin (1475) cu 170.000 de ducaţi era considerat ca fiind foarte bogat (Malipiero, *loc. cit.* VII, II. p. 666.) Pe la 1460, se spunea că patriarhul de Aquileja, Lod. Patavino, cu 200.000 ducaţi „era aproape cel mai bogat dintre toţi

Alături de această contabilizare a vieţii materiale, găsim şi un şir continuu de descrieri ale vieţii politice. Florenţa nu numai că trăieşte o succesiune de forme şi de nuanţe politice, dar ea dă socoteală de ele incomparabil mai bine decât

---

italienii" (Gasp. Veronens., *Vita Pauli II*, la III, II, col. 1027). În alte părţi, date imaginare.

Antonio Grimani a cheltuit 30.000 de ducaţi ca să-l ridice pe fiul său Domenico la rangul de cardinal. Averea sa lichidă (se estima) la 100.000 *(Chron. Venetum,* Murat., XXIV, col. 125).

Despre cerealele din comerţ şi preţul lor pe piaţa din Veneţia, vezi în special Malipiero, loc. cit., VII, II, p. 709 şi urm. (notă din 1498).

Deja din 1522, nu mai conta Veneţia alături de Roma, ca cel mai bogat oraş al Italiei, ci Genova. (De crezut numai prin autoritatea lui Franc. Vettori; vezi *Storia* în *Archiv. stor.,* append., Tom. VI, p. 343). Bandello, parte II, *Nov.* 34 şi 42, menţionează pe cel mai bogat negustor din timpul său, Ansaldo Grimaldi.

Între 1400 şi 1580, Franc. Sansovino presupune o scădere a valorii monetare la jumătate *(Venezia,* fol. 151 bis).

În Lombardia se crede că raportul preţului cerealelor era, pe la mijlocul secolului al XV-lea faţă de cel de la mijlocul secolului al XIX-lea, cam de 3 la 8 (Sacco di Piacenza, în *Archiv. stor.,* Append, Tom. V, nota editorului Scarabelli).

La *Ferrara,* se considerau oameni bogaţi, în vremea ducelui Borso, cei care aveau 50–60.000 de ducaţi *(Diario Ferrarese,* Murat., XXIV, col. 207, 214, 218; o dată exagerată la col. 187).

Pentru *Florenţa,* apar date excepţionale care nu pot duce la socotirea mediilor. Astfel, acele împrumuturi ale principilor străini, care nu se referă decât la una sau câteva case şi care nu sunt, în fond, decât mari afaceri ale unor grupuri de bancheri. De asemenea, marea impunere fiscală – un fel de amenzi impuse de tribunale – în urma cărora, de ex. 77 de familii au plătit între 1430–1453 sume în valoare de 4.875.000 guldeni-aur. (Varchi, III, p. 115 u.).

Averea lui Giovanni Medici s-a ridicat la moartea sa (1428) la 179.221 guldeni-aur, dar dintre cei doi fii ai săi, Cosimo şi Lorenzo,

celelalte state libere din Italia sau din întreg Occidentul. Istoria ei este oglinda cea mai perfectă a raporturilor dintre clasele sociale şi individ, pe de o parte, şi un întreg sistem dinamic, pe de alta. Tabloul marilor societăţi burgheze din Franţa şi Florenţa, aşa cum le expune Froissart, precum şi istorisirile cronicilor germane din secolul al XIV-lea sunt, fără îndoială, de mare însemnătate; totuşi, în ce priveşte desăvârşita înţelegere a faptelor, explicarea cauzală multilaterală a lor, florentinii sunt infinit superiori tuturor. Dominaţia aristocraţiei, tirania, luptele claselor de mijloc cu proletariatul, democraţia totală, semidemocraţia şi democraţia aparentă, primatul unei singure case, teocraţia (cu Savonarola), până la acele forme mixte, hibride, care au pregătit căile despotismului casei Medici, toate sunt astfel descrise, încât intenţiile cele mai ascunse ale participanţilor sunt puse în lumină[1].

---

numai ultimul a lăsat la moartea sa (1440) 234.137, Fabroni, *Laur. Med.*, adnot. 2.).

Despre avântul economic în general, ne vorbeşte şi faptul că în secolul XIV numai chiria celor 33 de prăvălioare ale aurarilor de pe Ponte Vecchio aduceau statului 800 ducaţi-aur anual. (Vasari, II, 114, *Vita di Taddeo Gaddi).* Jurnalul de zi al lui Buonaccorso Pitti *(La Delècluse, Florence et ses vicissitudes,* vol. II) e plin de date şi cifre care ne arată preţurile mari ale obiectivelor şi valoarea redusă a banului.

Pentru *Roma,* încasările curiei pontificale, care proveneau din toată Europa, nu pot servi drept măsură; de asemenea, nu putem avea încredere în datele privitoare la tezaurul papal şi averile cardinalilor. Cunoscutul bancher Agoso Chigi lasă, în 1520, o avere totală de 800.000 de ducaţi *(Lettere pittoriche,* I., append. 48).

[1] Cât priveşte pe Cosimo (1433–1465) şi pe nepotul acestuia, Lorenzo Magnifico († 1492), autorul renunţă la orice apreciere asupra politicii lor interne. O voce acuzatoare de greutate, (Giov. Cazzoni) – vezi în *Archiv. Stor.*, I, p. 315 u.

În sfârşit, în *Istoriile* sale *florentine (până în 1492),* Macchiavelli concepe oraşul său natal, întru totul, ca pe o fiinţă vie, cu o dezvoltare asemenea unui individ natural. E primul între cei moderni care s-a învrednicit de aşa ceva. Nu intră în sfera cercetării noastre dacă şi sub ce raporturi Macchiavelli va fi procedat arbitrar, cum se ştie că a făcut cu biografia lui Castrucio Castracane, acest tip de tiran căruia i-a făcut un portret foarte colorat de propria sa fantezie. Citind *Storie fiorentine* ai putea ridica obiecţiuni la fiecare rând şi totuşi, valoarea înaltă, unică, a acestei lucrări luată în întregul ei, rămâne neştirbită. Iar contemporanii şi urmaşii lui: Jacopo Pitti[1], Guicciardini, Segni, Varchi, Vettori, ce cunună de nume ilustre! Şi ce istorie înfăţişează aceşti maeştri! Ultimele decenii ale Republicii florentine ne sunt transmise ca un spectacol grandios şi de neuitat. În această masă de documente şi tradiţii, privind sfârşitul celei mai înalte şi mai originale forme de viaţă ale lumii de atunci, se poate prea bine ca cineva să nu vadă decât o colecţie de curiozităţi de prim rang – altul să constate, cu drăcească bucurie, falimentul a tot ce a fost nobil şi sublim, un al treilea să analizeze totul ca pe un mare proces judiciar; în orice caz, va rămâne un obiect demn de meditaţie şi contemplare până la sfârşitul lumii.

Marea nenorocire a Florenţei, izvorul agitaţiilor şi frământărilor neîncetate, era dominaţia ei asupra inamicilor învinşi, care fuseseră cândva puternici, ca de pildă Pisa, ceea ce avea drept urmare o stare permanentă de tensiune şi violenţă. Singurul mijloc, desigur foarte eroic, pe care numai Savonarola l-ar fi putut impune, şi aceasta numai cu ajutorul

---

[1] Alc. Giorgetti a arătat (în *Miscellanea Fiorentina,* I–1866) că Pitti n-a făcut decât să transcrie o parte din Bartolommeo Cerretani *(n. Kröner).*

unor împrejurări deosebit de fericite, ar fi fost dizolvarea din timp a Toscanei într-o federaţie de oraşe libere; o idee, care va apărea mai târziu, sub forma unui vis născut dintr-un delir întârziat, şi va duce la eşafod un patriot din Lucca[1] (1548). De la această situaţie nenorocită şi de la nefericita simpatie guelfă a florentinilor pentru un principe străin, precum şi de la obişnuinţa, derivată de aci, a intervenţiilor din afară, au pornit toate cele ce au urmat. Dar cine poate să nu admire acest popor, care, sub conducerea sfântului său călugăr într-o exaltare mereu crescândă, dă primul exemplu italian de cruţare a adversarului învins, în vreme ce trecutul nu-i predica decât răzbunare şi nimicire? Fără îndoială că jeraticul la care se topise, într-un întreg, patriotismul şi entuziasmul moral-religios, pare, din depărtare, că s-ar fi stins, dar el reapare mai sclipitor şi mai fecund, în acel memorabil asediu din 1529–1530. Fără îndoială, aşa cum o spunea atunci Guicciardini, au fost „nebuni" cei care au chemat această furtună asupra Florenţei, dar chiar el recunoaşte că ei au realizat ceea ce era imposibil de crezut; dar dacă el este de părere că înţelepţii ar fi ştiut să evite furtuna, aceasta nu are alt sens decât că Florenţa ar fi trebuit să se predea în mâinile duşmane, fără glorie şi fără cârtire. Şi-ar fi păstrat, cu acest preţ, minunatele suburbii şi grădinile, ar fi salvat viaţa

[1] Franc. Burlamacchi, tatăl şefului protestanţilor din Lucca, Michele Burlamacchi, cf. *Archiv stor. ital.*, Ser. I, tom. X, p. 435 u., *documenti* p. 146 u. Este îndeajuns de cunoscut modul cum Milanul, prin comportarea sa dură faţă de cetăţile surori, în secolul al XI–XIII-lea, a înlesnit formarea unui mare stat despotic. Când familia Visconti se stinse (1447), Milanul distruse speranţele de libertate ale Italiei de Nord, nevoind nici măcar să audă de o federaţie a oraşelor cu drepturi egale. Cf. Corio, fol. 358 u.

şi bunăstarea multor cetăţeni, dar istoria ei ar fi fost lipsită de această pagină glorioasă, care confirmă măreţia ei morală.

Florentinii au fost, în multe lucruri de seamă, modelul şi expresia tipică, cea mai timpurie, a italienilor şi în genere a europenilor moderni, cărora tot ei le-au servit de exemplu prin părţile lor întunecate, prin greşelile şi defectele lor. Când Dante compara Florenţa, care-şi corecta fără încetare propria-i constituţie, cu bolnavul care-şi schimbă mereu poziţia spre a scăpa de suferinţă, el punea degetul pe eterna plagă a patriei sale. Marea eroare modernă, care consistă în convingerea că o constituţie se poate *face*, adică se poate produce[1] pe baza calculului forţelor şi tendinţelor existente, apărea mereu în Florenţa în perioadele de frământare, şi însuşi Macchiavelli n-a scăpat de ea. Se formează maeştrii în arta politicii de stat, care prin diviziunea şi repartiţia artificială a puterii, prin procedee electorale foarte rafinate, prin instituţii şi autorităţi aparente şi aşa mai departe, doresc să întemeieze o stare durabilă, mulţumind, sau chiar amăgind, pe cei mari ca şi pe cei mici. Ei se agaţă în modul cel mai naiv de exemplele Antichităţii, sfârşind prin a împrumuta oficial numele partidelor romane, de pildă: *ottimati, aristocrazia*[2] şi aşa mai departe. De atunci s-a obişnuit lumea cu astfel de expresii, dându-le un sens convenţional-european, în timp ce altădată numele partidelor

[1] A treia duminică din Advent, în 1494, Savonarola ţinu o predică despre modul cum se face o nouă constituţie şi anume: cele 16 companii ale oraşului să elaboreze fiecare câte un proiect; gonfalonierii să aleagă dintre ele patru, cele mai bune, iar din acestea, Signoria să aleagă pe cea mai bună. Dar lucrurile au decurs cu totul altfel şi anume sub influenţa predicatorului însuşi.

[2] Aceasta din urmă, pentru prima dată în 1527, după alungarea Medicilor; vezi Varchi, I, 121 u.

aparţineau ţărilor respective şi, ori exprimau direct obiectul, ori se năşteau din jocul întâmplării. Cât de mult poate numele să coloreze sau să decoloreze obiectul!

Totuşi, dintre toţi aceşti arhitecţi politici[1], care socoteau că pot construi statul, Machiavelli este, incomparabil, cel mai mare. El concepe forţele existente ca fiind mereu vii, active, pune alternativele cu o exactitate magistrală şi nu caută să se înşele nici pe sine, nici pe alţii. Nu găseşti la el nici urmă de vanitate sau suficienţă şi, de altfel, nici nu scrie pentru public, ci pentru autorităţi şi principi, ori pentru prieteni. Primejdia lui nu stă nicicând în falsa genialitate, nici în falsa urzeală a noţiunilor, ci în prea înflăcărata lui imaginaţie, pe care, în mod vizibil, nu o poate stăpâni decât cu mare osteneală. Fără îndoială, obiectivitatea lui politică este câteodată înspăimântătoare în sinceritatea ei, dar ea s-a născut într-o vreme de cea mai mare strâmtoare şi primejdie, când oamenii nu mai credeau în drept şi nici nu mai puteau presupune echitatea. Revolta virtuoasă împotriva acestor stări de lucruri nu mai face asupra noastră o impresie deosebită – noi care am văzut în secolul nostru (al XIX-lea) forţele de dreapta şi de stânga în plină acţiune. Macchiavelli a fost cel puţin în stare să-şi uite propria sa persoană, dincolo de faptele în studiu. El este un patriot în cel mai riguros sens al cuvântului, cu toate că scrierile sale (exceptând câteva cuvinte) nu respiră nici un entuziasm patriotic şi cu toate că florentinii înşişi l-au privit, până la urmă, ca pe un criminal[2]. Oricâtă uşurinţă ar fi avut, ca cei mai mulţi dintre contemporani, în conduita şi discursurile sale – salvarea statului a fost primul şi ultimul său gând.

[1] *Machiavelli, Storie fior., III, cap. 1, „Un savio dator delle leggi“ – un înţelept elaborator de legi* – ar putea salva Florenţa.

[2] Varchi, *Storia fiorent,* I, p. 210.

Programul său cel mai complet asupra organizării unui nou stat florentin este aşternut în memoriul adresat papii Leon al X-lea[1], scris după moartea lui Lorenzo Medici cel tânăr, duce de Urbino († 1519), căruia îi dedicase cartea *Il principe.* Situaţia lucrurilor se înrăutăţeşte, totul era stricat şi pervertit – iar mijloacele şi căile propuse de el nu sunt morale; dar este nespus de interesant să vezi cum speră el să substituie drept moştenitoare a Medicilor, Republica – şi anume o democraţie de mijloc. Nu se putea imagina un edificiu mai ingenios de concesiuni faţă de papa, faţă de partizanii lui cei mai devotaţi şi faţă de interesele florentine atât de variate; ai crede că priveşti în mecanismul unui orologiu. Găsim în *Discorsi* multe alte principii, observaţii de amănunt, paralele, perspective politice pentru Florenţa şi multe altele, iar printre acestea consideraţii pătrunzătoare şi luminoase, de toată frumuseţea; el proclamă, de exemplu, legea unei dezvoltări a republicii cu caracter continuu şi progresiv, manifestându-se în salturi succesive, şi pretinde ca structura statului să fie mobilă şi capabilă să suporte schimbări, căci numai aşa se pot evita condamnările sângeroase şi exilurile neaşteptate. Dintr-un motiv asemănător şi anume în scopul de a curma violenţele particulare şi intervenţia străină (*„moartea oricărei libertăţi“*) el doreşte să vadă introdusă metoda după care cetăţenii detestaţi de public să fie aduşi în faţa judecăţii *(accusa),* în loc de a-i lăsa pradă defăimării, cum s-a întâmplat mereu la Florenţa. Cu multă măiestrie caracterizează el hotărârile involuntare şi întârziate, care jucau un rol aşa de mare în republică, în timpuri critice. Odată, sedus de fantezie şi de apăsarea vremii face un elogiu absolut al poporului, care ar şti să-şi aleagă oamenii mai

[1] *Discorso sopra i riformar lo stato di Firenze,* în *Opere minori,* p. 207.

bine decât principele şi care prin *„persuaziune"* ar putea fi ferit de greşeli[1]. În ce priveşte dominaţia asupra Toscanei, nu se îndoieşte că aceasta aparţine oraşului său şi consideră (într-un *discorso* dedicat anume acestei probleme) necesitatea de a supune din nou Pisa ca o chestiune vitală; el regretă că oraşul Arezzo a fost lăsat neatins după rebeliunea din 1502; admite, în general, ca republicile italiene să practice o politică de expansiune spre a nu fi ele înşile atacate şi a menţine liniştea în interior; numai Florenţa a procedat mereu de-a-ndoaselea şi şi-a făcut vrăjmaşi de moarte din Pisa, Siena şi Lucca în vreme ce Pistoja, tratată frăţeşte, i s-a subordonat de bunăvoie.

Ar fi nedrept să facem o comparaţie, punând cele câteva republici care mai existau în secolul al XV-lea alături de această unică Florenţă, care a fost de departe cel mai important centru de elaborare al spiritului italian, ba chiar şi al celui european. Siena suferea de cele mai grele beteşuguri organice, iar prosperitatea ei relativă în meşteşuguri şi arte nu trebuie să ne înşele. Aeneas Sylvius[2] priveşte din oraşul său natal cu dureroasă invidie spre oraşele „fericite" ale imperiului german, unde existenţa nu este otrăvită de confiscări de tot soiul a averilor şi moştenirilor, de abuzurile şi violenţele autorităţilor şi de facţiunile[3] pretendenţilor la conducere.

---

[1] Aceeaşi părere, fără îndoială luată de aici, se regăseşte la Montesquieu.

[2] *Aen. Sylvii apologia ad Martinum Mayr,* p. 701. De asemenea Macchiavelli, *Discorsi,* I, p. 55, şi alte locuri.

[3] În ce măsură semidoctismul modern şi abstracţiunea au influenţat adeseori viaţa politică, o dovedeşte şi dezbinarea în facţiuni din 1535. Câţiva negustori, aţâţaţi de lectura lui Tit-Liviu şi a lui Machiavelli, cerură, cu toată seriozitatea, tribuni ai poporului şi alţi magistraţi romani, pentru a reprima abuzurile nobililor şi funcţionarilor (cf. Della Valle *Lettere sanesi,* III, p. 317).

Genova nu prea intră în cercul consideraţiunilor noastre, deoarece ea, încă dinaintea epocii lui Andrea Doria, n-a prea luat parte la Renaştere, ceea ce făcea ca genovezii şi locuitorii Rivierei să treacă în ochii Italiei ca fiind refractari oricărei culturi înalte[1]. Luptele partidelor politice au aici un caracter atât de sălbatec şi sunt însoţite de perturbări atât de violente, că abia poţi înţelege cum de genovezii au izbutit mereu să-şi regăsească o existenţă suportabilă, după toate revoltele şi ocupaţiile pe care le-au îndurat. Poate că această reuşită se datoreşte şi faptului că mai toţi participanţii la guvernare, fiind negustori, depuneau şi o intensă activitate comercială[2]. Genova ne învaţă, într-un mod surprinzător, până la ce grad de incertitudine politică putea să reziste bogăţia şi dorinţa de câştig şi cum putea fi compatibilă posesiunea de colonii îndepărtate cu situaţia internă cea mai precară.

Lucca nu are în secolul al XV-lea o prea mare însemnătate.

---

[1] Pierio Valeriano, *De infelicitate litteratorum* în legătură cu Bartolomeo della Rovere, p. 384. (Textul lui Pierio Valeriano, scris în 1527, e citat în cele ce urmează, întotdeauna după ediţia von Mencken, *Analecta de calamitate literatorum,* Leipzig, 1707.) *(n. Kröner.)*

[2] Senarega, *De rebus Genuens,* Murat., XXIV, col. 548. Despre nesiguranţă, cf. în special col. 519, 525, 528 etc. Cuvântarea foarte deschisă a ambasadorului genovez cu ocazia predării statului în mâna lui Francesco Sforza în 1464, vezi Cagnola, *Archiv.* stor., III, pp. 156, u.

CAPITOLUL 8

POLITICA EXTERNĂ A STATELOR ITALIENE

După cum cea mai mare parte din statele italiene erau, din punctul de vedere al mecanismului interior, creaţii artistice conştiente, născute din reflexiune şi depinzând de ea, având baze bine calculate şi vizibile, tot astfel şi în raporturile dintre ele, precum şi în raporturile fiecăruia cu străinătatea, trebuia să se procedeze după toate regulile artei. Faptul că ele îşi datorau existenţa unor uzurpări destul de recente, era tot atât de fatal pentru relaţiile lor externe, cât şi pentru situaţia lor internă. Nici unul nu recunoaşte pe celălalt fără rezerve; acelaşi joc al hazardului care prezidase la întemeierea şi întărirea suveranităţii unui stat putea să deservească un stat vecin. Nu depindea întotdeauna de tiran, dacă el va sta liniştit sau va acţiona. Nevoia de mărire, de mişcare, în general, este caracteristică tuturor suveranilor nelegitimi. Astfel devine Italia patria unei „politici externe“ care va înlocui treptat, chiar şi în alte ţări, aplicarea dreptului natural îndeobşte recunoscut. Modul de a trata chestiunile internaţionale devine cu totul obiectiv, lipsit de prejudecăţi şi de scrupule morale, atingând uneori perfecţiunea şi luând un aer de eleganţă şi grandoare, în timp ce impresia pe care i-o oferă întreg ansamblul politic este că te afli în faţa unui abis.

Aceste intrigi, aceste legi, aceste înarmări, aceste tentative de corupţie şi aceste trădări alcătuiesc împreună istoria

politicii externe a Italiei din acea vreme. Îndeosebi Veneţia fu timp îndelungat obiectul tuturor învinuirilor, de parcă ar fi voit să cucerească Italia întreagă sau măcar să o slăbească într-atât, încât statele ajunse neputincioase să fie silite a se arunca, pe rând, în braţele ei[1]. Totuşi, privind lucrurile mai îndeaproape, îţi poţi da seama că aceste strigăte de alarmă nu veneau din sânul poporului, ci din anturajul principilor sau guvernelor, care, în genere, îşi atrăseseră ura supuşilor, în timp ce Veneţia, graţie regimului ei mai blând, se bucura de încrederea tuturor[2]. Chiar şi Florenţa, cu oraşele sale subordonate, mereu în freamăt, se găsea, în comparaţie cu Veneţia, într-o situaţie mai mult decât dificilă – chiar făcând abstracţie de rivalitatea comercială dintre cele două oraşe şi de progresele Veneţiei în Romagna. Până la urmă, Liga de la Gambray a izbutit totuşi, cu adevărat, să slăbească Veneţia; un stat pe care întreaga Italie, cu forţe unite, ar fi trebuit să-l sprijine.

Dar şi toate celelalte state erau pornite să-şi pricinuiască reciproc cel mai mare rău, după cum le-o dicta propria lor proastă conştiinţă, fiind oricând gata de orice. Lodovico Moro, Aragonezii din Neapole, Sixtus al IV-lea, ca să nu mai vorbim de principii mai neînsemnaţi, ţineau Italia într-o

[1] Aşa va spune mai târziu şi Varchi, *Stor, fiorent.*, I, 57.

[2] Deşi Galleazzo Maria Sforza i-a spus contrarul ambasadorului venețian în Milano, în 1467 (şi anume că refugiaţii veneţieni i-ar fi propus să facă împreună război Veneţiei – (*n. tr.*) aceasta n-a fost decât o fanfaronadă amuzantă. Vezi Malipiero, *Annali veneti, Archiv. stor.*, VII p. 216 u. În toate ocaziile, oraşe şi ţinuturi de provincie se predau de bună voie Veneţiei, mai ales acelea care doreau să scape din mâini tiranice – în vreme ce Florenţa trebuie să ţină îngenuncheate republici vecine obişnuite cu libertatea – cum arată şi Guicciardini *(Ricordi,* N. 29).

continuă şi foarte primejdioasă fierbere. Şi dacă acest joc funest s-ar fi mărginit numai la Italia! Dar forţa lucrurilor a adus cu sine căutarea intervenţiei străine, a sprijinului din afară, cu deosebire la francezi şi la turci.

La început, populaţiile îşi declarară toată simpatia pentru Franţa. Cu teribilă naivitate, Florenţa îşi mărturisi vechea ei simpatie guelfă pentru francezi[1]. Iar când Carol al VIII-lea apăru cu adevărat în Sudul Alpilor, toată Italia îl primi cu un entuziasm de care însuşi regele Franţei şi însoţitorii săi rămaseră uimiţi[2]. În imaginaţia italienilor (să ne gândim la Savonarola) trăia chipul ideal al unui mare salvator şi conducător, înţelept şi drept; numai că acest ideal nu mai era, ca la Dante, împăratul, ci regele capeţian al Franţei. O dată cu retragerea sa, pieri iluzia cu totul; totuşi, a trebuit să treacă timp până când italienii să-şi dea seama că atât Carol al VIII-lea, cât şi Ludovic al XII-lea şi Francisc I-ul n-au înţeles adevăratele lor raporturi cu Italia şi că s-au lăsat conduşi de motive de ordin cu totul secundar. Principii s-au slujit de Franţa altfel decât poporul. În timp ce războaiele dintre Franţa şi Anglia se terminaseră, în timp ce Ludovic al XI-lea îşi arunca plasele diplomatice în toate direcţiile, în timp ce Carol de Burgundia se lăsa legănat de proiectele sale aventuroase, cabinetele italiene veniră întru întâmpinarea lor şi intervenţia franceză deveni inevitabilă. Ea trebuia să aibă loc mai devreme sau mai târziu, chiar neţinând seamă de

[1] Cea mai puternică dovadă a unei asemenea simpatii o găsim, poate, în instrucţiunile date delegaţiei trimise lui Carol al VII-lea, în 1452. Vezi Fabroni, *Cosmus* Adnot. 107 vol. II, p. 200 u.

[2] Comines, *Charles VIII* chap. 10: Francezii erau priviţi ca sfinţi – *„comme saints"*. Compară cap. 17. – *Chron. Venetum,* Murat., XXIV, col. 5 10, 14, 15. – Matarazzo, *Chron. di Perugia, Archiv. stor.,* XVI, II, p. 23. Nenumărate alte surse le trecem cu vederea.

pretenţiile Franţei asupra Neapolului şi Milanului, tot atât de sigur cum avusese loc de multă vreme la Genova şi în Piemont; de pildă, Veneţienii o aşteptau încă din 1462[1]. Citind corespondenţa[2] ducelui de Milano, Galeazzo Maria Sforza, se poate vedea clar teama ucigătoare în care trăia acest principe în timpul războiului Burgundiei, când, aliat, se pare, deopotrivă cu Ludovic al XI-lea şi cu Carol Temerarul, se temea totuşi ca nu cumva să-şi vadă ţara invadată de ambii beligeranţi. Sistemul unui echilibru al celor patru state italiene principale, aşa cum îl înţelegea Lorenzo Magnifico, nu era, la urma urmelor, decât visul unui spirit luminat dar excesiv de optimist, care plutea deasupra nelegiuirilor unei politici pur experimentale, precum şi a superstiţiilor guelfilor florentini, străduindu-se să nădăjduiască numai binele. Când Ludovic al XI-lea îi oferi trupe de ajutor în război contra lui Ferrante de Neapole şi papei Sixtus al IV-lea, el îi răspunse: *„Îmi e peste putinţă să jertfesc siguranţa întregii Italii pentru interesul meu; să dea Dumnezeu ca regilor Franţei să nu le vină în gând vreodată să-şi încerce puterile cu această ţară; de se va ajunge la asta, Italia va fi pierdută"*[3]. Pentru alţi principi, dimpotrivă, regele Franţei este când mijloc, când obiect de teroare, ei ameninţând cu această teroare îndată ce nu găseau o cale mai comodă de a ieşi dintr-o încurcătură oarecare. În fine, papii erau convinşi că pot negocia cu Franţa fără vreo primejdie pentru ei înşişi, iar

[1] *Pii II. Commentarii,* X, p. 492.

[2] Gingins, *Dépêches des ambassadeurs milanais* etc. I, pp. 26, 153, 279. 283, 285, 327, 331 345, 359; II, pp. 29, 37, 101, 217, 306. Carol vorbise deja, odată, să dea Milanul tânărului Ludovic de Orlèans.

[3] Nicolo Valori, *Vita di Lorenzo* (Declaraţia de mai sus a lui Lorenzo e însă nedovedită. – *n. Kröner).*

Inocenţiu al VIII-lea continua încă să creadă că s-ar putea retrage îmbufnat spre Nord, pentru ca de acolo să revină în Italia cu armată franceză în chip de cuceritor[1].

Oamenii clarvăzători prevedeau aşadar cucerirea străină cu mult înainte de expediţia lui Carol al VIII-lea[2]. Şi numai după ce Carol trecu din nou Alpii, înapoindu-se în Franţa, deveni limpede pentru toată lumea că o eră a intervenţiilor străine fusese inaugurată. De acum încolo nenorocirile se ţinură lanţ, înţelegându-se prea târziu că Franţa şi Spania, principalii intervenţionişti, deveniseră între timp mari puteri moderne şi nu se mai mulţumeau cu omagii platonice, ci luptau cu îndârjire să-şi asigure influenţa şi dominaţia lor în Italia. Ele începură să semene cu statele centralizate italiene, imitându-le chiar, dar în proporţii mult mai mari. Spiritul de cucerire – ducând la răpire şi schimburi de teritorii – îşi luă avânt şi, pentru o bucată de vreme, nu mai cunoscu margini. Se ştie că lupta se isprăvi cu preponderenţa absolută a Spaniei, care, în calitatea ei de spadă şi pavăză a Contrareformei, aduse chiar papalitatea într-o îndelungată stare de dependenţă.

Tristele reflexii ale filosofilor au constat atunci doar în a dovedi că toţi cei care i-au chemat pe barbari au avut un sfârşit rău. În secolul al XV-lea, unii au intrat pe faţă, fără nici o ruşine, în legătură cu turcii, începând a vedea în aceste relaţii un mijloc de acţiune politică ca oricare altul. Concepţia unei *„solidarităţi creştine a Apusului"* slăbise deja considerabil, încă din vremea cruciadelor, şi fără îndoială că Frederic al II-lea o uitase de tot; dar progresele şi presiunea reînnoită a Orientului musulman, nenorocirile şi declinul imperiului bizantin redeşteptară la occidentali sentimentele lor (dacă

---

[1] Fabrioni *Laurentius Magnificus,* adnot. 205 u.

[2] De ex. Jovian Pontanus în *Charon.* La sfârşit aşteaptă un stat unitar.

nu şi zelul lor) de altădată. În această privinţă, Italia făcu multă vreme excepţie; oricât de mare şi de întemeiată era spaima în faţa turcilor, n-a existat un stat italian de oarecare însemnătate, care să nu fi căutat sprijinul compromiţător ai lui Mahomed al II-lea şi al succesorilor săi, împotriva altor state italiene. Şi când aceasta nu se întâmpla, principii se bănuiau, totuşi, unii pe alţii că pactizează cu musulmanii. Şi asta încă tot nu era atât de rău ca atunci când veneţienii acuzară pe moştenitorul tronului, Alfons de Neapole, de a fi trimis oameni să otrăvească cisternele[1] oraşului lor. De la un scelerat de talia lui Sigismondo Malatesta te puteai aştepta ca el să cheme pe turci în Italia[2]. Dar şi aragonezii din Neapole, cărora Mahomed, aţâţat[3], se spune, de alte guverne italiene – le luase într-o bună zi Otranto (1480) – îl asmuţiră după aceea pe Baiazid al II-lea împotriva Veneţiei[4]. O astfel de vină fu aruncată şi asupra lui Lodovico Moro: *„sângele celor căzuţi în război şi strigătele prizonierilor căzuţi la turci cheamă asupra lui pedeapsa cerească"* – scrie cronicarul din Milano. În Veneţia, unde toate se ştiau, era de asemenea cunoscut că Giovanni Sforza, principe de Pesaro, vărul lui Moro, găzduise la el pe solii turcilor în

---

[1] Comires, *Charles VIII,* cap. VII, Nantiporto, în Murat., III, II, col. 1073, povesteşte cum Alfons, în timp de război, încerca să prindă pe adversar, cu ocazia unei întrevederi. El este adevăratul precursor al lui Cezar Borgia.

[2] *Pii II. Comentarii,* X, p. 492. Ceea ce Galeazzo Maria, duce de Milano, spusese agentului veneţian în 1467, fusese curată fanfaronadă. Vezi Malipiero, *Ann. ven., Archiv,* stor., VII, II, p. 222. Despre Baccalino, vezi p. 21.

[3] Porzio, *Congiura dei baroni,* liber I, p. 4. – E greu de admis că şi Lorenzo Magnificul ar fi fost amestecat în această afacere.

[4] *Chron. Venetum,* Murat, XXIV, col. 14 şi 76.

călătoria lor spre Milano[1]. Dintre papii secolului al XV-lea, cei doi mai vrednici de cinste, Nicolae al V-lea şi Pius al II-lea, muriră în adâncă îngrijorare din pricina turcilor, ultimul fiind surprins de moarte chiar în clipa când încerca să organizeze o cruciadă pe care s-o conducă personal; dimpotrivă, succesorii lor îşi însuşiră banii strânşi din toată creştinătatea, pentru subvenţionarea unei noi expediţii contra turcilor – profanând indulgenţele promise donatorilor şi făcând speculaţii băneşti în propriul lor folos.[2] Inocenţiu al VIII-lea se înjosi, devenind temnicerul prinţului fugar Djem, pentru o sumă anuală ce-o încasa de la fratele acestuia, sultanul Baiazid al II-lea, iar Alexandru al VI-lea sprijini în Constantinopol demersurile lui Lodovico Moro, pentru a determina pe turci să atace Veneţia (1498), fapt pentru care, de acord cu regele Franţei, Veneţia îl ameninţă cu un conciliu[3]. Se vede, aşadar, că faimoasa alianţă dintre Francisc I-ul şi Soliman al II-lea n-a fost întru nimic ceva nou sau nemaipomenit.

De altfel, existau chiar unele categorii de populaţie cărora perspectiva unei treceri sub dominaţia turcă nu le mai apărea ca ceva atât de îngrozitor. Chiar dacă ele prin aceasta nu voiau decât să ameninţe cârmuirile tiranice, faptul constituia, desigur, un semn că lumea începuse a se obişnui cu acest gând. Încă de pe la 1480, Battista Mantovano dăduse limpede a se înţelege că cea mai mare parte a locuitorilor de-a lungul Adriaticei prevedeau o schimbare de această

---

[1] Malipiero, loc. cit., pp. 565, 568.

[2] Trithemius, *Anntales Hirsaug*, ad. a. 1490, tom. II, pp. 535 u.

[3] Malipiero, loc. cit., p. 161, cf. p. 152. – Remiterea lui Diem în mâinile lui Carol al VIII-lea (vezi p. 145) probează că exista o corespondenţă cum nu se putea mai scandaloasă între Alexandru al VI-lea şi Baiazid, chiar dacă documentele la Burcardus ar fi fost substituite.

natură şi că oraşul Ancona o dorea pe faţă[1]. Când Romagna gemea sub presiunea lui Leon al X-lea, un deputat al Ravenei îi spuse, fără înconjur, legatului papal, cardinalul Giulio Medici: *„Monseniore, augusta Republică a Veneţiei nu ne vrea deoarece nu doreşte ceartă cu biserica; dacă însă turcul vine la Ragusta, ne vom preda lui“*[2].

În faţa subjugării Italiei de către spanioli, subjugare care tocmai începuse, apărea ca o mângâiere tristă, dar nu lipsită de temei, gândul că de acum încolo ţara va avea cel puţin o garanţie împotriva pericolului de barbarizare prin stăpânirea turcească[3]. Dată fiind dezbinarea dintre conducătorii ei, i-ar fi fost greu Italiei să se sustragă acestui destin prin forţele sale proprii.

Dacă după toate acestea se mai poate spune ceva bun despre arta politică a Italiei din acea vreme, aceasta nu se poate face decât referitor la maniera obiectivă, lipsită de prejudecăţi a tratării tuturor problemelor în care nu intervin nici teama, nici patimile sau răutatea. Nu exista aici sistemul feudal în genul celui din Nord, cu drepturi întemeiate pe teorii ce se respectă, ci numai puterea pe care fiecare o posedă, o exercită (de regulă) în fapt şi o stăpâneşte în întregime. Nu există aici o nobilime de curte a principelui, care să întreţină în acesta ideea onoarei abstracte cu toate

---

[1] Bapt. Mantuanus, *De calamitabus temporum* – la sfârşitul cărţii a doua, în *Cântecul neredei Doris către flota turcească*.

[2] Tommaso Gar, *Relazioni della corte di Roma*, I, s. 55.

[3] Ranke, *Geschichte der romanischen und germanischen Völker*. Părerea lui Michelet *(Réforme*, p. 469) după care turcii s-ar fi occidentalizat în Italia nu mă convinge. Poate că la această misiune a Spaniei s-a făcut aluzie pentru prima oară în discursul solemn pe care Fedra Inghirami l-a ţinut în 1510 în faţa lui Iuliu al II-lea, cu ocazia cuceririi portului Bugia de către Flota lui Ferdinand Catolicul. Compară *Anecdota litteraria*, II, p. 149.

urmările ei bizare, ci atât principii, cât şi consilierii, sunt solidari în convingerea că trebuie să se acţioneze potrivit circumstanţelor existente şi scopurilor ce urmează a fi atinse. Faţă de oamenii care sunt utilizaţi, ca şi faţă de aliaţi, ori de unde ar veni ei, nu există deloc acel orgoliu de castă, care intimidează şi ţine la distanţă. Aceasta se vădeşte mai cu seamă în situaţia condotierilor, la care originea este o chestiune perfect indiferentă, ceea ce confirmă, mai presus de orice, că puterea este ceva concret, real. În sfârşit, guvernele, ca nişte despoţi luminaţi, îşi cunosc propria ţară, precum şi ţările vecinilor lor, infinit mai bine decât îşi cunoşteau ţara contemporanii lor din Nord; ei ştiu să calculeze până la amănunt capacitatea economică şi morală a prietenilor, ca şi a adversarilor, părând a fi – în pofida celor mai grave erori – satisticieni înnăscuţi.

Cu astfel de oameni se putea negocia; ei puteau fi convinşi, se putea nădăjdui în determinarea lor prin raţiuni pozitive. Când marele Alfons de Neapole a devenit (1434) prizonierul lui Filippo Maria Visconti, izbuti să-l convingă pe acesta că, dacă domnia casei de Anjou va înlocui pe a sa în Neapole, francezii vor deveni stăpânii Italiei; acesta îl eliberă fără a-i pretinde răscumpărare şi făcu îndată alianţă cu el[1]. Cu greu ar fi procedat un principe din Nord în acest fel şi cu siguranţă nici unul având o altă moralitate decât a principilor Visconti. Încrederea în puterea argumentelor pozitive o dovedeşte, de asemenea, vizita celebră pe care Lorenzo Magnifico o făcu – în mijlocul consternării generale a florentinilor – perfidului Ferrante în Neapole (1478), care mai mult ca sigur era ispitit să-l reţină[2] ca ostatec, fiind şi

[1] Între altele, la Corio, fol. 333, cf. comportarea faţă de Sforza, fol. 329.

[2] Nic. Valori, *Vita di Lorenzo* – Paul Jovius, *Vita Leonis X*, L.I; aceasta din urmă, după izvoare certe, dar nu lipsite de retorism.

omul în stare s-o facă. Dar faptul de a face prizonier pe un principe străin şi de a-i reda libertatea după ce i s-au smuls câteva semnături şi a fost umilit, cum a făcut Carol Temerarul cu Ludovic al XI-lea la Peronne (1468), era în ochii italienilor o pură nebunie[1]. Astfel încât, Lorenzo, ori nu s-ar mai fi întors deloc, ori ar fi fost aşteptat acoperit de glorie. Italienii din această epocă, mai cu seamă trimişii veneţieni, au desfăşurat o artă a persuasiunii politice, de care popoarele de cealaltă parte a Alpilor au luat cunoştinţă doar prin exemplul lor şi care nu trebuie judecată după discursurile oficiale, care sunt doar producţii ale retoricii scolastice umaniste. Grosolăniile şi naivităţile nu lipseau, nici ele, din relaţiile diplomatice[2], cu toate exigenţele unei etichete minuţioase. Aproape înduioşător ne apare un spirit ca al lui Macchiavelli în ale sale *Legazioni*. Insuficient instruit, având o indemnizaţie mai mult decât modestă, tratat ca un agent subaltern, nu-şi pierde niciodată spiritul său de observaţie, pe cât de independent, pe atât de profund, nici pofta lui de a raporta faptele într-un mod intuitiv. Italia secolului al XV-lea este şi va rămâne ţara „instrucţiunilor" şi a „rapoartelor" politice, prin excelenţă. Fără îndoială, au fost şi în alte state negocieri diplomatice conduse perfect, dar numai aici se găsesc de timpuriu numeroase monumente ale măiestriei în

(Vezi de asemeni Conti I, 89: *Laurentius enim, sive prins fide a rege data, sive in necessaria consilium periculosum secutus, quod plerumque fides habita fidem obligat.* Mai departe Landucci, p. 33 urm. – *n. Kröner.)*

[1] Dacă în această împrejurare şi în sute de alte cazuri, Comines observă şi judecă tot atât de obiectiv ca oricare italian, trebuie, desigur, să ţinem cont de relaţiile lui cu italienii, în special cu Angelo Catto.

[2] Vezi, de pildă, Malipiero, loc. cit., pp. 216, 221, 236, 237, 478 etc.

tratate şi scrieri politice. Depeşa scrisă de mâna lui Pontano şi adresată cabinetului lui Alexandru al VI-lea dă o idee asupra acestui gen de scrieri politice; şi e numai una din numeroasele depeşe redactate de el. Câte documente de aceeaşi valoare, provenind din alte cabinete de la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea nu zac îngropate în arhive, ca să nu mai vorbim de cele produse mai târziu!

Despre studiul omului, ca popor şi ca individ, care merge mână în mână cu studiul relaţiilor politice şi civile la aceşti italieni vom vorbi într-un capitol special.

CAPITOLUL 9

RĂZBOIUL, CA OPERĂ DE ARTĂ

În ce chip a luat şi războiul caracterul unei opere de artă, vom arăta aici doar în câteva cuvinte. În Evul Mediu, formarea soldatului occidental era cu adevărat desăvârşită înăuntrul sistemului de apărare şi de înarmare al vremii; au existat de asemenea şi inventatori geniali în arta lucrărilor de fortificaţie şi asediu. Numai că strategia şi tactica au fost stânjenite în dezvoltarea lor prin numeroasele restricţii temporare şi materiale pe care obligaţiile războiului le comportau în practică, precum şi prin ambiţia seniorilor care – de pildă – îşi disputau întâietatea când se aflau în faţa inamicului şi care, prin impetuozitatea lor, compromiteau tocmai sfârşitul celor mai hotărâtoare bătălii, ca cele de la Crecy şi Maupertuis.

La italieni, dimpotrivă, s-a încetăţenit, de la început, sistemul mercenarilor, aşezat pe cu totul alte baze. Ei se adresează mai întâi germanilor, dar în cursul Renaşterii, în mijlocul mercenarilor străini se formară şi buni ostaşi italieni. Perfecţionarea timpurie a armelor de foc a contribuit în acelaşi timp la „democratizarea“ războiului, nu numai fiindcă şi cele mai tari burguri tremurau în faţa „bombardelor“, ci fiindcă iscusinţa câştigată pe cale burgheză, a inginerilor, a turnătorilor de tunuri şi a artileriştilor, a început să joace un rol de frunte în armată. Se constata astfel, nu fără durere, că valoarea individului – care constituia sufletul armatelor mercenare,

mici, dar excelent instruite ale Italiei – devenea mai puțin importantă în fața mașinilor de distrugere la distanță, și se găsiră condotieri care rezistară din toată puterea lor la introducerea archebuzelor, de curând inventate în Germania[1]. Astfel, Paolo Vitelli[2] puse să li se scoată ochii și să li se taie mâinile prizonierilor archebuzieri *(schioppettieri)*, deoarece lui i se părea monstruos ca *„un viteaz și nobil cavaler să fie rănit sau omorât de un infanterist mojic"*. Pe de altă parte însă, el admitea tunurile și se servea de ele. În sfârșit, noile invenții își croiră drum, fiind utilizate din răsputeri, încât italienii deveniră maeștrii întregii Europe atât în balistică, cât și în construirea fortificațiilor. Principi ca Federigo de Urbino, Alfonso de Ferrara, își însușiră cunoștințe în această specialitate, față de care cele ale unui Maximilian I-ul nu puteau să pară decât superficiale. Italia fu prima care făcu din războiul tratat ca o totalitate o știință și o artă desăvârșită; aici întâlnim pentru prima dată admirația neutră pentru conducerea corectă a războiului ca atare, o admirație firească de altfel, care se potrivea cu schimbările dese de partide la conducere și cu modul de a acționa pur pragmatic al condotierilor. În timpul războiului milano-venețian din 1451 și 1452, între Francesco Sforza și Jacoppo Piccinino, un scriitor, Porcellio, fu atașat cartierului general al acestuia din urmă, cu misiunea din partea regelui Alfonso de Neapole de a redacta o *„relazione"*[3] a faptelor militare. Acest raport e scris într-o latinească nu chiar curată dar curgătoare, în stilul bombastic al umanismului de

[1] *Pii II. Commentarii*, L. IV, p. 190 ad. a. 1459.

[2] Paul Jovius, *Elogia*, p. 184. Se amintește de Federigo de Urbino *„care s-ar fi rușinat"* să rabde în biblioteca sa o carte tipărită. Cf. Vespas. Fiorentino.

[3] *Porcelli commentaria Jac. Piccinini* la Murat XX. O continuare a descrierii războiului din 1453, *ibid.*, XXV.

atunci; scriitorul luase, în general, ca model, pe Cezar, autorul preferat al regelui Alfonso, presărând discursuri, evenimente prodigioase și așa mai departe. Și, fiindcă de o sută de ani se dezbătea în mod serios dacă Africanul sau Anibal a fost mai mare[1] – Pioccinino fu numit, de-a lungul scrierii, Scipio, iar Sforza, Anibal. Porcellio mai trebui să facă și o descriere obiectivă a armatei milaneze, sofistul fu primit de Sforza și condus de-a lungul șirurilor de ostași, pe care se simți obligat să-i elogieze, făgăduind că va transmite și posterității cele văzute de el[2]. De altfel, literatura italiană a timpului este bogată în însemnări de război și relatări de stratageme, atât pentru uzul cunoscătorilor, cât și pentru lumea cultivată, în general, în timp ce Nordul, la aceeași epocă, produce relatări, ca de pildă ale lui Diebold Schilling despre războiul Burgundiei, în care găsește lipsa de formă și fidelitatea protocolară a vechilor cronici. Cel mai ilustru diletant în materie de artă militară[3], Machiavelli, scrise atunci: *Arte della guerra*.

Dar formarea subiectivă a luptătorului individual își găsi atunci expresia cea mai înaltă în luptele festive ale „unuia contra unuia" sau a mai multor cupluri între ele, a căror uzanță fusese introdusă cu mult înaintea faimoasei lupte de la Barletta (1503)[4]. Învingătorul era sigur că va obține o

[1] Dintr-o greșită înțelegere, Porcellio numește pe Scipio „Aemilianus", deși se gândește la Africanus Major.

[2] Simonetta, *Hist. St. Sfortiae*, la Murat., XXI, col. 630.

[3] Ca atare a fost el tratat. Vezi Bandello, Partea I, Nov. 40.

[4] Compară de ex: *De obsidione Tiphernatium (Despre asediul Tifernaților)*, în vol. II din *Rer. italicar. scriptores ex codd. florent.*, col. 690. Un eveniment caracteristic din 1474 – duelul dintre mareșalul Boucicault și Galeazzo Gonzaga în 1466 la Cagnola, *Archiv. stor.*, III, p. 25. Cum onora Sixt al IV-lea duelurile gărzii sale – povestește Infessura. Urmașii lui au emis bule împotriva duelului în general. *Sept. decretal.*, V., tit. 17.

recompensă, pe care Nordul nu i-ar fi decernat-o: îl proslăveau poeţii şi umaniştii. Nu se mai vedea în desnodământul acestor lupte o sentinţă a lui Dumnezeu, ci o biruinţă a personalităţii, iar pentru spectatori, câştigarea sau pierderea unui rămăşag pasionant, pe lângă satisfacţia care i se dădea onoarei armatei sau naţiunii, ai căror campioni se măsurau.

Se înţelege că acest mod cu totul raţional de a trata problemele războiului dădea uneori loc la excese oribile, chiar fără intervenţia urii politice, de pildă atunci când se promitea drept recompensă un jaf. După devastarea de patruzeci de zile a Piacenţei (1447), pe care Sforza fu silit s-o îngăduie soldaţilor săi, oraşul rămase multă vreme pustiu, trebuind să fie repopulat cu forţa[1]. Dar aceste fapte izolate înseamnă prea puţin faţă de nenorocirile pe care Italia le-a îndurat ca victimă a invaziilor străine. Cei mai teribili dintre invadatori fură spaniolii care, fie din pricina adaosului de sânge fierbinte arab, fie din obişnuinţa spectacolelor de groază procurate de inchiziţie, au dezvăluit o latură diabolică a naturii lor. Cine cunoaşte acţiunile oribile săvârşite de ei la Prato, la Roma ş.a.m.d. cu greu va putea, mai târziu, să mai aibă vreun interes superior pentru un Ferdinand Catolicul sau Carol Quintul. Aceşti monarhi îşi cunoşteau hoardele şi totuşi le-au dezlănţuit. Vrafurile de documente ieşite din cabinetele lor, şi care, cu timpul date la iveală, vor rămâne un izvor nesecat de informaţii preţioase; dar nimeni nu va mai căuta o gândire politică fecundă în *Scripturile* unor asemenea principi.

[1] Detalii în *Archiv. Stor.* Append. tom. V.

CAPITOLUL 10

PAPALITATEA ŞI PRIMEJDIILE EI

Studiind caracterul statelor italiene în general, nu ne-am ocupat până acum decât în treacăt de papalitate şi de statul pontifical[1], care constituie o creaţie cu totul excepţională. Tocmai ceea ce face interesante aceste state, adică acumularea şi concentrarea conştientă a mijloacelor de acţiune, se poate întâlni cel mai puţin în statul pontifical, deoarece aci, puterea clericală ajută în permanenţă la acoperirea insuficienţei puterii laice şi la înlocuirea ei. Prin ce probe de foc a trebuit să treacă statul astfel constituit, în secolul al XIV-lea şi la începutul celui de-al XV-lea! Când papa fu dus prizonier în sudul Franţei, avu loc mai întâi o dezorganizare generală; dar Avignonul avea bani, trupe şi un mare om de stat şi de război – spaniolul Albornoz – care supuse din nou şi pe deplin statele pontificale. Primejdia unei dizolvări definitive deveni şi mai acută când interveni marea schismă a Apusului. În această perioadă nici papa de la Roma, nici cel de la Avignon nu mai erau destul de bogaţi pentru a putea recuceri statele pe care le pierduseră din nou; dar după restabilirea unităţii Bisericii, sub Martin al V-lea, întreprinderea reuşi. Ea

[1] Aici facem de la început o trimitere pentru întreg capitolul la *Istoria Papilor,* vol. I a lui Ranke., precum şi la *Istoria naşterii şi formării statului pontifical* a lui Sugenhein. (Ar mai fi de consultat şi Pastor, *Geschichte der Päpste,* mai ales, vol. I–III – *n. Kröner).*

izbuti chiar şi a doua oară, atunci când primejdia apăru din nou, sub Eugen al IV-lea. Dar statul papal era şi rămase încă multă vreme o adevărată anomalie printre celelalte state italiene. La Roma şi în împrejurimile oraşului, marile familii nobile: Colonna, Savelli, Orsini, Anguillara şi altele, bravau în mod deschis papalitatea. În Umbria, în Marca, în Romagna, aproape că nu mai era nici unul din acele oraşe-republici, pe care papa odinioară le recompensase atât de puţin pentru ataşamentul lor faţă de Roma. Existau însă, dimpotrivă, o grămadă de principate mari şi mici, a căror supunere şi fidelitate erau destul de problematice. Alcătuind dinastii aparte, care persistau prin propriile forţe, ele îşi urmăreau, fireşte, şi interesele particulare; în această privinţă am vorbit deja înainte despre cele mai însemnate dintre ele.

Suntem totuşi datori să aruncăm o scurtă privire şi asupra statului papal, considerat ca un întreg. Începând cu mijlocul secolului al XV-lea, statul pontifical este turburat de noi crize şi ameninţat de noi primejdii, dat fiind spiritul politicii italiene care din diferite direcţii încerca să pună stăpânire pe el şi să-l antreneze pe căile intereselor sale. Mai puţin grave erau primejdiile care veneau din afară sau de la popor, cele mai mari îşi aveau originea în caracterul însuşi al papilor.

Nu vom vorbi aci despre străinătatea de dincolo de Alpi. În cazul în care papalitatea ar fi fost ameninţată în chiar existenţa ei în Italia, nici Franţa sub Ludovic al XI-lea, nici Anglia la începutul războiului celor două roze, nici Spania care era încă pradă dezordinei, nici chiar Germania înşelată în privinţa Conciliului ei de la Basel, nu i-ar fi dat, sau n-ar fi putut să-i dea, nici cel mai mic ajutor. În Italia însăşi, exista un număr de oameni mai mult sau mai puţin cultivaţi, care priveau existenţa statului pontifical la ei în ţară cu un fel de mândrie naţională; foarte mulţi aveau anumite interese ca el să fie şi să rămână aşa cum era, iar marea mulţime credea

încă în puterea sacramentelor şi binecuvântărilor[1] papale. Ba chiar şi unii mari nelegiuiţi credeau ca acel Vitellozo Vitelli, care îl mai implora pe Alexandru al V-lea să-i acorde indulgenţa chiar şi în momentul în care fiul papei punea să-l sugrume[2]. Numai că toate aceste simpatii reunite ar fi fost neputincioase să salveze papalitatea, dacă s-ar fi aflat în faţa unor adversari hotărâţi, care ar fi ştiut să exploateze ura şi invidia de care era împresurată.

În faţa unor perspective atât de reduse ale unui sprijin extern, se dezvoltau cele mai mari primejdii înăuntrul papalităţii însăşi. Prin însuşi faptul că trăia şi acţiona în spiritul lumesc al unui principat italian, trebuia să cunoască

[1] Despre impresia făcută de binecuvântările lui Eugen IV în Florenţa, vezi Vespasiano Fiorent., I, p. 39. Despre majestatea slujbelor lui Nicolae V, vezi Infessura (Tomassini, p. 46) şi J. Manetti, *Vita Nicolai V* (Murat., III, II, p. 923). – Omagiile admise lui Pius al II-lea, vezi *Diario Ferrarese* (Murat, XXIV, col. 205) şi *Pii II Comment. passim.* în special IV, 201, 204, XI, 562. Nici ucigaşii de meserie nu se apropiau de papa. Marile slujbe erau considerate ca ceva esenţial de către iubitorul de fast Paul al II-lea (platina, loc. cit., 321) şi de către Sixt al IV-lea, care, cu toată podagra de care suferea, a ţinut de pe scaun slujba de Paşti (*Jac. Volaterran. diarum*, Murat. XX.III, col. 131). – Interesant cum poporul face deosebire între forţa magică a binecuvântării şi demnitatea celui care o dă. Când, în 1481, Sixt n-a putut da binecuvântarea de ziua Înălţării, poporul a murmurat contra lui şi l-a înjurat (ibid. col. 133).

[2] Macchiavelli, *Scritti minori,* p. 142, în cunoscutul articol despre catastrofa din Sinigaglia. Desigur, spaniolii şi francezii puneau mai mult preţ pe binecuvântările pontificale decât soldaţii italieni. Confr. la Paul Jov., *Vita Leonis.* X (L. II) scena dinaintea bătăliei de la Ravenna, când armata spaniolă, înconjurând pe legatul papal care plângea de bucurie, îi ceru iertarea păcatelor. Mai departe (*ibid.*) tot astfel francezii la Milano.

vicisitudinile unui asemenea principat, iar natura şi condiţiile particulare în care se găsea ca stat papal agravau aceste vicisitudini.

Mai întâi în ce priveşte oraşul Roma, s-a procedat din toate timpurile în aşa fel încât să se dea aparenţa că nu există temeri de vreo răzmeriţă; doar astfel s-a întors câte un papă izgonit de tumultul poporului, iar cetăţenii Romei trebuiau, în propriul lor interes, să dorească prezenţa curiei papale. Dar nu era doar Roma cea care din timp în timp practica un radicalism[1] specific antipapal, ci chiar şi în comploturile cele mai îngrijorătoare era vădită acţiunea unor mâini invizibile din afară. Aşa a fost conjuraţia lui Stefano Porcari, îndreptată tocmai împotriva acelui papă care acordase cele mai mari privilegii cetăţii Romei, adică împotriva lui Nicolae al V-lea, (1453), dar iritase în schimb populaţia, îmbogăţind pe cardinali şi transformând oraşul în fortăreaţă pontificală. Porcari plănuia răsturnarea dominaţiei papale, având puternici complici, care nu sunt numiţi[2], dar care trebuiesc căutaţi fără

[1] La acei eretici din Poli, Campagna, care credeau că un adevărat papă trebuie să aibă ca semn distinctiv sărăcia lui Cristos, nu li se poate atribui decât o apartenenţă la doctrina valdenzilor. Infessura (Eccard. II, col. 1893), Platina, p. 317 şi alţii, arată cum aceştia au fost arestaţi sub Paul al II-lea.

[2] L.B. Alberti: *De Porcaria conjuratione*, Murat, XXV, col. 309 u. Porcari vroia: *„omnem pontificiam turbam funditus extinguere“ („să ucidă în întregime toată gloata pontificală“)*. Autorul încheie: *„Video sane, stent loco res Italiae; intelligo qui sint, quibus hic perturbata esse omnia conducat...“ („Văd, desigur, unde-a ajuns Italia; înţeleg care sunt şi prin cine s-a ajuns ca aici să fie toate turburate“)*. El îi numeşte: *„extrinsecos impulsores“ („instigatori dinafară“)* şi crede că fapta criminală a lui Porcari seamănă evident cu cele ale lui Cola şi Rienzi. Un contemporan îl acuză pe Alfons din Neapole de a fi printre acei complici, lucru probabil după cum demonstrează unele documente nou descoperite.

îndoială, printre guvernele italiene. Sub acelaşi pontificat, Lorenzo Valla termina celebra sa declamaţie contra donaţiei lui Constantin, exprimând dorinţa unei grabnice secularizări a statului papal[1].

De asemenea, ceata de conspiratori catilinari cu care trebuia să lupte[2] Pius al II-lea (1459) nu-şi ascundea nicidecum scopul de a răsturna dominaţia sacerdotală în general, iar principalul conducător, Tiburzio, arunca vina asupra anumitor prezicători, care i-ar fi anunţat evenimentul pentru acel an, determinându-l astfel la acţiune. Mai multe mărimi din Roma, principele de Tarent şi condotierul Jacoppo Piccinino, erau complicii şi promotorii complotului. Şi dacă ne gândim ce pradă zăcea în palatele bogaţilor prelaţi (aceşti conspiratori îl aveau în vedere mai ales pe cardinalul de Aquileja), este surprinzător că într-un oraş în care supravegherea era aproape absentă, tentativele de acest gen n-au fost mai frecvente şi mai pline de succes. Nu degeaba prefera Pius orice altă reşedinţă în afară de Roma, iar Paul al II-lea de-abia supravieţui[3] unei spaime (1468) care-l cutremura, din pricina unui complot real sau imaginar de acelaşi fel. Papalitatea trebuia ori să sucombe o dată sub o astfel de lovitură, ori să comprime prin forţă toate aceste facţiuni ale

[1] *Ut papa tantum vicarius Christi sit et non etiam Caesaris... Tunc Papa et dicetur et erit pater sanctus, pater omnium, pater ecclesiae etc.“ („De vreme ce papa este locţiitor al lui Cristos numai şi nu şi al Cezarului... Atunci se va chema şi va fi părinte sfânt, părinte al tuturor, părinte al bisericii“).*

[2] *Pii II. Commentarii*, IV, p. 208 u. (cf. G. Voigr, *Enea Silvio* III, p. 151 *u. n. Kröner).*

[3] Platina, *Vita Pauli II* (cf. aici Pastor II, p. 310 u., unde după o cercetare amănunţită, problema conjuraţiei rămâne deschisă – *n. Kröner).*

celor „mari“ – la adăpostul cărora creşteau mereu bandele de briganzi.

Această sarcină şi-o luă teribilul Sixt al IV-lea. El fu cel dintâi care puse stăpânire, aproape în întregime, pe Roma şi pe împrejurimile ei, mai ales după urmărirea familiei Colonna. De aceea putea să procedeze cu o îndrăzneală atât de sfidătoare, atât în treburile pontificatului, cât şi în politica italiană, dispreţuind plângerile întregului Apus, care-l ameninţă cu un conciliu. Banii care-i trebuiau fură storşi printr-o simonie care deveni, deodată, neţărmurită, şi care se întindea de la numirea cardinalilor, până la cele mai neînsemnate haruri şi încuviinţări[1]. Sixt însuşi nu obţinuse demnitatea lui papală fără dare de mită.

O venalitate atât de generală putea să coste, cu vremea, Sfântul Scaun; dar relele care puteau să rezulte erau ascunse în noaptea viitorului. Altfel stăteau lucrurile cu nepotismul, care era cât pe aci să dea peste cap pontificatul însăşi. Dintre toţi nepoţii, Pietro Riario fu cel care se bucură, la început, pe lângă Sixt de cea mai mare şi aproape de o exclusivă favoare; un om care în scurtă vreme acapară imaginaţia[2] întregii Italii, fie prin luxul nemaipomenit, fi prin zvonurile ce se răspândeau cu privire la impietatea sa şi la planurile sale politice. În 1473 se înţelege cu ducele Galeazzo Maria Visconti al Milanului, ca acesta să devină rege al Lombardiei şi apoi să-l sprijine pe nepotul pontifical cu bani şi trupe,

---

[1] *Battista Mantovano, De calamitatibus temporum, L. III. Arabul vinde tămâie, tyrianul purpura, indianul fildeş: „venalia nobis templa, sacerdotis, altaria, scara, coronae, Ignes thura, preces, coelum est venale deusque“ („la noi sunt de vânzare templele, preoţii, altarele, cele sfinte, coroanele, torţele, tămâia, cerul este de vânzare şi Dumnezeu“).*

[2] A se vedea, de ex. *Annales Placentini,* Murat, XX, col. 943.

pentru ca la întoarcerea sa în Roma, să se instaleze în scaunul papal. Se pare că Sixtus urma să-i cedeze locul de bună voie[1]. Acest proiect care, de bună seamă, ar fi dus la secularizarea statului pontifical, în urma instaurării eredităţii scaunului papal, eşuă în urma morţii neaşteptate a lui Pietro (1474). Al doilea nepot, Girolamo Riario, rămăsese laic şi, astfel, nu se atinse de pontificat; dar, începând cu el, nepoţii papali făcură să crească agitaţia care domnea în Italia, prin străduinţele lor de a-şi întemeia fiecare câte un mare principat. Mai de mult se întâmplase ca papii să uzeze de suzeranitatea lor asupra regatului Neapole în favoarea rudelor lor[2]; dar de la Calixt al III-lea, care încercase şi el, şi eşuase, în această tentativă, papii nu se mai puteau gândi cu uşurinţă la aşa ceva; iar Girolamo Riario, după o zadarnică stratagemă de a cuceri Florenţa (nutrind cine ştie ce alte planuri), trebui să se mulţumească cu închegarea unui principat, chiar pe teritoriul statului papal. Acest fapt se putea justifica astfel: Romagna, cu principii şi tiranii oraşelor ei, ameninţa să se sustragă în întregime autorităţii Vaticanului, sau să devină în scurt timp prada ducilor Sforza şi a veneţienilor, dacă Roma nu intervenea în acest fel. Dar cine putea garanta, în acele timpuri şi în atari împrejurări, că nepoţii, deveniţi suverani, şi succesorii lor, vor rămâne

---

[1] Corio, *Storia di Milano,* fol. 416–420. Pietro ajutase deja la dirijarea alegerii lui Sixt, vezi Infessura, ed. Tommasini, p. 72. – După Macchiavelli, *Store fior.,* L. VII, veneţienii ar fi otrăvit pe cardinal. De fapt aveau destule motive pentru a săvârşi această acţiune. (Presupunerea lui Macchiavelli e foarte improbabilă. Astfel şi înţelegerea dintre Pietro şi Ducele de Milano, raportată mai sus, se întemeiază pe un zvon – *n. Kröner).*

[2] Deja Honoriu al II-lea vroia, după moartea lui Wilhelm I-ul, în 1127, să anexeze Apulia, ca *„redată Sfântului Petru“.*

supuşi papilor, de care, de acuma nu le mai păsa? Chiar papa, care se afla încă în viaţă, nu era întotdeauna sigur de fiul sau de nepotul său, ispita fiind îndeajuns de mare de a izgoni pe nepotul înaintaşului şi de a-l înlocui prin propriul său nepot. Repercusiunile acestei situaţii asupra papalităţii însăşi puteau să dea de gândit; toate mijloacele de constrângere, chiar şi cele spirituale fură întrebuinţate fără ruşine, pentru a atinge un scop cum nu se poate mai echivoc, căruia toate ţelurile celelalte ale Scaunului papal trebuiau să-i fie subordonate, iar când scopul izbutea să fie atins – în mijlocul celor mai violente zguduiri şi a unei uri generale – se vedea că se crease o dinastie, care avea cel mai mare interes în prăbuşirea papalităţii.

După ce muri Sixt al IV-lea, Girolamo nu se mai putu susţine decât cu cele mai mari sforţări şi numai prin protecţia familiei Sforza (căreia-i aparţinea soţia sa) în principatul (De Forli şi de Imola) dobândit prin şiretlicuri. În conclavul următor care se întruni în 1484 – când fu ales ca papă Inocenţiu al VIII-lea – se văzu petrecându-se un fenomen care semăna aproape cu o nouă garanţie exterioară a papalităţii: doi cardinali, care erau prinţi ai unor case domnitoare, îşi vândură sprijinul în modul cel mai scandalos, pe bani şi demnităţi. Aceştia erau Giovanni d'Aragona, fiul regelui Ferrante, şi Ascanio Sforza, fratele lui Moro[1]. Astfel, cel puţin, casele domnitoare din Milano şi Neapole, prin participarea la pradă erau interesate în menţinerea papalităţii. În timpul întrunirii conclavului următor, când toţi cardinalii se vândură, cu excepţia

[1] Fabrioni, *Laurentius Magn.*, Adnot. 130, p. 256 u. Un informator raportează despre aceşti doi: *„hanno in ogni elezione a mettere sacco questa corte, e sono i maggior ribaldi del mondo"* (*„la fiecare alegere ei jefuiesc această curte şi sunt cei mai mari tâlhari din lume"*).

a cinci dintre ei, Ascanio se lăsă pentru a doua oară mituit cu sume enorme, rezervându-şi, pe deasupra, speranţa[1] ca la viitorul conclav să fie ales el însuşi papă.

Lorenzo Magnificul dorea şi el să nu iasă casa de Medici cu mâna goală din această afacere. Îşi căsători fiica, Maddalena, cu fiul noului papă, Franceschetto Cibo, aşteptând nu numai tot soiul de favoruri duhovniceşti pentru fiul său, cardinalul Giovanni (viitorul Leon X), dar şi o rapidă înălţare a ginerelui său la cele mai înalte demnităţi[2]. Numai că, în ce priveşte ultimul punct, cerea imposibilul. La Inocenţiu al VIII-lea nu putea fi vorba de nepotismul arogant, generator de state, deoarece fiul său Franceschetto era un biet om, lipsit de orice valoare, preocupat, ca şi tatăl său, papa, de savurarea puterii, în sensul cel mai josnic, şi anume prin strângerea unor uriaşe sume de bani[3]. Felul în care tatăl şi fiul îşi făceau afacerile ar fi putut duce cu vremea la cea mai cumplită catastrofă, la disoluţia statului însuşi.

Dacă Sixt îşi procurase bani vânzând toate harurile şi toate demnităţile, Inocenţiu şi fiul său întemeiară o adevărată bancă de haruri temporale, unde se putea obţine iertare pentru crime şi lovituri mortale prin taxe foarte ridicate. Astfel, pentru fiecare ispăşire reveneau 150 ducaţi tezaurului pontifical, restul vărsându-i-se lui Franceschetto. La Roma mişunau în ultimii ani ai acestui pontificat asasinii protejaţi sau neprotejaţi; facţiunile pe care Sixt începuse să le supună,

[1] Corio, fol. 450.

[2] O foarte semnificativă scrisoare de somaţie a lui Lorenzo, în Fabrioni, *Laurentius Magn.*, Adnot. 217 şi un extras în Ranke, *Päpste*, I, p. 45.

[3] Poate şi unele feude napolitane, fapt pentru care Inocenţiu provocă din nou pe Angevini împotriva regelui Ferrante, care se lăsa greu în această privinţă.

ridicară pretutindeni capul, fiind din nou în floare; papa, în Vaticanul său bine păzit, se mărginea să arunce ici şi colo câte-o cursă, în care să cadă criminali în stare să plătească oricât de mult. Pentru fiul său, Franceschetto, se punea însă o gravă problemă: în ce chip ar putea s-o şteargă, ducând cu el cât mai mulţi bani, în cazul când papa ar muri. El se dădu însă de gol, într-o zi, cu prilejul răspândirii unui zvon fals (1490); voind să ia cu el toţi banii, adică întreg tezaurul Bisericii şi fiind împiedicat de anturajul papei, se gândi să-l ia cu sine, cel puţin, pe nefericitul prinţ turc Djem – un capital viu, pe care ar fi putut să-l negocieze la un preţ ridicat, predându-l, bunăoară, lui Ferrante din Neapole [1].

E greu să se calculeze eventualităţile politice care ar fi putut să se producă într-un trecut atât de îndepărtat; dar, incontestabil, se pune întrebarea, dacă Roma ar mai fi putut suporta încă două sau trei asemenea pontificate. Chiar în faţa unei Europe evlavioase, era lipsit de înţelepciune să laşi lucrurile să meargă atât de departe, încât, nu numai călătorii şi pelerinii, dar o întreagă delegaţie a împăratului roman Maximilian să fie despuiată până la cămaşă, în apropiere de Roma, iar unii trimişi să fie nevoiţi să se întoarcă din drum fără a mai intra în oraş.

O astfel de stare de lucruri nu se împăca, desigur, cu acea sete de putere care zvâcnea atât de viu în prea înzestratul Alexandru al VI-lea Borgia (1492–1503); astfel, p-imul lucru pe care îl săvârşi pontificele fu restabilirea siguranţei publice şi a plăţii exacte şi prompte a soldelor.

Riguros vorbind, s-ar putea trece sub tăcere acest pontificat, într-o carte ca aceasta, care tratează formele de cultură italiană, căci familia Borgia era tot atât de puţin

---

[1] Vezi în special *Infessura,* ed. Tommasini, p. 260.

italiană ca şi casa domnitoare din Neapole[1]. Alexandru vorbea, chiar şi în public, cu fiul său Cezar, în limba spaniolă; la recepţia ce i s-a făcut – la Ferrara, Lucreţia purta un costum spaniol, fiind salutată cu cântece de bufoni spanioli; servitorii de încredere ai casei erau spanioli; la fel soldaţii, de proastă faimă, pe care îi conduse Cezar în războiul din 1500 şi chiar călăul său, Don Micheletto, şi amestecătorul său de otrăvuri, Sebastian Pinzon din Cremona[2] par a fi fost spanioli. Între alte isprăvi cunoscute, Cezar ucise odată, într-o curte închisă ca o arenă, şase tauri sălbatici, după regulile artei binecunoscute spaniolilor. Doar în ce priveşte corupţia, pe care această familie a dus-o la apogeu, ea a găsit-o, ce e drept, destul de dezvoltată la venirea ei la Roma.

Despre ce au fost aceşti Borgia şi despre ce au făcut ei s-a povestit atât de des şi atât de mult! Scopul lor imediat, pe care de altfel l-au şi atins, a fost totala supunere a statelor pontificate prin izgonirea sau nimicirea tuturor[3] micilor suverani, care erau, în general, vasali mai mult sau mai puţin nesupuşi ai Vaticanului, şi prin zdrobirea celor două mari facţiuni din Roma, a familiei Orsini, pretinsă guelfă, şi a familiei Colonna, pretinsă ghibelină. Dar mijloacele întrebuinţate au fost atât de fioroase, încât consecinţele erau cât pe

---

[1] Trebuie să atragem atenţia asupra faptului că familia Borgia se lăuda cu originea romană, că Cesare a studiat la universităţile italiene, că Alexandru al VI-lea şi Lucrezia cereau cu mult zel literatură şi cultură italiană *(Adaos Geiger).*

[2] Pinzon era „probabil din Cremona“; cf. *Dispacci di Ant. Giustiniani,* I, p. 60 şi II, p. 309. Micheletto era spaniol; Villari Machiavelli, I, p. 309 A 1 *(n. Kröner).*

[3] Cu excepţia casei Bentivogli din Bologna şi a celei de Este din Ferrara. Cea din urmă fu silită la încuscrire; Lucreţia Borgia se mărită cu principele Alfonso.

aci să fie fatale pentru Sfântul Scaun, dacă un incident neprevăzut (otrăvirea simultană a tatălui şi fiului) n-ar fi schimbat brusc faţa lucrurilor. Cât priveşte indignarea morală a Occidentului, Alexandru nici n-o luă în seamă; răspândi în preajma lui teroare şi impuse tuturor ascultare; principii străini se lăsară câştigaţi, iar Ludovic al XII-lea îl sprijini chiar din toate puterile. Populaţiile, însă, îşi dădeau prea puţin seama de ceea ce se petrecea în Italia centrală. În această privinţă, singurul moment cu adevărat critic fu acela când Carol al VIII-lea se află în apropiere, dar şi acel moment trecu neaşteptat de uşor şi chiar atunci, n-ar fi fost periclitată papalitatea în sine[1], fiind vorba doar de înlăturarea şi înlocuirea lui Alexandru printr-un alt papă mai bun. Marea şi permanenta primejdie, care creştea zi de zi ameninţând pontificatul, era Alexandru însuşi şi mai cu seamă fiul său, Cezar Borgia.

La tată, setea de putere şi de avuţii, ca şi dorinţa de plăceri erau împletite cu o natură puternică şi strălucitoare. Toate voluptăţile pe care le putea oferi exercitarea puterii şi traiul bun, le-a gustat din plin chiar din prima zi a înscăunării sale. În alegerea mijloacelor necesare atingerii scopurilor, el nu avea nici un scrupul; s-a ştiut de la început că sacrificiile făcute pentru alegerea lui ca papă vor fi răscumpărate din

[1] După Corio (fol. 479), Carol al VIII-lea se gândea la un conciliu, la demiterea papei, ba chiar la transferarea lui în Franţa, şi anume de abia la întoarcerea lui de la Neapole. După Benedictinus: *Carolus VIII* (in Eccard, *Scriptores*, II, vol. 1584), Carol, care se afla atunci în Neapole, văzând că papa şi cardinalii refuzau a recunoaşte noua sa coroană, ar fi putut ajunge la gândul *„de Italiae imperio deque pontificis statu mutando“ – („de a schimba orânduirea în Italia şi în statul papal“)* – dar se răzgândi, mulţumindu-se cu umilirea personală a lui Alexandru. Papa îi scăpă totuşi.

plin[1] şi că simonia cumpărării scaunului va fi cu mult întrecută de aceea a vânzării de oficii şi demnităţi. Se adăugă la aceasta faptul că, datorită funcţiei de vicecancelar şi a altor funcţii anterioare, Alexandru cunoştea mai bine izvoarele veniturilor posibile, pricepându-se a le exploata cu mai mult talent de om de afaceri decât oricare alt membru al curiei papale. Încă în 1494 se întâmplă că un carmelit, Adamo de Genova, care predicase la Roma împotriva simoniei, fu găsit în patul său sângerând din douăzeci de răni.

Alexandru n-a numit nici un cardinal, fără a fi primit, în prealabil, sume considerabile.

Când însă, cu timpul, papa căzu sub dominaţia fiului său, mijloacele de forţă luară un caracter atât de satanic încât, în mod necesar, influenţară asupra scopurilor. Ceea ce se petrecu în lupta contra mai marilor din Roma şi a dinastiilor romagnole întrecu în perfidie şi cruzime chiar şi măsura cu care aragonezii din Neapole obişnuiseră deja lumea, şi chiar talentul prefăcătoriei era mult mai mare. Te înfiori văzând felul în care Cezar îl izolează pe tatăl său, pentru a-şi asasina fratele, cumnatul, precum şi alte rude şi curteni, îndată ce favoarea acordată lor de către papă, sau situaţia pe care o aveau, îl stânjeneau. Alexandru trebui să-şi dea[2] consimţă-

[1] Cario, fol. 450 – Malipiero, *Ann Veneti, Archiv. stor,* VII, I, p. 318. Rapacitatea de care era cuprinsă întreaga familie o arată Malipiero, loc. cit., p. 565. Un nepot căruia i se face o frumoasă primire la Veneţia ca legat papal strânge o uriaşă sumă de bani, vânzând dispense; la plecare, servitorii săi fură tot ce le cade în mână, chiar şi o bucată de brocart de aur de pe altarul unei biserici din Murano.

[2] Aceasta la Panvinio *(Contin. Platinae,* p. 339): *„insidiis Caesaris fratris interfectus... connivente... ad scelus patre“ („Prin înşelăciunea lui Cezar, fratele său fu ucis, tatăl închizând ochii la crimă“).* Aceasta este, desigur, o declaraţie autentică, în faţa căreia

mântul la uciderea celui mai drag fiu al său, Duca di Gandia, deoarece el însuşi tremura în fiece clipă în faţa lui Cezar.

Care erau planurile secrete ale acestuia din urmă? Chiar şi în ultimele luni ale dominaţiei sale, după ce ucisese pe condotieri la Sinigaglia şi devenise stăpânul de fapt al statului pontifical (1503), cei din apropierea lui se exprimau cu modestie: se spunea că ducele voieşte doar să reprime facţiunile şi pe tirani, totul numai în folosul Bisericii; că pentru sine, el îşi rezervă cel mult Romagna şi că putea fi sigur de recunoştinţa tuturor papilor ce vor urma, deoarece el îi debarasase de Orsini şi de Colonna[1]. Dar nimeni nu credea ca acestea să fie gândurile sale cele mai intime. Însuşi papa Alexandru merse mai departe, când, într-o zi, întreţinându-se cu ambasadorul veneţian, recomandase pe fiul său protecţiei Veneţiei; *„voi avea grijă* – spuse el – *ca mai târziu, tronul pontifical să revină fiului meu sau republicii dv."*[2] Cezar, se

---

expunerile lui Malipiero şi Matarazzo (unde vina este aruncată asupra lui Giovanni Sforza) rămân în urmă. Turburarea adâncă prin care trece Alexandru dovedeşte complicitatea lui. Despre pescuirea cadavrului din Tibru, Sannazaro spune:

„Piscatoream hominum ne te non, Sexte, putemus,
Piscaris natum retibus, ecce, tuum."
(„Să nu te credem, Sexte, pescuitor de oameni
Deşi iată, pescuieşti în plasă pe propriul tău copil".)

Sexte, însemnând al şaselea, se referă la Alexandru al VI-lea – *(n. tr.)*

(După cercetările mai noi, încuviinţarea crimei din partea papei e mai mult decât îndoielnică – *n. Kröner.)*

[1] Machiavelli, *Opere*, ed. Milan, vol. V, pp. 387, 393, 395, în *„Legazione al duca Valentino"*

[2] Tommaso Gar, *Relazioni della corte di Roma*, I, p. 12, în Rel. lui P. Capello. Textual: *„Papa respectă Veneţia mai mult decât oricare alt potentat al lumii... e peró desidera, che ella (Signoria di*

înţelege, adăugă că va purta tiara papală doar cel care va fi preferatul Veneţiei şi că în această privinţă cardinalii veneţieni vor trebui să fie solidari. Se prea poate să fi făcut, astfel, aluzie la el însuşi; în orice caz, aluzia tatălui dovedeşte îndeajuns intenţia fiului de a se urca pe tronul papal. Pe de altă parte, Lucrezia Borgia ne informează indirect în această privinţă că anumite pasagii din poeziile lui Ercole Strozza ar putea fi ecoul unor păreri pe care ea, în calitatea ei de ducesă de Ferrara, şi le-ar fi putut permite. Mai întâi, şi aici e vorba[1] de perspectivele lui Cezar la tronul pontifical; în sfârşit, se găsesc uneori acolo şi aluzii la speranţa pe care Cezar o nutrea, de a deveni într-o zi stăpânul Italiei întregi[2], iar la sfârşit se dă a înţelege că, în calitate de principe lumesc, năzuia spre cele mai mari situaţii şi, pentru a le putea înfăptui, lepădase pălăria de cardinal[3]. De fapt, nu încape nici o îndoială că Cezar, fie că era ales sau nu papă după

Venezia) protegga il figliolo e dice voler fare tale ordine, che il papato o sia suo ovvero della Signoria nostra". („...şi doreşte ca ea – Signoria Veneţiei – să-i protejeze fiul şi va aranja lucrurile în aşa fel, încât pontificatul să-i revină ori lui, ori Signoriei noastre...") Acel *„suo"* nu se poate referi decât la Cezar. Pronumele posesiv se pune deseori în locul celui personal.

[1] *Strozzi poetae*, p. 19, în *Venatio* a lui Ercole Strozza: *„...cui triplicem fata invidere coronam" („...a invidia soarta cuiva cu o coroană triplă.")*. Apoi în elegia compusă la moartea lui Cezar, p. 31 u.: *„speraretque olim solii decora alta paterni"* – *(„şi ar fi sperat odinioară podoabe ale tatălui")*.

[2] *Ibid.:* Iupiter a promis cândva: *„Affore Alexandri sobolem, quae poneret olim Italiae leges, atque aurea saecla referret..." („Să invoce neamul lui Alexandru care odinioară stabilise legile Italiei şi vor istorisi secolele de aur...")*.

[3] *Ibid: „sacrumque decus majora parantem deposuisse" („A părăsit o onoare sfântă care-i pregătea altele mai mari")*.

moartea lui Alexandru, înţelegea să rămână cu orice preţ stăpânul statului pontifical şi că, după toate cele săvârşite, i-ar fi fost imposibil să se menţină multă vreme ca papă. El, mai mult ca oricare, ar fi secularizat[1] statul papal şi ar fi trebuit s-o facă, spre a putea stăpâni mai departe. Dacă nu ne înşelăm, acesta poate fi motivul principal al simpatiei ascunse, cu care Machiavelli tratează pe acest ilustru scelerat; numai de la Cezar şi de la nimeni altul, putea să spere că „fierul va fi tras din rană" – adică papalitatea, izvorul tuturor intervenţiilor şi cauza îmbucătăţirii Italiei, va fi distrusă. Intriganţii care-şi închipuiau că ghicesc intenţiile lui Cezar, ispitindu-l cu regatul Toscanei, fură respinşi de acesta, se pare, cu dispreţ[2].

Totuşi, concluziile logice trase din premizele sale sunt, poate, false – nu din cauza unei deosebite genialităţi demonice care, în definitiv, nu era mai naturală la el decât, de pildă, la ducele de Friedland – ci fiindcă mijloacele pe care le întrebuinţa erau incompatibile cu o perfectă consecvenţă în conduită. Poate că papalitatea ar fi găsit o şansă de salvare chiar în excesul ticăloşiei sale, chiar *fără* de acel hazard care puse capăt domniei lui.

Chiar admiţând că distrugerea tuturor micilor suverani care mişunau în statul pontifical i-ar fi adus numai simpatie, chiar admiţând că armata care l-a urmat, în 1503, călăuzită de

[1] După cum se ştie, el era căsătorit cu o principesă franceză din casa Albret, de la care avea o fiică; în vreun fel oarecare, ar fi încercat să întemeieze o dinastie. Nu se ştie dacă a făcut demersuri pentru a recăpăta pălăria de cardinal, deşi el (după Machiavelli, loc. cit., p. 285) trebuia să se aştepte la o moarte timpurie a tatălui său.

[2] Machiavelli, loc. cit., p. 344. Existau planuri în ce priveşte Siena şi eventual întreaga Toscana, dar încă nu destul de coapte pentru a le traduce în fapt. Era nevoie de asentimentul Franţei.

steaua lui – armată compusă din cei mai buni soldaţi şi ofiţeri ai Italiei, cu Leonardo da Vinci ca inginer şef – dovedea că Cezar avea şanse de viitor, nu este totuşi mai puţin adevărat că sunt în existenţa lui destule elemente iraţionale, care derutează judecata noastră, cum au derutat-o şi pe cea a contemporanilor săi. Un asemenea element ar fi, îndeosebi, felul în care devastează şi maltratează statul cucerit[1], pe care tot el vrea apoi să-l păstreze şi să-l guverneze. Apoi, să ne gândim la starea Romei şi a Curiei papale în ultimii ani ai pontificatului. Fie că tatăl şi fiul proiectaseră[2] o listă de proscriere în toată regula, fie că planurile de asasinare fuseseră concepute de fiecare în parte, rezultă din istoria familiei Borgia că ei aveau o îndemânare extraordinară în a face să dispară toţi cei ce le stăteau oarecum în cale sau cei a căror moştenire li se părea demnă de a fi dorită. Capitalurile şi valorile imobiliare îi tentau prea puţin; papa socotea că stingerea rentelor viagere, pe care tezaurul pontifical le plătea anumitor demnitari ai bisericii, ca şi veniturile oficiilor lor în timpul vacanţei, precum şi preţul de cumpărare plătit de noii titulari aduceau un profit mult mai însemnat. Ambasadorul Veneţiei, Paolo Capello[3], raportează, în 1500, următoarele: *„În fiecare noapte se găsesc la Roma patru sau cinci persoane ucise şi anume: episcopi, prelaţi şi alte persoane, astfel încât toţi locuitorii Romei tremură de frica de a fi omorâţi de duce (Cesare)"*. În timpul nopţii, el

[1] Machiavelli, loc. cit., pp. 326, 351, 414. Matarazzo, *Cronaca di Perugia, Archiv stor.*, XVI, p. 157 şi 221: *„El voia ca soldaţii săi să locuiască după bunul lor plac, astfel ca în timp de pace să câştige şi mai bine decât în război"*.

[2] Astfel Pierio Valeriano, *De infelicitate literat.*, vorbind de Giovanni Regio (ed. Menchen, p. 282 – *n. Kröner)*.

[3] Tommasco Gar., loc. cit., p. 11.

însuşi parcurgea, împreună cu gărzile sale, oraşul[1] înspăimântat şi totul dovedeşte că nu o făcea pentru că n-ar fi voit ca împăratul Tiberiu să-şi arate în plină zi faţa devenită oribilă, ci pentru că avea nevoie să-şi astâmpere pofta nebună de omor, poate chiar asupra necunoscuţilor. Încă în anul 1499, disperarea generală devenise atât de mare, încât poporul atacă şi masacră un mare număr de gardişti pontificali[2]. Cei care nu cădeau de pumnalul lui Borgia, piereau de otrava lui. În cazurile în care discreţia părea necesară, se întrebuinţa acel praf[3], alb ca zăpada, plăcut la gust, care nu ucide pe loc, ci acţionează lent, putând fi amestecat, fără a schimba înfăţişarea, mirosul sau gustul mâncării, cât şi al oricărui fel de băutură. Prinţul Djem îl sorbise într-o băutură dulce înainte de a fi predat de Alexandru lui Carol al VIII-lea (1495), iar la sfârşitul carierei lor, se otrăviră, tată şi fiu, gustând, din greşeală, din vinul pregătit unui cardinal bogat[4]. Istoricul oficial al papalităţii, Onufrio Panvinio[5], citează trei

[1] Paulus Jovius, *Elogia*, p. 202, Caesar Borgia. – *Commentarii urbani* a lui Raph. Volaterranus, cartea XXII cuprinde un portret al lui Alexandru trasat de o mână foarte prudentă, deşi scrierea apare în timpul lui Iuliu al II-lea. În ea se spune: *„Roma... nobilis jam carnificina facta erat."* (*„Roma..., odinioară nobilă, devenise un loc de carnagiu"*).

[2] Diario Ferrarese, în Murat., XXIV, col. 362.

[3] Paul. Jovius, *Histor.*, II, fol. 47

[4] Nici această părere a lui Burckhardt nu se mai poate susţine. Vezi Pastor, p. 495 urm. *(n. Kröner)*.

[5] Panvinius, *Epitome pontificum*, p. 359 *(Rezumate, extrase pontificale)*. Despre tentativa de otrăvire împotriva viitorului Iuliu II, vezi p. 363. După Sismondi, XIII, 246, bătrânul Lopez, cardinal de Capua, confidentul de multă vreme al tuturor secretelor lui Alexandru, muri în acelaşi fel; după Sanudo (în Ranke, *Päpste*, I, p. 52, notă) de asemenea şi cardinalul din Verona.

cardinali (Orsini, Ferrari şi Michiel) pe care Alexandru i-a otrăvit şi mai indică un al patrulea (Giovanni Borgia) pe care Cezar îl lua pe socoteala lui, dar, probabil, în vremea aceea, rareori mureau la Roma prelaţi bogaţi fără să se nască o asemenea bănuială. Până şi unii savanţi, retraşi în tihnă, în vreun orăşel de provincie, erau seceraţi de nemiloasa otravă. Traiul în preajma papei începu să nu mai fie atât de sigur; trăsnete şi furtuni care răsturnau ziduri şi devastau încăperi îl urmăriseră şi îl înspăimântaseră încă mai demult. Când, în 1500, se repetară astfel de fenomene[1], ele fură socotite *„cosa diabolica"*.

Se pare că zvonurile despre această stare de lucruri se răspândiră până departe, printre popoare, cu ocazia jubileului de la 1500 care a atras multă lume[2]. Ruşinosul trafic cu vânzarea de indulgenţe contribui şi el la îndreptarea privirilor spre Roma[3]. În afară de pelerinii care se întorceau în ţările lor, veneau cu ei şi penitenţi albi din Italia mergând spre Nord, între care şi fugari camuflaţi din statul papal, care, probabil, n-au tăcut din gură. Dar cine poate calcula gradul până la care indignarea Occidentului ar fi trebuit să se ridice înainte ca Alexandru să fie confruntat cu un pericol nemijlocit? *„El ar fi trimis pe cealaltă lume,* – spune Panvinio, altundeva[4], *şi restul de prelaţi şi cardinali bogaţi, pentru a-i moşteni, dacă moartea nu l-ar fi răpit din mijlocul marilor proiecte de viitor pentru fiul său"*. Şi ce-ar fi făcut Cezar, dacă în momentul morţii tatălui său, n-ar fi căzut şi el însuşi bolnav

[1] Prato, *Archiv. Stor.*, III, p. 254.

[2] Şi straşnic exploatat de papa. Vezi *Chron. Venetum*, în Murat, XXIV, col. 133.

[3] Anshelm, *Berner Chronik*, III, pp. 146–156. – Trithem. *Annales Hirsaug.*, Tom. II, pp. 579, 584, 586.

[4] Panvin., *Contin. Platinae*, p. 431.

de moarte? Ce conclav ar fi fost acel colegiu al cardinalilor care, epurat – atât cât trebuia – prin otravă, ar fi ridicat pe tronul pontifical pe Cezar Borgia, înarmat cu toate mijloacele sale şi neavând a se teme de prezenţa vreunei armate franceze? Imaginaţia se pierde într-un abis, îndată ce urmăreşti astfel de ipoteze.

În locul acestui conclav, urmă conclavul care îl alese pe Pius al III-lea (1503), mort la scurtă vreme, apoi acela al lui Iuliu al II-lea – sub influenţa unei reacţiuni generale.

Oricare ar fi fost moravurile şi viaţa particulară a lui Iuliu al II-lea, el este, în puncte esenţiale, salvatorul papalităţii. Considerând mersul lucrurilor din timpul papilor care se succedaseră după unchiul său Sixt al IV-lea, el căpătase o adâncă cunoaştere a adevăratelor baze şi adevăratelor condiţii ale autorităţii pontificale şi de aceea el îşi organiză domnia după principiile pe care i le furnizase istoria timpurilor din urmă, consacrându-şi în acest sens întreaga energie şi pasiune a sufletului său de nezdruncinat. Fără simonie, într-o aclamaţie generală, el urcă treptele scaunului lui Petru, făcând să înceteze dintr-odată traficul marilor demnităţi eclesiastice. Iuliu avea protejaţi printre care unii nu erau întotdeauna demni de favoarea sa, dar, printr-un noroc deosebit, el nu cunoscu plaga nepotismului: fratele său Giovanni della Rovere, era soţul moştenitoarei de Urbino, sora ultimului Montefeltro, Guidobaldo, iar din această căsnicie se născuse în 1491 un fiu, Francesco Maria della Rovere, care era, în acelaşi timp, moştenitorul legitim al ducatului de Urbino şi nepot papal. Toate cuceririle lui Iuliu al II-lea, câştigate fie pe cale diplomatică, fie prin războaie, au fost lăsate, cu înaltă mândrie Bisericii, iar nu familiei sale; de asemenea, la moartea sa, lăsă statele bisericeşti pe care le găsise în plină disoluţie, pe deplin consolidate şi mărite prin Parma şi Piacenţa. Dacă ar fi stat în puterea lui, ar fi încorporat şi Ferrara în domeniul pontifical. Cei 700.000 de ducaţi pe care îi păstra în castelul Sant-Angelo, trebuiau predaţi de castelan numai viitorului papă. El moşteni fără scrupul[1] succesiunea tuturor cardinalilor şi altor eclesiastici morţi în Roma sub pontificatul său, dar nu ucise pe nimeni, nici prin fier, nici prin otravă. Merse el însuşi în războaie pe câmpul de luptă, fiind un lucru inevitabil pentru el, şi care-i folosi mult în Italia, într-o vreme când fiecare trebuia să fie ori ciocan, ori nicovală, şi când personalitatea acţiona cu mai multă eficacitate decât orice drept dobândit.

Dar dacă el, cu toată deviza sa proclamată sus şi tare: *„afară cu barbarii!“* a contribuit mai mult decât oricare la întărirea dominaţiei spaniolilor în Italia, această stare de lucruri putea să-i fie indiferentă papalităţii sau să-i pară chiar relativ avantajoasă. Oare nu avusese Biserica, până atunci, tot dreptul să se aştepte[2] la un respect continuu din partea coroanei spaniole, mult mai degrabă decât din partea principilor italieni, care – poate – nu nutreau pentru ea decât gânduri rele? Dar oricum ar fi, acest om înzestrat cu o puternică originalitate, care nu era în stare nici să-şi stăpânească mânia, nici să-şi ascundă simpatia, făcea impresia – foarte potrivită pentru situaţia lui – a unui *„Pontefice terribile“*. El putu chiar să rişte, având o conştiinţă – relativ – curată, convocarea unui conciliu la Roma, reducând astfel la tăcere toată opoziţia europeană care pretindea un conciliu în gura

[1] De aci splendoarea mormintelor prelaţilor construite încă în cursul vieţii, prin ale căror podoabe costisitoare aceştia sustrăgeau papilor măcar o parte din pradă.

[2] Rămâne foarte îndoielnic, cu toată afirmaţia lui Giovio *(Vita Alfonsi Ducis)*, că Iuliu ar fi nădăjduit într-adevăr că va putea determina pe Ferdinand Catolicul să readucă pe tronul Neapolului ramura colaterală a casei de Aragon care fusese izgonită.

mare. Un astfel de suveran avea nevoie de un simbol exterior grandios al domniei sale; Iuliu îl găsi în reconstruirea basilicii Sfântul Petru; ridicarea acestui edificiu, aşa cum l-a dorit Bramante, este poate expresia cea mai magnifică a oricărei puteri unitare, în genere. Dar şi în celelalte arte, trăieşte amintirea şi imaginea acestui papă în cel mai înalt grad – şi nu este lipsit de însemnătate faptul că însăşi poezia latină din acele zile a izbucnit în flăcări mai vii pentru Iuliu al II-lea, decât pentru înaintaşii săi. Intrarea sa în Bologna, descrisă la sfârşitul poemului lui, *Iter Iulii secundi* al cardinalului Adriano da Corneto, este descrisă pe un ton magnific, iar într-una dintre cele mai frumoase elegii[1], Giovan Antonio Flaminio l-a invocat pe patriotul papă ca pe însuşi scutul şi ocrotitorul Italiei.

Printr-o constituţie[2] draconică a conciliului său de la Lateran, Iuliu al II-lea a interzis simonia la alegerile papale. După moartea sa (1513), cardinalii, lacomi de bani, voiră să eludeze această interdicţie, propunând să se decreteze o convenţie generală în baza căreia beneficiile şi demnităţile pe care le poseda pontiful ce urma să fie ales să fie împărţite între ei în mod egal: ca urmare, ar fi dat tiara celui mai bogat cardinal (incapabilului Rafael Riario)[3]. Doar opoziţia celor mai tineri membri ai sacrului colegiu, care voiau înainte de

[1] Cele două poeme, de exemplu, care se găsesc în Roscoe, *Leon X*, ed. Bossi, IV, pp. 257, 297. – Desigur când, în august 1511, Iuliu avu un leşin de câteva ore şi se credea că murise, şefii celor mai turbulente dintre familiile fruntaşe ale nobilimii Pompeo Colonna şi Antimo Savelli – îndrăzniră să cheme „poporul“ pe Capitoliu şi să-l îndemne să scuture jugul „papal“, *„a vendicarsi in libertà... a publica ribellione“ („a se răzbuna în libertate... prin revoltă publică“)* cum spune Guicciardini în cartea X.

[2] *Septima decretal*, L.I., Tit. 3, cap. 1-3.

[3] Franc. Vettori, în *Archiv. stor.*, Append. VI. 297.

toate un papă liberal, făcu să eşueze această jalnică combinaţie; fu ales Giovanni Medici, celebrul Leon al X-lea.

Pe acesta îl vom întâlni mai des, oriunde va fi vorba de apogeul Renaşterii. Aici vom aminti doar că, sub el, papalitatea fu din nou supusă la mari primejdii dinăuntru şi din afară. Printre acestea nu trebuie socotită conjuraţia cardinalilor Petrucci, Bandinello de Sauli, Riario, Soderini şi Corneto, deoarece aceasta nu putea avea ca urmare decât cel mult o schimbare de persoană. Leon al X-lea găsi, de altfel, adevăratul remediu prin crearea a 39 de noi cardinali, ceea ce avu, pe deasupra, şi un efect excelent, întrucât se recompensa astfel, măcar în parte, adevăratul merit.

Foarte primejdioase, însă, fură unele din căile pe care Leon, în primii doi ani ai oficiului său, se lăsă condus. Purtând negocieri foarte serioase, el încercă să procure pentru fratele său Giuliano, regatul Neapole, iar pentru nepotul său Lorenzo, un mare regat în Italia de nord, care ar fi cuprins Milanul, Toscana, Urbino şi Ferrara[1]. Este evident că statul papal, astfel încadrat, ar fi devenit un apanagiu al casei Medici şi nici n-ar mai fi fost nevoie de secularizare[2].

Planul eşuă din pricina situaţiei politice generale; Guiliano muri devreme (1516); pentru a-l înzestra totuşi pe Lorenzo, Leon procedă la izgonirea ducelui de Urbino, Francesco Maria Della Rovere, atrăgându-şi prin acest război multă ură

[1] Franc. Vettori, loc. cit., p. 301. – *Archiv Stor.*, Append, I, p. 293 u. – Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, VI, p. 232 u. – Tommaso Gar, loc. cit., p. 42.

[2] Faptul că Leon X ar fi dus o asemenea politică de interese familiare a fost dezminţit în 1892 prin cercetările lui F. Nitti, Pastor, *Päpste*, IV, 1 p. 60 crede că interesele familiare şi ţelurile papale şi naţionale au fost urmărite deopotrivă *(n. Kröner)*.

şi sărăcind pentru a susţine lupta. El fu obligat, la moartea[1] lui Lorenzo (1519) să dea Bisericii tot ce cucerise cu preţul atâtor sacrificii. Făcu, fără voia lui şi fără glorie, această donaţie, care dacă ar fi fost altfel făcută, i-ar fi asigurat o glorie nepieritoare. Acţiunile, pe care le întreprinse fie singur, fie negociind pe rând, când cu Carol Quintul, când cu Francisc I-ul, contra lui Alfonso de Ferrara, percum şi împotriva câtorva mici tirani şi condotieri, n-au fost câtuşi de puţin de natură să-i întărească reputaţia. Şi toate acestea într-o vreme când suveranii Occidentului se deprinseseră tot mai mult, pe măsură ce treceau anii, cu un joc politic de mari proporţii, în care miza şi câştigul erau întotdeauna cutare sau cutare regiune a Italiei[2]. Cine ar fi putut garanta că, după ce în ultima vreme îşi măriseră considerabil puterea în interior, ei nu-şi vor întoarce de-acum încolo privirile către Statele Bisericii? Leon al X-lea trăi încă preludiul a ceea ce urma să se întâmple în 1527; către sfârşitul anului 1520, câteva bande de infanterie spaniolă se iviră – pare-se, din proprie iniţiativă – la graniţele statului papal, pentru a-l jecmăni, pur şi simplu, pe papă de bani[3], dar fură respinşi de trupele pontificale. Chiar şi opinia publică îşi făcuse în ultima vreme, mai iute ca altădată, idei clare despre corupţia marilor ierarhi, iar oameni cu judecată, ca tânărul Pico de la

[1] Ariosto, Sat. VII., vs. 106, *„Tutti morrete ed è fatal che muoja Leone appresso...“ („Toţi mor – şi e fatal să moară în curând şi Leon“).*

[2] Să cităm o combinaţie de acest fel în locul altora: într-o depeşă a cardinalului Bibiena trimisă din Paris la 21 decembrie 1518; vezi *Lettere de principi* (Veneţia, 1851), I, 65.

[3] Franc. Vettori, *loc. cit.* p. 333.

Mirandola[1], strigau din răsputeri după reforme. În acest timp apăru Luther.

Sub Adrian al VI-lea (1522–1523), cele câteva reforme timide care fură introduse apărură prea târziu în faţa marii mişcări ce se produse în Germania, şi Adrian nu putu face mai mult decât să-şi manifeste dezgustul împotriva corupţiei de până atunci, împotriva simoniei şi a nepotismului, a risipei, a banditismului şi imoralităţii. Luteranismul însuşi nu părea să fie cea mai mare dintre primejdii. Un observator din Veneţia, dotat cu mult spirit de observaţie, Girolamo Negro, prevestea pentru Roma nenorociri apropiate şi îngrozitoare[2].

Sub Clement al VII-lea se întunecă orizontul în jurul Romei; nori sumbri se ridicară, asemenea acelui văl galben-cenuşiu cu care vântul *sirocco* acoperă câteodată ţara şi care face deseori ca sfârşitul verii să fie atât de pustiitor. Papa este detestat pretutindeni de cei apropiaţi, ca şi de cei îndepărtaţi. În timp ce oamenii chibzuiţi erau tot mai neliniştiţi[3], apărură pe uliţe şi în pieţe publice eremiţi predicatori, care preziceau ruina Italiei şi sfârşitul lumii, numind pe papa Clement

[1] În Roscoe, *Leone X,* ed. Bossi, VIII p. 105 u. se găseşte un fel de discurs, pe care Pico îl trimisese lui Pirhheimer în 1517. El se teme că sub Leon, răul ar putea învinge formal asupra binelui – *„et in te bellum a nostrae religionis hostibus ante audias geri quam parari“. („Şi ai să auzi că împotriva ta se poartă, mai degrabă decât se pregăteşte, războiul, de către duşmanii religiei noastre“).*

[2] *Lettere de' principi,* I, Roma, 17 martie 1523: *„Existenţa acestui stat, din multe motive, atârnă de un fir de aţă, şi să dea Domnul să nu trebuiască să fugim în curând la Avignon sau la capătul oceanului. Văd foarte apropiată prăbuşirea acestei monarhii spirituale. Dacă Dumnezeu nu ne-ajută, s-a isprăvit cu noi.“*

[3] Negro, *loc. cit.*, la 24 oct. (mai degrabă sept.) şi 9 noiembrie 1526, 11 aprilie 1527.

anticrist[1]; facţiunea casei Colonna ridică din nou capul cu înverşunare; neînduplecatul cardinal Pompeo Colonna, a cărui simplă existenţă[2] era o ameninţare perpetuă pentru papalitate, încercă un atac împotriva Romei (1526) în speranţa de a deveni papă cu ajutorul lui Carol Quintul, îndată ce Clement va muri sau va cădea prizonier. Acesta izbuti să se refugieze în castelul Sant-Angelo, ceea ce nu fu deloc o bucurie pentru Roma; dar soarta ce-i era rezervată fu mai rea decât moartea.

Printr-un şir de perfidii de toate soiurile, care nu sunt îngăduite decât celor puternici dar sunt funeste pentru cei slabi, Clement pricinui pătrunderea armatelor germano-spaniole, sub comanda lui Bourbon şi Frundsberg (1527). Este sigur[3] că membrii cabinetului lui Carol Quintul îi pregăteau lui Clement o pedeapsă teribilă şi că ei nu puteau să prevadă până unde vor merge excesele hoardelor de mercenari pe care nu le plătiseră. Germanii n-ar fi consimţit să servească aproape gratuit, dacă n-ar fi ştiut că mergeau să lupte contra Romei. Poate că există pe undeva ordinele scrise de către Carol Quintul către ducele de Bourbon, ordine care erau, probabil, relativ moderate, dar chiar astfel de ordine n-ar reuşi să modifice opinia istoricilor. Este pur şi simplu o întâmplare fericită că papa şi cardinalii n-au fost sugrumaţi de soldaţii împăratului şi regelui prea catolic. Dacă ei ar fi pierit, nici o explicaţie sofistică din lume nu l-ar fi putut dezvinovăţi de complicitatea la crimă. Masacrarea cu nemiluita a oamenilor de rând, jecmănirea celorlalţi prin

[1] Varchi, *Stor. fiorent.*, I, 43, 46 u.

[2] Paulus Jovius: *Vita Pomp. Columme* (Vezi de asemeni Pastor, IV, 2, p. 222 u. – n. *Kröner).*

[3] Ranke, *Deutsche Geschichte*, II, 262 u. (Pastor, IV, 2, p. 241 u. – *n. Kröner.*)

torturi şi prin vânzarea oamenilor, indică destul de limpede ce a fost cu putinţă să se petreacă cu prilejul marii devastări a Romei, cu prilejul acelui *„sacco di Roma"*.

Carol al V-lea, după ce i-a stors papei, care a încercat din nou să se refugieze în Castelui Sant-Angelo, sume fabuloase, voi să-l transporte, se spune, la Neapole, dar Clement izbuti să fugă la Orvieto, fără ştirea şi voia trupelor spaniole[1]. Dacă împăratul Carol s-a gândit o clipă la secularizarea statului papal (lucru la care toată lumea se aştepta)[2], sau dacă a părăsit acest gând sub influenţa lui Henric al VIII-lea al Angliei, va rămâne întotdeauna nelămurit.

Dar dacă astfel de proiecte vor fi existat, ele n-au putut fi nutrite multă vreme; din însăşi devastarea Romei se va naşte spiritul unei restauraţii bisericeşti şi laice în acelaşi timp. Chiar din prima zi, Sadoleto[3] presimţi o asemenea întorsătură: *„Dacă prin jalea noastră,* scrie el, *am îmblânzit mânia şi asprimea Cerului, dacă această pedeapsă înfricoşătoare ne-a deschis din nou calea spre moravuri şi legi mai bune, atunci nenorocirea noastră n-a fost cea mai mare... De cele ale lui Dumnezeu, se va îngriji Dumnezeu; noi însă va trebui să ne străduim să ducem o viaţă mai bună, pe care violenţa armelor nu ne-o poate smulge; să îndreptăm toate faptele şi toate gândurile noastre spre un singur ţel: acela de a căuta adevărata strălucire a sacerdoţiului ca şi adevărata noastră măreţie şi putere în Dumnezeu."*

Începând cu acest an critic 1527, s-a câştigat, de fapt, atât de mult, încât voci serioase putură să se facă din nou ascultate.

[1] Varchi, *Stor. fiorent.*, II, 43 u.

[2] Idem şi Ranke *Deutsche Geschichte,* II, p. 278 nota 1. Se credea că împăratul Carol Quintul îşi va transfera reşedinţa la Roma (Pastor, IV, 2 p. 307, u. – n. *Kröner.)*

[3] Scrisoarea sa către papă, datată din Carpentras, 1 sept. 1527 în *Anecdota litt.*, IV, p. 335.

Roma suferise prea mult, pentru a mai putea redeveni – chiar sub un papă ca Paul al III-lea – Roma strălucită şi coruptă a lui Leon al X-lea.

De îndată ce papalitatea căzu în prăpastia nenorocirilor, ea stârni oarecare simpatii, în parte politice, în parte religioase. Regii nu puteau admite ca unul dintre ei să facă pe temnicierul oficial al papei, şi încheiară, printre altele, pentru eliberarea lui, tratatul de la Amiens (18 august 1527). Ei exploatau astfel, cel puţin, ura pe care excesele odioase săvârşite de trupele imperiale o stârniseră. În acelaşi timp, împăratul, el însuşi, se găsea în Spania, într-o mare încurcătură, întrucât prelaţii şi granzii nu încetau să-i aducă, în toate împrejurările în care puteau să-l vadă, cele mai aspre mustrări. Când fu vorba să se facă o mare manifestaţie a eclesiasticilor şi a laicilor îmbrăcaţi în haine de doliu, Carol se temu ca aceasta să nu se încheie cu o mişcare periculoasă, cum fusese răzvrătirea comunelor, reprimată cu câţiva ani mai înainte; manifestaţia fu interzisă[1].

Nu numai că n-ar mai fi putut continua maltratarea papei, în nici un fel, dar, mai mult, abstracţie făcând de orice politică externă, o necesitate imperioasă îi impunea să se împace cu Vaticanul pe care-l jignise într-un mod atât de îngrozitor. Căci nu voia să se sprijine pe sentimentele Germaniei, care l-ar fi împins pe alt drum, şi câtuşi de puţin pe ceea ce îi ofereau împrejurările Germaniei din acel timp. Este, de asemenea posibil, după cum observă un veneţian, ca amintirea devastării Romei să-i fi apăsat conştiinţa[2] şi ca acest motiv să fi grăbit reconcilierea, care trebuia să fie pecetluită prin supunerea definitivă a florentinilor, a familiei

[1] *Lettere de' principi*, I, 72. Castiglione către papa – Burgos, 10 dec. 1527.

[2] Tommaso Gar, *Relaz. della corte di Roma*, I, 299.

de Medici, căreia îi aparţinea papa. Noul duce, care era în acelaşi timp nepotul poncifului, Alessandro Medici, se căsători cu fiica naturală a împăratului.

Carol continuă să domine Vaticanul, prin ideea unui conciliu; el putea totodată să-l oprime sau să-l protejeze. Cât priveşte primejdia cea mare a secularizării, primejdie creată de înşişi papii şi nepoţii lor, ea fusese îndepărtată pentru secole, prin Reforma din Germania. După cum ea singură făcuse posibilă campania împotriva Romei (1527) şi-i garantase succesul, tot astfel Reforma sili papalitatea să redevină expresia unei puteri spirituale mondiale, punându-se în fruntea tuturor adversarilor noilor doctrine şi ieşind din *„starea de decădere în care o îmbrânciseră preocupările de ordin pur material"*. Ceea ce luă naştere în ultimii ani ai lui Clement al VII-lea, apoi sub Paul al III-lea, Paul al IV-lea şi succesorii lor, în timp ce jumătate din Europa părăsea papalitatea – fu o ierarhie cu totul nouă, în întregime regenerată, care va evita marile scandaluri primejdioase, cele interne, cu deosebire nepotismul fondator de state. De acord cu monarhii catolici, noua ierarhie, animată de un zel spiritual reîmprospătat, va lucra în primul rând pentru recâştigarea celor pierdute. Ea nu există şi nici nu trebuie concepută altfel, decât prin opoziţia pe care-o va face cu apostaţii. În acest sens, se poate spune, cu adevărat, că papalitatea, din punct de vedere moral, a fost salvată de înşişi duşmanii ei de moarte.

Cât priveşte situaţia politică a papalităţii, ea începu a se fortifica, ce e drept, sub supravegherea continuă a Spaniei, până când deveni intangibilă; aproape fără osteneală, neavând decât s-aştepte stingerea familiilor vasale (ramura legitimă a casei d'Este şi a familiei della Rovere), ea moşteni ducatele Ferrara şi Urbino. Fără Reformă, dimpotrivă – dacă putem să facem abstracţie de ea – probabil că întregul stat papal ar fi trecut de mult în mâini laice.

ÎNCHEIERE

ITALIA PATRIOȚILOR

Drept încheiere, să examinăm, pe scurt, efectul acestor evenimente politice asupra spiritului, națiunii, în general.

În mod evident, starea generală de nesiguranță politică în care s-a găsit Italia în secolele al XIV-lea și al XV-lea a trezit în inimile nobile și generoase elanul patriotic și ideea de rezistență. Dante și Petrarca[1] proclamaseră clar o Italie întreagă, unitară, către care ar trebui să se îndrepte cele mai înalte strădanii și aspirații. Se obiectează, desigur, că aceasta nu era decât manifestarea entuziasmului câtorva spirite de elită, izolate, și că masa poporului era străină de aceste idei; dar să ne amintim că și în Germania lucrurile s-au petrecut la fel, pe atunci, deși ea avea o unitate, cel puțin nominală, și un suveran recunoscut, împăratul. Prima glorificare literară a Germaniei (cu excepția câtorva versuri ale Minnesängerilor) aparține umaniștilor din timpul lui Maximilian I-ul[2], și apare

[1] Petrarca, *Epist. fam.*, I, 3 ed. Fracassetti (1859), vol. I, p. 40, unde mulțumește lui Dumnezeu de a se fi născut italian. Apoi: *Apologia contra cuiusdam anonymi Galli calumnias (Apologia contra calomniilor unui oarecare anonim* Gallus) din anul 1371, ed. Bas., 1581, p. 1068 u.

[2] Mă refer, în primul rând, la scrierile lui Wimpheling, Bebel și alții, reunite în vol. 1, din *Scriptores rerum Germanicarum*, de Schardius (Basel, 1574).

aproape ca un ecou al declamațiilor italiene, sau ca o apărare față de atacurile dirijate de italieni împotriva unei inferiorități intelectuale a Germaniei. Și totuși, Germania se formase ca popor cu mult înainte și într-un grad cu totul altul decât Italia, de la romani încoace. Franța își datorează sentimentul unității naționale, înainte de toate, îndelungatelor războaie contra Angliei, iar Spania n-a putut, nici măcar cu vremea, să absoarbă Portugalia, care avea atâtea afinități cu ea. Pentru Italia, existența și condițiile de viață ale statului papal constituiau o piedică în calea unității naționale, la a cărei înlăturare nu s-a putut nădăjdui vreodată. Dacă în relațiile politice din secolul al XV-lea se pomenea uneori, pe ici pe colo, cu emfază, de patria comună, aceasta nu se făcea decât în scopul de a răni[1] amorul propriu al vreunui alt stat, de asemenea italian. Prima parte a secolului al XVI-lea, adică epoca în care Renașterea ajunge la apogeu, nu era prielnică înfloririi patriotismului; setea intelectuală și artistică, dorința de plăceri și importanța pe care o dobândește personalitatea înăbușeau sentimentul patriotic și-l împingeau pe plan secundar. Numai în mod excepțional se făceau auzite unele voci la acea epocă, și numai ceva mai târziu, către sfârșitul secolului al XVI-lea, se făcură auzite apelurile cu totul serioase și adânc dureroase la sentimentul național. Dar era prea târziu: francezii și spaniolii invadaseră țara, iar trupele germane ocupaseră Roma. În ce privește patriotismul local al diferitelor statulețe italiene, el a putut reprezenta sentimentul național italian, dar nu l-a putut niciodată înlocui.

[1] Un exemplu tipic: răspunsul dogelui din Veneția dat unui agent florentin relativ la Pisa, 1496, în Malipiero, *Ann veneti, Archiv. stor.*, VII, I, p. 427.

Partea a II-a

DEZVOLTAREA INDIVIDULUI

Statul italian şi individul • Desăvârşirea personalităţii • Celebritatea modernă • Ironia modernă şi vorba de spirit

CAPITOLUL 1

STATUL ITALIAN ŞI INDIVIDUL

În alcătuirea acestor state, fie că erau republici, fie că erau tiranii, aflăm poate nu unica, dar principala cauză a dezvoltării timpurii a italianului, ca om modern. Dacă el este cel dintâi născut între fiii Europei de astăzi, atunci aceasta se datoreşte, în primul rând, faptului amintit.

În Evul Mediu, cele două laturi ale conştiinţei umane – una îndreptată în afară, spre lume, alta spre interiorul omului însuşi – se găseau sub acelaşi văl, într-o stare de reverie sau pe jumătate trează. Vălul era ţesut din credinţă, naivitate copilărească şi iluzii; prin el se zărea lumea şi istoria ei în culori miraculoase, dar omul nu se recunoştea pe sine decât ca rasă, popor, partid, corporaţie, familie sau sub orice altă formă generală, colectivă. Italia e prima care sfâşie acest văl; se trezeşte un mod obiectiv de a considera şi de a trata statul, ca şi toate lucrurile acestei lumi; pe lângă aceasta se ridică însă – cu toată forţa – subiectivitatea. Omul devine *individ*[1] spiritual şi se recunoaşte ca atare. Aşa se ridicase cândva grecul în faţa barbarului, arabul individual faţă de alţi asiatici, individul în faţa unor colectivităţi rasiale. Nu ne va fi greu să dovedim că împrejurările politice şi-au avut cea mai mare contribuţie în această privinţă.

---

[1] Să se observe expresiile *uomo singolare, uomo unico,* pentru cea mai înaltă treaptă a dezvoltării individuale.

Încă în timpuri mai vechi, găsim în Italia, pe-alocuri, o dezvoltare a personalității autonome într-un fel în care ea nu apare, ori nu se revelează, în lumea nordică. Cercul aventurierilor îndrăzneți din secolul al X-lea, pe care îi descrie Liutprand, unii dintre ei, contemporani ai lui Grigore al VII-lea (a se citi Benzo de Alba), alții, adversari ai primilor Hohenstaufeni, se prezintă cu asemenea fizionomii. Către sfârșitul secolului al XVIII-lea încep însă să mișune în Italia personalități bine conturate; anatema care lovea individualismul își pierduse aici tăria; mii de figuri singulare se diferențiază nelimitat. Vastul poem al lui Dante n-ar fi fost cu putință să apară în nici o altă țară; restul Europei era stăpânit încă de prejudecăți rasiale. Pentru Italia, sublimul poet deveni cel mai național crainic al timpului său, datorită dezvoltării extraordinare a elementului individual. Totuși, reprezentarea varietății umane în literatură și artă, zugrăvirea caracteristicilor individuale le vom discuta în capitole speciale; aici ne oprim doar asupra faptului psihologic în sine. Acest fapt pătrunde pe de-a-ntregul și cu toată hotărârea în istorie. În secolul al XIV-lea, Italia nu vrea să mai știe nimic de falsa modestie și de ipocrizie în genere; nici un om nu se mai sfiește să bată la ochi, să fie altfel sau măcar să pară[1] altfel decât ceilalți.

După cum am văzut, tirania fu cea care dezvoltă mai întâi și în gradul cel mai înalt individualitatea tiranului, a condotierului[2] însuși – apoi cea a talentelor protejate, dar și

[1] Pe la 1390 nu exista în Florența nici o modă predominantă în ce privește costumul bărbătesc, fiecare îmbrăcându-se după gustul său. Cf. *Canzone* de Franco Sacchetti: *Contro alle nuove foggie* – în *Rime*, publ. dal. Poggiali, p. 52.

[2] Precum și a soțiilor acestora, după cum se observă în casa Sforza și în diverse familii princiare din Italia de nord. A se vedea

exploatate fără menajamente de acesta, a secretarului intim, a funcționarului, a poetului, a omului de lume în general. Spiritul acestor oameni se deprinde, împins de nevoie, să cunoască toate resursele sale interioare, cele permanente ca și cele momentane; chiar și pofta lor de viață devine mai deplină, mai concentrată, grație dezvoltării resurselor intelectuale, pentru a da cea mai înaltă valoare puterii și influenței pe care o exercită, fie chiar și numai pentru un timp scurt.

Dar nici supușii nu erau lipsiți cu totul de atari năzuințe. Vreau să lăsăm la o parte pe acei care își macină viața în rezistență ascunsă sau conspirații – și ne vom gândi numai la aceia care se resemnează a fi simpli particulari, cum erau bunăoară locuitorii orașelor din imperiul bizantin sau din statele mahomedane. Desigur, supușii Visconților, de pildă, izbuteau adeseori, cu greu, să-și mențină rangul familiei și demnitatea personală, și au fost nenumărați între ei cărora servitutea le-a pricinuit slăbirea caracterului moral. Aceasta nu în ceea ce numim caracterul individual, deoarece, tocmai lipsa generală de putere politică era prielnică dezvoltării cât mai bogate și mai variate a diferitelor tendințe și aspirații din viața particulară. Bogăția și cultura, atât cât se puteau produce prin concurență și emulație alături de o libertate municipală încă destul de mare și de existența unei Biserici care nu era, ca în Bizanț sau în lumea islamică, identică cu statul toate aceste elemente, împreună, favorizau, fără

în: *Clarae mulieres* de Iacob Bergomensis (Ferrara, 1495), biografiile: Battista Malatesta, Paola Gonzaga, Orsina Torella, Bona Lombarda, Riccarda d'Este și ale femeilor mai însemnate din familia Sforza. Multe dovedesc o voință bărbătească, adevărate *Virago*, nelipsindu-le nici completarea individualității printr-o înaltă cultură umanistă.

îndoială, apariţia modului individual de a cugeta şi tocmai lipsa luptelor dintre partide oferea spiritelor răgazul de a se desfăşura în voie. Se prea poate ca individul particular, indiferent la treburile politice, cu ocupaţiile sale, în parte serioase, în parte diletante, să fi ajuns în statele despotice din secolul al XIV-lea, la înflorirea aptitudinilor sale, înaintea cetăţenilor din alte state. Desigur că nu se pot pretinde în această privinţă documente autentice; nuveliştii, de la care am putea aştepta unele indicaţii, zugrăvesc adeseori oameni bizari, dar ei nu fac aceasta decât având în vedere interesul pe care aceste personaje îl prezintă în întâmplarea pe care doresc s-o povestească. De altfel, scenele înfăţişate de ei se petrec cu precădere în oraşe republicane.

Aici, în oraşele-republici, lucrurile stând altfel, cauzele care au favorizat formarea caracterelor individuale au acţionat în alt mod. Cu cât partidele se schimbă mai des la conducere, cu atât va fi mai determinat individul să se concentreze pentru exercitarea şi savurarea puterii. Astfel dobândesc – mai cu seamă în istoria florentină[1] – oamenii de stat şi tribunii poporului un caracter şi o existenţă atât de personală cum nu pot fi întâlnite în restul lumii de atunci, decât excepţional la câte o figură originală ca aceea a lui Iacob de Arteveld.

Membrii partidelor învinse ajungeau deseori în situaţii asemănătoare cu acelea ale supuşilor din statele tiranice, numai că libertatea şi puterea pe care le gustaseră până

[1] Franco Sacchetti, în lucrarea sa *Capitolo (Rime*, publ. dal. Poggiali, p. 56) numără, pe la 1390, peste o sută de nume de membri importanţi ai partidelor guvernante, care au decedat în timpul său. Oricât de multe mediocrităţi ar fi fost printre ei, nu e mai puţin adevărat că ansamblul lor dovedea o puternică deşteptare a personalităţii. Despre *Vite* de Filipo Villani, vezi mai jos.

atunci, poate şi speranţa de a le regăsi, dădeau un avânt şi mai mare dezvoltării individualităţii lor. Tocmai printre aceşti oameni condamnaţi la o inacţiune nedorită se găseşte, de exemplu, un Agnolo Pandolfini († 1446), a cărui scriere *Despre ale gospodăriei*[1] este primul program perfect organizat al existenţei particulare a individului. Confruntarea pe care o face între datoriile insului pe de o parte şi viaţa publică[2], nesigură şi nerecunoscătoare pe de alta, este, în felul ei, un adevărat document al timpului.

În sfârşit, exilul are darul ori de a-l distruge pe om, ori de a-i dezvolta la maximum aptitudinile. *„În toate oraşele noastre, atât de populare*, spune Gioviano Pontano[3], *vedem o grămadă de lume care şi-a părăsit de bună voie patria: virtuţile le iei cu tine pretutindeni."* De fapt nu era vorba de exilaţi propriu-zişi, ci de mii de indivizi care-şi părăsiseră oraşul natal, fiindcă situaţia politică sau economică devenise insuportabilă. Florentinii emigraţi în Ferrara, cetăţeni din Lucca stabiliţi în Veneţia şi aşa mai departe, formau adevărate colonii.

Cosmopolitismul care se dezvoltă la exilaţii cei mai înzestraţi spiritual este una din cele mai înalte trepte ale

[1] *Trattato del governo della famiglia.* (Această scriere aparţine de fapt arhitectului L. Batt Alberti publ. de Anicio Bonnucc, Flor., 1884, vol. II – *n. Kröner.)*

Despre Alberti Pandolfini conf. Vespas Fiorent., p. 379.

[2] *Trattato*, p. 65 u.

[3] Jov-Pontanuc, *De fortitudine*, L. II, cap. 4, *De tolerando exilio*. Şaptezeci de ani mai târziu, Cardanus *(De vita propria*, cap. 32) putea întreba cu amărăciune: *„Quid est patria, nisi consensus tyrannorum minutorum ad opprimendos imbelles timidos, et qui plerumque sunt innoxii?" („Ce este patria decât o înţelegere a tiranilor mărunţi de a asupri pe cei timizi şi paşnici, şi care de cele mai multe ori sunt inofensivi?").*

individualismului. Dante găseşte, cum am amintit, (p. 94) o nouă patrie în limba şi cultura Italiei, dar el merge şi mai departe când rosteşte cuvintele: *„Patria mea este lumea întreagă"*[1]. Iar când i se oferă întoarcerea la Florenţa, în condiţii umilitoare, răspunde: *„Oare nu pot să contemplu oriunde lumina soarelui şi a stelelor? Să meditez oriunde asupra marilor adevăruri, fără să apar acoperit de ruşine şi ocară în faţa poporului şi a oraşului? Nici măcar pâinea nu-mi va lipsi"*[2]. Cu nobilă mândrie, artiştii laudă libertatea şi resping orice silnicie locală. *„Numai cine a învăţat de toate,* spune Ghilberti[3], *nu este străin nicăieri; chiar şi atunci când i se răpeşte averea, chiar fără prieteni, el este cetăţean al tuturor oraşelor şi poate dispreţui şi înfrunta fără teamă orice vicisitudine a sorţii."* La fel spunea un umanist, în pribegie: *„Oriunde îşi află sălaş un învăţat, acolo e o patrie bună"*[4].

---

[1] *De vulgari eloquentia,* Lib. 1, cap. 6 – Despre limba italiană ideală, cap. 17. Unitatea spirituală a celor instruiţi, cap. 18. Nostalgia patriei apare în celebrul pasaj din *Purg.,* VIII, 1, u. şi *Parad.,* XXV, 1.

[2] *Dantis Alligherii Epistolae,* ed. Carolus Witte, p. 65.

[3] Ghilberti, *Secondo commentario,* cap. XV (Vasari, ed. Lemonnier, I. XXIX).

[4] *Codri Urcei vita,* în *Opera* sa, Bologna, 1592. Fără îndoială, se apropie deja de *„ubi bene ibi patria"* – Mulţimea de bucurii spirituale neutre, care nu depind de nici un „loc" şi pe care italienii cultivaţi erau din ce în ce mai capabili să le guste, le uşurau exilul în mare măsură. De altfel, cosmopolitismul este un semn distinctiv al acelei epoci de cultură, când se descoperă lumi noi, când nimeni nu se mai simte prea legat de teritoriul patriei vechi. Acest fenomen apare foarte clar la greci, după războiul peloponeziac. Plato nu era un cetăţean bun – cum spune Niebuhr –, iar Xenofon era unul rău; Diogene proclama lipsa de patrie ca o adevărată fericire, iar pe el se numea ἄπολισ, cum citim în Dogene Laertius.

CAPITOLUL 2

DESĂVÂRŞIREA PERSONALITĂŢII

Numai un ochi foarte atent, deprins cu problemele istoriei culturii ar putea urmări, pas cu pas, creşterea numărului oamenilor perfect instruiţi în secolul al XV-lea. Este greu de spus dacă aceşti inşi, care şi-au rotunjit într-un mod armonios existenţa lor spirituală şi materială, au atins prin aceasta un scop conştient şi bine determinat; dar, fără îndoială, o bună parte dintre ei aveau această conştiinţă, cu toată imperfecţiunea naturii omeneşti. Poţi renunţa, de pildă, să faci un bilanţ general al existenţei lui Lorenzo Magnificul, în care să figureze norocul său, aptitudinile şi caracterul său, şi să observi, în schimb, o individualitate ca aceea a lui Ariosto, aşa cum se manifestă, cu precădere, în satirele sale. Până la ce armonie se echilibrează mândria omului şi a poetului, ironia faţă de propriile plăceri şi bucurii, batjocura cea mai fină şi cea mai adâncă bunăvoinţă!

Când această tendinţă de a cultiva personalitatea în cel mai înalt grad se întâlnea cu o natură într-adevăr puternică şi multilaterală, care stăpânea totodată toate elementele culturii din acea vreme, atunci lua naştere omul universal, *„L'uomo universale",* care aparţine exclusiv Italiei. În tot Evul Mediu au existat, în diferite ţări, oameni care au posedat cunoştinţe enciclopedice, fiindcă aceste cunoştinţe formau un tot foarte restrâns; de asemenea, se găseau, până în secolul al XII-lea, artişti multilaterali, deoarece problemele arhitecturii erau

relativ simple şi uniforme, iar în sculptură şi pictură forma era sacrificată obiectului de reprezentat. În Italia Renaşterii, dimpotrivă, întâlnim artişti care creează noul în toate ramurile artei, atingând perfecţiunea, fiecare în felul său, şi în acelaşi timp fiind oameni excepţionali care produc o puternică impresie. Alţii sunt de asemenea multilaterali, dar în afara artelor aplicate, în domeniile, foarte întinse, ale spiritului.

Dante, care încă în timpul vieţii era numit[1] de unii poet, de alţii filosof sau teolog, imprimă din plin tuturor scrierilor sale caracterul puternicei sale personalităţi, care subjugă cititorul, indiferent de obiectul tratat. Ce forţă a voinţei presupune magistrala egalitate de nivel în arhitectura *Divinei Comedii?* Iar dacă priveşti conţinutul acestei opere nu găseşti în întreg universul exterior, ca şi în cel spiritual vreun obiect important pe care să nu-l fi aprofundat, iar modul său de a se pronunţa asupra lui, uneori numai în câteva cuvinte, să nu fi reprezentat opinia cea mai autorizată a epocii sale. Pentru artele plastice, cartea lui este un document, nu atât prin cele câteva rânduri consacrate artiştilor din acea vreme, cât prin indicaţiile preţioase asupra unor lucruri de primă importanţă pe care le cuprinde; curând opera sa a devenit chiar izvor de inspiraţie[2].

Secolul al XV-lea este, înainte de toate, secolul care abundă în oameni multilaterali. Nu există biografie care să nu indice preocupările esenţiale, depăşind diletantismul, ale personajului. Neguţătorul florentin şi omul de stat este deseori un învăţat care cunoaşte cele două limbi clasice; cei

[1] Boccaccio, *Vita di Dante*, p. 16.

[2] Îngerii pe care el îi picta pe tăbliţe la aniversarea morţii Beatricei *(Vita nuova*, p. 61) ar fi putut fi mai mult decât o fantezie de diletant. Leonardo Aretino spune că el desena *„egregiamente"* şi era un mare amator de muzică.

mai renumiţi umanişti îi ţin, lui şi fiilor lui, prelegeri din Politica şi Etica lui Aristotel[2]. Chiar şi fiicele casei primesc o educaţie distinsă şi variată; de altfel aci, în aceste sfere, trebuiesc căutate începuturile educaţiei şi instrucţiei particulare, moderne, de înaltă cultură. Umanistul, la rândul său, era obligat să-şi lărgească cât mai mult posibil cercul cunoştinţelor, dat fiind că ştiinţa lui filologică nu trebuia să servească numai la cunoaşterea obiectivă a clasicismului – ca în zilele noastre –, ci trebuia să-şi găsească zilnic aplicaţia în viaţa practică. Pe lângă studiile sale asupra lui Pliniu[2], de pildă, el mai face şi o colecţie, un mic muzeu de istorie naturală; plecând de la geografia celor vechi, el devine un cosmograf modern; după modelul istoricilor de altădată, scrie şi el o istorie a timpului său; ca traducător al comediilor lui Plaut, el devine şi regizor al acestora atunci când sunt reprezentate; reproduce cât poate mai bine formele atât de vii ale literaturii clasice, imitând chiar dialogul lui Lucian şi, pe lângă toate acestea, mai funcţionează uneori ca secretar particular şi diplomat, nu întotdeauna spre folosul său.

Dar, în afara acestor oameni multilaterali, se ridică, strălucind, câteva spirite cu adevărat universale. Înainte de a examina în amănunt viaţa şi cultura de atunci, vom încerca să schiţăm portretul unuia din aceşti titani: Leon Battista

[1] Despre acest fapt şi despre cele care urmează, confr. mai ales pe Vespasiano Fiorentino, care este o sursă de prim ordin pentru istoria culturii florentine din sec. al XV-lea. Vezi pp. 359, 279, 401 etc. Apoi frumoasa şi instructiva *Vita Jannoctii Manetti* la Murat, XX, pp. 529–608.

[2] Cele ce urmează sunt luate, *de pildă*, din portretul făcut de Perticari lui Pandolfo Collenuccio, la Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, III, p. 197 u. şi în *Opere del Conte Perticari*, Milano, 1823; vol. II.

Alberti. Biografia sa[1] – numai un fragment – nu vorbeşte decât prea puţin de el ca artist şi nu pomeneşte deloc însemnătatea sa în arhitectură; să vedem cine şi ce a fost el, chiar în afara acestei glorii speciale.

În tot ceea ce poate aduce laudă şi admiraţie, Leon Battista a fost, din copilărie, primul. Se povesteşte despre talentele sale de gimnast, despre aptitudinile sale în tot soiul de exerciţii fizice lucruri de necrezut: cum sărea cu picioarele lipite peste umerii oamenilor, sau cum arunca banul în sus – în dom – până se auzea clinchetul în bolţile îndepărtate, cum făcea să freamăte şi să tremure sub el caii cei mai sălbatici. Căci în trei lucruri ţinea el să uimească lumea: în alergări, în călărie şi în retorică. Muzica o învăţase fără maestru şi totuşi compoziţiile lui fură admirate de cunoscători. Silit de lipsa mijloacelor materiale, studie dreptul civil şi canonic timp de mai mulţi ani, până căzu istovit. Iar când, la 24 de ani, cu memoria slăbită, constată că puterea de intuiţie a lucrurilor îi rămăsese intactă, se apucă de studiul fizicii şi matematicii, învăţând, pe lângă ele, toate iscusinţele lumii, întrebând pe artişti, pe savanţi, pe artizanii şi meşteşugarii de tot felul, până la cizmar, despre secretele şi experienţele lor. Pictura şi modelajul le practică strălucit, făcând tablouri şi busturi din memorie, de o asemănare uluitoare. Stârni admiraţia contemporanilor îndeosebi cu misterioasa cutie optică, în care făcea să apară când stelele şi luna răsărind peste munţii de stânci, când vaste peisaje cu munţi şi golfuri care se pierdeau departe în ceaţă, cu flote care se mişcau în lumina soarelui

[1] În Muratori, XXV, col. 295 u. Pentru completare vezi Vasari, IV, pp. 535–548. Mariano Lozzini de ex. era un amator multilateral, fiind chiar maestru în mai multe ramuri deodată, dacă putem da crezare caracterizării făcute de Aeneas Sylvius *(Opera*, p. 662, Epist. 112).

sau în umbra norilor. Dar recunoştea cu bucurie şi creaţiile altora, considerând orice cucerire omenească care urma legile frumosului drept ceva de-a dreptul dumnezeiesc[1]. Pe lângă acestea, desfăşură o intensă activitate literară: mai întâi scrieri despre artă care au rămas pietre de hotar şi mărturii de valoare pentru studiul formei şi arhitecturii în epoca Renaşterii. Apoi poeme în proză – în latină –, nuvele şi alte scrieri, dintre care unele au fost luate drept opere ale Antichităţii; de asemenea, vesele toasturi, multe elegii şi elogii; apoi opera în limba italiană, *Despre ale gospodăriei* în patru cărţi, ba chiar şi un discurs funebru pentru câinele său. Maximele lui serioase, ca şi vorbele sale de duh au fost socotite îndeajuns de însemnate pentru a fi adunate la un loc; mostre din acestea, coloane întregi sunt citate în biografia de care am pomenit. El împărtăşea tot ce avea şi tot ce ştia – ca toate firile înzestrate – fără nici o rezervă; invenţiile le dăruia dintru început, fără a pretinde ceva pentru ele. În sfârşit, să caracterizăm şi sursa cea mai adâncă a naturii sale intime: o participare ce poate fi denumită aproape nervoasă, o simpatie profundă pentru toate lucrurile. Contemplarea arborilor falnici şi a ogoarelor îi storcea lacrimi; pe bătrânii frumoşi şi plini de demnitate îi venera ca pe nişte „desfătări ale naturii" şi nu se sătura să-i privească; chiar şi animalele perfect dezvoltate se bucurau de simpatia lui; de câteva ori, bolnav fiind, simpla admiraţie a unei privelişti frumoase îl însănătoşea[2]. Nici o mirare că cei care

[1] *„Quidquid ingenio esset hominum cum quadam effectum elegantia id prope divinum ducebat." („Orice realizare omenească de oarecare talent şi eleganţă, era considerată de el drept an lucru aproape divin").*

[2] În lucrarea sa *De re aedificatoria (Despre lucrurile edificatoare)* L. VIII, cap. 1, găsim o definiţie despre ce am putea numi un drum

l-au văzut în aşa de intime şi misterioase afinităţi cu natura, i-au presupus darul prezicerii. Se pretinde că ar fi prezis o criză sângeroasă a casei d'Este, precum şi destinul Florenţei şi al papilor pentru un şir de ani. De asemenea, trecea drept cititor al gândurilor oamenilor, cunoscător în ale fizionomiei. Se înţelege de la sine că o extraordinară putere de voinţă străbătea această personalitate. Asemenea altor oameni mari ai Renaşterii, avea şi el deviza: *„A voi, înseamnă a putea"*.

Faţă de Alberti, Leonardo da Vinci se află ca cel care desăvârşeşte faţă de cel care începe, ca maestru faţă de diletant. Dacă opera lui Vasari ar fi fost întregită cu un portret ca al lui Leon Battista! Dar conturele imense ale naturii lui Leonardo da Vinci vor putea fi mereu doar bănuite de la mari depărtări.

frumos: *„Si modo mare, modo montes, modo lacum fluentem fontesve, modo aridam rupem aut planitiem, modo nemus vallemque exhihebit" („Dacă arată, când murea, când munţii, când un lac deschis sau râuri, alteori o stâncă pleşuvă sau o câmpie, sau o pădure şi o vale").*

CAPITOLUL 3

CELEBRITATEA MODERNĂ

Dezvoltării individului pe care am descris-o până acum îi corespunde un nou fel de afirmare în afară: aceea a căutării tipic moderne a celebrităţii[1].

În afara Italiei, diferitele clase sociale trăiau separat unele de altele, fiecare cu apanajele proprii moştenite din Evul Mediu. Gloria poetică a trubadurilor şi minnesängerilor, de pildă, nu exista decât pentru clasa cavalerilor. În Italia, dimpotrivă, a apărut egalitatea tuturor claselor în faţa tiraniei ori a democraţiei; aici s-au ivit începuturile unei societăţi omogene, care-şi avea temeiul în literatura italiană şi latină; ea avea nevoie de un asemenea temei pentru ca să poată germina noul element care intra în viaţă. La aceasta se poate adăuga că autorii latini care încep să fie studiaţi cu râvnă sunt plini, sunt îmbibaţi de ideea gloriei, iar fondul operei lor – imaginea dominaţiei mondiale romane – s-a impus concepţiei italiene despre viaţă ca o paralelă ideală, demnă de urmat. Astfel, tot ceea ce voiesc şi tot ceea ce înfăptuiesc italienii,

[1] Un autor în loc de mai mulţi: Blondus, *Roma triumphans*, I, V, p. L, 117 u., unde definiţiile gloriei sunt adunate de la clasici, îngăduindu-se şi creştinismului, în mod expres, dorinţa de glorie. Scrierea lui Cicero: *De gloria*, pe care Petrarca credea că o posedă, s-a pierdut, după cum se ştie, chiar de atunci.

este dominat de coordonate etice pe care restul Occidentului nu le cunoaşte.

Din nou trebuie să-l ascultăm în primul rând pe Dante, ca în toate problemele esenţiale. El a aspirat la gloria şi laurii poeziei[1] din toate puterile sufletului său; chiar ca publicist şi literat, afirmă cu mândrie că tot ce a produs el este în esenţă nou şi nu numai că este primul pe drumul său, dar că trebuie socotit şi numit ca atare[2]. Totuşi, chiar în scrierile sale în proză, el discută despre inconvenientele unei glorii prea mari; ştie cât de dezamăgită este lumea când îl cunoaşte de aproape pe omul celebru şi explică această deziluzie, arătând că de vină e fie fantezia copilărească a oamenilor, fie invidia care minimalizează totul, fie însăşi imperfecţiunea omului celebru[3]. În marele său poem, insistă asupra nimicniciei gloriei, deşi într-un fel care arată că inima lui nu s-a detaşat pe de-a-ntregul de dorinţa de a o dobândi. În *Paradis,* sfera lui Mercur este reşedinţa acelor fericiţi[4] care pe pământ au aspirat la glorie şi care au slăbit, prin aceasta, *„razele iubirii pure“.* Dar ce este mai caracteristic, este că bietele suflete din *Infernul* lui îi cer să le reînnoiască şi să le ţină trează[5] amintirea şi

[1] *Paradiso,* XXV. Început: *„Se mai continga...“* Vezi Boccaccio, *Vita di Dante,* p. 49: *„Vaghissimo fu e d,onore e di pompa, e per avventura più che alla sua inclita virtù non şi sarebbe richiesto“.*

[2] *De vulgari eloquentia,* L. I, cap. I. Mai cu seamă în: *De monarhia,* 2. I, cap. I, unde vrea să expună ideea de monarhie, nu numai pentru a fi de folos lumii, ci şi pentru: *„ut palmam tanti bravii primus în meam gloriam adipiscara („ca să dobândesc cel dintâi în gloria mea ramura de palmier atât de preţioasă“).*

[3] *Convivio,* ed. Venezia, 1592, pp. 5, 6.

[4] *Paradiso,* VI, 112 u.

[5] De exemplu: *Inferno,* VI, 89, XIII, 53, XVI, 85, XXXI, 127.

gloria pe pământ, în timp ce sufletele din *Purgatoriu* îl imploră[1] numai să se roage pentru ele; iar într-un pasaj celebru[2], pofta de glorie – *„lo gran disio dell' eccelenza“ (marea dorinţă de a excela)* – e condamnată de poet, deoarece gloria spirituală, departe de a fi absolută, atârnă de timp şi de împrejurări, putând fi întrecută şi umbrită de gloria altor urmaşi mai mari.

Generaţia de poeţi-filologi care se ridică după Dante, cuceri iute gloria în dublu sens: mai întâi, aceşti poeţi deveniră, ei înşişi, cele mai mari celebrităţi ale Italiei, iar în al doilea rând, ca poeţi şi istorici, dispuseră în mod conştient de gloria altora. Simbolul exterior al acestui gen de glorie este în primul rând încoronarea poeţilor, despre care va fi vorba mai încolo.

Un contemporan al lui Dante, Albertinus Mussatus, încoronat la Padova, ca poet, de către episcopul şi rectorul Universităţii, se bucură de o glorie vecină cu apoteoza; în fiecare an, în ziua de Crăciun, doctorii şi studenţii celor două colegii universitare veneau în procesiune solemnă cu trompete şi – se pare – chiar cu lumânări aprinse, pentru a-i prezenta omagii[3] şi a-i face daruri. Glorificarea ţinu până

[1] *Purgatorio,* V, 70, 87, 133, VI, 26, VIII, 71, XI, 31, XIII, 147.

[2] *Purgatorio,* XI, 79–117. În afara gloriei, mai apar: *Grido, fama, rumore, nominanza, onore* – simple sinonime ale aceluiaşi concept. Boccaccio poetiza şi el, după cum mărturiseşte într-o scrisoare către Joh. Pinzinga *(Opere volgari,* vol. XVI, p. 30 u.): *„Perpetuandi nominis desiderio“ – („dorinţa de a-şi perpetua numele“).*

[3] Scardeonius, în *De urb. Patav. antiq. (Vechea cetate a Padovei)* (Graev. *Thesaur,* VI, III, col. 260). Dacă se citeşte: *„Ob areis muneribus“* – sau cumva: *„certis muneribus“ (daruri sigure),* nu pot să-mi dau părerea.

când, în 1318, căzu în dizgraţia tiranului, care aparţinea casei Carrara[1].

Tot astfel Petrarca savurează din plin mirosul de tămâie, rezervat altădată eroilor şi sfinţilor şi caută să se convingă, el însuşi, în ultimii săi ani, cum că se simte stânjenit de acest parfum care-l urmăreşte pretutindeni. Scrisoarea sa *către posteritate* este o dare de seamă pe care bărbatul ilustru credea că o datorează curiozităţii publice; dorea, desigur, să se bucure de glorie din partea posterităţii, dar i-ar fi plăcut să nu aibă parte de grijile ei în prezent[2]. În dialogurile sale despre fericire şi nefericire[3] interlocutorul care dovedeşte nimicnicia gloriei are de partea sa argumentele cele mai tari. Să-i luăm, cumva, în nume de rău lui Petrarca faptul că se bucură totuşi când se dovedeşte că autocratul Paleolog din Bizanţ[4] îl cunoaşte perfect din scrierile sale, după cum îl cunoaşte şi împăratul Carol al IV-lea? De fapt, încă în timpul vieţii sale, renumele lui se întindea mult peste fruntariile Italiei.

Şi nu încercă el o legitimă emoţie când cu ocazia unei vizite în patria sa, Arezzo, fu primit de prieteni care-l

[1] Franc. Petrarca, *Posteritati* sau *Ad posteros* la Fracassetti, *Petr. epistolae familiares* I (1859), pp. 1-11. Anumiţi critici mai noi, care vorbesc despre vanitatea lui Petrarca, cu greu ar fi putut, în locul lui, să păstreze atâta bunătate şi sinceritate.

[2] *Opere*, ed. 1581, p 177: *De celebritate nominis importuna (Despre faima nefavorabilă a numelui)*.

[3] *De remediis utriusque fortunae, passim (Despre leacurile ambelor destine)*.

[4] *Epist familiares*, cart. XVIII (ed. Fracassetti, 2). O idee despre celebritatea lui Petrarca, ne dă Blondus *(Italia illustrata*, p. 416), afirmând că nici un învăţat n-ar mai şti ceva despre regele Robert cel Bun, dacă Petrarca, cu o sută de ani mai înainte, nu s-ar fi gândit la el atât de des şi cu atâta căldură.

conduseră până la casa în care văzuse lumina zilei şi-l anunţară că oraşul se îngrijeşte ca nimic să nu se schimbe la ea[1]? Înainte vreme fuseseră celebrate şi conservate cu pietate lăcaşurile marilor sfinţi, ca de pildă chilia lui Toma de Aquino la dominicanii din Neapole, Portiuncula Sfântului Francisc de Assisi; cel mult dacă se bucurau de această veneraţie pe jumătate mitică unii jurişti de seamă. Astfel, către sfârşitul secolului al XVI-lea, poporul mai respecta încă o veche clădire din Bagnolo, lângă Florenţa, ca fiind „studio"-ul lui Accursius (născut pe la 1150), ceea ce n-a împiedicat să fie mai târziu distrusă[2]. Probabil că sumele mari încasate de unii jurişti (pentru diferite consultaţii juridice şi pentru redactarea unor acte), precum şi relaţiile lor politice au excitat imaginaţia vulgului pentru multă vreme. Pe lângă cultul dedicat caselor natale, se cinsteau, de asemenea, mormintele oamenilor iluştri[3]; lui Petrarca i se va onora şi locul unde a murit, orăşelul Arquà devenind, în amintirea lui, localitatea cea mai vizitată de padovani, care o împodobiră cu vile frumoase[4] – într-o vreme când în Nordul lipsit de astfel de „locuri clasice" nu existau decât pelerinaje la moaşte şi la icoane „făcătoare de minuni". Oraşele îşi făcură un punct de onoare din a poseda osemintele celebrităţilor autohtone sau străine, şi este uimitor să vezi cum florentinii, încă din secolul al XIV-lea – cu mult

[1] *Epist. seniles*, XIII, 3 (Către Giovanni Aretino, 9 sept. 1570 – *n. Kröner)*.

[2] Filippo Villani, *Vite*, p. 19.

[3] Atât cultul locului natal, cât şi al mormintelor se întâlnesc în epitaful lui Boccaccio: *„Nacqui in Firenze al Pozzo Toscanelli; Di fuor sepolto a Gertaldo giaccio..."* – cf. *Opere volgari di Bocc.*, XVI, col. 1157.

[4] Mich. Savonarola, *De Laudibus Patavii*, în Murat, XXIV, col. 1157.

înainte de Santa Croce – se gândeau, cu toată seriozitatea, să facă din domul lor un panteon. Accorso, Dante, Petrarca, Boccaccio şi juristul Zanobi della Strada urmau să aibă[1] acolo mausoleuri strălucite. Mai târziu, în secolul al XV-lea, Lorenzo Magnificul se duse în persoană să-i roage pe locuitorii din Spoleto să binevoiască a-i ceda rămăşiţele pictorului Fra Filippo Lippi pentru domul din Florenţa, dar ei răspunseră că nu au prisos de odoare şi cu atât mai mult de oameni celebri, rugându-l să-i ierte de-a nu-l putea satisface; în realitate, Lorenzo trebui să se mulţumească cu un simplu cenotaf. Chiar şi Dante, cu toate întâmpinările[2] pline de o amară emfază pe care Boccaccio le adresă patriei sale natale, rămase să doarmă liniştit la San Francesco în Ravenna, *între străvechi morminte de împăraţi şi cavouri de sfinţi, într-o companie mult mai onorabilă decât ai fi putut tu – o, patrie – săi oferi*". Se întâmpla uneori, chiar şi în acele timpuri, ca un fanatic să ia, nepedepsit, lumânările de la altarul crucifixului şi să le pună la mormântul poetului, cu vorbele: „*ia-le, tu eşti mai demn de ele decât celălalt – crucificatul!*"[3]

Dar oraşele italiene îşi amintesc şi de concetăţenii şi locuitorii lor din Antichitate. Neapole n-a uitat poate niciodată mormântul lui Vergiliu, dacă nu pentru altceva, pentru motivul că numele acestuia devenise pe jumătate mitic. În fine, în secolul al XVI-lea, Padova credea că posedă nu numai osemintele autentice ale fondatorului ei troian, Antenor, dar şi pe cele ale lui Tit-Liviu[4]. „*Sulmona,* spune

[1] Hotărârea motivată a statului din 1396, în Gaye, *Carteggio,* I, p. 123.

[2] Boccaccio, *Vita di Dante,* p. 39.

[3] Franco Sacchetti, Nov. 121.

[4] Primele, în cunoscutul sarcofag de la San Lorenzo, celelalte în *Pallazzo della Ragione,* deasupra unei uşi. Amănunte despre descoperirea lor în 1413, vezi în Misson, *Voyage en Italie.* vol. I.

Boccaccio[1], *se plânge că fiul ei Ovidiu e îngropat acolo unde a fost exilat, iar Parma se bucură că între zidurile ei doarme Cassius.*" Montovanii bătură, în secolul al XIV-lea, o monedă cu bustul lui Vergiliu şi-i ridicară o statuie care să-l reprezinte; într-un moment de orgoliu feudal[2], tutorele de atunci al lui Gonzaga, Carlo Malatesta, o răsturnă, în 1392, dar fu obligat să o reaşeze pe piedestalul ei, pentru că faima vechiului poet era prea mare. Poate că se arăta vizitatorului încă de pe atunci, la două mile de oraş, grota unde, se zice, meditase cândva[3] Vergiliu, întocmai cum lângă Neapole se arăta „*Scuola di Vergilio*". Como îşi însuşise pe cei doi Pliniu[4], glorificându-i, spre sfârşitul secolului al XV-lea, prin două statui, şezând în baldachine frumos împodobite pe faţada domului său.

Istoriografia şi topografia, această ştiinţă – pe atunci – de recentă origine, îşi dădură şi ele contribuţia, spre a nu da uitării nici o glorie locală, în vreme ce cronicile din Nord, relatând despre papi şi împăraţi, cutremure de pământ şi comete, notează doar în treacăt, că pe atunci a mai „înflorit" şi cutare sau cutare om celebru. Vom examina cu alt prilej cum s-a dezvoltat sub impulsul ideii de glorie, arta biografiei; pentru moment ne mărginim să pomenim ceva despre patriotismul local al topografului, care înregistrează titlurile de glorie ale oraşului său de baştină.

[1] *Vita di Dante,* l.c. Cum să fi ajuns corpul lui Cassius după bătălia de la Philippi din nou la Parma?

[2] *Nobilitatis fastu* – fastul nobilităţii — şi anume sub pretextul religiei – *sub obtentu religionis* – spune *Pius II. Comment., X,* p. 473). Noul fel de glorie a apărut desigur incomodă pentru multă lume care avea altfel de obişnuinţe în această privinţă.

[3] Cf. Keyssler, *Neueste Reisen,* p. 1016.

[4] Cel mai bătrân era, după cum se ştie, din Verona.

În Evul Mediu, oraşele fuseseră mândre de sfinţii lor şi de moaştele şi relicvele ce se păstrau în biserici[1]. Cu acestea începe, pe la 1450, şi Michele Savonarola[2] panegiristul Padovei, numărătoarea lui; după care trece la *„oamenii celebri care n-au fost sfinţi, dar care, prin lumina spiritului lor excepţional şi prin înalta lor putere (virtus), au meritat să fie puşi alături (adnecti) de sfinţi – întocmai cum în Antichitate omul celebru stătea alături de erou"*[3]. Enumerarea care urmează este cum nu se poate mai semnificativă pentru acea vreme. Mai întâi vine Antenor, fratele lui Priam care, cu o ceată de troieni refugiaţi, a întemeiat Padova; regele Dardanus, care a învins pe Attila în munţii euganici, l-a urmărit şi l-a omorât la Rimini, lovindu-l cu o tablă de şah; împăratul Henric al IV-lea, cel care a construit domul; un oarecare rege Marcus, al cărui cap se păstra în Monselice; apoi câţiva cardinali şi prelaţi, care au întemeiat aşezăminte, colegii şi biserici; celebrul teolog Fra Alberto din ordinul augustin; un şir de filosofi, începând cu Paolo Veneto şi ilustrul Pietro Abano; juristul Paolo Padavanul, apoi Tit-Liviu şi poeţii Petrarca, Mussato, Lovato. Dacă în privinţa unor războinici celebri se simţea oarecare lipsă, autorul se consolează umplând golul cu oameni de ştiinţă, a căror

[1] Aceasta o vedem şi în remarcabila scriere: *De laudibus Papiae* (în Murat X) din sec. XIV; multă mândrie citadină, dar încă nu e vorba de adevărata glorie.

[2] *De laudibus Patavii,* în Murat., XXIV, col. 1138 u.

[3] *„Nam et veteres nostri tales aur divos aut aeterna memoria dignos non immerito praedicabant, quum virtus summa sanctitatis sit consocia et pari emantur pretio" („Căci şi strămoşii noştri predicau, pe bună dreptate că cei însemnaţi sau divini sunt demni de amintirea veşnică. Fiindcă cea mai înaltă virtute este însoţită de sfinţenie şi ambele au un egal preţ").*

glorie intelectuală durează mai mult decât gloria armelor, care deseori se-ngroapă cu cel care a obţinut-o, iar dacă-i supravieţuieşte, e datorită tot învăţaţilor. Oricum ar fi, este o cinste pentru oraş că s-au găsit războinici străini, oameni de arme celebri, care după dorinţa pe care şi-au manifestat-o în viaţă erau înhumaţi între zidurile lui; aşa au fost: Pietro de Rossi din Parma, Fillipppo Arcelli din Piacenza şi mai ales Gattamelata din Narni († 1442), a cărui statuie ecvestră de bronz *„asemenea unui Cezar triumfător"* a fost ridicată la zece ani după moarte, în piaţa bisericii de Santo. Apoi, autorul citează un şir întreg de jurişti şi de medici; între cei din urmă, câţiva amici ai lui Petrarca; apoi nobilii care spre deosebire de alţii *„n-au primit demnitatea"* de cavaler prin naştere, ci au dobândit-o prin merit; în sfârşit, renumiţi mecanici, pictori şi muzicieni. Încheierea o face un maestru de scrimă, Michele Rosso, care, fiind cel mai vestit în meşteşugul său, îşi avea chipul pictat prin părţile locului.

Alături de aceste glorii locale, la făurirea cărora conlucraseră mitul, legenda, lucrările literare şi admiraţia poporului, poeţii-filologi conlucrară la înălţarea unui panteon universal; ei întocmesc culegeri în care figurează bărbaţi şi femei celebre, deseori inspirându-se din Cornelius Nepos, Pseudo-Suetoniu, Valerius Maximus, Plutarch *(Mulierum virtutes),* Hieronymus *(de viris illustribus)* şi aşa mai departe, sau descriu în versuri procesiuni triumfale fictive, ideale, adunări olimpice, ca Petrarca în *Trionfo della famma,* Boccaccio în *Visione amorosa,* cu sute de nume din care cel puţin trei sferturi aparţin[1] Antichităţii, celelalte Evului Mediu. Cu

[1] În *Casus virorum illustrium* de Boccaccio numai cartea ultimă, a noua, se ocupă de timpurile de după Antichitate. Tot astfel, mult mai târziu, în *Comentarii urbani,* a lui Raph. Volaterranus, şi anume în cartea 21, care este şi a noua din *Antropologie;* de papi şi

timpul, partea aceasta relativ modernă este tratată cu precădere; istoricii introduc în operele lor veritabile portrete, alcătuindu-se astfel colecții de biografii contemporane celebre, ca cea a lui Filippo Villani, Vespasiano Fiorentino și Bartolomeo Facio[1]; în fine aceea a lui Paolo Giovio.

În nord, dimpotrivă, până în momentul când influența Italiei se întinse și asupra autorilor din acele țări (de pildă la Trithemius), nu întâlnim decât legende de sfinți și povestiri despre prinți și eclesiastici; opere care se sprijineau vizibil pe legendă și în care ideea de glorie, adică de notorietate dobândită prin merite personale, era absolut absentă. Gloria poetică se limita doar la anumite categorii, iar cât privește numele artiștilor din țările nordice nu le aflăm decât atunci când e vorba de ei ca meșteșugari și membri ai unor bresle.

împărați se ocupă în cărțile 22 și 23. În opera *De claris mulieribus (Despre femeile celebre)* a lui Jacobus Bergomensis (tipărită în 1497) augustin, predomină Antichitatea și mai mult legenda; urmează apoi câteva biografii de valoare ale unor femei italiene. La Scardoneius *(De autiquitate urb. Patav.* în Graev, *Thesaur aratiqu.*, Basel, 1560, II, III, Col 405 u.) sunt enumerate câteva femei celebre; mai întâi o legendă din timpurile migrațiunii popoarelor; apoi tragedii pasionante din luptele partidelor din secolul al XIII-lea și al XIV-lea; în sfârșit alte femei eroice; fondatoarea unei mânăstiri, consiliera politică, femeia medic, mama multor fii distinși, femeia savantă, fiica de țăran care moare pentru a-și apăra castitatea în sfârșit, femeia distinsă și foarte cultivată din sec. al XVI-lea, care inspiră pe poeți. La urmă, poeta și nuvelista. Un veac mai târziu, s-ar putea adăuga acestor celebre padovane, femeia profesoară. Celebrele femei ale casei d'Este în Ariosto, *Orl.*, XIII.

[1] *De viri illustres* a lui Facius, edit. de Mehus, una din cele mai importante opere de acest gen din secolul al XV-lea, pe care – din păcate – n-am găsit-o niciodată.

În Italia, dimpotrivă, după cum am arătat mai înainte, poetul-filolog este perfect conștient că el este cel care distribuie gloria nemuritoare și – în aceeași măsură – uitarea[1]. Cu tot caracterul ideal al pasiunii sale pentru Laura, Petrarca declară el însuși că poeziile și cântecele sale de dragoste le vor asigura nemurirea, lui și iubitei sale; Boccaccio se plânge de o frumoasă pe care a cântat-o dar care a rămas cu inima de piatră, anume pentru a fi cântată și mai departe și pentru a deveni celebră, iar el îi face cunoscut că va încerca de acum încolo să-i pună în lumină cusururile[2]. Sannazaro, în două splendide sonete, amenință pe Alfonso de Neapole, care fugise ca un laș din fața lui Carol al VIII-lea, cu dispariția în întunericul veșnic[3]. Angelo Poliziano îl avertizează (1491) pe regele Ioan al Portugaliei[4], în legătură cu descoperirile făcute în Africa, să se îngrijească, atât cât mai are vreme, de glorie și nemurire și să-i trimită neîntârziat la Florența materialul literar „pentru stilizare" *(operosius excolenda);* altfel, s-ar putea să aibă soarta acelora ale căror fapte, fără ajutorul scriitorilor, *„rămân ascunse și uitate în grămada de moloz a deșertăciunilor omenești"*. Regele (sau cancelarul său cu preocupări umaniste) i-a acceptat sfatul și a făgăduit cel puțin să-i transmită la Florența analele portugheze ce relatau explorările africane,

[1] Un cântăreț latin din secolul al XII-lea, un student rătăcitor care cerșea prin cântecul său o îmbrăcăminte, rostise această amenințare. Vezi *Carmina Burana*, p. 76. (Stuttgart, 1847, Bibl. deslit. Vereius, XVI, — *n. ed. Kröner).*

[2] Boccaccio, *Opere volgari*, vol. XVI, în sonetul 13: *Pallido, vinto* etc.

[3] Între altele în Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi IV, p. 203.

[4] *Angeli Politiani epp.*, lib. X.

traduse în italiană, pentru a fi redactate apoi în latineşte. Dacă s-a ţinut sau nu de promisiune, nu ne este cunoscut.

În orice caz, pretenţiile de acest fel nu sunt tocmai aşa de neîntemeiate cum par la prima vedere; forma sub care lucrurile, chiar cele mai neînsemnate, sunt prezentate contemporanilor şi posterităţii nu e chiar atât de indiferentă.

Umaniştii italieni, cu maniera lor de a expune faptele în latineşte, au dominat într-adevăr timp de secole lumea apuseană şi, până în secolul al XVIII-lea, literatura poetică italiană era mai răspândită decât oricare alta. Numele de botez al lui Amerigo Vespucci din Florenţa a fost dat celei de a patra părţi a lumii, din pricina descrierilor sale de călătorie, iar dacă Paolo Giovio, cu toată superficialitatea şi eleganţa sa facilă, a socotit că va rămâne nemuritor[1], speranţele sale nu s-au dovedit pe de-a-ntregul zadarnice.

Alături de aceste mijloace de a garanta gloria în afară, se mai trage din când în când perdeaua, spre a se vedea în toată goliciunea orgoliul şi setea de grandoare a unora, independent de obiectul acţiunilor şi rezultatele atinse, ceea ce face ca lucrurile să apară în adevăratul lor aspect oribil. Astfel, în prefaţa Istoriilor florentine ale lui Macchiavelli, în care autorul critică tăcerea prea indulgentă a înaintaşilor săi (Leonardo Aretino, Poggio) relativ la partidele care divizau oraşele, citim: *„Ei s-au înşelat în mod grosolan, dovedind că prea puţin cunoşteau ambiţia oamenilor şi pofta de a-şi perpetua numele. Asemenea unora care dacă nu se puteau distinge prin bine, căutau să se ilustreze prin rău! Aceşti scriitori n-au cumpănit îndeajuns faptul că anumite acţiuni care au în sine grandoare, cum sunt, de pildă, cele ale*

[1] Paul Jov., *De romanis piscibus, Praefatio* (1525): el afirmă că prima decadă a istoriilor sale va apărea în curând, *„non sine aliqua spe immortalitatis“ („nu fără oarecare speranţă de nemurire“).*

suveranilor şi statelor, par să atragă mai degrabă admiraţia decât critica, oricare ar fi natura lor şi orice rezultat ar avea[1]. Nu sunt puţini acei istorici luminaţi care indică drept mobil al unor acţiuni detestabile şi îngrozitoare dorinţa fierbinte de a face lucruri mari şi memorabile. Nici nu apare doar o degenerare a vanităţii comune, ci ceva cu adevărat demonic, şi anume lipsa de libertate în luarea unei hotărâri, asociată cu folosirea mijloacelor celor mai extreme şi cu o indiferenţă totală în ceea ce priveşte moralitatea rezultatului. În acest fel concepe Machiavelli însuşi, de pildă, caracterul lui Stefano Porcaro[2] (p. 129). Despre asasinii lui Galeazzo Maria Sforza (p. 73), documentele spun aproape acelaşi lucru; Varchi însuşi (în cartea a cincea) atribuie omorârea ducelui Alessandro al Florenţei (1537) setei de glorie a lui Lorenzino de Medici (p. 75); dar şi mai accentuat relevă Paolo Giovio[3] acest motiv: Lorenzino, pus la stâlpul infamiei printr-un pamflet al lui Molza, pentru că ar fi mutilat câteva statui antice ale Romei, urzeşte o faptă a cărei „noutate“ va face să se uite ruşinea de mai sus, asasinându-şi rudele şi suveranul. Sunt trăsături monstruoase ale acestei epoci de forţe şi pasiuni violente, dezlănţuite până la disperare, întocmai ca odinioară incendierea templului din Efes, în vremea lui Filip al Macedoniei.

[1] Compară *Discorsi*, I, 27. *Tristizia (crima)* poate avea *grandezza* şi, în *alcuna parte* să fie *generosa; grandezza* poate îndepărta dintr-o faptă orice *infamia;* omul poate fi *onorevolmente tristo*, în opoziţie cu *perfettamento buono.*

[2] *Storie fiorentine*, L. VI., p. 20.

[3] Paul Jovius, *Elogia vir. lit. ill.*, p. 192, cu ocazia lui Marius Molza.

CAPITOLUL 4

IRONIA MODERNĂ ŞI VORBA DE SPIRIT

Corectivul – nu numai al gloriei şi al dorinţei moderne de celebritate, dar şi al individualismului ajuns la o înaltă dezvoltare – este, înainte de toate, modul modern de a zeflemisi, batjocura care apare, pe cât posibil, sub forma biruitoare a vorbei de spirit. Ştim din Evul Mediu cum armate adverse, principi şi oameni de seamă, învrăjbiţi, se împungeau reciproc, iritându-se până la furie prin batjocuri având un caracter simbolic şi cum partea învinsă se alegea cu o grea ruşine simbolică. Pe lângă acestea, în controversele teologice vorba de spirit începe deja, pe ici, pe colo, să devină o armă sub influenţa retoricii antice şi a epistolografiei, iar poezia provensală dezvoltă o specie aparte de cântece de sfidare şi batjocură; nici la minnesängeri nu lipseşte, în unele ocazii, acest ton, după cum arată poeziile lor politice[1]. Dar gluma nu

[1] Evul Mediu este bogat în poeme satirice, dar ele nu sunt încă personale, ci mai toate sunt satire cu caracter general, îndreptate împotriva unor clase, categorii sau chiar populaţii întregi şi care capătă cu uşurinţă un ton didactic. Opera în care se rezumă această tendinţă este fabula-roman *Reinecke Fuchs* sub toate formele, aşa cum l-au conceput popoarele apusene. Pentru literatura franceză a acestui gen, există o lucrare modernă de mare valoare: *La satire en France au moyen-âge* a lui Lenient, Paris, 1860 (şi nu mai puţin importanta continuare: *La satire en France ou la litterature militante au XVI-e siècle*, Paris, 1866. *(n. Kröner)*.

putea să devină element de sine stătător în ale vieţii, decât atunci când apare victima sa obişnuită, individul format, cu toate pretenţiile sale personale. Atunci gluma nu se mai mărgineşte la vorbă şi scris, ci trece la fapte: face pozne şi joacă farse, aşa-numitele *burle* şi *beffe*, care alcătuiesc conţinutul mai multor colecţii de *novelle*.

Cele *O sută de vechi nuvele*, care trebuie că apăruseră deja pe la sfârşitul secolului al XIII-lea, nu au încă acel caracter spiritual care se naşte din contrast şi nici acea *burlă*[1] ca element principal; scopul lor este doar acela de a reda, sub o formă simplă dar frumoasă, vorbe înţelepte, povestiri şi fabule pline de tâlc. Dacă însă ceva dovedeşte vechimea acestor culegeri, este, fără îndoială, lipsa de ironie. Căci o dată cu secolul al XIV-lea apare Dante, care, de pildă, numai pentru marele tablou din infern al înşelătorilor[2] trebuie să fie socotit drept cel mai neîntrecut maestru al comicului enorm. Cu Petrarca[3] încep deja culegerile de glume după modelul lui Plutarh *(Apophthegmata* etc).

Franco Sacchetti dă, în nuvelele sale, culegerea cea mai caracteristică a vorbelor de duh rostite în Florenţa în cursul secolului despre care am vorbit. Cele mai multe din acestea nu sunt povestiri propriu-zise, ci un fel de răspunsuri date în anumite împrejurări, orori naive, pe care le debitează smintiţii, coţcarii, bufonii, femeile de moravuri uşoare; comicul constă în contrastul ţipător dintre aceste, adevărate sau aparente, naivităţi, împrejurările reale ale lumii sau principiile moralităţii obişnuite: lucrurile sunt date peste cap.

[1] În mod excepţional se găseşte şi o glumă insolentă, *Nov.* 37.

[2] *Inferno*, XXI, XXII. Singura paralelă posibilă ar fi Aristofan.

[3] Un început timid, *Opera*, p. 421 u. în *Rerum memorandarum*, libri IV. În altă parte, de pildă: în *Epp. senil., X, 2.* Jocul de cuvinte are încă izul locului său de apariţie: mânăstirea medievală.

Sunt folosite toate mijloacele exprimării, chiar şi imitarea anumitor dialecte italiene din Nord. Deseori spiritul este înlocuit pur şi simplu prin obrăznicie, prin insolenţă brutală, înşelăciune grosolană, calomnii, injurii; unele glume de condotieri[1] merg până la brutalitatea cea mai crudă. Dar unele *burla* sunt cu adevărat comice. Unele din ele nu-s decât dovada presupusă a superiorităţii personale a triumfului unuia asupra altuia.

Nu ştim când se socotea pe sine cineva învingător în această „trântă", sau de câte ori victima, printr-o contralovitură, izbutea să-şi atragă râsetele iarăşi de partea ei; existau însă aici şi răutăţi lipsite de inimă şi de spirit, iar viaţa florentină trebuie să fi trecut[2] din această pricină prin multe clipe neplăcute. Născocitorul şi povestitorul de glume devenise deja o figură de neînlăturat şi au existat, fără îndoială, virtuoşi în acest gen, adevăraţi artişti, mult superiori bufonilor de curte, care nu erau stimulaţi nici prin concurenţi, nici prin variaţia continuă a publicului, nici printr-o inteligenţă promptă a auditorilor (calităţi care se întâlneau în Florenţa). De aceea, mulţi florentini călătoreau[3] în turneu, fiind angajaţi ca actori-oaspeţi la diferite curţi de tirani din Lombardia şi Romagna, făcând acolo treabă bună, în vreme ce în oraşul natal, unde glumele curgeau pe uliţă, nu câştigau lucru mare. Tipul cel mai select al acestui gen este acela al omului amuzant *(l'uomo piacevole);* pe ultimele trepte ale scării se găseşte bufonul, iar la urmă de tot, acel parazit care

[1] *Novella,* 40, 41; este Ridolfo da Camerino.

[2] Cunoscuta farsă a lui Brunellesco cu grasul sculptor în lemn poate fi numită o glumă crudă, cu toată imaginaţia şi spiritul ei.

[3] Sacchetti, *Nov.* 49, şi totuşi se poate vedea din *Nov.* 67, că din când în când, romagnolul poate şi el să întreacă pe florentinul cel mai şiret.

îşi face apariţia pe la nunţi şi banchete, anunţându-şi intrarea cu cuvintele: *„dacă n-am fost invitat, nu e vina mea"*. Ici şi colo, ajută şi ei la ruina vreunui tânăr risipitor[1]; de regulă, sunt însă priviţi ca nişte paraziţi şi desconsideraţi ca atare, în timp ce farsorii de elită se cred egali cu prinţii şi-şi preţuiesc talentul ca pe o putere cu adevărat suverană. Dolcibene, pe care Carol al IV-lea îl numise *„regele farsorilor italieni"*, îi spusese, odată, împăratului la Ferrara: *„Vei învinge lumea, pentru că eşti prietenul meu şi al papei; maiestatea ta lupţi cu spada, papa cu sigiliul şi eu cu limba"*[2]. Aceasta n-a fost o simplă glumă, ci o prevestire a lui Pietro Aretino.

Doi din cei mai celebri farsori, de pe la mijlocul secolului al XV-lea, erau un preot din apropiere de Florenţa, Arlotto, pentru spiritele şi glumele mai fine (facezie) şi bufonul curţii din Ferrara, Gonnella, pentru bufonerii. E grăitoare comparaţia ziselor lor cu cele ale preotului din Kalenberg sau cu ale lui Till Buhoglindă; acestea din urmă au o cu totul altă origine, pe jumătate mitică, la apariţia lor contribuind un întreg popor, ele fiind valabile pentru toţi şi pe înţelesul tuturor, în vreme ce Arlotto şi Gonnella erau personalităţi cunoscute şi definite istoric şi local. Dacă însă ne îngăduim comparaţia şi vrem s-o extindem asupra povestirilor glumeţe, acele *schwänke,* caracteristice în Evul Mediu tuturor popoarelor apusene, vom găsi, în general, că atât la istorioarele medievale

[1] L. B. Alberti, *Del governo della famiglia, Opere,* ed. Bonucci, V, 171.

[2] Franc. Sacchetti, *Nov.* 156; confr: *Nov.* 24. Acele *facetiae* ale lui Poggio sunt, după conţinut, foarte înrudite cu ale lui Sacchetti: *„burle"*, insolenţe, neînţelegeri sau confuzii ale oamenilor simpli şi naivi, faţă de obscenităţile rafinate, dar şi multe jocuri de cuvinte care trădează pe filolog.

franţuzeşti (fabliaux)[1], cât şi la cele germane, scopul urmărit era în primul rând obţinerea unui avantaj material sau încercarea unei satisfacţii pozitive, pe când glumele lui Arlotto şi poznele lui Gonnella sunt aproape scop în sine, dezinteresate, autorii lor urmărind doar triumful personal, o satisfacţie de amor propriu. (Till Buhoglindă apare dotat cu o nuanţă specifică, drept o personificare ciudată a farsei, deseori lipsită de spirit, împotriva anumitor clase sociale şi profesii.) Bufonul casei d'Este s-a răzbunat de multe ori pe cei ce-l umileau, prin ironii amare şi farse rafinate, fără să păţească nimic[2].

Cele două specii, *„l'uomo piacevole"* şi bufonul, au avut o viaţă mult mai lungă decât libertatea Florenţei. Sub ducele Cosimo strălucea Barlacchia, la începutul veacului al XVII-lea Francesco Ruspoli şi Curzio Marignolli. Cu totul remarcabilă apare predilecţia papei Leon al X-lea, ca un veritabil florentin ce era, pentru bufoni. Cu toată închinarea lui nepotolită către satisfacţii intelectuale înalte, acest principe suporta, iar uneori cerea chiar, să i se aducă la masa lui farsori spirituali şi gurmanzi de soi, între care doi călugări şi o pocitanie de om[3]; în zilele de sărbătoare îi trata cu un clasic şi căutat dispreţ ca pe nişte veritabili paraziţi, punând să li se servească maimuţe şi corbi drept fripturi delicioase. În general, papa Leon al X-lea făcuse din farsă *(burla)* aproape un obicei; aparţinea felului său de a fi, tratarea ironică a preocupărilor sale favorite – poezia şi

[1] Acelaşi lucru şi în ce priveşte unele nuvele italiene al căror conţinut a fost împrumutat de acolo.

[2] După Bandello, IV, *Nov.* 2, Gonnella putea imita pe mulţi prin strâmbăturile feţei, precum şi toate dialectele italiene.

[3] Paulus Jovius, *Vita Leonis X.*

muzica. Astfel el şi factotum-ul său, cardinalul Bibiena[1], se amuzau încurajând pe ratatul acestor două arte pentru a râde de ei. Amândoi găsiră că nu este sub demnitatea lor să angajeze ca secretar un bătrân cumsecade, pe care-l ameţiseră atâta cu vorbe, până când bietul om începu a se crede singur un mare teoretician al muzicii. Leon al X-lea împinse pe improvizatorul Baraballa de Gaeta – prin linguşiri permanente – aşa de departe, încât sărmanul solicită, în mod serios, onoarea de a fi încoronat ca poet în Capitoliu; de ziua patronilor casei de Medici, San Cosimo şi San Damiano, poetul închipuit trebui să apară la masa pontificală cu coroana de lauri şi cu mantia de purpură, şi să înveselească prin declamaţii prânzul sanctităţii sale; în momentul când toată lumea murea de râs trebui să urce şi să încalece, în curtea Vaticanului, pe elefantul cu harnaşament aurit, pe care Emanuel cel Mare al Portugaliei îl dăruise Romei; în acest timp, papa privea prin lornionul său[2] spectacolul, de la înălţimea balconului. Dar animalul se sperie de zgomotul de ţambale şi trompete, precum şi de strigătele de bravo, nemaivrând nici în ruptul capului să treacă peste podul Sant-Angelo.

[1] *„Erat enim Bibbiena mirus artifex hominibus aetate vel professione gravibus ad insaniam impellendis". („Căci era Bibiena priceput de minune să aţâţe până la nebunie pe unii bătrâni mândri de meseria lor".)* Ne amintim de glumele pe care Cristina a Suediei le făcea cu filologii ei.

[2] Lornionul nu-l iau numai din portretul lui Rafael, unde ar părea mai de grabă un fel de lupă pentru observarea miniaturilor din cărţile de rugăciuni, ci dintr-o notiţă a lui Pellicanus, după care Leon privea o procesiune de călugări printr-un *Specillum* (cf. Pellican, *Chronicon*, edit. B. Riggenbach, Basel, 1874, p. 61) – precum şi din acel *„cristallus concava"* – pe care, după Giovio, papa îl întrebuinţa la vânătoare.

Parodia a tot ce este măreţ şi solemn, care ne apare aici sub chipul acestei ceremonii, luase deja un loc însemnat în poezie[1]. Fără îndoială că ea era obligată să-şi caute alte victime decât bunăoară Aristofan, care-şi permitea să trateze pe marii tragedieni greci ca pe nişte personaje comice. Dar aceeaşi maturitate culturală care a făcut să se nască parodia la greci, într-o anumită perioadă, a făcut-o să înflorească, în egală măsură, şi în Italia. Încă de la sfârşitul secolului al XIV-lea, lamentaţiile amoroase din sonetele lui Petrarca sunt parodiate; chiar forma solemnă de patrusprezece versuri e luată în derâdere şi tratată extravagant. *Divina Comedie* mai mult decât orice altă operă a îndemnat la parodie; Lorenzo Magnifico a reuşit să dezvolte un comic de calitate *(Simposio* sau *I Beoni)* imitând stilul *Infernului*. Luigi Pulci, în *Morgante*, imită vizibil pe improvizatori; mai mult, poezia sa ca şi a lui Bojardo sunt un fel de parodie a poeziei cavalereşti din Evul Mediu. Pe la 1520 marele parodist Teofilo Folengo trece la un atac direct, sub pseudonimul Limerno Pitocco, compunând un *Orlandino*, în care cavalerismul nu mai figurează decât ca un cadru ridicol şi demodat, în care apar o mulţime de idei şi de figuri moderne. Sub numele de Merlinus Coccajus, el descrie isprăvile unor ţărani şi vagabonzi cu adaosuri extrem de tendenţioase, în hexametri pe jumătate latineşti, însuşindu-şi în mod glumeţ forma solemnă a epopeii culte din acea epocă *(Opus Maccaronicorum)*.

[1] Nu lipsea nici din artele plastice; să ne amintim de acea cunoscută gravură care reprezenta grupul Laokoon cu trei maimuţe. Dar parodiile acestea plastice se mărgineau, în general, la o schiţă sumară. Multe din ele au dispărut. Caricatura este cu totul altceva; Leonardo, în grimasele sale (din Biblioteca Ambroziană), reprezintă urâtul accentuându-i caracterul comic, după cheful său.

De atunci, parodia n-a mai încetat să fie reprezentată în Parnasul italian, uneori într-un mod cu adevărat strălucit.

În epoca de mijloc a Renaşterii gluma, vorba de duh, începe a fi analizată şi teoretizată, stabilindu-i-se regulile de aplicare practică în societatea rafinată. Teoreticianul este Gioviano Pontano[1]; în scrierea sa despre arta de a vorbi, şi anume în partea a patra, încearcă să ajungă la un principiu general, analizând un număr mare de glume (*facetiae*, *witz*-uri). Modul de întrebuinţare al lor în societatea aleasă îl arată Baltazar Castiglione în *Cortigiano*[2]. Fireşte, e vorba în primul rând de a înveseli unele terţe persoane prin redarea unor istorioare comice sau graţioase şi prin vorba de duh. În ce priveşte gluma directă, autorul ne avertizează că ea face prea multă cinste criminalilor şi aţâţă pofta de răzbunare a celor puternici şi a răsfăţaţilor soartei; de asemenea, în ce priveşte naraţiunea, el recomandă omului ales să păstreze o măsură înţeleaptă în dramatica expresiei, adică în mimică. Urmează apoi, nu atât pentru modul de a reda, cât mai mult ca o *paradigma* pentru viitorii născocitori de spirite, o voluminoasă culegere de glume şi cuvinte de duh, metode aranjate pe categorii, între care multe foarte reuşite. Doctrina pe care o dezvoltă Giovanni della Casa cu douăzeci de ani mai târziu este mai severă şi mai meticuloasă în sfaturile de bună conduită pe care le dă[3]; în ce priveşte urmările, el vrea să elimine cu totul din glumă sau farsă intenţia vreunui

[1] Jovian Pontanus, *De sermone*, IV, 10. El constată o anumită înclinare pentru vorba de spirit nu numai la florentini, ci şi la cei din Siena şi Perugia; curtea spaniolă o menţionează numai din amabilitate.

[2] *Il cortigiano*, Lib. II, cap. L u. – Deducerea spiritului din contrast, deşi nu e încă tocmai clară – în cap. LXXIII.

[3] Galateo, ed. Venez., 1789, pp. 26 u., 48.

triumf personal. El anunţă astfel o reacţiune care trebuia să se producă în mod fatal.

De fapt, Italia devenise o şcoală a artei defăimării, cum n-a mai cunoscut lumea, nici măcar în Franţa lui Voltaire. Nu-i lipsea acestuia din urmă şi nici şcolii sale, spiritul caustic, dar de unde se putea lua, în secolul al XVIII-lea, mulţimea de victime demne de ironia lui, oamenii aceia pe cât de mari, pe atât de originali, celebrităţi de tot felul, oameni de stat, clerici, descoperitori, inventatori, literaţi, poeţi şi artişti, care dădeau frâu liber individualităţii lor. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea exista o asemenea falangă, dar alături de ea, cultura timpului scosese la iveală şi o întreagă legiune de impotenţi spirituali, bârfitori din naştere, critici răutăcioşi a căror invidie îşi cerea hecatombele ei. La aceasta se adăuga apoi şi invidia celor cu adevărat mari între ei, începând mai ales cu filologii Filelfo, Poggio, Lorenzo Valla şi alţii, care se sfâşiau unii pe alţii, în vreme ce, bunăoară, artiştii plastici din secolul al XV-lea trăiau încă în bună înţelegere, concurându-se între ei în mod paşnic, lucru de care istoria artelor trebuie să ia act.

Florenţa, care era, după cum am văzut, marea piaţă a gloriei, întrece, în această privinţă, pentru un timp oarecare, toate celelalte oraşe. *„Ochi iscoditori şi limbă ascuţită“*, acestea sunt semnalmentele florentinului[1]. O ironie blândă

[1] *Lettere pittoriche,* I, 71, într-o scrisoare a lui Vinc. Borghini, 1577. – Machiavelli, *Stor. fior., L.* VII, cap. 28 spune despre tinerii seniori florentini după mijlocul secolului al XV-lea: *„gli studi loro erano apparire col vestire splendidi, e col parlare sagaci ed astudi e quello che più destramente mordeva gli altri, era più savio e da più stimato.“ („Grija lor era să apară spilcuiţi, să vorbească prompt şi iscusit, iar cel care se pricepea mai bine să împungă pe alţii era mai deştept şi cu atât mai preţuit“.)*

asupra tuturor lucrurilor şi fiinţelor pare să fi fost tonul obişnuit al omului de rând. Machiavelli, în foarte interesantul său prolog la *Mandragoza (Mătrăguna),* pe drept sau pe nedrept, deduce din spiritul unanim de bârfeală, vizibila scădere a forţei morale, dar nu uită să-şi avertizeze detractorii că şi el se pricepe în ale clevetirii. Urmează apoi – după Florenţa – curtea papală, un vechi punct de întâlnire al gurilor rele, dar şi ale celor mai pline de duh. Glumele *(facetiae)* lui Poggio sunt chiar datate din „odăiţele de minciuni“ *(bugiale)* ale secretarilor apostolici şi dacă avem în vedere marele număr de vânători de posturi decepţionaţi, de concurenţi plini de speranţe, adversari ai favoriţilor soartei, de prelaţi imorali care-şi pierdeau timpul, nu ne mai miră faptul că Roma devenise patria pamfletarilor şi a satirei decoltate. Dacă mai adăugăm şi aversiunea unanimă faţă de dominaţia clericilor şi cunoscuta înclinare a vulgului de a atribui celor puternici viciile cele mai scabroase, găsim o nemaipomenită sumă de turpitudini[1].

Cel care era în stare, se apăra în modul cel mai eficient, printr-un dispreţ nepăsător faţă de toate învinuirile, adevărate ori mincinoase, continuându-şi cu voioşie viaţa de huzur[2]. Dar uneori, firile mai gingaşe cădeau într-un fel de disperare sub povara greşelilor comise şi îndeosebi a clevetirilor[3]. Cu

[1] Confr. Fedra. Inghirami. Discurs funebru pentru Lodovico Podocataro (1505), în *Anecd. Litt.*, I, p. 319. Colecţionarul de istorii scandaloase, Massaino, menţionat în Paul. Jov., *Dialogus de viris litt. illustr.* (Tiraboschi, Tom. VII, partea IV, p. 1631).

[2] Aşa făcea aproape întotdeauna Leon al X-lea şi calculul său se dovedea perfect just; oricât l-au lovit pamfletarii şi după moarte, n-au putut să-i întunece amintirea glorioasă.

[3] În această situaţie s-a aflat cardinalul Ardicino della Porta, care în 1491 a vrut să renunţe la demnitatea de cardinal şi să se retragă într-o mănăstire îndepărtată. Cfr. Infessura, ed. Tommasini, p. 265.

timpul, ajunsese să se spună pe seama oricui, fără alegere, tot ce era mai urât, până şi virtutea cea mai austeră fiind expusă răutăţii. Despre marele predicator Fra Egidio de Viterbo, pe care papa Leon îl ridicase, pentru meritele sale, la rangul de cardinal şi care, cu prilejul nenorocirii din 1527, se dovedise[1] un călugăr vrednic şi popular, Paolo Giovio da a se înţelege că el îşi întreţinea paloarea ascetică cu ajutorul fumului şi aburilor de paie umede aprinse, precum şi a altor mijloace de acest soi. Giovio este, în astfel de ocazii, necruţător ca un adevărat om al curiei papale; de regulă el îşi debitează istorioarele având grijă să adauge că nu crede o iotă din tot ce spune, dar încheie, de obicei, printr-o observaţie generală care lasă să se întrevadă că totuşi ar putea fi ceva adevărat[2].

Victima care a avut cel mai mult de suferit de pe urma clevetirii în Roma a fost blândul papă Adrian al VI-lea; parcă toată lumea se înţelesese să-l privească numai dintr-o perspectivă burlescă. Adrian numise cu dispreţ grupul statuar al lui Laokoon „*idola antiquorum*"; închisese intrarea la Belvedere, lăsase neisprăvite lucrările lui Rafael, izgonise de la curte actorii şi poeţii; existau temeri să nu transforme în moloz statuile destinate împodobirii basilicii sfântului Petru care era în lucru. Din primele zile, se puse rău cu pana de temut a lui Francesco Berni, după ce ameninţase că va arunca în Tibru nu statuia măscăriciului Pasquino – cum se

[1] Vezi discursul funebru în *Anecd. litt.*, IV, p. 315. El strânsese în partea de sud a Anconei o armată de ţărani, care numai prin trădarea ducelui de Urbino fu împiedicată să acţioneze. Frumoasele şi deznădăjduitele sale madrigale de dragoste, în Trucchi, *Poesie ined.*, III, p. 123.

[2] Vezi în Giraldi, *Hecatommithi*, VII, *Nov.* 5, modul îndrăzneţ în care a vorbit la masa lui Clement al VII-lea.

spunea[1] –, ci pe pamfletarii înşişi. Răzbunarea pamfletarilor faţă de această ameninţare fu celebrul opuscul *Contra papei Adrian*, dictat nu atât din ură, cât din dispreţul pe care-l inspira acest barbar olandez ridicol; autorul ameninţă cu o violenţă deosebită cardinalii care l-au ales. Berni şi alţii[2] zugrăvesc şi anturajul lui Adrian în aceeaşi manieră mincinoasă pe care o folosesc foiletoanele pariziene de azi pentru a măslui lucrurile şi a face din nimic ceva. Biografia papei, pe care Paolo Giovio o întocmi la cererea cardinalului de Tortosa şi care trebuia să constituie de fapt o scriere plină de elogii la adresa lui Adrian, este, pentru oricine ştie să citească printre rânduri, un model de batjocură şi ironie. Nimic mai comic (mai ales pentru Italia de atunci) decât pasajul în care Adrian se zbate să obţină de la canonicii din Saragossa falca sfântului Lambert, şi cum evlavioşii spanioli îl umplu de podoabe şi bijuterii *„până când arăta ca un papă scos din cutie"* şi alte pasaje în care-l vedem pe drumul de la Ostia la Roma într-o procesiune cu totul lipsită de gust, sau deliberând caraghios dacă măscăriciul Pasquino trebuie să piară prin apă sau prin foc, ori întrerupând brusc discuţiile cele mai importante pentru că i se anunţă prânzul şi, în sfârşit, după o păstorie nenorocită, murind fiindcă a băut prea multă bere; după care, casa medicului său particular să fie încinsă cu ghirlande de flori, de cete de petrecăreţi nocturni şi – drept recunoştinţă – împodobită cu inscripţia: *Liberatori patriae S.P.Q.R.* Desigur, prin suprimarea tuturor rentelor, şi Giovio şi-o pierduse pe a

[1] Pretinsa deliberare cu privire la aruncarea în Tibru a statuii lui Pasquino, în Paulus Jovius, *Vita Hadriani* – e transferată de la Sixt IV, pe seama lui Adrian. – Vezi *Lettere de'principi*, I, p. 114 u. Scrisoarea lui Negro din 7 aprilie 1523. Pasquino avea, de ziua Sf. Marcu, o anume sărbătorire a sa, pe care papa a interzis-o.

[2] De exemplu: Firenzuola, *Opere*, Milano, 1802, vol. I, p. 116, în *Discorso degli animali*.

lui şi nu primea o rentă decât datorită faptului că „nu era poet", adică nu era păgân. Era scris totuşi ca Adrian să fie ultima mare jertfă de acest fel. După devastarea Romei (1527), defăimarea slăbi simţitor, o dată cu excesele vieţii dezmăţate.

Pe timpul când defăimarea mai era încă în floare, se formase la şcoala Romei cel mai mare calomniator al epocii, Pietro Aretino. O scurtă privire asupra vieţii lui ne scuteşte să ne mai ocupăm şi de alţii, mai puţin celebri, din genul său.

Cunoaştem mai cu seamă ultimii treizeci de ani ai vieţii lui Aretino (1527-1556), anii pe care i-a petrecut în Veneţia, singurul azil posibil pentru el. Retras în acest oraş, a ţinut toate celebrităţile Italiei într-un fel de stare de asediu; aici se revărsau şi darurile principilor străini, care aveau nevoie de pana sa ori se temeau de ea. Carol Quintul şi Francisc I-ul îi oferiră în acelaşi timp câte o pensie, fiecare din ei sperând că Aretino va face zile amare celuilalt. Aretino îi linguşi însă pe amândoi, ataşându-se, bineînţeles, mai mult de Quintul, care rămăsese stăpânul Italiei. După victoria lui Carol asupra Tunisului (1535), tonul său trecu la o proslăvire exagerată, un fel de divinizare ridicolă. Trebuie totuşi să ţinem seama că Aretino spera să ajungă cândva cardinal cu ajutorul împăratului. Probabil că se bucură de o imunitate cu totul specială în calitatea sa de agent spaniol, deoarece prin scrisul, ca şi prin tăcerea sa se putea exercita o presiune asupra micilor principi italieni şi chiar asupra opiniei publice. Pentru papalitate afecta un dispreţ profund, sub pretextul că ar cunoaşte-o de aproape; motivul adevărat era însă că nimeni de la Roma nu mai putea, sau nu mai voia, să-l finanţeze[1]. În ce

[1] Către ducele de Ferrara, la 1 ianuarie 1536: *„Veţi călători acum de la Roma la Neapole, ricreando la vista avvilita nel mirar le miserie pontificali con la contemplatione delle eccellenze imperiali" („desfătându-vă privirea în admiraţia mizeriei pontificale şi contemplarea excelenţei imperiale").*

priveşte Veneţia, care-l adăpostea, tăcea chitic, cu multă înţelepciune. Restul relaţiilor lui cu cei mari era şantaj ordinar sau cerşetorie curată.

La Aretino se găseşte prima utilizare abuzivă a publicităţii în atari scopuri. Scrierile polemice, pe care Póggio şi adversarii săi le schimbaseră între ei cu un secol mai înainte, erau în intenţie şi ton, tot atât de infame, dar ele nu se întemeiau pe o presă atât de largă, ci pe o publicitate restrânsă, aproape discretă. Aretino îşi face afacerile la lumina zilei; el este, în anume privinţe, strămoşul jurnalisticii de astăzi. Periodic el îşi publica în volum scrisorile şi articolele, după ce ele circulaseră în cercurile cele mai largi[1].

Comparat cu Voltaire, Aretino are avantajul de a nu fi încărcat cu principii incomode, nu doreşte să răspândească lumina, să practice filantropia sau alte virtuţi, nici chiar să propage ştiinţa; tot bagajul său se reduce la cunoscuta deviză *Veritas odium parit*. De aceea nici nu întâlnim la el poziţii false ca la Voltaire, care, de pildă, a fost obligat să-şi renege *Pucelle* şi să-şi ascundă, toată viaţa, unele opere; Aretino îşi semna toate scrierile, iar la sfârşitul carierei se lăuda încă cu faimoasele sale *Ragionamenti*. Talentul său literar, proza sa limpede şi picantă, capacitatea de a observa oamenii şi lucrurile, l-ar fi făcut, în orice caz, remarcabil, cu toată nepriceperea sa de a scrie o operă de artă propriu-zisă, de a construi bunăoară scheletul dramatic al unei bune comedii. La aceasta se adaugă, pe lângă răutatea cea mai grosolană, dar şi cea mai fină totodată, darul strălucit al glumei groteşti,

[1] Nu vom arăta nici modul în care s-a făcut temut mai ales de artişti. Vehicolul publicistic al Reformei germane este broşura; Aretino, dimpotrivă, este un jurnalist, în sensul că el are în sine o tendinţă continuă de a publica.

în privința căreia, în unele cazuri, nu rămâne mai prejos de Rabelais[1].

În astfel de împrejurări, cu asemenea intenții și mijloace, el se aruncă asupra pradei, sau până una alta îi dă târcoale. Felul în care îl îndeamnă pe Clement al VII-lea să nu se plângă, să nu se gândească la răzbunare, ci doar la iertarea[2] vrăjmașului – în timp ce strigătele de durere ale Romei devastate se ridicau până la castelul Sant-Angelo, în care se-nchisese papa, e pură batjocură a unui diavol ori a unei maimuțe. Uneori, când e nevoit să renunțe definitiv la speranța vreunor daruri, mânia lui izbucnește într-un urlet sălbatic, ca de pildă în capitolul consacrat principelui de Salerno. Acesta îl plătise o bucată de vreme, după care nu mai voi să continue. Pe de altă parte, se pare că teribilul Pierluigi Farnese, duce de Parma, n-a voit niciodată să-l bage în seamă.

Cum acesta renunțase la orice faimă bună, îi era greu lui Aretino să-i mai facă sânge rău. În zadar încercă el să-i compare înfățișarea cu a unui zbir, morar sau brutar[3].

Aretino este amuzant mai degrabă atunci când ia tonul de văicăreală al cerșetorului de profesie, de exemplu atunci când se adresează lui Francisc I-ul; dimpotrivă, nu-i putem citi, fără o adâncă aversiune, cu tot comicul lor, scrisorile și poeziile în care amestecă, în toate chipurile, lingușirea și amenințarea. Cu greu s-ar putea găsi o a doua scrisoare ca cea adresată lui Michelangelo în noiembrie 1545[4]; după ce-l

[1] De ex. în capitolul consacrat unui poet slab, Albicante; din nefericire nu avem posibilitatea de a cita pasajele.

[2] *Lettere*, ed. Venez., 1539, p. 12 din 31 mai 1527.

[3] Primul capitol către Cosimo. (În realitate Aretino izbuti să obțină din partea ducelui recomandarea pentru obținerea demnității de cardinal – *n. Kröner.*)

[4] Gaye, *Carteggio*, II, p. 332.

copleșește cu mărturisiri de admirație (pentru celebra *Judecata de apoi)*, îl amenință și-l acuză de lipsă de religiozitate, de indecență, chiar de hoție (că ar fi înșelat pe moștenitorii lui Iuliu al II-lea), în sfârșit, într-un post-scriptum, destinat să-l îmbuneze pe marele artist, adaugă: *„Am vrut numai să vă arăt, că dacă dv. sunteți divin (di-vino), nici eu nu sunt de apă (d'aqua)"*. Într-adevăr, Aretino ținea, fie dintr-o înfumurare nebunească, fie din plăcerea de a parodia tot ce era celebru, să i se spună și lui *„divin"*. Oricum, el parvenise la uși anume grad de celebritate, încât în orașul Arezzo se arăta casa în care se născuse ca un lucru demn de văzut[1]. Pe de altă parte, în Veneția, se întâmpla să treacă luni întregi fără ca el să îndrăznească să treacă pragul casei sale, ca nu cumva să cadă în mâinile vreunui florentin mâniat, ca de pildă tânărul Strozzi; n-au lipsit nici bătăile crâncene[2], nici loviturile de pumnal, chiar dacă ele n-au avut drept rezultat cele prezise de Berni într-un faimos sonet: muri acasă la el, într-un atac de apoplexie.

În lingușirile sale, Aretino face niște distincții curioase: pentru neitalieni are lingușiri mai grosolane și mai ieftine[3];

[1] Vezi scrisoarea obraznică din 1536, în *Lettere pittor.*, I, Append. 34.

[2] *L'Aretin, per Dio grazia, è vivo e sano,*
Ma'l mostaccio ha fregiato nobilmente,
E più colpi ha, che dita in una mano

(„Aretino, prin bunăvoința lui Dumnezeu este viu și sănătos,/ Dar mustața și-a înghețat-o în mod foarte nobil. Și are mai multe lovituri primite decât degete la o mână.")

Mauro, capitolo in lode delle bugie
(Mauro, capitolul în cinstea minciunilor).

[3] Vezi de ex. scrisoarea către cardinalul de Lorena, *Lettere*, ed. Venez., 1539, din 21 nov. 1534, precum și scrisorile către Carol Quintul.

cu oameni ca ducele Cosimo al Florenţei procedează altfel; laudă frumuseţea principelui care, pe atunci încă tânăr, avea într-adevăr această însuşire comună cu împăratul August, cu care semăna; laudă ţinuta lui morală, apoi, printr-o digresiune, aruncă o privire asupra afacerilor băneşti ale mamei lui Cosimo, Maria Salviati, şi termină, în sfârşit, ca un cerşetor, văitându-se de scumpetea traiului în acele timpuri etc. Dacă ducele îi acordă o pensie[1], şi anume – dată fiind grija sa de a cruţa banii – destul de bună (în ultima vreme 160 ducaţi anual), aceasta s-a întâmplat, desigur, doar în urma faptului că Aretino reprezenta o anumită primejdie ca agent spaniol. El putea să-şi permită faţă de Cosimo orice glumă oricât de îndrăzneaţă şi chiar ofense, şi, cu toate acestea, să-l ameninţe în acelaşi timp pe însărcinatul cu afaceri al Florenţei la Veneţia că-l va determina pe duce să-l recheme în curând. Şi, întrucât ducele de Medici se ştia privit cam şaşiu din partea împăratului, nu dorea, de bunăseamă, ca la curtea lui Carol Quintul să circule glume sau versuri de ale lui Aretino pe seama lui. O măgulire destul de simpatică este aceea adresată faimosului marchiz de Marignano, care, fiind simplu *„castellan de Musso“*, încercase şi el să întemeieze un stat independent. Mulţumindu-i pentru cei o sută de galbeni ce-i primise, Aretino îi scrie: *„Toate calităţile pe care un principe trebuie să le aibe, se întrunesc în dv., şi toată lumea ar fi de acord să recunoască acest lucru, dacă violenţa, inevitabilă oricărui început, nu v-ar face să păreţi încă puţin cam dur (aspro)“*[2].

Deseori s-a relevat ca ceva deosebit faptul că Aretino a defăimat numai lumea, nu şi pe Dumnezeu. În ce credea el

[1] Pentru cele ce urmează, vezi Gaye, Carteggio, II, pp. 336, 337, 345.

[2] *Lettere*, ed. Venez., 1539, fol. 15, din 16 iunie 1529.

este absolut indiferent, dacă ne gândim la viaţa pe care a dus-o. De asemenea, unele scrieri morale, făcute din interes personal, sunt irelevante[1]. Încolo, eu nu văd ce l-ar fi îndemnat să-l atace şi pe Dumnezeu. Nu era nici doctor, nici teoretician ori scriitor, nici nu putea stoarce bani de la Dumnezeu prin linguşire sau prin şantaj; neîntâlnind nici un refuz, nu era cazul să mai profere şi blesteme. Un om ca el nu se ostenea degeaba.

Cel mai bun semn pentru spiritul italian de astăzi este că asemenea caractere şi astfel de proceduri au devenit de o mie de ori imposibile. Dar din punctul de vedere al cercetărilor istorice privind epoca sa, Aretino va păstra întotdeauna un loc de seamă.

[1] Poate să fi compus aceste scrieri în speranţa de a obţine pălăria roşie de cardinal sau de teama sentinţelor sângeroase ale Inchiziţiei pe care îndrăznise s-o critice destul de aspru încă în 1535 (vezi loc. cit., fol. 37), dar care, după reorganizarea ei din 1542, intensificându-şi activitatea de reprimare, reduse toate vocile la tăcere.

Partea a III-a

REDEŞTEPTAREA ANTICHITĂŢII

Observaţii preliminare • Roma, oraşul ruinelor • Autorii antici • Umanismul în secolul al XIV-lea • Universităţile şi şcolile • Promotorii umanismului • Reproducerea Antichităţii. Epistolografia şi discursul latin • Tratatele latineşti şi istoriografia • Latinizarea generală a culturii • Poezia neolatină • Decăderea umaniştilor în secolul al XVI-lea

CAPITOLUL 1

OBSERVAŢII PRELIMINARE

Ajungând la acest punct al studiului nostru de istorie a culturii, trebuie să ne îndreptăm gândul către Antichitatea a cărei „renaştere“ a ajuns să denumească, în chip unilateral, epoca de care ne ocupăm. Condiţiile, stările pe care le-am descris până acum, ar fi putut să zguduie şi să maturizeze naţiunea chiar şi fără influenţa Antichităţii şi, de asemeni, putem să ne imaginăm că cele mai multe din noile direcţii pe care şi le-a croit spiritul uman în acele timpuri, ar fi putut să apară în afara acelei influenţe. Dar nu e mai puţin adevărat că cele arătate până acum, ca şi cele pe care urmează să le vedem, poartă pecetea lumii antice şi că, chiar dacă în esenţa lor lucrurile s-ar fi petrecut aşa cum s-au petrecut, putând fi înţelese în afara intervenţiei Antichităţii, modul lor de a se manifesta se datoreşte acesteia din urmă. *Renaşterea* n-ar fi fost o înaltă necesitate a istoriei universale, cum ştim că a fost, dacă am putea face cu atâta uşurinţă abstracţie de redeşteptarea Antichităţii. Dar trebuie să insistăm asupra acestui punct ca asupra unei teze principale a acestei cărţi, şi anume, că nu Asingură, ci legătura ei strânsă cu geniul poporului italian, au regenerat lumea occidentală. Libertatea, pe care acest spirit al poporului a păstrat-o în Italia, este inegală; ea apare, de pildă, aproape inexistentă, atunci când luăm în considerare numai literatura neolatină, în schimb se arată izbitor de mare în artele plastice şi în multe alte sfere,

iar legătura între două epoci de cultură, îndepărtate în timp, ale aceluiaşi popor, se dovedeşte a fi un lucru absolut original şi tocmai de aceea legitim şi foarte fecund. Spectacolul pe care-l oferă restul Occidentului este, fie acela al rezistenţei faţă de impulsul puternic ce venea din Italia, fie acela de a se lăsa pe jumătate antrenat de el, ori de a şi-l însuşi în întregime. În ultimul caz, nu trebuie să ne mai tânguim pe ruinele Evului Mediu, cu toate formele sale de cultură şi cu toate închipuirile sale. Dacă ele s-ar fi putut apăra, ar mai dăinui şi astăzi. Iar dacă visători elegiaci, care oftează după acest ev fericit, ar fi readuşi numai pentru o singură oră în acele timpuri, ar striga disperaţi după aerul lumii moderne. Desigur, într-un proces atât de mare, multe flori nobile s-au prăpădit, fără a li se fi asigurat o viaţă veşnică prin tradiţie şi poezie, dar pentru acest motiv nu putem dori ca marele eveniment să nu se fi petrecut. Acest mare eveniment, această cotitură în istoria universală, constă în aceea că, alături de Biserică, prin care până atunci (dar nu pentru mult timp de-acum încolo) Occidentul îşi păstrase unitatea, se formează un nou mediu spiritual, care, pornind şi răspândindu-se din Italia, deveni o atmosferă vitală pentru toţi europenii cultivaţi. Cea mai mare învinuire care i se poate aduce acestui element nou este de a fi fost exclusivist, nepopular, adică de a fi împărţit în mod fatal Europa în două lumi: cea instruită şi cea ignorantă. Dar acest reproş îşi pierde valoarea îndată ce eşti silit să recunoşti că răul persistă şi astăzi, că toată lumea îl constată dar nu-l poate înlătura. De altfel această demarcaţie nu e chiar atât de tranşantă şi de dură în Italia ca în alte ţări. Marele poet Tasso poate fi văzut până şi în mâinile celor mai săraci.

Antichitatea greacă şi romană care, începând din secolul al XIV-lea, exercită o acţiune atât de puternică asupra vieţii italiene, ca bază şi ca sursă de cultură, ca scop şi ca ideal al existenţei, oferind, în parte, un contrast nou şi conştient, îşi făcuse simţită acţiunea sa, pe alocuri, şi în lumea medievală din afara Italiei, încă de multă vreme. Acea civilizaţie pe care a reprezentat-o Carol cel Mare, în comparaţie cu barbaria din secolele al VII-lea şi al VIII-lea a fost, în fond, o veritabilă renaştere şi nici nu putea fi altceva. Aşa cum arhitectura romanică a Nordului, în afara formelor generale moştenite din Antichitate a preluat apoi în mod direct unele forme antice, tot astfel ştiinţa, pe atunci refugiată în mânăstiri, şi-a însuşit o mare cantitate de material cules direct din autori latini, iar începând cu Einhart, stilul acestora fu mereu imitat.

Dar trezirea Antichităţii se produce cu totul altfel în Italia decât în Nord. Îndată ce barbaria încetează, în peninsulă apare la poporul italian, încă pe jumătate antic, conştiinţa trecutului său. Îl celebrează şi vrea să-l reînvie. În afara Italiei e vorba de o utilizare savanta şi reflectată a unor elemente furnizate de Antichitate. În Italia avem de-a face cu un contact savant dar în acelaşi timp concret popular cu Antichitatea, deoarece aceasta constituia însăşi amintirea propriei măreţii. Înţelegerea uşoară a limbii latine, mulţimea amintirilor şi a monumentelor, încă prezente, contribuie puternic la această dezvoltare intelectuală. Dintr-însa, ca şi din reacţiunea spiritului popular, care devenise totuşi, între timp, altul, din instituţiile politice germano-longobarde, din cavalerismul european în genere, din alte influenţe culturale venite din Nord, în sfârşit, din religie şi Biserică răsare noul acesta în întregul său şi anume: spiritul italian modern, căruia i-a fost dat să servească de model întregului Occident.

Felul în care geniul antic inspiră şi străbate arta plastică, o dată cu încetarea barbariei, se vede, de exemplu, în edificiile toscane din secolul al XII-lea, precum şi în sculpturile din secolul al XIII-lea. Nici în poezie nu lipsesc

paralelele, dacă ne este îngăduit să admitem că cel mai mare poet latin al secolului al XII-lea, cel care a dat tonul pentru genul poeziei latine de atunci, a fost un italian. Acesta este cel căruia-i aparţin cele mai bune piese din aşa-numita *Carmina Burana*[1]. O bucurie neţărmurită de a trăi în lume şi de a-i gusta plăcerile – bucurie tutelată din nou de zeii antici, în timp ce Cato şi Scipio iau locul sfinţilor şi martirilor creştini –, irumpe ca un fluviu tumultuos în strofele rimate. Cel care le citeşte dintr-o suflare simte că aici vorbeşte un italian, probabil un lombard; există, de altfel, destule motive pentru aceasta[2]. Până la un anumit grad, aceste poezii latineşti ale clericilor vagabonzi *(clerici vagantes)* din secolul al XII-lea, cu extrema frivolitate care le caracterizează, sunt desigur un produs comun european;

[1] *Carmina Burana*, în *Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart*, vol. XVI (Stuttgart, 1847, reeditată de Österley Breslau, 1883). Oprirea în Pavia (pp. 68, 69), localitatea italiană în genere, scena cu Pastorella sub palmier (p. 145), pinul considerat ca arbore cu umbra deasă (p. 156), cuvântul *bravium*, care revine de mai multe ori (pp. 139-144), dar mai ales forma Madii pentru Maji (p. 141) par să ne dea dreptate. Faptul că pe poet îl cheamă Walther nu-i dovedeşte cu nimic originea. De obicei este identificat cu Gualterus de Mapes, un canonic din Salisbury şi capelan al regelui englez către sfârşitul secolului XII. (În ultimul timp se crede a fi fost un anume Walther din Lille, sau din Chatillon. Cf. Giesebrecht, *Izvoarele istoriei germane în Evul Mediu*, p. 431 şi u.).

[2] Opinia dominantă actuală, în această privinţă, este că aceste *Carmina Burana* se datoresc nu unuia, ci mai multor redactori, şi că ele au fost compuse de poeţi francezi, englezi şi germani. Cf. f. Süssmilch. *Die lat. Vagantenpoesie des 12. u. 13. Jahrh.*, Leipzig, 1918 *(n. Kröner)*.

dar cel care a compus cântecul *Phyllide et Florra*[1] şi *Aestuans interius*, nu era probabil un om din nord şi nici finul observator sybarit, care a scris *Dum Dianae vitrae sero lampas oritur*. Se simte aici o renaştere a concepţiei antice despre lume, pe care forma medievală a versului o scoate şi mai mult în evidenţă. Există unele opere din acest secol şi din secolele următoare, în care se întâlnesc hexametri şi pentametri în imitaţie îngrijită, cu tot felul de ornamentaţii antice, mai cu seamă adaosuri mitologice, dar în care nu se regăseşte nici pe departe acel parfum antic. Cronicile în hexametri şi alte producţii, începând de la Guglielmus Apuliensis (aproximativ 1100), atestă un studiu sârguincios al lui Vergiliu, Ovidiu, Lucan, Statiu şi Claudian. Dar forma antică rămâne doar o chestie de erudiţie, întocmai ca şi materialul antic la compilatori de genul lui Vincent de Beauvais sau al mitologului şi scriitorului alegoric Alanus ab Insulis. Dar Renaşterea nu este o imitaţie sau o compilare a unor piese izolate ale Antichităţii, ci o regenerare; ori un astfel de caracter se manifestă în poeziile clericului necunoscut din secolul al XII-lea.

Dar marea şi adevărata pasiune a italienilor pentru Antichitate începe abia în secolul al XIV-lea. Pentru ca această pasiune să apară a fost necesară dezvoltarea vieţii citadine, cum numai în Italia – şi abia acum – se putea întâmpla: convieţuirea şi egalitatea efectivă a nobilimii şi a

[1] *Carmina Burana*, p. 155, doar un fragment; în întregime la Wright, Walter Mapes (1841), p. 258. Cf. Hubatsch, p. 27 u. care arată că la bază stă o povestire ce apare de mai multe ori în Franţa. *Aest. inter. Carm. bur.*, p. 67. *Dum Dianae, Carm. bur.*, p. 124. Elemente antice în poezii: *Cor patet jovi;* nume antice pentru iubită; odată, când ea e numită Blanciflor, se adaugă drept rectificare şi numele de Helena.

burgheziei; formarea unei comunităţi care simţea nevoia cultivării având pentru aceasta timpul şi mijloacele necesare. Dar cultura, îndată ce tindea să se rupă de lumea închipuirilor medievale nu putea să ajungă dintr-o dată, prin simpla experienţă empirică, la cunoaşterea lumii fizice şi spirituale; ea avea nevoie de o călăuză, pe care a găsit-o în Antichitatea clasică, şi care i s-a oferit cu tot tezaurul ei de adevăruri obiective şi evidente, în toate domeniile spiritului. De acolo se luară atât forma, cât şi materia, cu recunoştinţă şi admiraţie, ele devenind, deocamdată, conţinutul principal al culturii moderne[1]. De altfel şi situaţia generală a Italiei fu, în această privinţă, favorabilă: Imperiul Evului Mediu, după căderea Hohenstafenilor, renunţase la Italia, ori nu se mai putea menţine în peninsulă; papalitatea fusese transferată la Avignon; cele mai multe puteri existente de fapt aveau o origine violentă şi nelegitimă; dar spiritul trezit la conştiinţă era în căutarea unui ideal nou şi durabil şi astfel ficţiunea şi postulatul unei dominaţii mondiale romano-italiene mai puteau să aprindă o dată sufletele, ba chiar să tindă spre realizarea lor practică prin Cola di Rienzo. Însă felul în care acesta şi-a înţeles – îndeosebi în timpul primului său tribunat – misiunea nu putea duce decât la o ciudată şi tristă comedie, dar pentru sufletul naţional amintirea Romei de altădată îşi avu valoarea ei incontestabilă. Graţie culturii antice regăsite, poporul italian nu întârzie să-şi simtă superioritatea asupra tuturor naţiunilor din lume.

[1] Aeneas Sylvius *(Opera,* p. 603, în epistola 105 către arhiducele Sigismund) arată, într-o scurtă privire generală, cum poate servi Antichitatea de învăţătură şi călăuză în toate domeniile mai însemnate ale vieţii.

A trasa în linii mari, nu în amănuntele ei, această mişcare a spiritelor şi îndeosebi a-i studia originea, va fi sarcina[1] ce ne-am propus să o împlinim în paginile următoare.

[1] Pentru detalii aş dori să indic o bună istorie a filologiei, dar nu cunosc mai îndeaproape bibliografia acestei specialităţi. Indicaţii la Roscoe: *Lorenzo magn.* şi *Leone X,* ca şi la G. Voigt, *Enea Silvio de' Piccolomini* (Berlin, 1856–1863) şi Papencordt, *Geschicte der Stadt Rom im Mittelalter (Istoria oraşului Roma în Evul Mediu),* cărţi depăşite azi de istoriile oraşului Roma în Evul Mediu de Gregorovius şi Reumont. Cine vrea să-şi facă o idee de întinderea setei de cunoaştere a oamenilor instruiţi de la începutul secolului XVI, nu va găsi nicăieri mai ample informaţii ca în: *Commentarii urbani,* de Raphael Volaterranus (ed. Basil, 1544, fol. 16 u.). Aci se vede cum Antichitatea constituie baza şi conţinutul principal al oricărei ştiinţe, de la geografie, istorie locală, biografiile oamenilor celebri, filosofie populară, morală şi alte ştiinţe speciale până la analiza integrală a lui Aristotel, cu care opera se încheie. Pentru a aprecia şi recunoaşte toată valoarea acestei lucrări ca izvor de cultură, ar trebui comparată cu toate enciclopediile anterioare. (Nu mult după apariţia lucrării lui Burckhardt despre cultura Renaşterii a apărut o tratare completă a acestei teme: G. Voigt: *Widerbelebung des klassischen Altertums, oder das erste Jabrhundert des Hummanismus – Renaşterea Antichităţii clasice sau primul secol al umanismului,* Berlin, 1859, ed. 3, 1893. Cf. apoi M. Monnier, Le Quatrocento, 2 vol., Paris, şi V. Rossi, *Il Quatrocento*, Florenţa, 1898. – *n. ed. Kröner*).

CAPITOLUL 2

ROMA, ORAŞUL RUINELOR

Înainte de toate, Roma, ca oraş al marilor ruini nu se mai bucură astăzi de aceeaşi pietate, nu inspiră aceleaşi sentimente ca pe vremea când s-au redactat *Mirabilia Romae,* iar William de Malmesbury îşi alcătuia culegerea de însemnări istorice. Imaginaţia pelerinului evlavios, aceea a omului care crede în vrăji, precum şi a căutătorului de comori, rămân mult în urmă faţă de aceea a istoricului şi patriotului[1]. În sensul acesta trebuie înţelese cuvintele lui Dante: *„Pietrele zidurilor din Roma merită veneraţia tuturor, iar pământul pe care e clădit oraşul e mai respectabil decât spun oamenii".* Totuşi, extraordinara afluenţă cu prilejul jubileelor nu mai lasă prea multe amintiri pioase în literatura propriu-zisă; cel mai preţios câştig, la jubileul din 1300, socoate Giovanni Villani (p. 92, u.) că a fost hotărârea cu care se întoarse acasă, de a scrie istorie, hotărâre pe care a aprins-o în el privirea ruinelor Romei. Petrarca, la timpul său, dădea mărturie despre sentimentele sale, împărţite între Antichitatea clasică şi Antichitatea creştină; el povesteşte că s-a urcat[2] deseori împreună cu amicul său, Giovanni Colonna,

[1] Dante *Convivio,* Tratt. IV., cap. 5.

[2] *Epp. familiares,* VI, 2 (ed. Fracassetti, I p. 125; păreri asupra Romei înainte de a o fi văzut, ibid., 213, cf. II, p. 336 u. (Murat., XXIV, col. 845).

pe bolţile gigantice ale termelor lui Diocleţian; aici, în aerul proaspăt şi liniştea adâncă dominând vasta panoramă, discutau împreună nu despre afaceri, nici despre gospodărie sau politică, ci, cu privirea îndreptată asupra ruinelor dimprejur, despre istorie. Petrarca reprezenta în aceste convorbiri mai mult Antichitatea, Giovanni mai degrabă creştinismul. Nu lipseau din convorbirile lor nici filosofia, nici artele cu inventatorii lor. De câte ori, de atunci şi până la Gibbon şi Niebuhr, n-a inspirat istoricilor această lume de ruine, meditaţii fecunde şi măreţe!

Acest dublu sentiment îl găsim şi în *Dittamondo,* al lui Fazio degli Uberti, compus către 1360. Găsim aici relatarea unei călătorii imaginare, în care-l însoţeşte bătrânul geograf Solinus, ca Vergiliu pe Dante. Asemenea lor, ei vizitară Bari în onoarea Sf. Nicolae, muntele Gargano din devoţiune pentru arhanghelul Mihail, tot astfel evocară la Roma legenda lui Araceli şi aceea a Sf. Maria din Trastevere; totuşi, splendoarea profană a Romei antice era vizibil precumpănitoare asupra amintirilor lumii creştine; o bătrână venerabilă în veşminte zdrenţuite – este Roma însăşi – le povesteşte glorioasa istorie şi le descrie amănunţit triumfurile[1] de altădată; apoi îi conduce pe străini prin oraş şi le arată cele şapte coline şi o mulţime de ruine *„che comprender potrai quanto fui bella" („cum ai putea înţelege cât am fost de frumoasă").*

[1] *Dittamondo,* II, cap. 3. Acest alai aminteşte în parte naivele tablouri ale celor trei magi şi suita lor. – Descrierea oraşului nu e chiar fără valoare, din punct de vedere arheologic, II, cap. 31. După Polistore (Mur., XXIV, col. 845) Nicolo şi Ugo d'Este călătoreau în 1366 la Roma: *„per vedere quelle magnificenze antiche, che al presente şi possono vedere in Roma" („pentru a vedea acele splendori antice care în prezent se pot vedea la Roma").*

Din păcate, această Romă a papilor din Avignon şi a pontifilor schismatici nu mai era nici pe departe, în ceea ce priveşte resturile Antichităţii, ceea ce fusese cu câteva generaţii mai înainte. Un act de vandalism a fost comis de senatorul Brancaleone, în 1258, care, pe lângă că trebuie să fi schimbat caracterul edificiilor existente, a şters de pe faţa pământului 146 de case fortificate în care locuiau mai marii Romei; nobilimea se instalase, fără îndoială, în ruinele cele mai înalte şi mai bine conservate[1]. Oricum, tot rămăsese infinit mai mult în picioare decât se vede astăzi, iar multe din edificii trebuie să fi avut încă îmbrăcăminte şi încrustările lor de marmură, precum şi coloanele şi ornamentele din faţă, acolo unde astăzi n-a mai rămas decât scheletul de cărămidă goală. De această stare de lucruri se leagă începutul stabilirii unei topografii temeinice a vechiului oraş.

În peregrinările lui Poggio prin Roma[2] se vede pentru prima oară studiul ruinelor însăşi, legat de cel al vechilor autori şi al inscripţiilor (pe care, după multe greutăţi, le găseşte şi le descifrează)[3]; imaginaţia este împinsă pe planul

[1] Întâmplător, iată o probă că şi străinătatea considera Roma medievală ca pe o carieră de piatră: celebrul abate Sugerius (pe la 1140), care căuta, pentru clădirea sa din St. Denis, câteva coloane puternice, se gândea să transporte în Franţa monoliţii de granit de la termele lui Diocleţian, dar trebui să renunţe. *Sugerii libellus alter* – la Duchesne: *Scriptores*, IV, p. 352. Carol cel Mare procedase, desigur, mai modest.

[2] *Poggii opera*, ed. 1513, pp. 50–52. *Ruinarum urbis Romae descriptio*, pe la 1430, puţin timp înainte de moartea lui Martin V. Termele lui Caracalla şi Diocleţian aveau încă încrustaţiile şi coloanele lor.

[3] Poggio, ca cel mai vechi colecţionar de inscripţii, în scrisoarea sa – în *Vita Poggii*, la Mur., XX, col. 177 – şi colecţionar de busturi, col. 183.

al doilea, iar ideea Romei creştine este voluntar îndepărtată. Ce păcat că lucrarea lui Poggio n-a fost mai întinsă şi n-a fost prevăzută cu gravuri. El a găsit încă mult mai multe monumente bine păstrate decât Rafael, optzeci de ani mai târziu. A putut vedea el însuşi, încă intact, mormântul Caeciliei Metella, precum şi frontispiciul cu colonade al unui templu situat pe panta Capitoliului, pentru a regăsi, mai târziu, aceste monumente pe jumătate distruse; degradările se datorau şi faptului că marmura are nefericita proprietate de-a se preface cu uşurinţă prin ardere în calcar; o parte din imensa colonadă de lângă Minerva a suferit această soartă. Un cronicar din 1443 povesteşte că această barbară ardere a marmurei şi preschimbare în calcar se produce continuu, „ceea ce este o ruşine, căci clădirile noi sunt jalnice, iar frumuseţea Romei o constituie ruinele“[1]. Locuitorii oraşului din acele timpuri, cu mantăile lor *„campagnole“* şi cu încălţămintea lor rustică, făceau străinilor impresia unor păstori de vite, şi, într-adevăr, cirezile veneau păscând până la Banchi, în inima oraşului; singurele reuniuni se făceau în zilele de sărbători, în faţa bisericilor, cu care ocazie se puteau admira femeile frumoase.

În ultimii ani ai pontificatului lui Eugen al IV-lea (mort în 1447), Blondus de Forli scrie *Roma instaurata*, servindu-se deja de Frontinus şi de vechile monografii, precum şi (se pare) de Anastasius. Scopul său nu se mărgineşte nici pe departe la a descrie ceea ce există, ci mai degrabă la restaurarea prin cercetări a ceea ce dispăruse. În concordanţă

[1] Fabroni, *Cosmus* Adnot. 86. Dintr-o scrisoare a lui Alberto degli Alberti către Giovanni Medici. Despre starea Romei sub Martin V, vezi Platina p. 277; în timpul absenţei lui Eugen IV, v. Vespasiano Fiorent, I, p. 23 u.

cu dedicaţia în cinstea papei, el se consolează în faţa ruinelor cu frumoasele relicve ale sfinţilor, pe care le posedă Roma.

Cu Nicolae al V-lea (1447–1455), urcă pe tronul papal acel nou spirit monumental, caracteristic Renaşterii. Prin noua punere în valoare şi înfrumuseţare a oraşului, pe de o parte, ruinele erau ameninţate; dar pe de altă parte, ele fiind un titlu de glorie pentru oraş, începe a li se acorda cuvenita atenţiune. Pius al II-lea dovedeşte mult interes pentru antichităţi şi, deşi vorbeşte puţin despre cele din Roma, se ocupă îndeaproape de cele din restul Italiei, fiind primul care a cunoscut şi a descris monumentele din vecinătatea oraşului[1], până la mari depărtări. În orice caz, în dubla sa calitate, de eclesiast şi de cosmograf, îl interesau în egală măsură monumentele creştine şi minunile naturii. Sau îşi călcase oare pe inimă atunci când scrisese că oraşul Nola a cules mai multă glorie şi din amintirea Sf. Paulin decât din rămăşiţele Romei păgâne şi din amintirea luptei eroice a lui Marcellus? Nu fiindcă ar exista îndoieli în ce priveşte credinţa sa în relicve, dar se pare că spiritul său era într-adevăr mai înclinat către cercetarea naturii şi Antichităţii, precum şi către îngrijirea monumentelor istorice şi artistice. Chiar în ultimii ani ai pontificatului său, chinuit de podagră, dar având o stare de spirit foarte senină, se lăsa transportat, în lectica lui, peste munţi şi văi, la Tusculum, Alba, Tibur, Ostia, Falerii, Otriculum, însemnând tot ce vedea; urmărea vechile drumuri romane, apeductele, şi căuta să reconstituie graniţele dintre vechile neamuri care trăiseră în jurul Romei. Într-o excursie la Tibur, cu marele Federigo de Urbino, amândoi îşi petrecură timpul în modul

[1] Ceea ce urmează este extras din Jo. Ant. Campanus: *Vita Pii II* la Mur., III, 2, col. 980 u. – *Pii II. Commentarii*, p. 48, 72 u., 206, 248 u., 501 şi alte loc. cit.

cel mai plăcut, conversând despre Antichitate şi războaiele antice, mai ales despre cel din Troia; chiar când merse la congresul din Mantua (1459), căuta – desigur în zadar – labirintul de la Clusium, despre care pomeneşte Pliniu, şi vizită pe malurile râului Mincio aşa-numita vilă a lui Vergiliu.

Se înţelege de la sine că un astfel de pontif cerea chiar de la *„abreviatori"* să se exprime într-o latină clasică. În timpul războiului napolitan amnistiase pe cetăţenii din Arpino, locul de naştere al lui Cicero şi Marius, după ale căror nume foarte mulţi erau botezaţi. Numai lui singur, în calitate de cunoscător şi protector al arheologiei, putea să-i dedice Blondus lucrarea sa *Roma triumfans,* prima încercare de amploare a unei descrieri complete a Antichităţii romane.

În acele timpuri, dorinţa de a studia istoria Romei se trezise şi în restul Italiei. Deja Boccaccio[1] numeşte ruinele de la Bajae *„ziduri vechi şi totuşi noi pentru spiritele moderne";* de atunci, ele rămaseră cele mai remarcabile lucruri de văzut din împrejurimile oraşului Neapole. Începură chiar colecţiile de antichităţi de toate felurile. Ciriaco de Ancona parcurse nu numai Italia, ci şi alte ţări din vechiul *„orbis terrarum"*, Grecia şi insulele Arhipelagului, chiar unele părţi din Asia şi Africa, şi aduse din peregrinările sale o grămadă de inscripţii, de medalii şi de desene; când fu întrebat de ce şi-a dat atâta osteneală, el răspunse că *„a făcut-o pentru a învia morţii"*[2].

Cronicile locale arătaseră, încă de mult, pe drept cuvânt ori fictiv, că istoria oraşelor respective se împleteşte cu cea a Romei, şi că ele toate fuseseră întemeiate şi colonizate de

[1] *Boccaccio, Fiammetta,* cap. 5 *(Opere,* ed. Montier, II, p. 91).

[2] Leandro Alberti, *Descriz. di tutta l'Italia,* p. 285.

cetăţeni din capitala lumii[1]; de multă vreme, unii genealogi făceau plăcere anumitor familii, derivându-le din celebre spiţe romane. Astfel de afirmaţii sunau atât de plăcut, încât ele mai puteau fi crezute chiar şi în secolul al XV-lea, rezistând în lumina criticii care începuse a se naşte. La Viterbo[2], Pius al II-lea răspunse cu naivitate oratorilor romani care-l rugau să-şi grăbească întoarcerea acasă: *„Roma este patria mea tot aşa de mult ca şi Siena, căci familia Piccolomini, căreia-i aparţin, a emigrat cândva de la Roma la Siena, aşa cum o dovedeşte întrebuinţarea frecventă a numelor de Eneas şi Sylvius în familia noastră“*. Se presupune că i-ar fi plăcut mult să descindă din familia Iulia. Şi lui Paul al II-lea (Barbo de Veneţia) i s-au găsit strămoşi iluştri; cu toată originea lui germană, genealogii îl făcură să descindă din ramura romană Ahenobarbus, care plecase să fondeze o colonie la Parma şi ai cărei descendenţi emigraseră la Veneţia în urma unor certuri intestine[3].

[1] Două exemple, în loc de mai multe: Istoria fabuloasă a originii Milanului, în Manipulus (Mur. XI, col. 552) şi aceea a Florenţei, la Giov. Villani, după care Florenţa are mereu dreptate faţă de Fiesole, care e antiromană şi rebelă – în timp ce ea e devotată Romei (I, 9, 38, 41 II, 2) Dante *Inf*, XV, 76.

[2] *Commentarii*, p. 206, la cartea IV.

[3] Mich Cannesius, *Vita Pauli II*, la Murat, III, 2 col. 993. Din pricina înrudirii sale cu papa, autorul nu vrea să fie nepoliticos nici măcar faţă de Nero, fiul lui Domitius Ahenobarbus; el nu spune decât cuvintele: *„de quo rerum: scriptores multa ac diversa, commemorant“ („despre care scriitorii menţionează multe şi diverse lucruri“)*. Familia Plato din Milan, de ex. mergea şi mai departe când se lăuda că descinde direct din marele Platon – când Filelfo într-o cuvântare la o nuntă şi într-un elogiu adresat juristului Teodoro Plato, spunea la fel, şi când un Giovanantonio Plato adăugase sub un relief sculptat de el în 1478 şi care reprezenta figura filosofului (în curtea palatului Magenta din Milano) o inscripţie: *„Platonem suum, a quo originem et ingenium refert“ („lui Plato al său de la care i se trage originea şi talentul“)*.

Nu e de mirare că cei din familia Massimi doresc să descindă din Q. Fabius Maximus, şi Cornaro din Cornelius. Dimpotrivă, constituie o excepţie demnă de remarcat faptul că în secolul al XVI-lea, nuvelistul Bandello a încercat să treacă drept urmaş al unei nobile familii din neamul ostrogoţilor (I, *Novelle* 23).

Să ne întoarcem la Roma. Locuitorii acestui oraş, care se numeau şi atunci romani, erau priviţi cu un anumit respect din partea restului Italiei, fapt pentru care se simţeau, fireşte, măguliţi. Vom vedea că sub Paul al II-lea, Sixtus al IV-lea şi Alexandru al VI-lea au loc splendide procesiuni de carnaval, care reprezintă tablourile cele mai îndrăgite la acea vreme, înfăţişând triumful vechilor imperatori romani. Orice trebuia să se exprime cu oarecare patos apărea sub această formă. Într-o astfel de atmosferă, la 19 aprilie 1485, se răspândi zvonul, care a luat deodată proporţii, că s-a descoperit corpul, admirabil păstrat şi de o uimitoare frumuseţe, al unei tinere romane din Antichitate[1]. Nişte zidari lombarzi, care lucrau lângă Via Appia pe un teren al mănăstirii Santa Maria, la deshumarea unui mormânt antic, găsiră, în afară de Caecilia Metella, un sarcofag de marmură – se zice – cu inscripţia: *„Iulia, fiica lui Claudius“*. Restul aparţine imaginaţiei; lombarzii ar fi dispărut de îndată cu toată comoara de bijuterii şi pietre scumpe care s-ar fi aflat în sarcofag, slujind ca podoabă tinerei femei; cadavrul ar fi fost acoperit cu un strat de esenţă care-i păstra toată frăgezimea, chiar supleţea, unei fete de 15 ani ce ar fi murit de curând; apoi, se mai spunea că are exact culoarea vieţii, gura şi ochii întredeschişi. Fu dusă în palatul relicvelor de pe Capitoliu şi

[1] Despre aceasta, Nantiporto, la Murat, III, 2, col. 1094. Infessura, ed Tommasini, p. 178; Matarazzo, în *Arch. stor.*, XVI, 2, p. 180 (Vezi de asemeni Pastor, *Päpste*, III, p. 253 urm. – *n. Kröner.)*

începu îndată un adevărat pelerinaj. Mulţi pictori veniră să copieze această minune *„căci era atât de frumoasă cum nu se putea spune nici prin grai, nici prin scris, iar dacă s-ar fi spus sau s-ar fi scris, cei ce n-au văzut-o, tot n-ar fi putut să creadă"*. Dar din porunca lui Inocenţiu al VIII-lea fu dusă noaptea dincolo de Porta Pinciana şi îngropată într-un loc necunoscut; în galeria din curtea palatului rămase doar sarcofagul gol. Probabil că se modelase o mască de ceară sau dintr-un material asemănător, colorat şi se aplicase pe capul cadavrului, iar părul de aur de care se vorbea trebuie să fi încadrat perfect masca înfrumuseţată până la ideal. Ceea ce e înduioşător în aceasta, nu este faptul în sine, ci prejudecata neclintită că trupul omenesc din Antichitate, pe care mulţimea credea că-l are, în sfârşit, în faţa ochilor, trebuia să fi fost, în mod necesar, mult mai frumos decât tot ce trăieşte astăzi.

Între timp, datorită săpăturilor, se ajunse la o cunoaştere mai temeinică a vechii Rome; chiar sub Alexandru al V-lea se cunoscură aşa-zisele grotescuri, adică ornamentele pereţilor şi bolţilor de altădată, şi se găsi, la Porto d'Anzio, Apollo de Belvedere; sub Iuliu al II-lea, urmară descoperirile glorioase ale lui Laokoon, a lui Venus din Vatican, a torso-ului Cleopatrei ş.a.m.d.[1]; palatele celor mari şi cele ale cardinalilor începură a se umple de statui şi de fragmente antice. Pentru Leon al X-lea, Rafael întreprinse acea restauraţie ideală a întregului oraş antic despre care vorbeşte[2] faimoasa sa scrisoare din 1518 (sau a lui Castiglione). După ce se plânge amarnic de distrugerile care nu mai încetau nici chiar sub

[1] Deja sub Iuliu II se făceau săpături în scopul de a găsi statui. Vasari B. VI, p. 551, *Vita di Giov. da Udine.*

[2] Quatremère, *Storia della vita etc. di Rafaello,* ed. Longhena, p. 531 (cf. Pastor IV, 1 p. 466 u. – *n. Kröner),*

Iuliu al II-lea, face apel la papa şi-l roagă să ia sub ocrotirea sa puţinele mărturii ce-au mai rămas din gloria şi forţa acelui suflet divin al Antichităţii, a cărui amintire mai înflăcărează şi astăzi pe cei în stare să se ridice în sferele înalte ale artei. Apoi, cu o admirabilă şi pătrunzătoare judecată, pune temeliile unei istorii comparate: a artelor în general, stabilind, la sfârşit, principiul, rămas de atunci valabil, al „ridicării" în plan a vechilor monumente: el pretinde să se ridice pentru fiecare monument în parte planul, elevaţia şi secţiunea transversală. Nu ne putem permite aici să expunem în amănunt cum – pornind de la această epocă – arheologia, în special în legătură cu vechea Romă şi cu topografia sa, a devenit o ştiinţă de sine stătătoare, şi cum academia vitruviană a ştiut, cel puţin, să pună bazele unui program[1] gigantic.

Trebuie să ne oprim la Leon al X-lea, sub pontificatul căruia admiraţia pentru Antichitate se unea cu plăcerile cele mai delicate, pentru a forma acel ansamblu minunat de bucurii, care a dat o înaltă consacrate vieţii la Roma. Vaticanul răsuna de cântece şi de sunete armonioase de lăută care păreau că îndeamnă oraşul să guste bucuriile existenţei, cu toate că Leon, în ceea ce-l priveşte pe el însuşi, cu greu izbutea să-şi risipească astfel grijile şi să-şi aline durerile, iar speranţa de a-şi prelungi[2] existenţa prin voioşie fu dezamăgită printr-o moarte timpurie. Niciodată nu ne vom putea întoarce privirile de la strălucitul tablou pe care-l face Giovio, Romei leonice, cu toate părţile ei de umbră: servilismul celor ce vor să parvină, mizeria secretă a unor prelaţi care, cu toate

[1] *Lettere pittoriche*, II, I, Tolomei către Landi, 14 nov. 1542.

[2] El vroia *„curis animique doloribus quacunque ratione aditum intercludedere" („îi plăceau veselia, glumele şi muzica, nădăjduind, pe această cale, să-şi prelungească zilele"). Leonis X vita anonyma,* la Roscoe, ed. Bossi, XII, p. 169.

datoriile ce-i apasă, sunt obligaţi[1] să trăiască potrivit rangului, mecenatul literar al lui Leon, care se făcea mai mult la întâmplare, fiind un fel de loterie, în sfârşit, ruina bănească prin cheltuieli fără măsură[2]. Acelaşi Ariosto, care cunoştea atât de bine lucrurile şi glumea pe socoteala lor, redă totuşi, în satira a şasea, tabloul melancolic şi emoţionant al acelor poeţi de înaltă cultură şi sensibilitate, care-l însoţeau prin mijlocul ruinelor sublime, a sfaturilor înţelepte pe care le găsea privitor la activitatea sa poetică şi, în sfârşit, a comorilor bibliotecii Vaticanului. Acestea – şi nu speranţa de mult abandonată a protecţiei mediceice – ar fi adevăratele momeli ispititoare pentru el, dacă s-ar încerca să fie din nou determinat să meargă la Roma, ca trimis al curţii din Ferrara.

În afară de zelul arheologic şi de solemna atmosferă patriotică, ruinele Romei treziră, atât la Roma, cât şi în afara ei, o mulţime de tendinţe sentimental-elegiace. Găsim deja la Petrarca şi la Boccaccio astfel de ecouri (p. 218); Poggio (p. 220) vizitează deseori templul lui Venus la Roma, în credinţa că este acela al lui Castor şi Pollux, unde, odinioară, se aduna senatul, şi se adânceşte în amintirea marilor oratori Crassus, Hortensius, Cicero. Foarte sentimental se arată Pius al II-lea, mai cu seamă când descrie Tibur[3], iar la puţin timp după el, Polifilo[4] idealizează pentru prima oară priveliştea ruinelor, descriindu-le: sfărâmături şi resturi de bolţi gigantice

[1] Între satirele lui Ariosto trebuiesc amintite aici: prima *(„Perch'ho molto...")* şi a patra *(„Poichè, Annibale...")*.

[2] Ranke I, *Päpste* 408 u. *Lettere de'principi*, I, p. 107, scria lui Negri, 1 sept. 1522: *„...tutti questi cortigiani esausti da papa Leone e falliti..."* (Precizări la Pastor, IV, 1 p. 363 urm. – *n. Kröner.)*

[3] Pii *II. Commentarii*, p. 251, în cartea 5. Cf. şi Sannazaro, *Elegie, In ruinas Cumarum. (Opera*, p. 236 u. în cartea II. – *n. Kröner).*

[4] Polifilo, *Hypnerotomachia*, Veneţia, Aldus Manutius, 1499.

şi colonade printre care cresc platani, lauri şi chiparoşi seculari, alături de tufişuri sălbatice. În istoria sfântă, va deveni un obicei – cu greu se poate spune cum – să se înfăţişeze naşterea lui Isus printre ruinele celui mai mândru palat[1].

În fine, obişnuinţa de a împodobi grădinile somptuoase cu ruine artificiale nu e decât manifestarea practică a aceluiaşi sentiment.

[1] În timp ce părinţii bisericii şi pelerinii nu cunosc decât peştera. Şi poeţii se pot lipsi de palate. Cf. Sannazaro. *De partu Virginis*, L. II, vers 284 u.

CAPITOLUL 3

AUTORI ANTICI

Infinit mai importante decât rămăşiţele construcţiilor şi monumentelor de artă ale Antichităţii, au fost – fireşte – operele literare clasice ale scriitorilor greci şi latini. Ele au fost considerate ca izvorul oricăror cunoştinţe, în sensul absolut al cuvântului. Despre problemele bibliografice ale acelei epoci de descoperiri preţioase s-a vorbit deseori; nu putem decât să adăugăm la cele spuse câteva fapte, asupra cărora s-a stăruit prea puţin[1].

Oricât de mare ar fi fost influenţa scriitorilor antici asupra Italiei din timpurile îndepărtate ale Evului Mediu şi mai ales în secolul al XIV-lea, s-au descoperit mai puţine opere noi decât s-au propagat din cele deja cunoscute de multă vreme. Poeţii, istoricii, oratorii, epistolografii latini cei mai renumiţi, pe lângă traducerile latine ale unor scrieri de Aristotel, Plutarch şi alţi câţiva scriitori greci, formau, laolaltă, tezaurul care entuziasmase generaţia lui Boccaccio şi Petrarca. Se ştie că acesta din urmă avea, şi preţuia, un Homer în greceşte, pe care nu-l putea citi; prima traducere latină a *Iliadei* şi *Odiseii* a făcut-o, aşa cum a putut, Boccaccio, cu ajutorul unui grec calabrez. De abia în secolul al XV-lea

[1] Împrumutare mai ales din Vespasiano Fiorentino. Autorul era librar florentin şi vânzător de lucrări copiate, pe la mijlocul secolului al XV-lea.

începe seria mare a descoperirilor, întemeierea sistematică a bibliotecilor, cu ajutorul copiştilor şi a unei laborioase activităţi de traducere din greacă[1].

Fără însufleţirea anumitor colecţionari ai timpului, care şi-au încordat toate puterile făcând cele mai mari sacrificii, n-am avea astăzi decât o mică parte din operele care au ajuns până la noi, mai cu seamă din autorii greci. Papa Nicolae al V-lea, pe când era simplu călugăr, s-a înglodat în datorii, pentru a cumpăra codice sau pentru a da să le copieze; încă de pe atunci, el declara că împărtăşeşte cele două mari pasiuni ale Renaşterii: cărţile şi monumentele[2]. Ajuns papă se ţinu de cuvânt: plăti copişti pentru transcrierea operelor vechi şi angajă emisari pentru căutarea de manuscrise prin lume; Perotto primi 500 de ducaţi pentru traducerea latină a lui Polybios, Guarino 1000 de florini pentru cea a lui Strabon, şi trebuia să mai primească 500, dar papa muri prea devreme. Fidelfo ar fi avut de primit 10 000 pentru o bună traducere metrică a lui Homer, dar moartea papei îl împiedică să meargă de la Milano la Roma. Când Nicolae muri, biblioteca destinată membrilor curiei papale, şi care deveni nucleul bibliotecii Vaticanului, cuprindea 5 000 de volume, după unii, 9 000 după alţii[3]; ea trebuia să fie instalată în chiar

[1] Se ştie că pentru a exploata setea amatorilor de antichităţi se fabricau şi cărţi apocrife. A se vedea în operele de istorie literară articolele care privesc pe Annius de Viterbo.

[2] Vespas. Fior., *Niccoli* V, par. 10: *„Tommaso da Serezana usava dire, che dua cosa farebbe, s'egli potesse mai spendere, ch'era in libri e in murare e l'una e l'altra fece nel suo pontificato"*. Despre traducătorii lui, vezi Aenas Sylvius, *De Europa*, cap. 59, p. 459.

[3] Vespas. Fior., *Niccoli* V, par. 25; *Giov. Fortello*, par 1, Cf. Mannetti, *Vita Nicolai V*, la Mur. III, II, col. 925 u. – Dacă şi cum Calixt III a risipit din nou, în parte, colecţia, vezi Vespas. Fior. 284. u., cu nota editorului Mai.

palatul pontifical, fiind cea mai frumoasă podoabă a lui, după cum altădată regele Ptolomeu Filadelful rezervase bibliotecii sale locul de cinste în palatul de la Alexandria. Când, din pricina ciumei, fu obligat a se retrage cu toată curtea la Fabriano, îşi luă cu el traducătorii şi compilatorii, pentru ca aceştia să nu-i fie răpiţi de flagel.

Florentinul Niccolà Niccoli[1], membru al cercului de prieteni şi învăţaţi care se adunau în jurul lui Cosimo de Medici, îşi cheltui toată averea cumpărând cărţi; când nu mai avu nimic, Medicişii îi puseră la dispoziţie orice sumă în acest scop. Lui îi datorăm completarea operelor lui Ammianus Marcellinus, Cicero *(De oratore),* manuscrisul lui Lucreţiu şi altele; el hotărî pe Cosimo să cumpere de la o mănăstire din Lübeck cea mai bună ediţie a lui Pliniu. Cu nobilă încredere, el împrumuta cărţile celor care le cereau sau lăsa lumea la el acasă să citească după plac şi se întreţinea cu toţi asupra celor citite. Colecţia sa de 800 de volume, printre care 100 în limba elină, evaluate la 6 000 de guldeni, rămase după moartea lui, prin mijlocirea lui Cosimo, mânăstirii San Marco, cu condiţia de a fi deschisă publicului cititor.

Dintre cei doi descoperitori de cărţi, celebri, Guarino şi Poggio, acesta din urmă[2] lucrând ca agent în contul lui Niccoli, cercetă, după cum se ştie, şi mânăstirile din Germania de sud, şi anume, cu ocazia Conciliului de la Constanţa. El descoperi acolo şase discursuri ale lui Cicero şi primul Quintilian complet, manuscrisul de San Gallo, cunoscut astăzi sub numele de manuscrisul de la Zürich; se pare că el a reuşit să-l transcrie în 32 de zile, complet şi foarte îngrijit. El reuşi să completeze, în părţile esenţiale, pe Silius Italicus,

[1] Vespas. Fior. Ed. Frati, *Cosimo de Medici,* par. 23.

[2] Vespas. Fior. Poggio, par. 2.

Manilius Lucretius, Val. Faccus, Ascon Pedianus, Columella, Statius, Priscianus şi alţi autori; mai departe, el a adus zece discursuri, până atunci necunoscute, ale lui Cicero şi un comentariu anonim la *Verrinele* aceluiaşi[1].

Din „patriotism antic", celebrul grec, cardinalul Bessarion[2], strânse 600 de codice, opere cu conţinut păgân şi creştin, cu sacrificii extraordinare, şi căută un loc sigur unde să le adăpostească, donându-le pentru ca atunci când nefericita sa patrie, căzută sub turci, îşi va regăsi libertatea să reintre în posesia literaturii sale pierdute. Seniorìa Veneţiei se declară gata să construiască un local, iar biblioteca din San-Marco adăposteşte şi astăzi o parte din acest tezaur[3].

Modul în care s-a alcătuit celebra bibliotecă a Medicilor a fost foarte ciudat, dar este o poveste în amănuntele căreia nu putem intra aici. Cel mai renumit dintre colecţionarii lui Lorenzo Magnificul a fost Iohannes Lascaris. Se ştie că după răscoala şi jaful din 1494, colecţia a trebuit să fie reconstituită bucată cu bucată de către fiul lui Lorenzo, cardinalul Giovanni Medici (Leon al X-lea)[4].

Biblioteca din Urbino[5] (azi în Vatican) a fost pe deplin creaţia marelui Federigo de Montefeltro (p. 57) care începuse

[1] Poggio şi-a făcut descoperirile nu numai în mânăstirile din Germania de sud, ci şi în biblioteci ale mănăstirilor renane şi burgunde. Burckhardt pomenise în primele două ediţii ale cărţii sale şi pe Celsus şi Gellius, care nu fuseseră însă descoperiţi de Poggio. În schimb, Burckhardt a trecut cu vederea un comentariu al lui Priscian la 12 versuri din *Eneida.* Cf. pentru aceasta: Walser, *Poggius Florentinus* (Leipzig, 1914, p. 48 urm.). *(n. Kröner*).

[2] Vespas. Fior., p. 193, cf. Marin Sanudo, Mur., XX, col. 1185 şi u.

[3] Cum s-a procedat la instaurarea lor provizorie, vezi la Malipiero, *An. veneti, Arch. stor.,* III, II, pp. 653, 655.

[4] În ce priveşte Biblioteca Laurenziana cf. E. Rostagno, *Prefazione all' Eschilo Laurenziano,* Florenţa, 1896, p. 6 u.

[5] Vespas. Fior., ed. Mai, p. 124 u.

să colecţioneze încă de copil; având mai târziu treizeci până la patruzeci de copişti în permanenţă care lucrau răspândiţi în diferite locuri. În decursul timpului, el a consacrat colecţiei sale peste 30.000 de ducaţi, colecţie care a fost continuată şi completată sistematic, mai ales cu ajutorul lui Vespasiano; relatările acestuia în această privinţă sunt foarte interesante şi alcătuiesc tabloul ideal al unei biblioteci de atunci. Se găseau la Urbino, de pildă, cataloagele bibliotecii Vaticanului, ale bibliotecii din Florenţa, San-Marco din Veneţia, ale bibliotecii viscontine din Pavia, chiar cataloagele de la Oxford, şi se constata cu mândrie că, în ce priveşte integritatea operelor unor autori, biblioteca din Urbino le era mult superioară. Cantitativ predomina încă, probabil, Evul Mediu şi teologia; se găseau, desigur, întreg Toma d'Aquino, întreg Albertus Magnus, întreg Bonaventura ş.a.m.d. Încolo, biblioteca era foarte variată şi conţinea, de exemplu, tot ce putea exista pe atunci în materie de medicină. Printre „moderni" se aflau, înainte de toate, marii autori ai secolului al XIV-lea, de exemplu, Dante, Boccaccio, cu toate operele lor; urmau apoi 25 de umanişti selecţionaţi, cu scrierile lor latine şi italiene şi cu tot ce traduseseră ei. În ce priveşte codicele greceşti predominau părinţii bisericii, dar în catalogul clasicilor se specifică: operele complete ale lui Sofocle, operele complete ale lui Pindar, operele complete ale lui Menandru – un codice care trebuie să fi dispărut foarte curând[1] din Urbino, căci altfel filologii n-ar fi întârziat să-l publice.

[1] Să fi fost la cucerirea oraşului Urbino de către armata lui Caesare Borgia? Editorul Mai contestă existenţa manuscrisului, dar eu nu pot crede ca Vespasiano să fie pus să figureze şi maximele lui Menandru *(Gnomenexzerpte)*, care nu formează, după cum se ştie, decât câteva sute de versuri, sub rubrica: *„tutte le opere"*, şi să fi aranjat aceste fragmente între autorii de la care avem material mult mai cuprinzător (chiar cum ar fi Sofocle şi Pindar pe care-i posedăm azi). E posibil ca Menandru să fie din nou descoperit.

Despre modul în care se lucrau copiile şi luau naştere bibliotecile, găsim, de asemenea, unele dări de seamă. Cumpărarea directă a unui manuscris vechi, care conţinea un text rar, sau singurul text complet, sau chiar singurul text existent al unui autor din Antichitate, era considerat, fireşte, ca un noroc rar şi nu intra la socoteală. Între copişti, cei care cunoşteau greaca ocupau primul loc şi primeau numele mai onorabil de „scriitori"; au fost şi au rămas întotdeauna puţin, şi erau scump plătiţi[1]. Ceilalţi erau copişti pur şi simplu; aceştia erau fie muncitori, care nu mai aveau alt mijloc de existenţă, fie dascăli ori învăţaţi săraci, care aveau nevoie de un câştig suplimentar. Foarte interesant este faptul că în timpul lui Nicolae al V-lea, copiştii din Roma erau, în cea mai mare parte, germani şi francezi[2], „barbari", cum le spuneau umaniştii italieni; erau probabil oameni care aveau treburi la curia papală şi care erau nevoiţi să-şi câştige într-un fel viaţa. Când Cosimmo de Medici vru să improvizeze în grabă o bibliotecă pentru fundaţia sa favorită, Badia, mai jos de Fiesole, îl chemă pe Vespasiano, de la care primi sfatul să renunţe la cumpărarea de cărţi, care nu se pot obţine chiar după dorinţă, şi să pună mai bine să le copieze. Cosimo făcu o înţelegere cu el, iar Vespasiano angajă 45 de copişti, plătiţi cu ziua, furnizându-i în 22 de luni 200 de

[1] Când Piero de Medici prezise, la moartea regelui bibliofil Mathias Corvinus al Ungariei, că de acum încolo *„scrittori"* vor fi obligaţi să scadă preţurile, altfel nu vor mai fi angajaţi de nimeni (decât de noi) – nu putea fi vorba decât de greci; căci caligrafi, de care ar fi putut fi de asemenea vorba, erau oricând destui în Italia. Fabroni, *Laur. Magn.*, Adnot. 156, cf. Adnot. 154.

[2] Gaye, Carteggio, I, p. 164. O scrisoare din 1455 sub Calixt III. Celebra biblie cu miniaturi de la Urbino a fost copiată de un francez, care lucra cu Vespasiano, cf. D'Agincourt, *Malerei*, tab. 78.

volume[1] complet terminate. Cosimo primise de la Nicolae al V-lea – care o scrisese cu propria sa mână[2] – lista operelor ce trebuiau copiate. (Natural că literatura religioasă şi cărţile necesare pentru serviciul corului formau partea cea mai importantă a bibliotecii.)

Scrisul se făcea cu caractere italiene moderne, foarte frumoase, introduse pe la începutul secolului al XIV-lea şi care fac ca aspectul unei cărţi din acea epocă să producă o adevărată desfătare. Papa Nicolae al V-lea, Poggio, Giannozzo Manetti, Niccolò Niccoli şi alţi învăţaţi celebri erau, ei înşişi, buni caligrafi, de-acasă, şi nu admiteau decât scrierea frumoasă, artistică. În rest, cartea, chiar dacă nu avea miniaturi, era prezentată cu un gust excepţional, aşa cum se vede, în deosebi, la codicele laurenţiene, cu ornamentaţiile uşor lineare, la început şi la sfârşit. Când se copia pentru marii seniori, materialul era întotdeauna din pergament; în biblioteca vaticană şi în cea din Urbino, cărţile erau legate uniform în velur roşu-carmin şi ferecate în argint. Dat fiind respectul faţă de conţinutul cărţilor şi grija ce se depunea pentru ca ele să aibă înfăţişarea cea mai impunătoare, se înţelege că, la început, cărţile tipărite apărute aşa, deodată, au întâmpinat rezistenţă. Federigo de Urbino *„s-ar fi ruşinat"* să aibă o carte tipărită[3].

Cât priveşte pe bieţii copişti – nu vorbesc de cei care-şi câştigau pâinea din această meserie, ci de cei care, dorind o carte, erau obligaţi să şi-o copieze – salutară cu entuziasm

[1] Vespas. Fior., *Cos. di Medici,* par. 12.

[2] Şi pentru bibliotecile din Urbino şi din Pesaro (a lui Aless. Storza, p. 22), făcuse papa acelaşi gest.

[3] Vespas. Fior., *Federico duca,* par. 31.

această invenţie germană[1]. În curând, datorită ei, ediţiile autorilor romani, la început, şi apoi ale celor elini, apărură şi se înmulţiră în Italia; şi multă vreme numai în Italia, dar nu chiar aşa de repede cum s-ar fi putut crede, faţă de entuziasmul general pentru aceste opere. După câtva timp începură a se stabili raporturi moderne între autori şi editori[2]; sub Alexandru al V-lea apăru cenzura preventivă, deoarece acum nu se mai putea distruge cu uşurinţă o carte, aşa cum se întâmplase sub Cosimo, care ceruse lui Fielfo suprimarea unei scrieri[3].

Pe măsură ce înainta studiul limbilor şi al Antichităţii luă naştere şi se dezvoltă şi critica textelor; aceasta constituie însă tot atât de puţin obiectul acestei cărţi, ca şi istoria ştiinţei în general. Nu cunoştinţele italienilor, ca atare, ci reproducerea Antichităţii în literatură şi în viaţă formează preocuparea noastră. Totuşi, în ce priveşte studiul în sine, să ne fie îngăduită o observaţie.

Învăţătura greacă s-a concentrat mai cu seamă în Florenţa, în secolul al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea. Încercarea lui Petrarca şi Boccaccio de a o stimula[4]

[1] *„Artes – Quis labor est fessis demptus ab articulis"* (*„Arte pentru care munca e scoasă din mădulare ostenite"*), într-un poem al lui Robertus Ursus, scris către 1470, *Rerum ital. script. ex. codd. Florent., tom. II, col. 693.* El se bucură cam prea devreme de rapida propagare a autorilor clasici. Cf. Libri, *Histoire des sciences mathématiques*, II, 278 u. – Despre tipografii din Roma, Gaspar Veron., Vita Pauli II la Mur., III, II, col. 1046. Primul privilegiu în Veneţia, vezi Marin Sanudo, Mur., XXII, col. 1189.

[2] Ceva asemănător a existat şi pe vremea scrisului. Vezi Vespas. Fior, despre *Cronica Lumii*, a lui Zembino din Pistoja, par. 3.

[3] Fabroni, Laurent. Magn., Adnot. 212. Era vorba de scrierea defăimătoare *„De exilio"*.

[4] Cf. Sismondi, VI, p. 149 u.

pare să nu fi depăşit participarea câtorva diletanţi entuziaşti; pe de altă parte, o dată cu dispariţia coloniei de învăţaţi greci refugiaţi, încetează[1] şi studiul limbii greceşte, de la 1520 încolo, iar faptul că nordicii (Erasmus, Estienne, Budeus) şi-au însuşit-o, poate fi privit ca un adevărat noroc.

Acea colonie începuse cu Manuel Chrysoloras şi ruda sa Ioanes, precum şi cu George din Trapezunt; apoi, în timpul căderii Constantinopolului şi după aceea, veniră Ioan Argyropulos, Theodor Gaza[2], Demetrios Chalcondylas şi demnii săi fii şi urmaşi, Theophilos şi Basilios, Andronikos Kallistos, Markos Musuros şi familia Lascaris. Totuşi, după supunerea totală a Greciei de către turci, nu mai veniră alţi eruditi în Italia, afară de fiii celor exilaţi şi poate câţiva cretani şi ciprioţi. Dacă decăderea studiilor eline, în general, se produce cam o dată cu moartea lui Leon al X-lea, motivul este, într-o anumită măsură, schimbarea curentului spiritual[3] şi o relativă saturaţie privind conţinutul literaturii clasice; desigur însă că şi coincidenţa cu stingerea dascălilor greci n-a fost întâmplătoare.

Studiul limbii greceşti de către italieni a căpătat un avânt deosebit, mai ales în jurul lui 1500; atunci a fost atât învăţată

[1] Dispariţia definitivă a dascălilor greci o constată Pierius Valerianus: *De infelicitate literat.*, ed. menckeny, p. 332. Şi Paulus Jovius în *Elegia literaria* – la sfârşit – spune despre germani: *„...quum literae non latinae modo pudore nostro sed gracae et habraicae in eorum terras fatali commigratione transierint“* (către 1540) *(„...iar scrierea, nu numai cea latinească, ci, cu sfiala noastră, şi cea grecească, şi cea ebraică a trecut în ţara lor printr-o fatală transmitere“)*.

[2] Gaza, ca şi Gemisthos Pletho şi Bessarion au venit pe timpul Conciliului din Florenţa, în jurul anului 1438 (n. *Kröner)*.

[3] Ranke, *Die Päpste*, I, 486 u. Vezi şi sfârşitul capitolului de faţă.

de unii oameni, încât aceştia, mai târziu, după o jumătate de veac, bătrâni fiind, o stăpâneau şi chiar o vorbeau, ca de pildă papii Paul al III-lea şi Paul al IV-lea[1]. Dar astfel de rezultate presupuneau raporturi constante cu grecii.

În afara Florenţei, Roma şi Padova aveau aproape în permanenţă profesori de greacă[2], iar Bologna, Ferrara, Veneţia, Perugia, Pavia şi alte centre aveau, cel puţin din timp în timp, asemenea dascăli plătiţi. O recunoştinţă fără margini i se datorează în această privinţă lui Aldo Manucci din Veneţia, în a cărui oficină s-au tipărit pentru prima dată cei mai însemnaţi autori greci. Aldo şi-a riscat averea; el a fost un librar şi un editor cum puţini a avut lumea.

Alături de studiile clasice, cele orientale luară şi ele o dezvoltare destul de respectabilă, pe care trebuie să o amintim măcar în câteva cuvinte. Încă Dante făcuse mare caz de ebraica lui, pe care însă o înţelegea cu multă dificultate. Apoi, Giannozzo Manetti († 1459), renumitul savant[3] şi om de stat florentin, s-a adâncit în studiul limbii şi învăţăturii ebraice, fiul său Agnolo, învăţă de mic copil, latina, greaca şi ebraica, Papa Nicolae al V-lea îl însărcină pe Giannozzo să traducă toată *Biblia* (mai exact: Psalmii), deoarece orientarea filologică a timpului pretindea să se abandoneze Vulgata[4].

[1] Tommaso Gar, *Relazioni della corte di Rorna*, I, pp. 338, 379.

[2] George din Trapezunt, plătit cu 150 ducaţi ca profesor de retorică la Veneţia în 1459, cf. Malipiero, *Arch. Stor.*, VII, II, p. 653. – Despre catedra de greacă în Perugia *Arch. stor.*, XVI, II, p. 19 în introducere. Nu se ştie exact dacă la Rimini se preda greaca; Cf. *Anecd. litt.*, II, p. 300.

[3] Vespas. Fiorent, ed. Mai pp. 48, 476, 578, 614. – Şi Fra Ambrogio Camaldolese cunoştea ebraica. Ibid., p. 320.

[4] Sixt al IV-lea care a construit clădirea pentru *„Vaticana“* – biblioteca Vaticanului – pe care a extins-o prin masive achiziţii de cărţi, a investit mari sume pentru transcrieri din latină, greacă şi ebraică, angajând o mulţime de copişti *(librarios)*. Platina, *Vita Sixti IV*, p. 332.

De altfel numeroşi umanişti au introdus, mult înaintea lui Reuchlin, ebraica printre studiile lor, iar Pico della Mirandola poseda întreaga învăţătură talmudică şi filosofică a unui rabin erudit.

În ce priveşte limba arabă, ea fu cercetată în primul rând de medicii care nu mai erau satisfăcuţi de traducerile latineşti mai vechi din operele medicale ale vestiţilor medici arabi. Primele îndemnuri dinafară le-au dat în această privinţă consulatele veneţiene din Orient, care întreţineau medici italieni. Hieronimo Ramusio, un medic veneţian, făcu traduceri din arabă şi muri la Damasc. Andrea Mongajo din Belluno[1] rămase, din pricina lui Avicena, multă vreme în Damasc, învăţă araba şi aduse unele mici corecturi autorului; senatul veneţian îl angajă apoi ca profesor de arabă în Padua.

Asupra lui Pico ne vom mai opri puţin, înainte de a trece la influenţa umanismului, în general. El este singurul care a avut curajul să apere pe faţă şi cu toată energia ştiinţa şi adevărul de totdeauna[2], împotriva preţuirii unilaterale a Antichităţii clasice. El preţuieşte după valoarea lor intrinsecă, nu numai pe Averroes şi pe cercetătorii evrei, dar chiar şi pe scolasticii Evului Mediu; se pare că-i aude vorbind: *„Noi vom trăi în veci, nu în şcolile pedante, ci în cercurile înţelepţilor, unde nu se discută despre mama Andromacăi sau despre fiii Niobei, ci despre temeiurile adânci ale lucrurilor divine şi omeneşti; cine se apropie mai mult de acestea va vedea că şi barbarii aveau spirit (mercurium), nu pe limbă,*

[1] Pierius Valerianus, *De infelic. litt.*, vorbind despre Mongajo, ed. Menchen, p. 301. Despre Ramusio cf. Gansovino, Venezia, p. 250.

[2] Mai ales în importanta scrisoare din 1485 către Ermolao Barbaro în *Ang. Politiani epistolae*, L. IX. – Comp. *Jo. Pici oratio de hominis dignitate.*

ci în suflet". Stăpânind o latinească energică şi nu lipsită de eleganţă, înzestrat cu un deosebit talent al expunerii, el dispreţuieşte purismul pedanţilor şi valoarea exagerată pe care ei o dau unei forme care nu este a lor, mai ales atunci când îi sacrifică acestei forme însuşi adevărul. Ascultându-l pe Pico, ne putem da seama ce sublimă întorsătură ar fi putut lua filosofia italiană, dacă întreaga viaţă intelectuală înaltă n-ar fi fost tulburată prin Contrareformă.

CAPITOLUL 4

UMANISMUL ÎN SECOLUL AL XIV-LEA

Cine au fost mijlocitorii între mult venerata Antichitate și lumea modernă, făcând din prima miezul culturii celei de a doua?

Este o pleiadă de sute de inși, a căror înfățișare s-a schimbat de la o zi la alta; dar ceea ce știau contemporanii lor și o știau ei înșiși, era că, prin ei, un nou element își făcuse apariția în societatea burgheză. Ca precursori ai lor, ar putea fi priviți acei clerici rătăcitori din secolul al XII-lea, despre a căror poezie am vorbit mai înainte (p. 214, u.); aceeași existență vagabondă, aceeași concepție de viață liberă, sau poate mai mult decât liberă, și aceeași încercare – în primele timpuri, cel puțin – de a reînnoi poezia prin Antichitate. În fața culturii medievale, cu fondul ei încă religios, cultivată și reprezentată de teologi, apare o nouă cultură, care se sprijină, în primul rând, pe ceea ce a apărut dincolo de Evul Mediu. Purtătorii activi ai acestei culturi devin persoane importante[1] pentru că știu ceea ce știau cei vechi, pentru că încearcă să scrie cum scriau cei vechi, pentru că încep să gândească și, în curând, chiar, să simtă așa cum gândeau și

[1] Cum se taxau ei înșiși o spune, de pildă, Poggio *(De avaritia, opp.* ed. 1513, p. 2) după părerea căruia numai aceia pot spune că au trăit („*se vixisse*“) care au scris cărți latinești de știință comentate, sau au tradus din grecește în latinește.

simțeau cei vechi. Tradiția căreia i se dedică este reprodusă în mii de locuri.

Cercetători mai recenți au deplâns adeseori faptul că începuturile unei culturi incomparabil mai independente, pare-se de esență italiană, apărută pe la 1300 în Florența, ar fi fost mai târziu înăbușite de umanism[1]. Se arată că pe atunci toată lumea în Florența știa să citească, chiar cei care mânau măgarii cântau strofele lui Dante, și cele mai bune manuscrise italiene încă existente aparținuseră la început meșteșugarilor florentini; că atunci fusese posibilă apariția unei enciclopedii populare ca acel *Tesoro* al lui Brunetto Latini; și că toate acestea avuseseră drept temei o destoinicie generală, o întărire a caracterelor, la care se putuse ajunge în Florența prin participarea tuturor la treburile publice, prin intensificarea comerțului, prin călătorii, în sfârșit printr-o sistematică înlăturare a leneviei. De altfel, se pare că pe atunci florentinii erau bine văzuți în lumea întreagă și considerați ca buni la toate; nu degeaba papa Bonifaciu al VIII-lea îi numise *„al cincilea element“*. Începând de pe la 1400, o dată cu progresele hotărâtoare ale umanismului, aceste daruri ale poporului florentin au început să se pipernicească; de acum încolo se căuta în Antichitate rezolvarea oricărei probleme și astfel literatura se reduse la o înșiruire de citate; chiar declinul libertății pare să fie consecința acestei stări de lucruri, dat fiind că această erudiție se baza pe un respect servil față de autoritate, dreptul municipal fiind sacrificat dreptului roman, juriștii căutând prin aceasta, și reușind, să capete favoarea tiranilor.

Vom mai avea ocazia să ne ocupăm de aceste plângeri și, discutându-le, vom stabili adevărata lor valoare, precum și compensarea pagubelor arătate. Deocamdată trebuie să

[1] Mai ales Libri, *Histoire des sciences mathém.*, II. 159 u., 258 u.

precizăm că însăşi cultura acestui secol viguros – al XIV-lea – a contribuit în mod necesar la triumful total al umanismului şi că tocmai reprezentanţii cei mai iluştri ai geniului specific italian au fost aceia care au deschis larg porţile pasiunii nemărginite pe care secolul al XV-lea o va arăta Antichităţii.

Printre aceştia, Dante a fost cel dintâi. Dacă lui i-ar fi urmat un şir de genii de aceeaşi talie, care să poată dezvolta mai departe cultura italiană, aceasta ar fi dobândit şi ar fi păstrat un caracter original cu toată prezenţa abundentă a elementelor antice. Dar nici Italia, nici întreg Occidentul n-au mai produs un al doilea Dante; el este şi rămâne, aşadar, cel care înaintea tuturor a adus Antichitatea pe primul plan al vieţii culturale. Este adevărat că, în *Divina Commedia*, el nu considera Antichitatea şi creştinismul egale în demnitate, dar le prezintă, în mod constant, ca paralele. După cum Evul Mediu şi-a format tipurile şi antitipurile, preluându-le din povestirile şi din galeria de figuri a *Vechiului* şi *Noului Testament*, tot astfel şi Dante alătura, de regulă, un exemplu creştin şi unul păgân, pentru a ilustra acelaşi fapt[1]. Dar nu trebuie uitat că istoria şi lumea imaginară erau cunoscute, în timp ce istoria şi lumea antică erau, relativ, necunoscute şi vorbind mai mult imaginaţiei era firesc să trezească un interes general mai mare, căpătând preponderenţa şi rupând echilibrul pe care Dante, care nu mai trăia, nu-l mai putea restabili.

În Petrarca, cei mai mulţi vedem astăzi doar pe marele poet italian; pentru contemporanii săi, dimpotrivă, el îşi

[1] *Purgatoriul*, XVIII conţine, de ex., probe puternice în acest sens: Maria fuge peste munţi, Cezar în Spania, Maria este săracă, Fabriciu dezinteresat. Privitor la aceasta, trebuie să atragem atenţia la intercalarea cronologică a Sybilelor în istoria profană a Antichităţii, aşa cum încearcă Uberti în *Dittamondo* (I, cap. 14, 15) pe la 1360.

datora faima, în primul rând, faptului că reprezenta, oarecum, Antichitatea în chiar persoana sa, imitând poezia latină în toate genurile ei şi scriind scrisori sau dizertaţii asupra unor probleme speciale privind Antichitatea. Aceste scrieri aveau pentru acele vremuri, în care lipseau manualele şi tratatele de specialitate, o însemnătate pe care noi n-o mai pricepem astăzi.

Cu Boccaccio s-a petrecut la fel; el era celebru în toată Europa, încă de 200 de ani – înainte ca peste Alpi să se ştie ceva despre *Decameronul* său – numai datorită compilaţiilor sale mitografice geografice şi biografice scrise în limba latină. Una din ele, *De genealogia deorum*, cuprinde, în cărţile 14 şi 15, un apendice curios, în care discută poziţia umanismului incipient în raport cu secolul său. Să nu ne înşelăm, căci, dacă el nu vorbeşte decât despre „poezie", putem observa, cercetând studiul mai îndeaproape, că a avut în vedere întreaga activitate intelectuală a poetului filolog[1]. Pe inamicii acesteia îi combate în modul cel mai energic: pe ignoranţii frivoli care n-o duc decât în chefuri şi desfrâu, pe teologii sofişti pentru care Heliconul, fântâna Castiliei şi dumbrăvile sfinte ale lui Phoebus nu sunt decât nebunie curată; pe acei jurisconsulţi lacomi de aur, pentru care poezia nu e decât ceva inutil, fiindcă nu aduce bogăţie; în sfârşit, pe călugării cerşetori, desemnaţi prin fraze ocolite dar îndeajuns de străvezii, care se vaită din pricina păgânismului şi a imoralităţii veacului[2]. Urmează, apoi, partea pozitivă a tezei

[1] *„Poeta"* înseamnă încă la Dante (*Vita nuova*, p. 47) numai cel care poetizează în limba latină, în timp ce pentru poetul de limbă italiană are expresia de *„rimatore"*, *„dicitore per rima"* (*„vorbitor prin rimă"*). – Ce e drept, cu vremea, cuvintele şi ideile se confundă.

[2] Petrarca însuşi, fiind în culmea gloriei, se plânge în anumite momente de melancolie că o stea nenorocită l-a condamnat să trăiască, la bătrâneţe, între ticăloşi (***extremi fures***). Vezi scrisoarea fictivă către Tit-Liviu, *Epp, fam.*, ed. Fracass., Lib. XXIV, ep. 8.

sale, elogiul poeziei, adică al sensului ei adânc, alegoric, pe care trebuie să i-l acordăm, al obscurităţii legitime de care poezia se înconjoară anume, spre a rămâne inaccesibilă profanilor, a îndepărta, speriindu-le, spiritele obtuze. Şi, în sfârşit, autorul justifică noile raporturi ale timpului său cu păgânismul în general, în relaţie directă cu opera sa ştiinţifică[1]. *„Desigur, altfel decât acum trebuie să se fi petrecut lucrurile atunci, deoarece biserica primitivă trebuia încă să se apere împotriva păgânismului; astăzi – slavă lui Isus Christos! – religia cea adevărată s-a întărit, păgânismul s-a stins, iar biserica victorioasă e stăpână peste lagărul inamic; astăzi, păgânismul poate fi studiat şi tratat aproape (fere) fără primejdie.*“ Este acelaşi argument cu care s-a apărat, pe urmă, întreaga Renaştere.

Există aşadar un element nou în lume şi o nouă clasă de oameni care-l reprezintă. Este inutil să dezbatem chestiunea dacă acest element nou ar fi trebuit să se oprească în mersul său victorios şi să se restrângă, cruţând anumite prerogative ale specificului naţional.

Argumentul cel mai puternic e acela că toată lumea, pe atunci, era convinsă că tocmai Antichitatea era aceea care făcea gloria naţiunii italiene.

Această primă generaţie de poeţi-filologi a avut drept caracteristică esenţială o ceremonie simbolică, a cărei celebrare s-a păstrat în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, dar care, treptat, a pierdut din înaltul său patos: încoronarea poeţilor cu o cunună de lauri. Începuturile acestei ceremonii se pierd în noaptea Evului Mediu, dar ea n-a ajuns niciodată

[1] Cu şi mai multă energie apără Boccaccio poezia propriu-zisă în scrisoarea sa către Iacobus Pizinga, în *Opere volgari*, vol. XVI, p. 36 u. Totuşi, şi aici recunoaşte numai acea poezie care ţine seamă de Antichitate, ignorând pe trubaduri.

la un ritual bine stabilit. Era o demonstraţie publică, o manifestaţie vizibilă a gloriei literare[1] şi, tocmai din această cauză, avea un caracter schimbător. Dante, de exemplu, pare să fi visat o serbare pe jumătate religioasă; el ar fi dorit să-şi pună singur coroana de lauri pe cap[2], aplecat peste cristelniţa de piatră de la biserica San-Giovanni, în care fusese şi el cândva botezat, ca atâtea mii de florentini. Ar fi putut – spune un biograf – să primească, glorios, cununa de lauri, oriunde; dar n-a voit s-o primească decât în patria sa, şi de accea a murit neîncoronat. Mai departe aflăm că acest obicei nu era nou şi că fusese transmis de către greci vechilor romani. Ceea ce amintea mai mult de el şi poate fi considerat ca o reminiscenţă, este concursul – după model elin — al cântăreţilor din chitară, al poeţilor şi altor artişti care, din timpul lui Domiţian, fuseseră sărbătoriţi la fiecare cinci ani, concurs care, probabil, supravieţuise un timp căderii Imperiului Roman. Dacă poeţii nu cutezau să se încoroneze ei înşişi cum ar fi dorit-o Dante, cine avea atunci dreptul să-i încoroneze? Albertino Musato (p. 177) fu încoronat în 1315, la Padova, de către episcop şi rectorul universităţii; Universitatea din Paris, al cărei rector era un florentin, şi municipalitatea Romei îşi disputau onoarea de a încorona pe Petrarca (1341); chiar examinatorul pe care-l alesese, regele Robert de Anjou, ar fi dorit să celebreze ceremonia la Neapole;

[1] Boccaccio, *Vita di Dante*, p. 50: *„la quale (laurea) non scienza accresce, ma è dell'aquistata centissimo testimonio et ornamento*“. (*„care (cunună de lauri) nu sporeşte ştiinţa dar este o dovadă sigură a ei şi o podoabă*“).

[2] *Paradiso*, XXV, 1 u. – Boccaccio *Vita di Dante*, p. 50, *„sopra le fonti di San Giovanni si era disposto di coronare*“. Cf. *Paradiso*, I, 25. (*„se pregătea să fie încoronat deasupra cristelniţei din San Giovanni*“).

dar Petrarca preferă să fie încoronat la Capitoliu de către senatorul Romei. Pentru câtăva vreme, aceasta rămase, de fapt, ţinta ambiţiei poeţilor; ca atare, ea ademeni, de pildă, şi pe Jacobus Pizinga, un distins funcţionar sicilian[1].

Apoi îşi făcu apariţia, în Italia, Carol al IV-lea, care era nespus de satisfăcut să se impună mulţimii ignorante şi oamenilor vanitoşi prin ceremonii pompoase. Pornind de la părerea falsă că încoronarea poeţilor fusese cândva sarcina împăraţilor romani, care acum îi revenea lui, încoronă la Pisa pe învăţatul florentin Zanobi della Strada[2], spre marea nemulţumire a lui Boccaccio (loc. cit), care nu vrea să recunoască valabilitatea completă a acestei *„laurea pisana"*. Într-adevăr, se putea pune întrebarea cu ce drept un ins, pe jumătate slav, dădea verdicte asupra meritului poeţilor italieni? Cu toate astea, începând cam de pe atunci, împăraţii, în călătoriile lor prin Italia, îşi făcură obiceiul de a încorona când ici, când colo câte un poet, până când, prin secolul al XV-lea, papii şi principii, nevoind să rămână mai prejos, ajunseră a nu mai lua în seamă tradiţia, nici a locului, nici a împrejurărilor. La Roma, în timpul lui Sixt al IV-lea, Academia[3] lui Pomponius Iaetus distribui, de la sine, cununi de lauri. Florentinii aveau cel puţin tactul de a nu-şi încorona

[1] Scrisoarea lui Boccaccio către acelaşi, în *Opere Volgari*, vol. XVI, p. 36: *„Si praestet Deus, concedente Senatu Romuleo..."* (*„dacă ajută Zeus, cu aprobarea senatului lui Romulus..."*).

[2] Matt. Villani, V., 26. Se forma un cortegiu care înconjura şi străbătea oraşul călare, în care suita împăratului şi baronii săi escortau pe poet. Şi Fazio degli Uberti fu încoronat, nu se ştie însă unde şi de către cine. (Această încoronare e pusă la îndoială de Renier, *Liriche di fazio degli Uberti*, Florenţa, 1883, p. CCVI u. – *n. Kröner.*)

[3] Jac. Volaterranus, la Mur., XXIII, col. 185.

umaniştii celebri decât la moartea lor; astfel fură încoronaţi Carlo şi Leonardo Aretino; primului îi ţinu Matteo Palmieri, celui de al doilea Giannozzo Manetti, discursul funebru de laudă în faţa întregului popor, în prezenţa membrilor Conciliului. Oratorul sta la căpătâiul catafalcului, pe care era aşezat corpul poetului înveşmântat în mătase[1]. Lui Carlo Aretino i se mai făcu onoarea unui mausoleu (în Santa Croce), unul dintre cele mai frumoase ale Renaşterii.

[1] Vespas. Fiorent., *Lionardo d'Arezzo*, par. 10, *Carlo d'Arezzo*, par. 12 – *Vita Jan. Manetti* în Mur., XX, Col. 543. Celebritatea lui Lion. Aretino fusese, încă din viaţă, aşa de mare, încât venea lume din toate părţile numai să-l vadă, iar un spaniol s-a aruncat în genunchi în faţa lui. Vespasiano, Lion d'Arezzo, par. 10. Pentru statuia lui Guarino, Magistratul din Ferrara (1461) a donat suma – pe atunci foarte însemnată – de 100 de ducaţi.

CAPITOLUL 5

UNIVERSITĂȚILE ȘI ȘCOLILE

Influența Antichității asupra culturii, despre care urmează să vorbim, presupunea, mai întâi, întărirea umanismului în universități. Acest lucru se produsese deja, dar nu în măsura și nu cu rezultatele ce ni le-am putea noi închipui.

Cele mai multe universități din Italia[1] apar și în cursul secolelor al XIII-lea și al XIV-lea, când viața, îmbogățindu-se mereu cu elemente noi, impunea o mai mare grijă pentru cultura individuală. La început, mai toate nu aveau decât trei catedre: drept canonic, drept civil și medicină; cu vremea, se mai adăugară un profesor de retorică, unul de filosofie și unul de astronomie, ultimul fiind de obicei, dar nu întotdeauna, un astrolog. Salarizarea era foarte diferită; uneori se da de la

[1] Cf. Libri, *Histoire des sciences mathém.*, II, p. 92 u. – Bologna era, după cum se știe, mai veche – Pisa, dimpotrivă, o fundație mai nouă a lui Lorenzo Magnifico, *„ad solatium veteris amissae libertatis“* (*„spre consolare pentru vechea libertate pierdută“*), cum spune Giovio în *Vita Leonis* X, L, I. – Universitatea din Florența (cf. Gaye, *Carteggio*, I, pp. 461-560; Matteo Villani, I, 8; VII, 90), exista deja în 1321 ca instrucție obligatorie pentru fiii țării; ea fu reorganizată după ciuma neagră din 1348 și înzestrată cu suma de 2500 fiorini de aur anual; decăzu din nou și fu restabilită în 1357. Catedra de exegeză a lui Dante, în urma unei petiții semnate de cetățeni în 1373, fu mai târziu contopită cu cea de filologie și retorică, deținută astfel și de Filelfo.

început o sumă de bani, sub formă de donație. Pe măsură ce cultura făcea progrese, se dezvolta și emulația, întrecerea între universități, astfel încât acestea începură a se supralicita în recompensarea profesorilor renumiți; din asemenea motive, se spune, Bologna cheltui peste jumătate din venituri (20.000 de ducați) pentru universitatea ei. De obicei, numirile erau temporare[1], chiar pentru un singur semestru, astfel încât docenții duceau o viață rătăcitoare, ca actorii în turnee. Existau însă și angajamente pe viață. Deseori li se cerea să nu repete în altă parte cursurile ținute la universitate. În afară de titulari, mai existau și profesori voluntari, neretribuiți.

Între catedrele citate, cea de retorică era ținta ambiției oricărui umanist; șansele de succes ale candidatului depindeau de nivelul cunoștințelor sale privitoare la Antichitate, chiar pentru a putea preda dreptul, medicina, filosofia sau astronomia. Limitele și relațiile științelor, ca și situația exterioară a profesorului erau foarte labile. Nu trebuie uitat că unii juriști și medici primeau, pe departe, cele mai mari retribuții; cei dintâi primind onorarii și pentru consultații ori pentru procesele în care erau solicitați de stat. La Padova, în secolul al IV-lea, s-a plătit unor jurisconsulți până la 1000 de ducați anual[2], iar pe un medic celebru voiau să-l angajeze cu 2000 de ducați, pe lângă dreptul de practică[3], după ce la Pisa nu primise decât 700. Când juristul Bartolomeo Socini, profesor în Pisa, primi un angajament Venețian pentru Padova și vroi să plece într-acolo, guvernul florentin îl arestă și nu vroi să-l

[1] De ținut seama la numărători, ca de ex. la lista de profesori din Pavia pe la 1400 (Corio, *Storia di Milano*, p. 290), unde, între altele, erau înscriși 20 de juriști.

[2] Marin Sanudo, la Murat., XXII, Col. 990.

[3] Fabroni, *Laurent. magn.*, Adnot. 52, din anul 1491.

pună în libertate decât pentru o cauţiune în sumă de 18.000 de guldeni[1]. Din această cauză este uşor de înţeles de ce filologi eminenţi doreau să se valorifice ca medici sau jurişti; pe de altă parte, şi aceştia din urmă, adică juriştii şi medicii, pentru a însemna ceva cu adevărat în branşa lor, trebuiau să aibă şi o bună pregătire umanistă. Vom vorbi îndată şi despre alte activităţile practice ale filologilor.

Posturile încredinţate filologilor, chiar dacă în unele cazuri erau şi ele bine retribuite[2], având, poate, şi unele avantaje suplimentare, erau, în genere, lipsite de stabilitate, încât una şi aceeaşi persoană putea funcţiona provizoriu la mai multe institute deodată. În mod evident se dorea mereu ceva nou, lucru uşor de înţeles, dată fiind starea de atunci a ştiinţelor care-şi făceau debutul şi care depindeau atât de mult de personalităţi. Şi apoi, se pare că profesorul care ţinea prelegeri despre autori vechi nu aparţinea întotdeauna universităţii oraşului unde profesa; dat fiind uşurinţa cu care se putea pleca şi veni, precum şi numărul mare de localuri ce puteau sta la dispoziţie (în mânăstiri etc.), în unele oraşe doritorii se mulţumeau cu cursuri libere şi particulare. În primele decenii ale secolului al XV-lea[3], când Universitatea din Florenţa ajunsese la apogeu, când cei de la curtea lui Eugen al IV-lea, şi poate chiar a lui Martin al V-lea, se îmbulzeau în sălile de curs, când Carlo Aretino şi Filelfo se luaseră la întrecere, exista nu numai o universitate aproape completă la Augustinienii de la San-Spirito şi o întreagă

[1] Allegretto, *Diari sanesi* în Murat., XXII, col. 824.

[2] Filelfo a pretins cel puţin 500 de guldeni-aur când a fost chemat la Universitatea nou înfiinţată din Pisa. Cf. Fabroni, *Laurent. Magn.*, II, Adnot. 41.

[3] Cf. Vespas. Fior., *Vescovo d'Imola*, par. 1, G. Manetti, par. 2, *Frate Ambrogio*, par 12. – *Vita Jan. Manetti*, la Murat, XX, col 531 u.

asociaţie de oameni învăţaţi la Camaldulenzii mânăstirii *„degli Angeli"*, dar chiar cetăţenii mai înstăriţi se asociau între ei pentru a susţine pe cheltuiala lor anumite cursuri de filologie şi filosofie, pentru ei şi pentru alţii. La Roma, lucrările filologice şi arheologice rămaseră multă vreme străine de universitate (Sapienza); ele se bazau, aproape exclusiv, pe protecţia anumitor papi sau înalţi prelaţi, ba uneori chiar şi a unor funcţionari laici din cancelariile pontificale. De abia sub Leon al X-lea avu loc o mare reorganizare a Universităţii Sapienza din Roma, cu 88 de profesori, între care unii erau vrednici cercetători în ştiinţele Antichităţii, dar nu erau celebrităţi de prima mărime. Despre catedrele de greacă şi ebraică, am amintit câte ceva (p. 239) mai înainte.

Pentru a ne face o idee despre organizarea activităţii didactice din acele timpuri trebuie, pentru moment, să facem abstracţie de tot ce ştim despre şcolile şi universităţile de astăzi. Relaţiile personale, disputele savante, întrebuinţarea permanentă a limbii latine şi chiar a celei greceşti, schimbarea frecventă a profesorilor, raritatea cărţilor, toate acestea dădeau învăţământului de atunci un aspect pe care anevoie ni-l putem imagina.

Existau şcoli latineşti în toate oraşele de oarecare însemnătate şi nu numai în vederea pregătirii pentru studii mai înalte, ci pentru că cunoaşterea limbii latine venea, în ordinea necesităţii, imediat după învăţarea şi deprinderea scrisului, cititului şi socotitului. După ea urma logica. De remarcat faptul că aceste şcoli nu depindeau de biserică, ci de administraţia orăşenească, multe din ele fiind simple întreprinderi particulare. Nivelul acestora se ridică foarte mult sub conducerea unor umanişti de valoare şi ajunse nu numai la un grad înalt de dezvoltare a instrucţiei naţionale, ci la o educaţie desăvârşită. Pornind de la pregătirea copiilor a

două case princiare din Italia de Nord s-a ajuns la întemeierea unor institute care, în felul lor, pot fi considerate unice.

La curtea lui Giovan Francesco Gonzaga (care domneşte între 1407-1444) la Mantua apăru ilustrul Vittorino da Feltre[1] (1397-1446), unul din acei oameni ce-şi consacră întreaga lor existenţă unui anumit scop şi care sunt înzestraţi cu destulă minte şi energie pentru a-l atinge. N-a scris aproape nimic, ba chiar şi-a distrus versurile compuse în tinereţe şi pe care le păstrase multă vreme. Vittorino instrui pe fiii şi fiicele principelui Gonzaga, făcând din una din fete o adevărată savantă; când însă renumele lui trecu dincolo de Italia şi o mulţime de tineri din marile familii europene se anunţară ca elevi ai lui, principele nu numai că-i îngădui să se ocupe de educaţia lor, dar consideră o cinste deosebită pentru Mantua să devină un centru de educaţie şi instruire pentru lumea nobilă a epocii. Aici se introduseră pentru prima dată gimnastica şi cele mai nobile exerciţii fizice, într-un echilibru perfect, alături de instrucţia ştiinţifică. La aceşti elevi se adăugaseră şi alţii, în formarea cărora Vittorino îşi atinse poate cel mai înalt ţel al vieţii sale: un număr de tineri săraci dar înzestraţi, pe care dascălul îi hrănea şi instruia *„par l'amore di Dio"*, alături de vlăstarele aristocrate, aceştia din urmă trebuiau să se obişnuiască a preţui talentul altora, trăind toţi sub acelaşi acoperiş. Gonzaga îi plătea 300 de guldeni aur anual, plus toate cheltuielile care se ridicau adesea încă o dată pe atâta. El ştia că Vittorino nu-şi pune deoparte nici un bănuţ pentru sine şi simţea, fără îndoială, că creşterea celor săraci şi talentaţi era condiţia tacită pentru care acest om minunat îl slujea din toată inima. Atmosfera casei era de o mare austeritate religioasă, cum rareori puteai întâlni chiar şi la mânăstire.

[1] Vespas. Fior., ed. Frati, II, pp. 220-228.

Guarino de Verona[1], care în 1429 a fost chemat la Ferrara de către Nicolò d'Este pentru educaţia fiului său Lionello, punea accentul mai mult pe erudiţia livrescă; după 1436, când îşi termină misiunea pe lângă elevul său, deveni profesor de retorică şi de ambele limbi clasice la universitatea oraşului. Chiar alături de Lionello, el mai avea un mare număr de elevi din diferite regiuni, iar în casa lui întreţinea, cu totul sau în parte, cu propriile sale mijloace, un număr de tineri săraci; orele sale de seară, până târziu noaptea, erau consacrate repetiţiilor cu aceştia din urmă. Şi aici stăpânea o atmosferă de severă religiozitate şi moralitate. Dacă mulţi dintre umaniştii veacului nu s-au bucurat în aceste privinţe de laudă, Vittorino şi Guarino fac excepţie. Este de neînchipuit cum Guarino, pe lângă o asemenea activitate, a mai găsit timpul să facă atâtea traduceri din greacă şi să alcătuiască mari lucrări particulare.

De altfel, în cele mai multe case princiare ale Italiei, educaţia copiilor era, cel puţin în parte şi pentru un număr oarecare de ani, încredinţată în mâinile umaniştilor, care izbutiră astfel să facă un pas mai mult în viaţa de curte. Manualele pentru educaţia principilor, a căror alcătuire altădată era rezervată teologilor, trecură acum în competenţa umaniştilor. Astfel, Aeneas Sylvius scrise pentru doi principi ai casei de Habsburg[2] dizertaţii amănunţite privitoare la cultivarea şi dezvoltarea cunoştinţelor lor după terminarea şcolii, strecurându-le în inimă grija şi dragostea pentru umanism în sens italian. Se poate ca Aeneas să-şi fi dat seama că predică în vânt, de aceea avu grijă ca aceste scrieri să circule şi mai departe. Dar asupra raporturilor speciale dintre principi şi umanişti vom mai avea de vorbit.

[1] Vespas. Fior., II, pp. 229-232.

[2] Arhiducelui Sigismund. *Epist.* 105, p. 600 şi regelui Ladislau, fratele mai mic al acestuia, p. 695, ultima sa *Tractatus de liberorum educatione*.

CAPITOLUL 6

PROMOTORII UMANISMULUI

Mai întâi, se cuvine să acordăm toată consideraţia acelor cetăţeni – îndeosebi florentini – care din preocuparea pentru Antichitate au făcut scopul suprem al vieţii lor, unii din ei devenind mari învăţaţi, alţii mari diletanţi, care au sprijinit pe învăţaţi (v.p. 232). Ei au fost de cea mai mare însemnătate, mai ales în perioada de tranziţie, de la începutul secolului al XV-lea, pentru că o dată cu ei, umanismul ia, pentru întâia oară, un caracter practic, devenind un element necesar în viaţa de toate zilele. De abia după ei au început principii şi papii să cultive, în mod temeinic, studiile umaniste.

Despre Niccolò Nicoli, despre Giannozzo Maneti, a fost deja vorba de mai multe ori. Pe Niccolò ni-l zugrăveşte Vespasiano[1] ca pe un bărbat care nu tolera în jurul său nimic din ceea ce ar fi putut să-i tulbure dispoziţia pentru Antichitate. Având o înfăţişare maiestuoasă, îmbrăcat într-o mantie lungă, vorbind prietenos, în casa lui plină de antichităţi minunate făcea o impresie profund originală; pe faţa de masă strălucitor de albă stau vase antice şi cupe de cristal[1]. Era atât de sensibil, încât nu putea să audă un măgar zbierând, nici un fierăstrău scrâşnind ori şoareci chiţăind prinşi în cursă. Felul

[1] Următoarele cuvinte ale lui Vespasiano sunt intraductibile: *„a vederlo in tavola cosi antico come era, era una gentilezza“* (III, 92, unde de altfel *„era“* lipseşte odată).

cum ştiu să câştige[1], pentru vederile şi îndeletnicirile sale, pe un tânăr florentin pasionat după plăceri este prea amuzant pentru ca să nu-l povestim aci.

Lui Piero de' Pazzi, fiul unui negustor bogat şi om cu vază, destinat să-i urmeze tatălui său în cele ale negoţului, având o înfăţişare atrăgătoare şi dedat cu totul plăcerilor vieţii, nici nu-i trecea prin gând să se ocupe de cele ale ştiinţei. Într-o zi, trecând prin faţa palatului locuit de podestà[2], Niccoli îl strigă, făcându-i semn să vină la el. Deşi nu avusese până atunci prilejul să-i vorbească, tânărul se apropie de binecunoscutul învăţat, care-l întrebă mai întâi cine e tatăl său. El îi răspunse: *„jupânul Andrea de' Pazzi“*, la care Niccoli îl întrebă cu ce se ocupă; Piero ripostă cum fac unii tineri: *„attendo a darmi buon tempo“* – taie frunză la câini! Niccoli spuse: *„Ca fiu al unui om de ispravă cum e tatăl tău, cu înfăţişarea pe care o ai, ar trebui să-ţi fie ruşine că nu cunoşti ştiinţa latinească, care pentru tine ar fi cea mai frumoasă dintre podoabe. Dacă n-ai s-o înveţi, nu va fi nimic de tine şi, îndată ce va trece floarea tinereţii, vei fi un om lipsit de însemnătate (virtù)“*. Când Piero auzi acestea, recunoscu de îndată adevărul spuselor învăţatului şi zise că se va strădui să înveţe de va găsi învăţătorul. La care Niccoli: *„De asta mă voi îngriji eu“*. Într-adevăr, îi găsi un om învăţat în latineşte şi greceşte, pe nume Pontano, pe care Piero îl luă la el în casă şi-l plăti cu 100 de guldeni pe an. În locul desfătărilor de până acum, Piero învăţă zi şi noapte, devenind prietenul tuturor oamenilor cultivaţi, iar mai târziu un eminent om de stat. Învăţase pe de rost întreaga *Eneidă* şi

[1] Idem, III, 185 u.

[2] După Vespas., aci era locul de întâlnire al învăţaţilor şi se purtau discuţii.

multe discursuri din Tit-Liviu, mai ales în timpul drumurilor între Florenţa şi reşedinţa sa de la ţară, în Trebbio.

Într-un alt sens, ceva mai înalt, reprezenta Antichitatea Giannozzo Manetti[1]. Foarte precoce, încă aproape copil, el făcu ucenicia în comerţ şi ajunse să ţină socotelile unui bancher; dar, după un timp, această muncă i se păru deşartă şi fără rost şi îl cuprinse o dorinţă puternică de studiul ştiinţelor, singurele care-i pot asigura omului nemurirea. Fu cel dintâi în aristrocraţia florentină care se-ngropă în cărţi şi deveni – cum am văzut mai înainte – unul din cei mai mari învăţaţi ai timpului său. Când statul îl trimise ca însărcinat de afaceri la Pescia, ca director al contribuţiilor la Pistoja şi guvernator (în Pescia, Pistoja şi Mugello), Mannetti îndeplini aceste oficii cu pasiunea omului în care s-a trezit un înalt ideal, ca rezultat al studiilor umaniste şi al religiozităţii sale. Execută cu stricteţe toate impozitele, cele mai apăsătoare decretate de stat, fără a accepta vreo retribuţie pentru munca depusă; ca guvernator refuză toate darurile oferite, impuse subalternilor ascultarea oarbă şi dezinteresată, se îngriji de aprovizionarea cu cereale, stinse o grămadă de procese interminabile şi făcu tot ce se putu face pentru a domoli patimile prin bunătate. Cetăţenii din Pistoja îl stimau şi-l iubeau ca pe un sfânt; niciodată n-au putut descoperi pentru care din cele două partide, care divizau oraşul, avea Mannetti mai multă simpatie. Ca un simbol al comunităţii de soartă şi de legiuire, el alcătui, în timpul său liber, o istorie a oraşului care fu legată în purpură şi păstrată în palatul oraşului din Pistoja ca un obiect sacru. Când părăsi oraşul, cetăţenii îi dădură un stindard brodat cu insignele lor şi o splendidă cască de argint.

[1] Vezi despre viaţa lui în Mur., XX, Col. 532 u.

Pentru a cunoaşte pe alţi cetăţeni învăţaţi ai Florenţei, vom apela tot la Vespasiano (care-i cunoştea pe toţi), deoarece tonul şi atmosfera în care scrie, împrejurările în care a avut contact cu oameni, valorează mai mult decât lucrările în sine. Chiar într-o traducere, cartea nu-şi poate revela adevărata valoare şi cu atât mai mult în scurtele citate cu care trebuie să ne mulţumim aici. Nu este un mare scriitor, dar nimeni nu cunoaşte mai bine mişcarea intelectuală de atunci şi nimeni nu-i apreciază profunda semnificaţie spirituală ca el.

Dacă încercăm să analizăm farmecul pe care reprezentanţii familiei Medici din secolul al XV-lea, cu deosebire bătrânul Cosimo († 1464) şi Lorenzo Magnifico († 1492), l-au exercitat nu numai asupra Florenţei, ci asupra tuturor contemporanilor lor, vom găsi că taina acestei autorităţi rezidă, pe lângă toate elementele politicii pe care au dus-o în principatul lor, în rolul pe care l-au jucat pe tărâmul culturii. Un om care, asemenea lui Cosimo, are poziţia unui mare negustor şi şef de partid, dar pe lângă asta are de partea lui pe toţi cei ce gândesc, studiază şi scriu, care după naştere ocupă primul rang între florentini, iar după cultură e primul italian al epocii sale – acesta e cu adevărat un suveran. Cosimo posedă şi gloria deosebită de a fi recunoscut în filosofia lui Platon[1] cea mai frumoasă floare a spiritului antic, de a se fi pătruns el însuşi, şi împreună cu el întreaga elită din jurul său, de această filosofie şi de a fi creat în sânul umanismului o a doua renaştere a Antichităţii, de o factură mai înaltă. Datele

[1] Ceea ce se ştia despre ea până aci, trebuie să fi fost doar ceva fragmentar. O curioasă dispută asupra contradicţiei dintre Plato şi Aristotel avu loc în 1438 la Ferrara, între Hugo (Benzi) de Sienna şi grecii veniţi la Conciliu. Cf. Aeneas Sylvius, *De Europa,* Cap. 52 *(Opera,* p. 450).

privind originea acestui fenomen nu ne-au fost transmise în amănunt[1], totul se leagă de chemarea la curtea din Florenţa a învăţatului bizantin Johannes Arghyropulos şi de zeul personal al lui Cosimo în ultimii săi ani. În ce priveşte platonismul, marele Marsilio Ficino poate fi numit fiul spiritual al lui Cosimo. Sub Pietro Medici, fiul lui Cosimo, Ficino apare deja ca şef de şcoală; fiul lui Pietro, adică nepotul direct al lui Cosimo, augustul Lorenzo, trecu de la filosofii peripatetici la Ficino. Printre alţi discipoli sunt amintiţi: Bartolommeo Valori, Donate Acciajuoli şi Pierfilippo Pandolfini. Entuziastul maestru îşi exprimă în mai multe locuri, din scrierile sale, convingerea că Lorenzo a explorat toate adâncimile platonismului, fără de care cu greu ar putea cineva s-ajungă bun creştin şi bun cetăţean.

Celebra reuniune de cărturari din jurul lui Lorenzo era strâns legată prin acest spirit înalt al filosofiei antice, fiind cea mai distinsă dintre toate asociaţiile de acest fel. Numai într-un astfel de mediu se putea simţi fericit un Pico della Mirandola. Dar cel mai frumos elogiu ce se poate aduce lui Lorenzo este că la curtea sa, unde se oficia cultul Antichităţii, şi-a găsit sanctuarul şi poezia italiană; dintre toate titlurile sale de glorie, acesta rămâne cel mai preţios. Ca om de stat, să-l judece fiecare cum îl înţelege[1] (în socotelile

[1] La Nic. Valori, în *Viaţa lui Lorenzo Magn.*, ed. Galetti, p. 167. Cf. Vespas. Fior., *Piero Acciajuoli* par. 7. Primii susţinători ai lui Argyropulos au fost Piero şi Donato Acciajuoli. Ibid. I Card. Nicono, par 1. Cardinalul Bessarion şi paralela sa între Platon şi Aristotel. Ibid., Card. Cusano, par 1: Cusanus ca platonician desigur numai cuvinţele: *„grande platonista“*. Ibid., Vesc. Militense, par. 3. Narciso din Catalonia şi disputa sa cu Argyropulos. Ibid. Lionardo d'Arezzo, par. 11: Câteva dialoguri platonice fuseseră traduse deja de Lionardo d'Arezzo. Ibid., *Vesc. di Cinque chiese*, par. 6: Începuturile influenţei neoplatonismului.

florentine privind vinovăţia şi soarta n-are de ce să se amestece un străin, dacă nu e absolut necesar); dar nu există o polemică mai nedreaptă, decât a învinui pe Lorenzo că ar fi promovat mediocrităţile pe tărâm spiritual, sau că din vina lui s-ar fi expatriat Leonardo da Vinci şi matematicianul Fra Lucca Pacciolo, ori că Toscaneli, Vespucci şi alţii n-ar fi găsit sprijinul pe care-l meritau. Fără îndoială, n-a fost un om universal, dar dintre toţi cei mari, care au căutat să sprijine şi să promoveze disciplinele spiritului, el a fost unul dintre cei mai înzestraţi şi unul care a iubit ştiinţa şi s-a cultivat pe sine dintr-o necesitate interioară.

Şi în secolul nostru se obişnuieşte a se proclama cu tărie valoarea culturii, în general, şi a Antichităţii, îndeosebi. Însă o dăruire entuziastă şi totală, o convingere că necesitatea culturii este deasupra tuturor celorlalte nu se întâlnesc nicăieri ca la acei florentini din secolul al XV-lea şi de la începutul secolului următor. Pentru aceasta există probe indirecte care înlătură orice îndoială: nu s-ar fi îngăduit fiicelor atâtor case mari să facă asemenea studii, dacă aceste studii n-ar fi fost privite ca cel mai preţios bun al acestei vieţi; nu s-ar fi făcut din exil un pământ al fericirii, cum a făcut Palla Strozzii; nu s-ar fi văzut oameni care-şi puteau permite toate plăcerile vieţii, găsind energie şi poftă să studieze critic istoria naturală a lui Pliniu, ca Filippo Strozzi[1]. Nu este vorba aici de elogiu sau de critică, ci de recunoaşterea netă a spiritului unei epoci în ceea ce a avut mai specific.

Afară de Florenţa mai erau şi alte oraşe în Italia, în care anumite cercuri ştiinţifice depuneau eforturi, folosindu-se de toate mijloacele pentru răspândirea umanismului şi

[1] Varchi, *Stor. fiorent*, L. IV, p. 321, Istoria unei vieţi narată cu mult spirit.

sprijinirea învăţaţilor. Din colecţiile de scrisori ale timpului reies o mulţime de relaţii personale de acest fel[1]. Atitudinea oficială a oamenilor celor mai cultivaţi era favorabilă acestor studii, îndemnând, aproape exclusiv, în acest sens.

E timpul acum să aruncăm o privire asupra umanismului la curţile princiare. Relaţiile strânse dintre tiran şi filolog – valoarea acestuia din urmă măsurându-se în raport cu talentul şi capacitatea sa personală – au fost deja amintite în treacăt (p. 11, 171). Filologul însă prefera viaţa de curte celei din oraşele libere, dată fiind remuneraţia mai mare care i se oferea acolo. Pe vremea când se credea că marele Alfons de Aragon ar putea deveni stăpânul Italiei, Aeneas Sylvius[2] scria unui concetăţean din Siena: „*Dacă sub dominaţia lui, Italia ar găsi pacea aş fi mult mai bucuros decât dacă aceasta s-ar întâmpla sub ocârmuirea oraşelor; căci un principe generos recompensează toate meritele*[3]". Şi în această privinţă s-a accentuat în timpurile mai noi doar asupra laturii, destul de condamnabile, a linguşirilor plătite, după cum altădată prea se scoteau în evidenţă numai elogiile

---

[1] Biografiile lui Rosmini (despre Vittorino şi Guarino) mai sus amintite, precum şi viaţa lui Poggio *(Life of Poggio)* de Shepherd, mai ales în excelenta traducere italiană prevăzută cu multe adăugiri şi corectată (ed. T. Tonelli, 2 vol., Florenţa, 1825) ca şi corespondenţa lui Poggio editată de acelaşi (2 vol., Florenţa, 1835 urm.), scrisorile lui Poggio în ed. Mai, *Specilegium,* tom. X, Roma, 1844, pp. 221-272, conţin multe date în această privinţă.

[2] Epist. 39; *Opera,* p. 526, către Mariano Socino.

[3] Nu trebuie să ne inducă în eroare faptul că s-au exprimat şi numeroase plângeri faţă de insuficienţa mecenatului princiar şi de indiferenţa anumitor principi în ce priveşte gloria literară. Astfel de ex. Bapt. Mantuan Eclog. V, încă din secolul al XV-lea. Nu era cu putinţă să fie toţi satisfăcuţi.

aduse de umanişti principilor protectori. Luate toate, una peste alta, rămâne totuşi o dovadă precumpănitoare că aceştia din urmă au considerat ca o datorie să stea în fruntea activităţii culturale din timpul şi din ţara lor, oricât de unilaterală ar fi fost aceasta. În sfârşit, lipsa de teamă la unii papi[1] faţă de consecinţele învăţăturilor din vremea lor are în sine ceva impunător. Nicolae al V-lea era liniştit în ce priveşte soarta bisericii, deoarece mii de oameni învăţaţi îi stăteau în ajutor. La Pius al II-lea, sacrificiile pentru ştiinţă n-au fost nici pe departe atât de mari, curtea sa nu prea strălucea prin poeţi, dar el apare cu atât mai evident în fruntea republicii de cărturari, decât al doilea predecesor al său şi se bucură de această glorie în cea mai deplină siguranţă. Paul al II-lea a fost cel dintâi care a resimţit teamă şi neîncredere faţă de umanismul secretarilor săi, iar cei trei succesori ai săi: Sixt, Inocenţiu şi Alexandru acceptau toate dedicaţiile, se lăsau proslăviţi de poeţi – a existat chiar o Borgiadă, scrisă, probabil, în hexametri[2] –, dar erau prea ocupaţi cu alte treburi şi căutau alte puncte de sprijin pentru puterea lor decât să mai poată cultiva relaţiile lor cu poeţii-filologi. Iuliu al II-lea găsi şi el poeţi care să-i cânte

---

[1] Pentru mecenatul ştiinţific al papilor până către sfârşitul secolului al XV-lea ne mărginim a recomanda partea de la sfârşit din *Geschichte der Stadt Rom in Mittelalter* de Papencordt. (Pentru amănunte, cf. operele deseori menţionate, ale lui Gregorovius, Pastor. Voigt – *n. Kröner).*

[2] Lil. Greg. Gyraldus, *De poetis nostri temporis,* ed. Wotke, p. 38, vorbind despre Sphärulus de Camerino. Bietul om nu o terminase şi o mai ţinea încă după 40 de ani, în sertar. Despre onorariile slabe ale lui Sixt IV, cf. Pierio Valer, *De infelicit. lit.,* cu prilejul lui Theodorus Gaza. Ţinerea la distanţă în mod intenţionat a umaniştilor de către cardinalul papilor anteriori lui Leon, vezi Lor. Grana, panegiric pentru card. Egidio, *Anecd. litt.,* IV, p. 307.

gloria, căci el însuşi (p. 145, u) era un om făcut să inspire talentele, dar se pare că elogiile l-au preocupat prea puţin.

După el urma Leon al X-lea, ca „*Numa după Romulus*", adică după pontificatul războinic al lui Iuliu, un pontificat pacifist consacrat muzelor. Plăcerea de a citi proză latină, aleasă şi versuri armonioase făcea parte din programul vieţii de toate zilele al lui Leon al X-lea. În această privinţă mecenatul lui avu un efect fericit; poeţii săi de limbă latină au reprodus cu multă plasticitate în elegiile, odele, epigramele şi epistolele lor nenumărate acel climat fericit şi plin de strălucire al epocii leoniene, pe care îl respiră biografia lui Jovius[1]. Poate că nu există în toată istoria Occidentului un singur principe care, în raport cu puţinele fapte strălucite ale vieţii sale, să fi fost mai preamărit decât el. Poeţii puteau ajunge până la el, cel mai uşor în timpul prânzului, când muzicanţii terminau concertul[2]; dar unul din aceşti poeţi-curtezani[3] dă a se înţelege că ei încercau să-l apropie, urmărindu-l pas cu pas în preumblările prin parc, sau chiar prin încăperile palatului, iar cine nu izbutea, îi făcea o cerere sub formă de elegie, în care apărea întreg Olimpul[4]. Căci Leon, care era risipitor şi nu dorea să vadă în jurul lui mutre nesatisfăcute, dăruia cu o generozitate care, sub succesorii lui mai zgârciţi, ajunse repede legendară[5].

[1] Cea mai bună în *Deliciae poetarum italorum* şi în anexele diferitelor ediţii ale lui Roscoe, *Leone X*.
[2] Paul Jov. *Elogia*, cu prilejul lui Guido Posthumus, p. 131.
[3] Pierio Valeriano în a sa *Simia*.
[4] Vezi Elegia lui Joh. Aurelius Mutius, în *Deliciae poet. italian.*
[5] Cunoscuta poveste cu punga de purpură care conţinea pachetele cu aur de diferite mărimi, în care Papa Leon îşi introducea mâna orbeşte – vezi Giraldi, *Hecatommithi VI*, nov. 8. În schimb, improvizatorii în latină, care îl amuzau în timpul prânzului, când făceau versuri şchioape erau bătuţi cu biciul. Lil. Greg. Gyraldus, *De poetis nostri temporis*, opp. II, 398 (Bas. 1580).

Despre reorganizarea universităţii, întreprinsă de el, am pomenit mai înainte (p. 253).

Pentru a nu subestima influenţa lui Leon asupra umanismului, trebuie să privim lucrurile de sus; nu trebuie să ne lăsăm înşelaţi de ironia aparentă (p. 193) cu care el trata uneori chiar şi aceste lucruri; trebuie să-l judecăm în primul rând după posibilităţile spirituale pe care le-a creat şi care au constituit un impuls pentru lucrările literare din epoca sa, şi a căror eficacitate, chiar dacă nu poate fi estimată în general, poate fi dovedită în privinţa cercetărilor speciale făcute în anumite domenii particulare. Influenţa pe care au exercitat-o umaniştii italieni, după 1520, în Europa a fost aproape întotdeauna condiţionată de impulsul dat de Leon al X-lea. El a fost pontiful care, în privilegiul acordat tipăririi lui Tacit[1] – de curând regăsit –, a putut spune că: marii autori sunt îndreptarul vieţii şi mângâierea în nenorociri, că promovarea învăţaţilor şi dobândirea cărţilor de valoare au însemnat pentru el dintotdeauna ţelul său cel mai înalt şi că de data asta mulţumeşte cerului de a fi putut aduce folos umanităţii ajutând la publicarea acestei cărţi.

După cum dezastrul Romei din 1527 a împrăştiat pe artişti, tot astfel el a azvârlit literaţii pe tot întinsul Italiei. Aceştia au dus cu ei şi au răspândit gloria marelui ocrotitor decedat, până în cele mai îndepărtate colţuri ale ţării.

Dintre principii seculari ai secolului al XV-lea, cel mai mare entuziasm pentru Antichitate l-a arătat Alfons cel Mare de Aragon, regele Neapolului (p. 46). Se pare că această pasiune pentru cei vechi era cu totul naivă şi spontană şi că, chiar din ziua sosirii sale în Italia, monumentele şi scrierile antice făcură asupra lui o impresie profundă, care fu hotărâtoare pentru întreaga sa existenţă; poate că fu stimulat

[1] Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, IV, 181.

şi de strămoşul său Robert, ilustrul protector al lui Petrarca. El cedă fratelui său, cu o uşurinţă uimitoare, întregul ţinut mohorât al Aragonului, pentru a se consacra cu totul noilor sale pasiuni. Avu în serviciul său[1], pe rând sau chiar laolaltă, pe George de Trapezunt, pe tânărul Chrysoloras, pe Lorenzo Valla, pe Bartolommeo Fazio şi pe Antonio Panormita, care deveniră istoriografii săi; acesta din urmă fu însărcinat să-i comenteze zilnic texte din Titus Livius, chiar şi în timpul campaniilor de război. Oamenii aceştia îl costau pe Alfons 20.000 de guldeni anual; lui Fazio îi dărui pentru *Historia Alphonsi,* la sfârşitul lucrării, peste cei 500 ducaţi pe care îi plătea anual, încă 1500 guldeni, spunându-i: *„Nu pot spune că te-am plătit după merit, căci opera ta nu poate fi plătită, chiar de ţi-aş da unul din cele mai frumoase oraşe ale mele; dar, cu timpul, voi căuta să te satisfac"*. Când luă ca secretar pe Giannozzo Manetti, oferindu-i cele mai strălucite condiţii, îi zise: *„ultima bucată de pâine aş împărţi-o cu dumneata"*. Când fu trimis la Florenţa pentru a prezenta felicitări principelui Ferrante cu prilejul nunţii, Giannozzo îi făcu o impresie atât de puternică, încât regele rămase încremenit, *„ca o statuie de bronz"*, pe tronul său, fără să se apere măcar de muşte. Locul său favorit pare să fi fost biblioteca palatului din Neapole, unde, aşezat la o fereastră cu privelişte frumoasă spre mare, asculta discuţiile cărturarilor, bunăoară despre Trinitate. Căci era şi foarte religios şi punea să i se citească, pe lângă Liviu şi Seneca, şi din *Biblie,* pe care o cunoştea aproape pe dinafară. Cine ar fi putut ghici sentimentul încercat de el la vederea pretinselor oseminte ale lui

[1] Vespas. Fior., *Re Alfonso, passim.* Traducerile din greceşte, iniţiate de Alfonso, vezi p. 93 – *Vita Jan. Manetti,* Mur, XX, col. 541, 550, 595 – Panormita: *De dictis et factis Alphonsi, regis Aragonum libri quator. Commentar in eosdem Aeneas Sylvii,* Basel, 1538.

Tit-Liviu, descoperite la Padova (p. 181). Când, la insistenta lui rugăminte primi, de la veneţieni, un os dintr-un braţ al acestor rămăşiţe, făcându-i la Neapole o primire plină de veneraţie, sentimentele sale creştine şi păgâne trebuie să se fi amestecat într-un mod foarte ciudat. Într-o campanie, în Munţii Abruzi, i se arătă în depărtare orăşelul Sulmona, patria lui Ovidiu; Alfonso salută şi mulţumi geniului localităţii; era fericit să poată împlini prezicerile marelui poet cu privire la gloria[1] sa viitoare. Într-o zi avu ideea să apară el însuşi într-o ceremonie antică, şi anume, cu prilejul faimoasei sale intrări în Neapole, definitiv cucerit (1443); nu departe de Mercato, se făcu în zidul de centură o breşă de 40 de coţi; prin ea îşi făcu intrarea în oraş, într-un car aurit, ca un roman triumfător[2]. Amintirea acestui fapt este eternizată într-un splendid arc de triumf din marmură, în Castello Nuovo. Dinastia sa napolitană a moştenit prea puţin, sau chiar deloc, din entuziasmul său antic, ca şi din alte însuşiri bune ale sale (v.p. 47, u.).

Incomparabil mai învăţat decât Alfonso, era Federigo da Urbino[3], care avea mai puţini oameni în jurul său, care nu cunoştea ce e risipa, şi care în însuşirea tezaurelor antice, ca de altfel în toate lucrurile, proceda după plan. Pentru el şi pentru Nicolae al V-lea s-au făcut cea mai mare parte din traducerile autorilor greci, precum şi un mare număr din cele mai bune comentarii şi studii. El cheltuia mult, dar cu chibzuinţă, pentru a-şi plăti oamenii de care avea nevoie.

[1] Ovid., *Amores,* III. 11, Vs. 11 – Jovian. Pontan., *De principe.*

[2] *Giorn. napolet.* la Murat XXI, col. 1127.

[3] Vespas. Fior., *Proemio,* par. 4, *Federigo duca,* par. 23: *„Volle aver piena notizia d'ogni cosa, cosi sacra come gentile"* (*„vrea să aibă informaţie deplină asupra oricărui lucru, fie divin, fie pământesc"*).

Nici vorbă de o curte a poeţilor la Urbino; suveranul însuşi era omul cel mai învăţat al curţii. Antichitatea nu constituia decât o parte din cultura sa; ca principe desăvârşit, ca general şi ca om stăpânea o mare parte din ştiinţa de atunci şi anume de dragul lucrurilor în sine, urmărind scopuri practice. Ca teolog, de pildă, compara pe Toma cu Scotus, dar cunoştea şi pe ceilalţi părinţi bisericeşti din Occident şi Orient, pe aceştia din urmă din traducerile latineşti. În filosofie părea să fi lăsat pe Platon, în întregime, în seama contemporanului său Cosimo; din Aristotel însă, cunoştea nu numai *Etica* şi *Politica,* dar chiar şi *Fizica* şi multe alte scrieri. În celelalte lecturi precumpăneau istoricii vechi, pe care-i poseda în întregime şi pentru care avea o deosebită preferinţă; pe aceştia şi nu pe poeţi *„îi citea el mereu şi punea să i se recitească întruna*“.

Cei din familia Sforza[1] au fost de asemenea, mai toţi, oameni învăţaţi şi se dovediră – după cum s-a mai amintit (p. 30, u; 50, u) – a fi fost mecenaţi. Ducele Francisco considera cultura umanistă pentru educaţia copiilor săi ca un lucru de la sine înţeles, necesar chiar şi din motive politice; se pare că pe atunci se considera drept un mare câştig pentru principe, dacă acesta putea să întreţină raporturi pe picior de egalitate cu oamenii cei mai cultivaţi. Lodovico Moro, el însuşi un eminent latinist, participa la toată viaţa intelectuală, care depăşea domeniul Antichităţii.

Şi suveranii mai mărunţi căutau să-şi câştige o astfel de superioritate, şi li se face o nedreptate, atunci când se crede

---

[1] La curtea ultimului Visconti, Tit-Liviu şi romanele cavalereşti franceze, pe lângă Dante şi Petrarca, îşi disputau favoarea principelui. Pe umaniştii care se anunţau la el spre a-l „face celebru“, avea obiceiul să-i expedieze după câteva zile. Cf. Decembrio, la Mur., XX, Col. 1014.

că ei n-ar fi hrănit literaţii de curte decât pentru a-şi asigura – prin ei – celebritatea. Un principe ca Borso de Ferrara (p. 52, u) nu ne mai apare deloc – cu toată vanitatea lui – ca un om care să aştepte să fie imortalizat prin poeţi – deşi aceştia l-au slăvit printr-o *Borseidă* şi alte bucăţi de acest gen; conştiinţa suveranităţii sale era prea dezvoltată ca să mai nutrească astfel de ambiţii meschine. Dar anturajul învăţaţilor, interesul pentru cultura antică, nevoia unei epistolografii latineşti elegante erau inseparabile de suveranitatea de altădată. Cât de mult regreta ducele Alfonso (p. 60), acest principe deosebit de instruit în treburile practice, că starea sa bolnăvicioasă din tinereţe îl obligase să recurgă la munci manuale pentru a se înzdrăveni[1]. Sau era acesta doar un pretext pentru a-i îndepărta pe literaţi? Într-un suflet ca al lui cu greu puteau citi adevărul chiar şi contemporanii.

Până şi cei mai mici tirani din Romagna n-o puteau scoate la capăt fără să aibă unul sau mai mulţi umanişti la curte; preceptorul de familie şi secretarul sunt deseori una şi aceeaşi persoană, care devine *factotum*[2] la curte. Cei care dispreţuiesc aceste meschine aranjamente domestice nu trebuie să uite că cele mai înalte lucruri ale spiritului nu sunt legate de dimensiunile locului în care apar.

O activitate deosebită trebuie să fi domnit, în orice caz, la curtea din Rimini, sub păgânul lipsit de orice scrupule, sub condotierul Sigismondo Malatesta. Avea în jurul lui un

---

[1] Paul Jovii, *Vita Alphonsi ducis.*

[2] Despre Collenuccio la curtea lui Giovanni Sforza din Pesaro (fiu al lui Alexandro, p. 27), care până la sfârşit l-a răsplătit cu moartea, vezi p. 130 (A, 1). – La ultimul Ordelaffo de Forli, aceste funcţiuni le îndeplineşte Codrus Urceus. Între tiranii cultivaţi se poate număra şi Galeotto Manfredi din Faenza, ucis de soţia sa în 1488; de asemenea şi câţiva Bentivogli din Bologna.

număr de filologi, dintre care pe unii îi înzestra din plin cu câte o moşie, pe alţii îi făcu ofiţeri pentru ca să-şi aibă asigurată existenţa[1]. În castelul său – *arx Sismundea* – ei desfăşurau deseori dispute veninoase în prezenţa lui, ca „*rex*", cum îl numeau; în poeziile lor latineşti îl preamăreau şi mai ales îi cântau dragostea pentru frumoasa Isotta, în onoarea căreia fu reconstruită biserica San Francisco din Rimini, destinată a deveni într-o zi mormântul ei, „*Divae Isottae Sacrum*". Când murea un filolog, era depus într-unul (sau sub unul) din sarcofagele care ornau nişele celor doi pereţi exteriori ai numitei biserici; o inscripţie arată cum cutare sau cutare filolog odihneşte aci din vremea când domnea Sigismundus, fiul lui Pandulfus[2].

Cu greu ne mai putem închipui astăzi ca un monstru de talia acestui Malatesta să fi simţit nevoia de a-şi cultiva spiritul şi de a trăi laolaltă cu savanţii; iar papa Pius al II-lea, care l-a excomunicat, l-a ars în efigie şi i-a făcut război, a spus despre el: „*Sigismondo cunoştea istoria, era versat în filosofie; părea născut să izbutească în orice ar fi întreprins*"[3].

[1] *Anecdota litterar*, II, p. 305 urm., 405. Basinius de Parma se amuză pe socoteala lui Porcellio şi Tommaso Seneca; în calitatea lor de paraziţi – spune el – ei sunt obligaţi, la bătrâneţe, să facă pe soldaţii – în vreme ce el are „ager" şi „Villa" (pe la 1460; un document din care reiese că existau încă umanişti ca cei doi numiţi, care căutau să se apere de venirea dascălilor greci).

[2] Detalii despre aceste morminte, Keyssler, *Neueste Reisen (Călătoriile cele mai noi)*, p. 924.

[3] *Pii II. Comment*, L. II, p. 92 *Historiae* se referă aici la întreaga Antichitate.

CAPITOLUL 7

REPRODUCEREA ANTICHITĂŢII EPISTOLOGRAFIA ŞI DISCURSUL LATIN

Erau două activităţi pentru îndeplinirea cărora republicile, papii şi principii socoteau că nu se pot nicidecum dispensa de umanişti; redactarea scrisorilor şi redactarea discursurilor publice şi solemne.

Secretarul trebuia să fie un bun latinist nu numai pentru ca să aibă un stil desăvârşit, ci mai curând invers, se considera că numai un umanist poate să aibă cultura şi însuşirile necesare unui secretar. Şi astfel, mari oameni de ştiinţă din secolul al XV-lea au servit statul în această calitate, măcar o bună parte din viaţa lor. Nu se ţinea seamă în alegerea secretarilor nici de patrie, nici de origine; din cei patru mari secretari florentini, care au ţinut pana în mâna lor de la 1427 până la 1465[1], trei erau originali din oraşul supus Arezzo, şi anume: Lionardo Bruni, Carlo Marzuppini şi Benedetto Accolti; Poggio era din Terra Nuova, care făcea parte tot din teritoriul Florenţei. De multă vreme, câteva din cele mai mari posturi erau încredinţate străinilor. Lionardo Bruni, Poggio şi Giannozzo Manetto fuseseră o vreme secretari particulari ai papilor, iar Carlo Aretino ocupă şi el mai târziu un asemenea post.

[1] Fabroni, *Cosmus*, Adnot. 117. – Vesp. Fior., passim. – Un text foarte important despre ceea ce florentinii cereau de la secretarii lor – la Aeneas Sylvius, *De Europa*, cap. 54 (*Opera*. p. 454).

Blondus din Forli şi, în cele din urmă – cu toate obstacolele –, Lorenzo Valla, se ridicară şi ei la aceeaşi demnitate. Începând cu Nicolae al V-lea şi Pius al II-lea[1], palatul pontifical atrase din ce în ce mai multe talente în cancelariile sale; chiar şi ultimii papi ai secolului al XV-lea, care, de altfel, nu se prea distingeau prin pasiunea literelor, urmară această tradiţie. În *Istoria Papilor* scrisă de Platina, viaţa lui Paul al II-lea nu este decât o satiră amuzantă a umaniştilor contra singurului papă, care n-a ştiut să trateze cancelaria aşa cum trebuie, care n-a ştiut să cinstească după merit această pleiadă de *„poeţi şi oratori care răspândeau asupra curiei pontificale tot atâta strălucire câtă primeau de la ea."* Trebuia să fi văzut pe aceşti domni mândri din curia papală câtă importanţă îşi dădeau când se iveau aşa-zisele dispute de *„precădere"*, când, de pildă, avocaţii consistoriali pretindeau să aibă acelaşi rang cu ei sau să fie chiar deasupra lor[2]. Dintr-o răsuflare se făcea apel la evanghelistul Ioan, căruia i se revelaseră *„secreta coelestia"* *„tainele cereşti"*, la scribul lui Porsenna pe care Mucius Scaevola îl luase drept regele însuşi, la Mecena care era secretarul particular al lui Augustus, la arhiepiscopii care în Germania se numeau cancelari etc.[3]

„Secretarii apostolici au în mâinile lor cele mai importante afaceri ale lumii, căci cine alţii decât ei, scriu şi

[1] Cf. Papencordt, *Geschichte d. Stadt. Rom.*, p. 512 despre noul colegiu de abreviatori, întemeiat de Pius. (Cf. de asemeni Pastor, II, 2, p. 304 – *n. Kröner.*)

[2] *Anecdota lit.*, I, p. 119 urm. Pledoaria lui Iacobus Volaterranus în numele secretarilor – fără îndoială din timpul lui Sixt al IV-lea. – Pretenţia umanistă a avocaţilor din Consistoriu se baza pe arta lor retorică, după cum pretenţia secretarilor se baza pe scrisori.

[3] Adevărata cancelarie imperială sub Frederic III o cunoştea cel mai bine Aeneas Sylvius. Cf. *Epp.* 23 şi 105, *Opera*, pp. 516, 607.

decid în problemele credinţei catolice, a luptei contra ereziei, în statornicirea păcii şi în mijlocirea între cei mai mari monarhi? Cine în afară de ei are misiunea să alcătuiască tabloul statistic al întregii creştinătăţi? Ei sunt cei care pun în uimire regi, principi şi popoare, prin exprimarea voinţei papilor; ei redactează ordinele şi instrucţiunile către legaţii papali şi numai papa singur le poate porunci, dispunând de ei la orice oră din zi şi din noapte." Culmea gloriei o atinseră totuşi abia cei doi celebri secretari şi stilişti ai lui Leon al X-lea: Pietro Bembo şi Jacoppo Sadoleto.

Nu toate cancelariile scriau elegant; există un stil funcţionăresc plictisitor şi stupid, într-o latină cu totul impură, un stil foarte răspândit. Între documentele publicate de Corio cu privire la istoria Milanului cam în acest stil, ies în evidenţă câteva scrisori pe care trebuie să le fi scris înşişi membrii familiei suverane, şi anume, în împrejurări foarte importante[1]; ele sunt redactate în latina cea mai pură. A păstra stilul îngrijit chiar în momente grele, părea să fie o poruncă a unei bune conduite în viaţă şi o urmare a obişnuinţei.

Ne putem închipui cu câtă sârguinţă erau studiate în acele vremuri colecţiile de scrisori ale lui Cicero, Plinius şi alţii. Încă din secolul al XV-lea apărură tratate de epistolografie şi formulare de scrisori latineşti, ca o ramură a marilor lucrări de gramatică şi lexicografie, a căror cantitate enormă în bibliotecile occidentale provoacă şi astăzi uimirea. Cu cât se înghesuiau mai mult nechemaţii să facă muncă de

[1] Corio, *Storia di Milano*, fol. 449, scrisoarea Isabelei de Aragon către tatăl ei Alfons de Neapole; fol. 451, 464, două scrisori ale lui Moro către Carol VIII. A se compara cu istorioara din *Lettere pittoriche*, III, 86 (Sebast. Piombo către Aretino) cum Clement al VII-lea, în timpul jefuirii Romei, a convocat la castel pe cărturarii lui spre a-i face un concept în vederea unei epistole către Carol Quintul.

secretariat, slujindu-se de astfel de mijloace, cu atât se concentrau şi-şi dădeau osteneală mai multă virtuoşii, încât scrisorile lui Poliziano şi – la începutul secolului al XVI-lea – cele ale lui Pietro Bembo, ating perfecţiunea, fiind considerate drept capodopere nu numai în ce priveşte stilul latin, dar chiar şi în ce priveşte arta epistolară ca atare.

Alături de aceste scrisori latineşti, în secolul al XVI-lea apare şi un stil epistolar clasic italian; şi în această privinţă Bembo se află în frunte. Este un gen de scriere cu totul modernă, păstrându-se înadins departe de stilul epistolar latin şi care, totuşi, este determinat şi pătruns de spiritul Antichităţii.

Cu mai multă strălucire decât epistolograful se prezintă oratorul[1], lucru firesc într-o epocă şi la un popor la care toţi ştiau să preţuiască, să savureze cuvântul viu şi în care imaginea senatului şi a oratorilor romani stăpânea toate spiritele. Arta oratorică se emancipase complet şi definitiv de biserică, în care îşi găsise refugiul în cursul Evului Mediu. Ea formează, în Renaştere, un element necesar şi o podoabă naturală a oricărei existenţe elevate. Foarte multe momente solemne care, în zilele noastre, sunt umplute cu muzică, reveneau atunci elocinţei latine şi italiene, despre care fiecare din cititorii noştri îşi poate face ideile şi părerile lui.

Atât rangul, cât şi condiţia oratorului erau indiferente; ceea ce i se pretindea, înainte de toate, era virtuozitatea talentului cultivat prin studii umaniste. La curtea lui Borso din Ferrara, medicul curţii, Jeronimo de Castello, a trebuit să ţină discursul[2] de bun venit atât la primirea împăratului

[1] Să se compare discursurile din operele lui Philelphus, Sabellicus, Beroaldus cel bătrân ş.a.m.d., precum şi scrierile şi biografiile lui Gian Manetti, Aeneas Sylvius etc.

[2] *Diario Ferrarese*, Mur. XXIV, col. 195, 205.

Frederic al III-lea, cât şi la aceea a papei Pius al II-lea; laici căsătoriţi se urcară în amvonul bisericilor cu ocazia unor zile de sărbătoare sau de doliu şi chiar la celebrarea sfinţilor. Pentru domnii membri ai Conciliului de la Basel, care nu erau italieni, a fost ceva cu totul nou când, de sărbătoarea sfântului Ambrozie, arhiepiscopul de Milano puse pe Aeneas Sylvius să predice, acesta fiind un laic ce nu primise încă nici o consacrare bisericească; deşi teologii au început să murmure, Conciliul acceptă şi ascultă pe orator cu cea mai mare râvnă[1].

Şi acum câteva cuvinte despre ocaziile mai însemnate şi mai frecvente de a vorbi în public, care li se ofereau oratorilor.

Mai întâi, nu degeaba diplomaţii împuterniciţi ai unui stat în alt stat se numeau oratori; pe lângă negocierile secrete, exista şi o inevitabilă mică paradă, un discurs public, pronunţat în împrejurări deosebit de pompoase[2]. De regulă, unul singur din ambasada, deseori numeroasă, trebuia să ia cuvântul; se întâmplă totuşi ca un cunoscător de elită cum era Pius al II-lea, în faţa căruia fiecare dorea să se facă auzit, să fie obligat a înghiţi discursurile tuturor membrilor unei delegaţii[3]. Apoi dacă principele era învăţat,

[1] *Pii II. Comment.*, L. I, p. 10.

[2] Pe cât de mare era succesul fericitului orator, pe atât de groaznic era să amuţeşti, stând încremenit în faţa marilor şi strălucitelor adunări. Exemple înspăimântătoare se găsesc adunate în *De bonesta disciplina*, V, cap. 3 de Petrus Crinitus. Cf. Vesp. Fior., p. 319 (Ambros. Trav.) p. 431 (Piero Acciajuoli).

[3] *Pii II. Comment.* L. IV, p. 205. Mai erau şi romani care-l aşteptau la Viterbo. *„Singuli per se verba fecere, ne alius melior videretur, cum essent eloquentia ferme pares."* (*„Toţi au stat de vorbă între ei, ca să nu pară unul mai bun decât altul, devreme ce erau aproape deopotrivă în elocinţă"*). Faptul că nu i s-a permis

ţinea el o cuvântare pe care-o rostea bine şi cu plăcere, în latină sau în italiană. Copiii casei Sforza erau anume pregătiţi în acest scop. Foarte tânărul Galeazzo Maria rosti, în 1455, foarte curgător un discurs în faţa Marelui Consiliu al Veneţiei[1], iar la Congresul din Mantua (1459), sora sa, Ippolita, îl salută, printr-o alocuţiune[2] graţioasă pe Pius al II-lea. Papa se trudise mult în tot timpul vieţii sale să devină un bun vorbitor în vederea pontificatului. Oricât de mare diplomat şi cărturar ar fi fost, cu greu ar fi ajuns papă, fără gloria şi farmecul oratoriei sale. *„Căci nimic nu era mai sublim decât avântul cuvântului său“*[3]. Cu siguranţă că din această pricină, chiar înainte de alegerea sa, era considerat de cei mai mulţi drept cel mai demn de a ocupa scaunul papal.

În sfârşit, suveranilor li se adresau, uneori, discursuri foarte lungi, de ore întregi, cu prilejul recepţiilor solemne. Natural, acest lucru se întâmpla numai atunci când principele era cunoscut ca iubitor al elocinţei, sau dorea să fie

---

episcopului de Arezzo să ia cuvântul în numele delegaţiei trimise de statele italiene la Alexandru al VI-lea, care fusese tocmai ales, e enumerat de Guicciardini, cu toată seriozitatea, printre cauzele care au adus nenorocirea Italiei în 1494.

[1] Comunicat de către Marin, Sanudo, în Murat., XXII, col. 1160.

[2] *Pii II. Comment., L.* II, p. 107, cf. p. 87. – O altă oratoare în latineşte, de origină princiară, era Madona Battista Montefeltro, căsătorită Malatesta, care a ţinut discursuri lui Sigismund şi papei Martin. Cf. *Arch. stor.*, IV, 1, p. 442, nota.

[3] *De expeditione in Turcas,* în Murat., XXIII, col. 68. *„Nihil enim Pii concionantis majestate sublimius“* (*„Nimic mai sublim decât măreţia cuvântării lui Pius“*). În afară de complezenţa naivă cu care Pius îşi povesteşte propriile succese, cf. Campanus, *Vita Pii II,* la Murat., III, II, *passim.*

considerat ca atare[1], şi dacă exista la îndemână un orator capabil să dea replica, fie el un literat de la curte, un profesor universitar, un funcţionar, un medic sau un eclesiast.

Oratorii se foloseau, cu mare plăcere, de orice prilej şi ascultătorii, toţi cei ce preţuiau cultura, alergau bucuroşi din toate părţile, atraşi de renumele vorbitorului. La numirile anuale ale anumitor dregători, la înscăunarea noilor episcopi, trebuia să apară de undeva şi un umanist care să vorbească, uneori în strofe saphice sau în hexametri[2], unii funcţionari proaspăt numiţi trebuiau şi ei să-şi ţină cuvântările de rigoare, în legătură cu slujba lor, de pildă „despre justiţie“; ferice de cei ce erau pregătiţi prin studiile lor în privinţa aceasta. În Florenţa erau atraşi şi condotierii – oricare şi de orice fel ar fi fost ei – în acest cult popular al patosului şi, când li se înmâna bastonul de comandă, li se ţinea câte un discurs în faţa mulţimii, de către cel mai învăţat secretar de stat[3]. Se pare că în faţa palatului Senioriei *(Palazzo dei Signori)* se ridicase o tribună *(rostra, ringhiera)* anume pentru oratori.

Printre alte aniversări se celebrau, îndeosebi, zilele de deces ale principilor, prin discursuri comemorative. Oraţia funebră, propriu-zisă, era rezervată umanistului care, în

---

[1] Şi totuşi, odată, când Carol Quintul asculta la Genova vorbirea înflorită a unui cuvântător latin şi nu putea urmări pe orator, şopti suspinând la urechea lui Giovio: *„Ah, câtă dreptate a avut dascălul meu Adrian, când mi-a prezis că voi fi pedepsit într-o zi, pentru lenevia mea copilărească de a învăţa latina!“* – Paul. Jov., *Vita Hadriani VI.*

[2] Lit. Greg. Giraldus, *De poetis nostri temp.* ed. Wothe, p. 72 cu ocazia lui Colenuccio. Filelfo, un laic căsătorit, ţinu în domul din Como, discursul de înscăunare al episcopului Scarampi în 1460.

[3] Fabroni, *Cosmus,* Adnot. 52.

veşminte laice, o rostea în biserică, nu numai la catafalcul principelui, ci şi al oricărui înalt dregător sau bărbat de seamă[1]. Tot aşa se petreceau lucrurile şi cu discursurile de logodnă sau căsătorie, numai că acestea nu se ţineau (după cât se pare) în biserică, ci în palat, de pildă acel al lui Filelfo, la căsătoria Annei Sforza cu Alfonso d'Este, în castelul din Milano. (S-ar putea, totuşi, să se fi ţinut în capela palatului.) Particulari de vază îşi puteau, de asemeni, îngădui luxul de a plăti un orator cu prilejul nunţilor. În Ferrara, se adresau, în astfel de ocazii, lui Guarino[2] rugându-l să-şi trimită unul din elevi pentru a pronunţa alocuţiunea. La căsătorii şi la înmormântări, biserica nu se ocupa decât de ceremonia religioasă propriu-zisă.

În ce priveşte discursurile academice, cele ţinute cu prilejul instalării noilor profesori sau la inaugurarea cursurilor[3] erau rostite de profesorii înşişi, fiind îmbrăcaţi în cele mai împodobite veşminte retorice. Obişnuita prelegere de catedră se apropia şi ea de discursul propriu-zis[4].

În ce priveşte avocaţii, compoziţia auditoriului determina natura discursului. După împrejurări, vorbirea lor era prevăzută cu toată ornamentaţia pompoasă filologic-arheologică cuvenită.

Un gen cu totul aparte erau cuvântările în limba italiană, ţinute soldaţilor, unele înainte de luptă, altele după. Federigo

---

[1] Ceea ce a şocat, totuşi, puţin pe Jac. Volaterranus (Murat., XXIII, Col. 171) cu prilejul ceremoniei pentru aniversarea lui Platina.

[2] *Anecdota lit.*, I, p. 299, în oraţia funebră a lui Fedra pentru Lod. Podocataro; pe acesta îl desemna Guarino de preferinţă pentru atari misiuni.

[3] Din aceste prelegeri inaugurale s-au păstrat multe în operele lui Sabellicus, Beroaldus maior, Codrus Urceus etc.

[4] Despre celebritatea cursurilor lui Pomponazzo, vezi *Elogia* lui Paul Jov.

da Urbino[1] era în această privinţă un maestru desăvârşit; batalioane după batalioane, înarmate şi gata de luptă, primeau de la el, prin cuvântul său, încredere şi entuziasm. Unele din discursurile care figurează în scrierile militare din secolul al XV-lea, de exemplu în Porcellius (p. 122), se întemeiază, în parte, pe închipuire, dar în parte şi pe cele rostite cu adevărat. Un alt gen aparte formau şi alocuţiunile rostite în faţa miliţiei[2] florentine, organizate mai ales după sfatul lui Machiavelli în 1506; erau mici discursuri ţinute cu prilejul trecerii în revistă a trupelor şi, mai târziu, cu prilejul serbărilor anuale, ţinute în biserica fiecărui cartier, în faţa miliţiei, adunate de către un cetăţean îmbrăcat în cuirasă şi cu spada în mână.

În sfârşit, în secolul al XV-lea, predica propriu-zisă nu mai prea putea fi deosebită de discursul obişnuit, mai ales că mulţi eclesiastici intraseră în cercurile de cultură clasică şi căutau şi ei să-şi valorifice cunoştinţele. Însuşi Bernardino da Siena, marele predicator popular, pe care mulţimea îl considera sfânt, fiind încă în viaţă, considera de datoria lui să nu ocolească prelegerile de retorică ale lui Guarino, deşi el nu predica decât în italiană. În vremea aceea, ca întotdeauna, lumea era foarte exigentă la predicile din postul mare; exista însă, din când în când, şi câte un auditoriu care suporta multă filosofie laică de la amvon, ba chiar o pretindea[3], din

---

[1] Vesp. Fior., *Federico duca*. Cf. Istoria pe care o povesteşte despre Giannozzo Manetti, venind la el în lagăr.

[2] *Archiv. stor.* XV, pp. 113, 121, introducerea lui Canestrini; p. 32., u., reproducerea a două discursuri militare; primul rostit de L. Alemanni, de o frumuseţe remarcabilă, demn de momentul istoric (1528).

[3] Cf. Faustinus Terdoceus, în satira sa: *De triumpho stultitiae*, lib. II.

motive de cultură. În asemenea cazuri întâlnim distinşi predicatori de cazuistică latină. Dar unele prilejuri le erau răpite de către cărturarii laici, aşa cum am arătat mai sus. Cuvântări la anumite sărbători ale sfinţilor, discursuri la înmormântări sau la nunţi, discursuri la instalarea de episcopi, ba chiar la slujba divină inaugurală a unui eclesiast prieten şi discursuri festive în faţa corpului canonic al vreunui ordin bisericesc erau lăsate[1] în seama laicilor. Totuşi, în secolul al XV-lea, cel puţin în faţa curţii pontificale, predicau de regulă călugări, la orice fel de ceremonie festivă. Sub Sixt al IV-lea, Giacomo da Volterra indică numele predicatorilor şi îi critică după toate regulile artei[2]. Fedra Inghirami, celebru predicator sub Iuliu al II-lea, primise cel puţin hirotonia şi era canonic în Lateran; existau acum şi între prelaţi destui care posedau o latină elegantă. În general, în secolul al XVI-lea, privilegiile excesive de până aci, în această privinţă – poate şi în altele – ale umaniştilor laici, par a se fi diminuat, după cum vom vedea mai încolo.

Care erau, în genere vorbind, natura şi conţinutul acestor discursuri? Înclinarea naturală către elocinţă n-a lipsit niciodată italienilor din Evul Mediu, iar retorica a făcut parte întotdeauna din aşa-numitele şapte arte liberale; dar dacă

---

[1] Cele din urmă două cazuri, extraordinare, sunt narate în Sabellicus *(Opera,* fol. 61–82. *De origine et auctu refigionis,* discurs rostit la Verona, înaintea ord. carmelit, de la amvon, apoi: *De sacerdotii laudibus,* ţinut la Veneţia). Cf. p 182, nota 6.

[2] Jac Volaterrani, *Diar. Roman,* vezi Mur., XXIII, *passim.* Col. 173, se citează o predică extrem de interesantă, pronunţată la curte dar totodată în absenţa întâmplătoare a papei Sixt al IV-lea. Preotul Paolo Toscanella tuna şi fulgera împotriva papei, a familiei pontifului şi a cardinalilor. Papa, aflând mai târziu, se mulţumi să zâmbească.

este vorba de reînvierea metodei antice, acesta este – după declaraţia lui Filippo Villani[1] – meritul unui florentin, şi anume Bruno Casini, mort de ciumă, la o vârstă fragedă, în 1348. Urmărind scopuri cu totul practice, el a fixat regulile invenţiei retorice, a declamaţiei, gestului şi ţinutei, aşa cum le concepuseră cei din Antichitate; dorea să-i înveţe pe florentini să se exprime cu uşurinţă în consilii şi adunări publice. De altfel n-a fost singurul care să ceară ca învăţământul retoric să aibă o aplicare practică; toată lumea se înclina în faţa celui care vorbea o latină elegantă şi ştia să improvizeze un discurs în caz de nevoie. Studiul tot mai atent al discursurilor lui Cicero şi al celorlalte scrieri teoretice ale lui, ale lui Quintilian şi al panegiricelor imperiale, apariţia noilor manuale didactice[2], folosirea progreselor filologiei în general şi masa tot mai bogată de idei şi de lucruri antice, care puteau şi trebuiau să îmbogăţească tezaurul ideilor proprii, toate acestea au perfecţionat arta nouă a retoricii.

Aceasta variază mult de la individ la individ. Unele discursuri respiră un adevărat talent al elocinţei, şi anume, acelea care tratează tema aleasă fără să o părăsească. Astfel sunt de obicei cele care ne-au rămas de la Pius al II-lea. Pe de altă parte, efectele miraculoase pe care le-a atins Giannozzo Manetti[3] lasă să se întrevadă un orator cum puţini

---

[1] Fil. Villani, *Vitae,* ed. Galetti, p. 30.

[2] Georg. Trapezunt, *Rhetorica,* primul sistem complet de retorici terminat în 1436, pp. 992–1034. – Aeneas Sylvius, *Artis rhetoricae praecepta,* în *Opera* (1456), pp. 992–1034 se referă intenţionat numai la sintaxă şi construcţie; încolo, cartea este caracteristică pentru rutina, al cărei model perfect este ea însăşi. El numeşte mai mulţi alţi teoreticieni.

[3] A cărei *Vita* – Murat., XX – este plină de efectele elocinţei sale. Cf. Vespas. Fior., II, p. 48 şi *Commentario,* p. 30.

au fost. Discursurile solemne pe care le-a ţinut, ca ambasador, în faţa lui Nicolae al V-lea, în faţa dogilor şi a Marelui Consiliu venețian, au fost evenimente a căror amintire nu s-a şters prea curând. Mulţi oratori – dimpotrivă – se folosesc de prilej pentru ca, pe lângă câteva linguşiri adresate distinsului auditor, să reverse asupra lui, în dezordine, o sumă de cuvinte şi de fapte împrumutate din Antichitate. Cum era cu putinţă ca ascultătorii să-i suporte două, câteodată chiar trei ceasuri, nu se poate explica decât prin interesul lor pasionat pentru clasicismul antic, precum şi prin lipsa ori raritatea relativă a lucrărilor, înainte de apariţia şi răspândirea tiparului. Atari discursuri aveau întotdeauna acea valoare pe care noi (p. 245) am atribuit-o câtorva scrisori ale lui Petrarca. Unii mergeau totuşi cam prea departe. Cele mai multe din discursurile lui Filelfo sunt un îngrozitor talmeş-balmeş de citate clasice şi biblice, înşirate pe firul unor fraze banale; printre ele, oratorul preamăreşte personalitatea celor pe care şi-a propus să-i laude, atribuindu-le, după o anumită schemă, toate virtuţile cardinale, şi numai cu greu descoperi la el, ca şi la alţii, câteva elemente istorice de valoare. Discursul unui profesor şi literat din Piacenza, cum e, de exemplu, acela pe care l-a ţinut cu prilejul primirii ducelui Galeazzo Maria în 1467, începe cu Iuliu Cezar, amestecă o grămadă de citate antice cu alte citate luate dintr-o operă alegorică a autorului şi încheie cu câteva învăţăminte foarte indiscrete la adresa suveranului[1]. Din fericire, se făcuse târziu, seara, iar oratorul a trebuit să se mulţumească cu înmânarea panegiricului în scris. Şi Filelfo şi-a început o cuvântare de logodnă cu cuvintele: *„Aristotel, marele peripatetician"* ş.a.m.d., iar alţii, în alte împrejurări, cu: *„Publius Cornelius Scipio"* etc., de parcă nici el, nici

[1] *Annales Placentini,* în Murat., XX, Col. 918.

publicul n-ar mai fi putut să rabde să nu pornească potopul citatelor. Cu sfârşitul secolului al XV-lea, gustul se epură, dintr-o dată, datorită, în primul rând, florentinilor; oratorii deveniră mai sobri în citate, mai cu seamă că între timp manualele şi culegerile de tot felul se înmulţiseră în aşa măsură, încât primul venit le avea la îndemână, putând găsi, fără multă osteneală, toate citatele, care până atunci puseseră în uimire pe principe şi pe toată lumea.

Întrucât cele mai multe discursuri erau elaborate în liniştea cabinetelor de lucru, manuscrisele ca atare erau imediat publicate şi răspândite. Marii improvizatori însă, trebuiau stenografiaţi[1]. Încolo, nu toate discursurile pe care le posedăm erau destinate a fi neapărat rostite; aşa e, bunăoară, panegiricul lui Lodovico Moro, scris de Beroaldus cel bătrân, pe care principele nu l-a cunoscut decât în scris[2]. După cum se compuneau scrisori imaginare, adresate fictiv în toate părţile lumii, ca simplu exerciţiu, ca formulare sau ca scrieri tendenţioase, tot astfel existau „discursuri de formă[3], destinate să servească de model, în caz de recepţie, marilor demnitari, prinţilor, episcopilor ş.a.m.d.

Şi pentru arta retorică, moartea lui Leon al X-lea (1521) şi pustiirea Romei (1527) însemna începutul unei ere de

[1] Astfel la Savonarola, cf. Perrens, *Vie de Savonarole,* I. p. 163. Nici stenografii nu-l puteau urmări întotdeauna, ca de altfel şi pe alţi improvizatori răpiţi de entuziasm.

[2] Şi anume nu unul din cele mai bune. *(Opuscula Beroaldi,* Basel, 1509; XVIII–XXI). Ceea ce este mai remarcabil sunt floricelele de la sfârşit: *„Esto tibi ipsi archetypon et exemplar, te ipsum imitari..."* *(„Să-ţi fii ţie însuţi model şi exemplu, tu însuţi să te imiţi..."*

[3] Scrisori şi discursuri de acest fel a scris Alberto da Rialta, cf. *Annales Placentini* în Murat, XX, col. 914 u. scrise de el– în care pedantul îşi povesteşte cu un aer instructiv toată cariera sa literară.

decadenţă. Abia scăpat din vaietul cetăţii eterne, Giovio[1] notează unilateral, dar cu mult adevăr, cauzele acestei decăderi:

„Reprezentaţiile lui Plautus şi Terentius, care altădată constituiau şcoala vorbirii latine pentru înalta societate romană, au fost izgonite de comediile italiene. Oratorul elegant nu mai găseşte răsplata şi admiraţia de mai înainte. De aceea, avocaţii consistoriali, de pildă, nu mai redactează cu grijă decât introducerea rapoartelor lor, restul fiind un amestec tulbure, însăilat în grabă. Atât discursurile ocazionale, cât şi predicile au decăzut. Când e vorba de discursul funebru al vreunui cardinal sau al vreunei alte persoane de seamă din lumea laică, executorii testamentari nu se mai adresează celui mai strălucit orator al oraşului, pe care ar trebui să-l plătească cu o sută de guldeni, ci închiriază pe nimica toată un pedant obraznic, pripăşit prin părţile locului, care ţine morţiş să-şi facă o biată reclamă, fie şi prin cârtirea cea mai aspră a oamenilor. Mortul – se zice – habar nu mai are, dacă la amvon se urcă o maimuţă îmbrăcată în doliu, începe să vorbească şoptind răguşit, pe un ton plângăreţ şi trece treptat la urlete stridente. Chiar şi predicile de sărbători, când pontiful în persoană oficiază, nu mai face să le asculţi; călugări de toate soiurile au pus din nou stăpânire pe amvon, şi vorbesc ca şi când s-ar afla în faţa celui mai barbar auditor. Cu câţiva ani în urmă, o predică bine pregătită, ţinută la o slujbă mare, în prezenţa Papei, putea să deschidă drumul spre episcopat."

[1] *Pauli Jovii Dialogus de viris litt. illustribus*, la Tiraboschi, Tom. VII, Parte IV. – Totuşi el spune, zece ani mai târziu, la sfârşitul interesantei *Elogia litteraria: „Tenemus adhuc"* (*„să păstrăm"*) – după ce primatul filologiei trecuse asupra Germaniei – *„sincerae et constantis eloquentiae munitam arcem"* ete. (*„cetăţuia întărită printr-o elocinţă statornică şi sinceră"*).

CAPITOLUL 8

TRATATELE LATINEŞTI ŞI ISTORIOGRAFIA

La epistolografia şi arta retorică a umaniştilor mai adăugăm unele producţii ale lor, care sunt, mai mult sau mai puţin, reproduceri directe ale Antichităţii.

Vom vorbi mai întâi despre tratatul care apare sub formă direct expozitivă, sau sub formă[1] de dialog, acesta din urmă preluat direct de la Cicero. Pentru a nu nedreptăţi cumva acest gen, pentru a nu-l condamna de la început ca izvor de plictiseală, trebuie să menţionăm două lucruri. Secolul care a rupt chingile Evului Mediu avea nevoie, într-o mulţime de probleme speciale, morale şi filosofice, de o mijlocire specială între el şi Antichitate, de o introducere în doctrinele celor vechi; acest rol mijlocitor au căutat să-l joace autorii de tratate şi dialoguri. Multe din cele ce-au scris, şi ni se par nouă astăzi locuri comune, au constituit pentru ei şi pentru contemporanii lor concepţii regăsite cu multă trudă, asupra unor lucruri despre care nimeni nu se mai pronunţase de la Antichitate încoace. Apoi, în aceste lucruri, limba însăşi, latină ori italiană, se ascultă pe ea însăşi cu plăcere. Limba

[1] O specie aparte o constituie dialogurile pe jumătate satirice, pe care Collenuccio şi mai ales Pontano le-au preluat de la Lucian. Ei i-au incitat prin aceasta pe Erasmus şi pe Ulrich, v. Hutten. – Probabil că pentru tratatele propriu-zise, părţi din operele morale ale lui Plutarch, au servit de model încă mai înainte.

deveni astfel mai liberă şi mai variată decât în naraţiunile istorice, în discursuri sau în scrisori, mai multe scrieri italiene de acest fel contează şi astăzi ca modele de proză. Parte din aceste lucrări au fost deja amintite sau vor mai fi încă menţionate pentru conţinutul lor; aici va fi vorba de ele doar ca specie literară. De la scrisorile şi tratatele lui Petrarca până către sfârşitul secolului al XV-lea predomina, la cei mai mulţi autori ai acestor scrieri, dorinţa de înmagazinare a materialului clasic, ca şi la oratori; apoi, genul se limpezeşte treptat, mai întâi în scrierile de limbă italiană, şi atingând o desăvârşită clasicitate cu Bembo în *Asolani* şi Luigi Cornaro în *Vita sobria*. Şi în evoluţia acestui gen a fost hotărâtor faptul că materialul moştenit din Antichitate fusese, între timp, bine orânduit şi depozitat în voluminoase culegeri, unde chiar tipărite, uşurând, de acum încolo, munca autorilor de tratate.

Era de neînlăturat ca umanismul să pună stăpânire şi pe istoriografie. Dacă facem o comparaţie superficială între aceste istorii şi cronicile de altă dată, şi anume cu lucrările splendide, pline de colorit şi de viaţă ca acele ale lui Villani, ne vine aproape să regretăm schimbarea. Cât de tern, convenţional şi spilcuit apare pe lângă aceste cronici tot ce s-a scris de către umanişti, şi anume, chiar de cei mai renumiţi succesori ai lor în istoriografia Florenţei, Lionardo Aretino şi Poggio. Cât de neînduplecat îl tulbură pe cititor bănuiala că între perioadele în genul lui Tit-Liviu şi frazele cezarice pe care le găseşte la Faziu, Sabellico, Foglietta, Senarega, la Platina (în *Istoria mantuană)*, la Bembo (în *Analele Veneţiei)* şi chiar la Paolo Giovio (în *Istorii)*, culoarea individuală şi locală, interesul pentru deplina şi adevărata desfăşurare a lucrurilor au avut de suferit. Neîncrederea creşte şi mai mult când îţi dai seama că valoarea exemplului lui Tit-Liviu a fost atribuită în mod

greşit, afirmându-se[1] că el ar fi *„transformat prin graţia şi bogăţia stilului său o tradiţie seacă şi decolorată"*; găsim chiar la aceşti autori mărturisirea că scrierea istoriei ar trebui să mişte, să farmece, să pasioneze pe cititor, prin artificiile stilului, ca şi cum istoria ar putea să înlocuiască poezia. Te întrebi, în sfârşit, dacă nu cumva dispreţul faţă de lucrurile moderne, pe care aceşti aşa-zişi umanişti îl profesau uneori[2] în mod deschis, n-a *trebuit* să aibă o influenţă profund dăunătoare asupra modului lor de a le trata. Fără să vrea, cititorul are mai multă simpatie şi încredere faţă de analiştii latini şi italieni faţă de acei scriitori fără pretenţie care au rămas fideli vechilor maniere, ca, de pildă, cei din Bologna şi din Ferrara, fiind încă şi mai recunăscător faţă de cei mai buni dintre cronicarii propriu-zişi, care au scris în limba italiană, ca un Marin Sanudo, cel mai mare dintre toţi, cel care a scris cu mâna lui de la 21 mai 1496 până în septembrie 1535, 58 volume *in folio*; un Corio, un Infessura, un Sercambi, Landucci, Novacula, până când, la începutul secolului al XVI-lea, începe pleiada strălucită a marilor istoriografi în limba maternă.

De fapt, istoria timpului respectiv era incontestabil mai bine scrisă în limba ţării decât în limba latină. Dacă şi pentru redarea faptelor de multă vreme petrecute, adică pentru cercetarea istoriei vechi, era sau nu mai potrivită italiana, e

[1] Benedictus, *Caroli VIII hist.* la Eccard., *Script., II,* col. 1577.

[2] Petrus Crinitus deplânge acest dispreţ. *De honesta discipl,* L. XVIII, cap. p.... Umaniştii seamănă în această privinţă cu autorii de la sfârşitul Antichităţii, care, de asemenea, se abat din drumul timpului lor. Vezi Burckhardt. *Die Zeit Konstantins d. gr. (Epoca lui Constantin cel Mare),* edit. 4 (1924) pp. 272–275 (1880) p. 251 u. (Vezi însă părerea opusă a lui Poggio la Voigt, *Wiederbelebung,* vol. II. 3, p. 491 u. – *n. Kröner.)*

o întrebare care, la acea epocă, îngăduia răspunsuri diferite. Latina era pe atunci *„lingua franca“* a cărturarilor, nu numai în sens internaţional, adică între englezi, francezi şi italieni, dar şi în sens interprovincial, deoarece limba vorbită de lombarzi, veneţieni, napolitani nu era recunoscută în modul în care era scrisă de florentini, deşi ea era toscanizată de mult şi nu mai păstra decât slabe urme ale dialectelor. Acest lucru n-ar fi avut cine ştie ce urmări pentru cronica locală, care şi-ar fi avut asiguraţi cititorii la faţa locului; dar n-ar fi fost acelaşi lucru cu istoria trecutului îndepărtat, pentru care trebuia căutat un cerc mai larg de cititori. Aici se putea sacrifica simpatia locală a populaţiei, simpatiei generale a învăţaţilor. Cât de departe ar fi ajuns, de pildă, Blondus de Forli, dacă şi-ar fi scris marile, savantele sale opere într-o italiană pe jumătate romagnolă? Ele ar fi căzut în cea mai deplină obscuritate, în primul rând din pricina florentinilor, pe când în latineşte, ele au exercitat o mare influenţă asupra întregii intelectualităţi apusene. Chiar şi florentinii au scris în secolul al XV-lea în latineşte, nu numai fiindcă gândeau după modul umanist, dar pentru că era vorba de un mijloc mult mai sigur de răspândire.

În sfârşit, există, de asemeni, prezentări latineşti ale istoriei acelor timpuri, ele având întreaga valoare a celor mai bune cronici italiene. Îndată ce încetă modul de a relata imitat după Tit-Liviu, acest pat al lui Procust pentru atâţia autori, istoricii apărură deodată ca transformaţi. Acelaşi Platina, acelaşi Giovio, pe care nu-i urmăreşti în marile lor lucrări istorice decât dacă eşti obligat s-o faci, se revelară deodată perfecţi biografi. Despre Tristan Caracciolo, despre lucrările biografice ale lui Fazio, despre topografia veneţiană a lui Sabellico etc. am vorbit deja ocazional, iar pe alţi câţiva îi vom aminti mai târziu.

Relatările latineşti din trecut priveau, fireşte, în primul rând, Antichitatea clasică. La ceea ce însă te-ai aştepta mai puţin din partea acestor umanişti sunt câteva lucrări de valoare asupra istoriei generale a Evului Mediu.

Prima operă însemnată de acest fel a fost cronica lui Matteo Palmieri 1449), o mare culegere de însemnări, având date cronologice sigure, începând de acolo de unde sfârşeşte Prosper Aquitanus. Cine deschide, apoi, întâmplător, decadele lui Blondus de Forli, va rămâne oarecum uimit când va găsi acolo o istorie universală *„ab inclinatione Romanorum imperii“*, ca la Gibbon, pornind de la 410, asedierea Romei de către Alaric, plină de cercetări documentare ale autorilor fiecărui secol, din care primele trei sute de pagini se referă la Evul Mediu timpuriu, până la moartea lui Frederic al II-lea. Iată opere pe care le producea Italia, în vreme ce Nordul rămăsese la cronicile papale şi imperiale şi la *Fasciculus temporum*. Nu este rostul nostru să dovedim aici critic, ce anume scrieri a folosit Blondus şi de unde a făcut rost de ele, dar, în istoria noii istoriografii, va trebui să i se facă, desigur, această cinste.[1] Chiar numai pentru această carte, am fi îndreptăţiţi să spunem: studiul Antichităţii, singur, a făcut posibilă studierea Evului Mediu; el a deprins mai întâi spiritul cu obiectivitatea cercetării istorice. Ce e drept, la aceasta se mai adaugă şi faptul că pentru Italia de atunci, Evul Mediu era depăşit şi că spiritul ei putea să recunoască acest lucru, întrucât se afla acum în afara lui. Nu se poate spune că l-a judecat de la început cu dreptate sau chiar cu pietate; în arte s-a stabilit o puternică prejudecată

[1] Aceasta s-a făcut de către Alfred Masius cu lucrarea sa Flavio Biondo, Leipzig, 1879; Paul Bucholz, *Die Quellen der historiarum decades von Flavius Blondus*, Leipzig, 1881, G. Romano, *Degli studi sul medio evo nella storia del rinascimento*, Pavia, 1892 *(n. Kröner)*.

faţă de ceea ce produsese Evul Mediu, iar umaniştii datează de la apariţia lor o eră nouă: *„Încep să sper şi să cred, spune Boccaccio*[1], *că lui Dumnezeu i s-a făcut milă de italian, de când văd că nesfârşita lui bunătate a coborât din note în pieptul italienilor dăruindu-le suflete asemenea celor ce le aveau anticii, încât şi ei caută gloria pe alte căi decât prin tâlhărie şi violenţă, şi anume, pe calea poeziei dătătoare de nemurire"*. Dar această concepţie strâmtă şi nedreaptă nu excludea dorinţa de cercetare a celor mai talentaţi, într-o vreme când în restul Europei nici nu era vorba de aşa ceva; se formă pentru Evul Mediu o critică istorică; de pe urma obişnuinţei umaniştilor de a trata în mod raţional toate obiectele au profitat astfel şi aceste studii istorice privind Evul Mediu. În secolul al XV-lea, până şi istoriile locale sunt pătrunse de influenţa acestui nou spirit critic; într-adevăr, fabulaţia goală din vechea istoriografie a Florenţei, Veneţiei şi Milanului dispare, în timp ce cronicile Nordului rămân încă multă vreme înţesate cu născocirile fantastice introduse începând cu secolul al XIII-lea, şi care, de cele mai multe ori, n-aveau nici o valoare poetică.

Relaţia strânsă între istoria locală şi goana după renume am amintit-o deja cu prilejul Florenţei (p. 93). Veneţia nu putea, nici ea, să rămână mai prejos; după cum în urma unui succes retoric[2] florentin, ambasada veneţiană scria în grabă

[1] În scrisoarea către Pizinga, în *Opere volgari*, vol. XVI, p. 38. – Încă la Raph. Volaterranus, I, XXI, lumea spirituală începe cu secolul al XIV-lea, deci tocmai la autorul ale cărui prime cărţi conţin preţioase rezumate de istorie specială pentru toate ţările la acea epocă.

[2] Ca acel al lui Giannozzo Manetti în prezenţa lui Nicolae V, a întregii curii şi a numeroşilor străini veniţi de departe; cf. Vespas. Fior., II, 47 şi *Vita Jan. Man. (Viaţa lui Giannozzo Manetti)*.

acasă să i se trimită şi ei un orator de talie, tot astfel simţiră veneţienii nevoia unei istorii care să se măsoare cu operele lui Aretino sau Poggio. În asemenea condiţii apărură *Decadele* lui Sabellico în secolul al XV-lea, iar în al XVI-lea *Historia rerum venetarum* a lui Pietro Bembo, amândouă din însărcinarea expresă a Republicii, ultima fiind continuarea celei dintâi.

Marii scriitori ai istoriei florentine de la începutul secolului al XVI-lea (p. 100) sunt, din capul locului, altfel de oameni decât latiniştii Giovio şi Bembo. Ei scriu în italiană, nu numai fiindcă nu mai puteau concura cu eleganţa rafinată a ciceronienilor de atunci, ci pentru că doreau – ca şi Machiavelli – să retrăiască trecutul în toată substanţa lui şi să-l redea sub o formă directă, vie, şi pentru că doreau de asemenea – ca şi Guicciardini, Varchi şi ceilalţi – ca vederile lor noi cu privire la originea lucrurilor să pătrundă cât mai adânc şi cât mai departe, înrâurind cititorii. Chiar atunci când scriu pentru un număr restrâns de prieteni, cum o face Francesco Vettori, un instinct irezistibil îl împinge să se împresoare de mărturii despre oameni şi fapte, să-şi lămurească şi să-şi justifice participarea interioară la desfăşurarea lucrurilor.

Şi pe lângă aceasta, cu toate particularităţile stilului şi limbii lor, ei sunt totuşi foarte influenţaţi de Antichitate şi nici nu ni-i putem închipui în afara acestei înrâuriri. Nu mai sunt umanişti; au trecut prin umanism şi au în ei din spiritul antic al istoriografiei mai mult decât cei mai mulţi latinişti imitatori ai lui Tit-Liviu: sunt cetăţeni care scriu pentru cetăţeni, aşa cum au făcut-o cei vechi.

CAPITOLUL 9

LATINIZAREA GENERALĂ A CULTURII

Nu putem urmări umanismul în celelalte ramuri ale ştiinţei; fiecare din ele îşi are istoria sa proprie, în care cercetătorii italieni din acele timpuri, în virtutea tezaurului antic[1] descoperit de ei, deschid un nou şi mare capitol, cu care apoi, pentru fiecare disciplină în parte, la unele mai hotărât, la altele mai puţin hotărât, începe era lor modernă. Şi pentru filosofie suntem nevoiţi să trimitem la anumite lucrări de prezentare istorică ale ei. Influenţa vechii filosofii asupra culturii italiene ne apare când extraordinar de mare, când foarte redusă. Primul caz: atunci când ne gândim că ideile lui Aristotel, mai ales cele din *Etica*[2] lui – răspândită foarte devreme – şi din *Politica,* au devenit bun comun al oamenilor de cultură din Italia şi că ele dominau modul cugetării abstracte[3]. Al doilea caz, dimpotrivă, atunci când considerăm slaba influenţă din punct de vedere dogmatic a

[1] Încă de pe atunci se socotea că Homer singur reprezenta suma tuturor artelor şi tuturor ştiinţelor, că el era o adevărată enciclopedie Cf. *Codri Urcei Opera Sermo,* XIII, încheierea.

[2] Un cardinal, sub Paul al II-lea, expunea chiar bucătarilor săi *Etica* lui Aristotel. Cf. Gasp. Veron, *Vita Pauli II,* în Murat., III, 2, col. 1034.

[3] Pentru studiul lui Aristotel în general, a se consulta un discurs instructiv al lui Hermolaus Barbarus.

vechilor filosofi şi chiar a ferventilor platonicieni florentini, asupra spiritului naţiunii. Ceea ce seamănă cu o astfel de influenţă nu e, de regulă, decât un rezultat al culturii intelectuale, o urmare a evoluţiei spirituale specific italiene. Când vom vorbi despre religie, vom mai face, în această privinţă, unele observaţii. Totuşi, în cele mai multe cazuri nu e vorba nici măcar de cultura generală, ci de manifestarea anumitor persoane sau cercuri de cărturari, şi chiar în aceste manifestări ar trebui de fiecare dată să se facă deosebirea între însuşirea autentică a învăţăturilor antice şi simpla imitare, în felul unei mode trecătoare. Căci, pentru mulţi, Antichitatea nu avea decât valoarea modei, chiar pentru unii care erau foarte iniţiaţi într-însa.

Pe de altă parte, nu tot ceea ce ne apare nouă astăzi afectat, trebuie să fi fost şi pe atunci într-adevăr afectat. Întrebuinţarea numelor greceşti şi romane ca nume de botez era, bunăoară, mult mai frumoasă şi mai respectabilă decât obiceiul de astăzi, de a lua (mai ales pentru femei) nume din romane. Îndată ce entuziasmul pentru lumea clasică fu mai mare decât fervoarea pentru lumea sfinţilor, păru simplu şi firesc ca o familie nobilă să dea fiilor[1] ei numele de Agamemnon, Achile sau Tydeus, ca pictorul să-şi boteze fiul Apelles şi fiica Minerva etc.[2] Tot aşa de simplu poate fi justificat şi faptul că un nume de familie care nu plăcea, era înlocuit printr-un nume armonios, împrumutat din Antichitate.

[1] Bursellis *Ann. Bonon.,* în Murat., XXIII, col 898.

[2] Vasari, XI, p. 189, 257, *Vite di Sodoma e di Garofalo.* – Uşor de înţeles că femeile de moravuri uşoare din Roma îşi luau numele antice cele mai sonore: Giulia, Lucretia, Cassandra, Portia, Virginia, Pentesilea etc. după cum apar în Aretino. – Evreii luau, probabil, atunci numele marilor adversari semiţi ai Romei: Hamilcar, Hanibal, Hasdrubal, pe care le poartă frecvent şi acum la Roma.

Se renunţa bucuros şi la un nume care indica localitatea de baştină, atunci când acesta avea inconvenientul că desemna o întreagă comunitate de cetăţeni şi nu devenise încă nume patronimic, fiind în acelaşi timp şi incomod, ca nume de sfânt; astfel Filippo da San Gemignano lua numele de Callimachus. Cel care nu mai era recunoscut de familie, şi ofensat, şi îşi crea o soartă ca învăţat printre străini, putea foarte bine – dacă era un Sanseverino – să-şi ia, plin de mândrie, numele de Julius Pomponius Laetus. Chiar şi traducerea numelui în greceşte sau latineşte (uzanţă răspândită mai târziu, aproape exclusiv, în Germania) era scuzabilă, la o generaţie care vorbea şi scria în latineşte şi care avea nevoie de un nume care să fie nu numai declinabil, ci şi uşor de pus în proză sau versuri. Ceea ce era blamabil şi deseori ridicul, era schimbarea *pe jumătate* a unui nume, până când se obţinea o sonoritate clasică şi un sens nou, atât pentru numele de botez, cât şi pentru cel de familie. Astfel se schimbară Giovanni în Jovianus sau Janus, Pietro în Pierius sau Petreius, Antonio în Aonis sau Sannazaro în Syncerus, Luca Grasso în Lucius Crassus etc. Ariosto, care-şi bătea joc de această manie[1], a trăit să vadă botezându-se copii după numele eroilor săi, sau după aceia ai lui Bojardo care, în parte, sunt şi ai lui.

Tot astfel, nu trebuie să judecăm prea aspru denumirile antice, pe care scriitorii de limbă latină le dădeau multor împrejurări din viaţă, denumiri de funcţiuni, instituţii, ceremonii etc. Atâta vreme cât oamenii se mulţumeau cu o

[1] *„Quasi che'l nome i buon giudici ignanni,*
E che quel meglia t'abbi a far poeta,
Che non farà le studio di molt' anni!"

Aşa îşi bătea joc Ariosto de această manie, el care primise de la soartă un nume atât de armonios. În satira VII, verset 64.

limbă latină simplă, curgătoare şi uşor de înţeles, cum a fost cazul la scriitori de la Petrarca până la Aeneas Sylvius, aceste deprinderi nu erau atât de răspândite încât să bată la ochi; ele deveniră însă inevitabile, când începu a se tinde către o latină absolut curată, ciceroniană. Atunci nu se mai găsiră echivalente pentru toate lucrurile moderne, decât rebotezându-le în mod artificial. Pedanţii îşi făcură o plăcere din a da consiliilor municipale titlul de *„Patres conscripti"*, călugăriţelor *„Virgines Vestales"*, sfinţilor *„Divus"* sau *„Deus"*, în timp ce oameni cu gust mai rafinat, ca Paolo Giovio nu uzau de astfel de denumiri, decât atunci când nu puteau face altfel. Deoarece Giovio nu punea nici un preţ pe astfel de lucruri, nu ne deranjează cu nimic dacă în versurile sale armonioase întâlnim pentru cardinali – *senatores,* pentru decan – *princips senatus,* pentru excomunicări – *dirae*[1], pentru carnaval – *lupercalia* ş.a.m.d. Pilda acestui autor ne spune destul de limpede că nu trebuie să tragem concluzii pripite din aceste detalii de stil, în ce priveşte întregul fel de a gândi al epocii.

Istoria stilului latin nu o putem urmări aici. Timp de două secole întregi, umaniştii au procedat în aşa fel de parcă latina ar fi fost, şi ar fi trebuit să rămână, singura limbă demnă de a fi scrisă. Poggio[2] regretă că Dante şi-a construit marele lui

[1] Astfel, soldaţii armatei franceze (1512) erau: *„omnibus diris ad inferos devocati" („Chemaţi în infern de toate Furiile").*

Vom vorbi mai încolo despre bietul călugăr Tizio, care luase lucrul în serios şi pronunţase împotriva trupelor străine o formulă de anatemă luată din Macrobius.

[2] *De infelicitate principum (Despre nefericirea principilor)* în Poggii, *Opera,* ed. Basel, 1513, fol. 152: *„Cuius (Dantis) extat poema praeclarum, neque, si literis latinis constaret, ulla ex parte poetis superioribus (cel vechi) postponendum" („Se păstrează un*

poem în limba italiană, şi se ştie că Dante încercase, într-adevăr, întâi cu latina, iar începutul Infernului fusese scris la început în hexametri. Soarta întregii poezii italiene a depins de faptul că el n-a continuat pe acest drum.[1] Chiar şi Petrarca se bizuia mai mult pe poezia lui latină, decât pe sonete şi canzone, iar dorinţa de a scrie în latineşte îl cuprinsese şi pe Ariosto. N-a existat niciodată o siluire mai mare, în materie literară[2]; dar poezia a scăpat, în cea mai mare parte, de sub această constrângere, încât astăzi putem spune fără un optimism exagerat: e bine că poezia italiană a avut două organe, căci ea a produs cu amândouă lucruri excelente şi originale, şi anume în aşa fel, încât ne putem da seamă de ce s-a compus poezia uneori în italiană şi alteori în latină. Acelaşi lucru e valabil, poate, şi pentru proză; poziţia şi faima universală a culturii italiene a depins de faptul că anumite subiecte au fost tratate în latineşte[3] – *Urbi et orbi* –, în timp ce proza italiană a fost magistral mânuită tocmai de către aceia pe care i-a costat o cumplită luptă interioară faptul de a nu fi scris în latineşte.

---

minunat poem al acestuia – Dante – şi dacă ar fi compus în scriere latină, n-ar putea fi pus mai prejos de cele ale poeţilor vechi, din nici un punct de vedere").

După Boccacio, *Vita di Dante*, p. 74, mulţi, printre care şi „unii înţelepţi", puneau întrebarea de ce Dante n-a scris poemul său în latineşte.

[1] Scrierea sa *De vulgari eloquentia* a fost multă vreme aproape necunoscută şi în nici un caz n-ar fi ajuns la succesul *Divinei comedii*, oricât de valoroasă este ea pentru noi.

[2] Cine vrea să cunoască întreg fanatismul existent în această privinţă, să compare Lil. Greg. Giraldius: *De poetis nostri temporis*, în mai multe locuri.

[3] Desigur, există şi exerciţii de stil, ca de exemplu în *Orationes* etc. de Beroaldus cel bătrân, cele două nuvele din Boccaccio traduse în latină şi chiar o canţonă de Petrarca.

Cicero a fost considerat – de la începutul secolului al XIV-lea –, incontestabil, drept cel mai pur izvor al prozei literare. Aceasta nu se datora numai unei convingeri abstracte privind excelenţa stilului său, a frazeologiei, ca şi a artei de a compune, ci şi faptului că în sufletul italian au avut un ecou extraordinar strălucirea oratorului, amabilitatea epistolierului şi claritatea expunerii intuitive a filosofului. Petrarca cunoştea perfect slăbiciunile omului şi ale bărbatului de stat Cicero[1]; numai că îl respecta prea mult pentru a se bucura de ele; de la el încoace, epistolografia s-a format aproape exclusiv după modelul lui Cicero, iar celelalte genuri, cu excepţia celui narativ, urmară şi ele exemplul său. Dar adevăratul ciceronianism, care-şi interzicea orice expresie neautentificată prin sursă, începu de abia la sfârşitul secolului al XV-lea, după ce scrierile gramaticale ale lui Lorenzo Valla îşi făcuseră efectul în toată Italia, după ce afirmaţiile istoricilor literaturii romane fuseseră controlate şi comparate.[2] De abia acum se poate distinge, până în cele mai fine nuanţe, stilul, în proza celor vechi, şi apare întotdeauna, ca rezultat final, acea certitudine consolatoare că singur Cicero este modelul desăvârşit, iar când se îmbrăţişau genurile, se vorbea despre *„acel secol nemuritor şi aproape divin al lui Cicero"*[3].

---

[1] Cf. scrisorile lui Petrarca adresate din lumea de sus umbrelor ilustre. *Epp. fam.* (ed. Fracass), lib. XXIV, 3, 4. De asemeni *Epp. sen.*, XIV, 1 (uneori publicată separat sub titlul: *De rep opt. administranda): „sic esse doleo, sed sic est"* (*„mă doare că este aşa, dar aşa este").*

[2] Un tablou burlesc al purismului fanatic în Roma, dă Jov. Pontanus în *Antonius*.

[3] Hadriani (Cornetani) Card. S. Chrysogoni *„De sermone latino liber"*, mai ales introducerea.

El găseşte în Cicero şi contemporanii săi, latinitatea *„in sine"*.

Oameni ca Pietro Bembo, Pierio Valeriano şi alţii îşi îndreptară acum toate forţele în acest sens; chiar şi aceia care, multă vreme, rezistaseră curentului şi-şi construiseră din cei mai vechi autori un fel de dicţiune arhaizantă[1], cedară în sfârşit şi îngenuncheară înaintea lui Cicero; acum, Longolius se lăsă convins de Bembo să nu mai citească timp de cinci ani decât pe Cicero; tot el se lăuda că nu foloseşte nici un cuvânt care nu există în acest autor, până când, în fine, această pasiune universală duse la marea ceartă a cărturarilor, în care Erasmus şi Scaliger cel Bătrân conduceau cele două tabere.

Dar nici admiratorii lui Cicero n-au fost chiar atât de unilaterali, încât să facă din el unicul izvor al limbii. Încă în secolul al XV-lea, Poliziano şi Ermolao Barbaro se străduiau să creeze o latinitate originală, individuală[2], fireşte sprijinindu-se pe o erudiţie *„vastă, aproape nelimitată"*, ţel pe care l-a urmărit şi cel ce ne împărtăşeşte toate acestea: Paolo Giovio. El fu primul care, cu o trudă extraordinară, transpuse în latină o mulţime de idei moderne, mai ales privind estetica; străduinţele sale n-au avut întotdeauna rezultate fericite, dar uneori au dovedit o forţă şi o eleganţă remarcabile. Portretele sale scrise în latineşte, ale marilor pictori şi sculptori ai epocii[3],

[1] Paul. Jov., *Elogia*, doct. vir. p. 187 u. în legătură cu Bapt. Pius.

[2] Paul. Jov., *Elogia*, p. 145, vorbind despre Naugerius. Idealul lor era: *„aliquid in stilo proprium quod peculiarem ex certa nota mentis effigiem referret, ex naturae genao effinxissea. („Să plăsmuiască din geniul naturii ceva propriu ca stil care să redea o imagine particulară şi să poarte o anumită pecete a minţii.")*

Poliziano se jena deja să-şi scrie scrisorile în latineşte când era grăbit. Cf. Raph. Volat., *Comment, Urban.*, L. XXI.

[3] Paul Jov., *Dialogus De viris litteris illustribus;* la Tiraboschi, edit. Veneţiană 1796, Tom. VII, p. 4. – Se ştie că pentru un timp oarecare, Giovio voia să întreprindă marea lucrare pe care a executat-o mai târziu Vasari. – În acel dialog se presimte şi se regretă că în curând scrierea latină îşi va pierde total preponderenţa.

sunt un amestec ciudat de perfecţiune şi eşec. Şi Leon al X-lea, care-şi făcea un titlu de glorie din faptul că: *„ut lingua latina nostro pontificatu dicatur facta auctior"*[1] – ca limba latină, să se spună că a fost sporită sub pontificatul nostru – înclina către o latinitate liberală neexclusivistă, aşa cum i se potrivea lui şi direcţiei sale îndreptată spre savurarea plăcerilor; el era satisfăcut dacă ceea ce avea de ascultat sau de citit era exprimat într-o latinească adevărată, vie şi elegantă; nimic mai mult. În sfârşit, fiindcă Cicero nu da nici un exemplu de conversaţie latină, se simţi nevoia de a se adora şi alţi zei alături de el. Golurile rămase se umplură cu reprezentaţii scenice – destul de frecvente la Roma şi aiurea – ale comediilor lui Plautus şi Ferantius, care echivalau pentru actori cu un exerciţiu incomparabil în deprinderea limbii latine uzuale. Chiar în timpul lui Paul al II-lea, era foarte lăudat[2] savantul Cardinal de Theanum (probabil Niccolò Fortiguerra de Pistoja) pentru faptul de a se îngriji îndeaproape până şi de cele mai rău păstrate bucăţi ale lui Plautus – la unele lipsind chiar lista personajelor – numai de dragul limbii sale, şi poate numai datorită acestui imbold s-a ajuns la reprezentarea acestor piese. Mai târziu se interesă Pomponius Laetus de ele, le multiplică şi făcu pe regizorul de fiecare dată când Plautus[3] era jucat în palatele

[1] Într-un *„breve"* din 1517, către Franc. de'Rosi, conceput de Sadoleto, în Roscoe, *Leone X,* edit. Bossi, VI, p. 172.

[2] Gaspari Veronens., *Vita Pauli II,* în Murat., III, II, col. 1031. În plus, se jucau uneori piese de Seneca şi traduceri latineşti după drame greceşti.

[3] La Ferrara se juca mai des Plautus în italiană, aşa cum îl traduseseră Collenuccio, Guarino cel tânăr şi alţii, pentru conţinutul pieselor, pe care Isabella Gonzaga şi-a permis să-l găsească plictisitor. Despre Pomp. Laetus, vezi Sabelici, *Opera, Epist.,* L. XI, p. 56 u.

prelaţilor bogaţi. Acest bun obicei se pierdu de pe la 1520 încoace, iar Giovio (p. 286) numără acest fapt printre cauzele decăderii elocinţei.

În încheiere, semnalăm o paralelă a ciceronianismului în artele plastice: vitruvianismul arhitecţilor. Şi aici se confirmă – o dată mai mult – legea generală a Renaşterii: mişcarea culturală prevede întotdeauna mişcarea artistică. În cazul de faţă, diferenţa ar însemna circa două decenii, dacă socotim de la cardinalul Adrian de Corneto (1505) până la primii vitruvieni autentici.

CAPITOLUL 10

POEZIA NEOLATINĂ

Cel mai frumos titlu de glorie al umaniştilor este, în cele din urmă, poezia neolatină. Întrucât ne ajută la caracterizarea umanismului, urmează să ne ocupăm şi de această poezie.

Am arătat mai înainte (p. 299), în ce măsură prejudecăţile i-au fost favorabile limbii latine, şi cât de aproape a fost de biruinţa totală. Putem fi, de la început, convinşi că naţiunea cea mai înaintată în cele ale spiritului, cea mai dezvoltată în toate privinţele, din lumea acelor timpuri, n-ar fi renunţat, în poezie, la o limbă ca cea italiană, dintr-un impuls zănatec. Un mobil mult mai înalt trebuie să-i fi impus o asemenea hotărâre.

Acest mobil a fost admiraţia pentru Antichitate. Ca orice admiraţie adevărată şi fără rezerve, ea făcu să se nască, în mod necesar, imitaţia. Găsim şi în alte vremuri, şi la alte popoare, o mulţime de încercări izolate, tinzând către aceeaşi ţintă; dar numai Italia întrunea cele două condiţii esenţiale pentru durabilitatea şi dezvoltarea poeziei neolatine: îmbrăţişarea ei cu un deosebit elan de către toţi oamenii de cultură şi redeşteptarea parţială a vechiului geniu italic în sufletul însuşi al poeţilor, un ecou miraculos al unei ere străvechi. Tot ce a fost mai valoros s-a născut în acest fel, nefiind deloc o imitaţie, ci o creaţie liberă, originală. Acela care în arte nu poate suporta formele derivate, care nu preţuieşte Antichitatea în sine sau, dimpotrivă, o consideră magic inaccesibilă şi

inimitabilă, acela care păstrează o severitate neînduplecată faţă de poeţi şi de truda lor, între altele, de a descoperi ori de a născoci o mulţime de noi unităţi prozodice, acela să lase această literatură la o parte. Operele frumoase pe care le-a produs această literatură nu sunt făcute să înfrunte o critică absolută, ci pentru a-l satisface[1] pe poet ca şi pe miile de contemporani ai săi.

Cel mai puţin s-a izbutit în epopeea cu subiecte din istoria şi legendele lumii vechi. După cum se ştie, condiţiile esenţiale ale unei poezii epice viabile nu le întâlnim nici în cazul precursorilor romani, nici chiar la greci, în afară de Homer; cum s-ar fi putut găsi acestea la latiniştii Renaşterii? Şi totuşi, *Africa* lui Petrarca a putut găsi un număr tot atât de mare de lectori şi auditori entuziaşti ca orice epopee modernă. Nu e lipsit de interes să amintim scopul şi originea acestui poem. Secolul al XIV-lea avea perfectă dreptate când vedea în epoca celui de al doilea Război Punic apogeul romanităţii; şi tocmai această epocă a dorit şi a trebuit s-o cânte Petrarca. Dacă Silius Italicus ar fi fost deja descoperit, Petrarca ar fi ales, poate, un alt material, dar în lipsă de alt subiect, Scipio Africanul interesa secolul al XIV-lea în aşa măsură, încât un alt poet, Zanobi di Strada, îşi propusese să-l cânte şi el; numai dintr-o adâncă stimă pentru Petrarca, se retrase şi renunţă la poemul pe care-l începuse[2]. Dacă exista vreo justificare pentru alegerea subiectului din *Africa,* ea consta în faptul că, în vremea aceea şi chiar mai târziu, fiecare se interesa de Scipio de parcă ar mai fi fost în viaţă, el fiind considerat de mulţi ca fiind mai mare decât Alexandru,

[1] Pentru urmare, vezi *Deliciae poetarum italorum.*, Paul Jovius, *Elogia* — Lil. Greg. Gyraldus, *De poetis nostri temporis;* — Anexele la Roscoe, *Leone X*, edit. Bossi.

[2] Filippo Villani, *Vitae*, ed. Galetti p. 16.

Pompei sau Cezar[1]. Câte epopei moderne se pot mândri cu un subiect atât de popular în timpul lor, întemeiat din punct de vedere istoric şi totuşi tema lor să fie prelucrată într-o perspectivă mitologică. În sine *Africa* este azi, desigur, ilizibilă. Pentru alte subiecte istorice, trebuie să ne adresăm istoriei literaturii.

Mai bogată şi mai rodnică a fost continuarea poetizării mitului antic şi umplerea golurilor poetice ale acestuia. În acest domeniu poezia italiană a fost, şi ea, de timpuriu activă. Astfel avem *Theseida* lui Boccaccio, care trece drept cea mai bună lucrare poetică a scriitorului. Sub papa Martin al V-lea, Maffeo Vegio compuse o *A treisprezecea carte* spre a fi adăugată *Eneidei;* în sfârşit, se găsesc o mulţime de încercări fără valoare în genul lui Claudian: *o Meleagridă, o Hesperidă* etc. Dar cu atât mai remarcabile sunt miturile nou imaginate, care populează cele mai frumoase locuri ale Italiei, cu o mulţime de zeităţi, de nimfe, de genii şi chiar de păstori, căci elementul epic şi cel pastoral nu mai pot fi de acum încolo separate. Vom avea prilejul, mai târziu, să scoatem în evidenţă faptul că în eglogele, când narative, când dialogate, care au apărut de la Petrarca, viaţa pastorală este aproape în întregime[2] convenţională şi că ea serveşte de cadru unor ficţiuni şi unor sentimente oarecare; pentru moment e vorba doar de

[1] *Franc. Aleardi Oratio in laudem Franc. Sfortiae,* în Murat., XXV, col. 384. – Făcând o paralelă între Scipio şi Cezar, Guarino era pentru ultimul; Poggio *(Opera,* fol 125, 134 u.) pentru primul, ca fiind cel mai mare. Scipio şi Hanibal în miniaturile lui Attarante, vezi Vasari, vol. II, 523 u, *Vita di Giovanni di Fiesole.* Numele ambilor fură întrebuinţate pentru Picinnino şi Sforza.

[2] Strălucitele excepţii, în care viaţa la ţară este tratată realist, vor fi de asemenea menţionate mai încolo.

noile mituri. Se vede aici, mai limpede ca oriunde, că zeităţile antice au în Renaştere o dublă semnificaţie: pe de o parte, ele ţin loc de concepte abstracte şi generale, făcând inutile figurile alegorice, pe de altă parte, ele constituie un element liber şi independent de poezie, un fel de frumuseţe neutrală care-şi poate găsi locul în orice gen de poezie şi care se pretează la nesfârşite şi variate combinaţii. Plin de temeritate, Boccaccio deschide drumul cu lumea lui imaginară de zeităţi şi păstori din împrejurimile Florenţei, cu ale sale *Ninfale d'Ameto* şi *Ninfale Fiesolano,* compuse în italiană. Dar capodopera genului ar putea fi foarte bine *Sarca* lui Pietro Bembo[1]: cererea în căsătorie a nimfei Garda de către zeul râului cu acelaşi nume, superbul banchet nupţial într-o grotă a muntelui Baldo, precizările lui Manto, fiica lui Tiresias, despre naşterea copilului Mincius, despre întemeierea cetăţii Mantua şi despre gloria viitoare a lui Vergiliu, care se va naşte din împreunarea lui Mincius cu nimfa din Andes, Maia. Pe această canava, de un graţios rococo umanist, Bembo brodă versuri splendide, iar la sfârşit plăsmui o alocuţie către Vergiliu, pentru care ar putea fi invidiat de orice poet. De obicei se face puţin caz de aceste lucrări, ele fiind considerate pur declamatorii, dar cum e vorba exclusiv de gust, lăsăm orice discuţie la o parte.

Mai vedem, de asemenea, luând naştere voluminoase poeme epice, al căror subiect era biblic sau bisericesc şi care erau scrise în hexametri. Prin ele, autorii nu urmăreau

[1] Tipărite de Mai, *Spicilegium Romanum,* vol. VIII, pp. 448–504 (cuprinzând cam 500 hexametri). Pierio Valeriano amplifică acest mit; a se vedea al său *Carpio* în *Deliciae poet ital.* – Frescele lui Brusasorci la palatul Murari din Verona reprezintă subiectul din *Sarca* lui Bembo.

întotdeauna o avansare în ierarhia bisericii sau dobândirea favorurilor pontificale. Putem presupune că cei mai buni, ba chiar şi cei mai puţin îndemânatici, ca Battista Mantovano, autorul *Parthenicei,* au dorit să sprijinească în mod dezinteresat cauza religioasă, cântând-o în savantele lor producţii poetice latine, care se armonizau destul de bine cu concepţia lor pe jumătate păgână despre catolicism. Gyraldus enumeră o serie de asemenea poeţi, printre care cei mai importanţi erau Vida, cu *Christiada,* şi Sannazaro cu cele trei cântece ale lui *De partu Virginis.* Sannazaro impune prin şuvoiul viguros şi mereu egal al versurilor sale, prin îndrăzneala cu care îmbină creştinismul şi păgânismul, prin plasticitatea descrierii şi prin perfecţiunea execuţiei. El putea să rişte, fără teamă, comparaţia, introducând versuri din *Egloga* a patra a lui Vergiliu, în cântecele păstorilor la iesle. În domeniul lumii „de dincolo", are câteodată cutezanţa dantescă, ca, de pildă, atunci când David, în limbul patriarhilor, îşi înalţă cântarea şi profetizează, ori când Eternul, tronând în mantia sa, care străluceşte reflectând chipuri ale existenţei elementare, se adresează duhurilor cereşti. Alteori, nu se sfieşte să amestece mitologia antică în subiectul său, fără să apară totuşi baroc, deoarece foloseşte zeităţile păgâne mai mult ca un cadru, fără a le atribui roluri însemnate. Cine vrea să cunoască, în deplina sa desfăşurare, capacitatea artistică din acea vreme, nu poate trece cu vederea o operă ca aceasta. Meritul lui Sannazaro e cu atât mai mare cu cât, în poezie, amestecul elementului creştin cu cel păgân produce un sentiment de jenă mai acut decât în artele plastice; în cazul acestora din urmă privirea poate fi cucerită şi prinsă de o frumuseţe concretă oarecare, artele plastice fiind mult mai independente faţă de semnificaţia obiectelor reprezentate decât poezia, deoarece acolo forţa imaginaţiei lucrează mai

mult asupra formei, pe când în poezie, mai mult asupra conţinutului.

Bunul Battista Mantovano încercase o altă soluţie în calendarul său de sărbători[1]: în loc să-i pună pe zei şi pe semizei să slujească istoriei sacre biblice, el îi opune acesteia, modelul părinţilor bisericii; astfel, în timp ce îngerul Gavril salută Fecioara în Nazaret, Mercur e trimis după el de pe muntele Carmel, şi trage cu urechea la poartă; apoi raportează cele auzite zeilor adunaţi în aşteptarea lui, şi-i determină să ia cele mai teribile hotărâri. Alteori[2], desigur, trebuie ca Thetis, Geres, Aeolus etc. să se supună de bună voie Madonei şi grandorii ei.

Gloria lui Sannazaro, numărul mare al celor care l-au imitat, omagiile entuziaste ale mai marilor timpului – toate arată cât de necesar şi valoros a fost el în veacul său. Trăind la începuturile Reformei, el rezolvă marea problemă a Bisericii: să scrii după tipare absolut clasice şi în acelaşi timp creştine. Atât papa Leon, cât şi Clement îi mulţumiră deschis, deopotrivă.

În sfârşit, istoria timpului fu şi ea tratată în hexametri sau în distihuri, când sub formă narativă, când sub formă panegirică, în lucrări compuse, de obicei, în cinstea vreunui principe sau a unei case domnitoare. Astfel luară naştere o *Sforziadă, o Borseidă, o Borgiadă, o Triultiadă* ş.a.m.d., bineînţeles, eşuând în scopul urmărit, căci dacă cineva a devenit celebru şi a rămas nemuritor, aceasta nu s-a datorat unor asemenea poeme, pentru care lumea are o repulsie firească, chiar dacă sunt operele unor poeţi de talent. Cu totul alt efect avură acele compuneri mai mici, lipsite de patos, oferind tablouri din viaţa oamenilor celebri, ca de

[1] *De sacri diebus.*

[2] De pildă, în cea de a opta eglogă a sa.

pildă frumosul poem al *Vânătoarei lui Leon al X-lea la Palo*[1] sau al *Călătoriei lui Iuliu al II-lea,* de Adrian de Corneto (p. 147). Ne-au mai lăsat descrieri strălucite de vânătoare Ercole Strozza, ca şi acelaşi Adrian de Corneto, şi alţii, şi e păcat ca cititorul modern să neglijeze aceste lucrări, înspăimântat ori mâniat din pricina linguşirilor care stau la baza lor. Măiestria formei şi uneori chiar valoarea istorică a acestor graţioase compoziţii le asigură o viaţă mai lungă decât ar putea să aibă unele poezii notorii din vremea noastră.

Aceste producţii sunt, de obicei, cu atât mai reuşite, cu cât sunt mai moderate în folosirea patosului şi a generalităţilor. Există mici poeme epice, scrise de maeştrii vestiţi, care, printr-o abundenţă barocă de mitologie, provoacă, inconştient, impresii de un comic indescriptibil. Astfel e poemul lui Ercele Strozza[2] închinat morţii lui Cesare Borgia (p. 140). Se aud lamentaţiile Romei, care îşi pusese toată nădejdea în papii spanioli Calixt al III-lea şi Alexandru al VI-lea şi văzuse în Cesare pe omul providenţial, a cărui istorie o povesteşte până la catastrofa din anul 1503. Apoi el întreabă Muza, care au fost în acel moment[3] hotărârile zeilor, şi Erato povesteşte: pe Olimp, Pallas fu de partea spaniolilor, iar Venus de acea a italienilor; amândoi se aruncară la picioarele

[1] Roscoe, *Leone X*, ed. Bossi, VIII, 184, precum şi un poem de acelaşi stil, XII, 130. – Cât de aproape se află de mărimile acestei Renaşteri poemul lui Angilbert de la curtea lui Carol cel Mare! Vezi Pertz, *Monum. Germ. hist., II.*

[2] *Strozii poetae, p. 31 u. Ceasaris Borgiae ducis; epicedium (poem funebru pentru ducele C.B.).*

[3] *„Pontificem addiderat, flammis lustralibus omnis Corporis ablutum labes, Diis Juppiter ipsis etc“. („Adăugase că pontiful a fost purificat de păcate prin flăcări ispăşitoare care i-au spălat întreg trupul, de Juppiter însuşi“)* etc.

lui Jupiter, după care el le sărută şi le potoli, scuzându-se că nu poate face nimic, fiind neputincios faţă de destinul urzit de Parce, dar că promisiunile zeilor se vor împlini prin copilul casei d'Este – Borgia[1]. După ce povesteşte aventurile miraculoase din străvechea istorie a celor două familii, regretă că nu-i poate acorda lui Cesare nemurirea, pe care a trebuit s-o refuze cândva unui Memnon sau Achile, cu toate intervenţiile puternice ce s-au făcut; în sfârşit, încheie cu mângâierea că Cesare va mai ucide încă multă lume în războaie. Marte se duce la Neapole pentru a pregăti discordia şi războiul; Pallas se repede la Nepi şi îi apare lui Cesare bolnav, sub înfăţişarea lui Alexandru al VI-lea; după ce-l avertizează să se resemneze şi să se mulţumească cu gloria numelui său, zeiţa papală *„dispare ca o pasăre"*.

Renunţă totuşi în mod inutil la o plăcere, uneori destul de mare, condamnând tot ce este îmbinat, mai mult sau mai puţin, cu mitologia antică; cu atât mai mult, cu cât arta, mai cu seamă pictura şi sculptura, au înnobilat, uneori într-o măsură destul de înaltă, acest element convenţional. Nu lipsesc de altfel, pentru amatori, începuturi de parodic, de pildă în *Macaroneida* (p. 192, u.), pentru care comicul *banchet al zeilor* de Giovanni Bellini constituie un fel de paralelă.

Unele poeme narative în hexametri sunt fie simple exerciţii, fie prelucrarea unor relatări în proză; cititorul va prefera, fireşte, pe cele din urmă, când şi unde le va găsi. La sfârşit, totul fu celebrat în versuri: toate luptele şi toate

---

[1] Este acela care a fost mai târziu Ercole II de Ferrara, născut la 4 aprilie 1508, probabil puţin timp înainte sau după compunerea acestui poem. La sfârşit se spune: *„nascere, magne puer, matri expectate patrique" („naşte-te, copil măreţ, aşteptat de mamă şi de tată").*

ceremoniile fură cântate, chiar şi de către umaniştii germani din timpul Reformei. Totuşi, am fi nedrepţi dacă am atribui acest potop de poeme lipsei unei activităţi ordonate sau uşurinţei excesive cu care se scria în versuri. La italieni, cel puţin, această abundenţă de relatări, de prezentări istorice şi chiar de pamflete în terţine se datoreşte unui simţ exagerat al stilului. Astfel, Niccolò de Uzzano şi-a compus proiectul său de constituţie, Machiavelli a scris istoria timpului său, un al treilea a istorisit viaţa lui Savonarola, un al patrulea a descris asediul de la Piombino al lui Alfons cel Mare[1] etc., în forma atât de greoaie a terţinelor italiene, pentru a impresiona cât mai mult, după cum mulţi alţii au simţit nevoia hexametrului, pentru a cuceri atenţia cititorilor lor. Cât de mult s-a pretins şi s-a suportat această formă, ne dăm cel mai bine seama, considerând poezia didactică. Aceasta ia în secolul al XVI-lea un avânt uimitor: extragerea aurului, jocul de şah, creşterea viermilor de mătase, astronomia, sifilisul şi alte multe subiecte, la care se mai adaugă o serie de poeme de lungă respiraţie sunt cântate în hexametri. În zilele noastre, aceste poeme sunt osândite din capul locului, fără a mai fi citite şi nici noi n-am şti să spunem în ce măsură aceste poeme didactice mai merită osteneala. Un lucru e sigur, că aceste epoci, în care simţul frumosului era infinit superior celui din zilele noastre, adică lumea greacă, în perioada ei de declin, lumea romană şi Renaşterea, nu s-au putut lipsi de acest gen de poezie. Se poate obiecta – e adevărat – că nu lipsa unui simţ al frumosului, ci seriozitatea mult mai mare în toate şi nevoia de a trata universal toate valorile ştiinţei,

---

[1] Uzzano, vezi *Arch. stor. ital.*, IV, I, 296. – Machiavelli: *I Decennali* – Istoria lui Savonarola sub titlul: *Cedrus Libani*, d. Fra. Benedetto – *Assedio di Piombino*, în Murat. XXV.

Ca paralelă, Teurdank şi alte lucrări rimate ale Nordului.

exclud astăzi forma poetică, de altfel, lucruri pe care nu le putem discuta aci.

Unul din aceste poeme didactice se mai publică şi acum, din când în când: *Zodiacul vieţii* de Marcellus Palingenius, un crypto-protestant din Ferrara. Autorul, pe lângă problemele înalte despre Dumnezeu, virtute şi nemurire adaugă şi o discutare a multor împrejurări ale vieţii practice, lucrarea fiind, în această privinţă, o preţioasă mărturie de istorie a moravurilor. În fond însă, acest poem iese din cadrele Renaşterii, după cum – potrivit scopului ei didactic – alegoria a luat locul mitologiei.

Poetul – filolog din Renaştere se apropie cel mai mult de modelele sale antice, în lirică, şi anume, îndeosebi, în elegie; în afară de asta, în epigramă.

În genul uşor, Catul exercită o adevărată fascinaţie asupra italienilor. Multe madrigaluri pline de eleganţă, multe invective şi bilete răutăcioase sunt pure parafrazări după el; apoi se plânge în elegii moartea unui căţel, a unui papagal etc., fără să se amintească vreodată poezia *„vrabiei din Lesbos“*, dar în strictă dependenţă de această poezie. Există o sumă de astfel de mici opere poetice care pot să inducă în eroare chiar şi pe cunoscători, în ce priveşte epoca în care au apărut, dacă nu conţin vreo referire concretă care să indice clar secolul al XV-lea sau al XVI-lea.

Dimpotrivă, este aproape imposibil să găseşti ode saphice sau alceice etc. care să nu trădeze prin ceva originea lor modernă. Aceasta se-ntâmplă de obicei printr-o limbuţie retorică care în Antichitate îi aparţinea, oarecum, lui Statius, printr-o vădită lipsă de concentrare lirică, aşa cum o pretinde, de fapt, acest gen. Unele părţi dintr-o odă, două sau trei strofe reunite, pot foarte bine să aibă aerul unui fragment antic, dar rareori izbuteşte o întreagă odă să producă această iluzie. Iar acolo unde este cazul, bunăoară în

frumoasa *Odă către Venus* a lui Andrea Navagero, se recunoaşte uşor parafrazarea capodoperelor antice[1]. Unii autori de ode preiau cultul sfinţilor şi-şi construiesc invocaţiile lor cu mult gust, după odele cu conţinut analog ale lui Horatio sau Catul. Aşa a procedat Navagero în *Oda arhanghelului Gavriil*, tot astfel Sannazaro, care, în substituirea unei pietăţi păgâne, merse foarte departe. El sărbătorea, de preferinţă, sfântul[2] al cărui nume îl purta şi a cărui capelă aparţinea vilei sale, admirabil aşezată pe ţărmul din Posilippo, de *„acolo unde talazul mării soarbe izvoarele stâncii şi izbeşte în zidul micului sanctuar“*.

Bucuria lui era sărbătoarea anuală a Sf. Nazarie, iar ghirlandele de frunze şi de flori, care împodobeau bisericuţa în această zi solemnă, îi apăreau ca nişte ofrande. Chiar când îl însoţi pe Federigo d'Aragon în exil, la Saint Nazaire, la gurile Loarei, îi oferi plin de mâhnire veneratului său patron, de ziua lui, coroane de cimşir şi frunze de stejar; îşi aminteşte cu durere de anii când tinerii din Posilippo veneau de ziua lui în bărci împodobite cu ghirlande de flori şi imploră Cerul să-i grăbească întoarcerea acasă[3].

---

[1] Aici, după introducerea lui Lucreţiu şi după Horaţiu, *Od.*, IV, I.

[2] Am văzut, cu un prilej foarte serios, modul în care cultul unui sfânt patronimic e asociat cu elemente de origine păgână.

[3] *„Sic satis ventos tolerasse et imbres*
Ac minas fatorum hominumque fraudes
Da Pater tecto salientem avito
Cernere fumum!“
(„Fie, destul că am îndurat vânturi şi ploi,
Şi ameninţările destinului şi înşelăciunile oamenilor
Fă, tată, să văd fumul ridicându-se alene din
căminul strămoşesc!“)

Amăgitor de antice par mai ales unele poeme scrise în versuri elegiace sau chiar numai în hexametri, al căror conţinut coboară de la elegia propriu-zisă până la epigramă. După cum umaniştii tratează cu cea mai mare libertate textul poeţilor elegiaci latini, tot astfel ei se simt capabili să-i imite cu succes. Elegia lui Navagero închinată nopţii este tot atât de plină de reminiscenţe ca oricare poem de acest gen, ceea ce nu o împiedică să aibă cea mai frumoasă rezonanţă antică. În general, preocuparea primordială a lui Navagero[1] este de a avea un conţinut poetic autentic, pe care îl tratează apoi nu cu servilitate, ci cu o libertate de *meastro,* în stilul *Antologiei* lui Ovidiu, a lui Catul şi chiar a eglogelor lui Vergiliu; el uzează de mitologie cu o moderaţie extremă, pentru ca, de pildă, într-o rugăciune către Ceres şi alte divinităţi campestre, să poată zugrăvi viaţa în ce are ea mai simplu. El n-a izbutit să termine *„un salut către patrie"*, început la întoarcerea sa dintr-o misiune avută în Spania; ca poem întreg ar fi putut deveni ceva asemănător cunoscutei *Bella Italia, amate sponde* de Vincenzo Monti, dacă restul ar fi corespuns acestui început:

„Salve cura Deum, mundi felicior ora,
Formosae Veneris dulces salvete recessus;
Ut vos post tantos animi mentisque labores
Aspicio lustroque libens, ut numere vestro
Sollicitas toto depello e pectore curas!"[2]

---

[1] *Andr. Naugerii orationes duae carminaque aliquot, Venet.* 1530 (*„Două cuvântări şi câteva poezii, de Andr. Navagero).* Puţinele *Carmina* pot fi găsite toate sau în cea mai mare parte tot în *Deliciae.*

[2] *„Te salut grije (iubitoare) a zeilor, ţinut fericit al lumii, locuri retrase ale Venerei celei plăcute;*
Când privesc în tihnă şi străbat cu gândul atâtea osteneli ale sufletului şi ale minţii, cuprins de dorul vostru, izgonesc din piept grijile tulburătoare." (n. tr.)

Forma elegiacă sau hexametrică devine un fel de vas în stare să cuprindă orice conţinut de înalt patos. Cel mai nobil sentiment patriotic (vezi p. 147 *Elegia pentru Iuliu al II-lea),* apoteoza cea mai pompoasă a suveranilor îşi caută aici expresia[1], dar şi cea mai gingaşe melancolie a unui Tibul. Francesco Maria Molza, care în linguşirile sale faţă de Clement al VIII-lea şi faţă de casa Farnese, rivalizează cu Statius şi Martial, căzând la pat, bolnav, adresează „prietenilor săi" o elegie, în care are cugetări despre moarte, tot atât de frumoase şi de autentic clasice ca ale unui autor antic şi aceasta fără să împrumute Antichităţii ceva esenţial. De altfel, cel care a cunoscut şi a reprodus cel mai bine şi cel mai complet esenţa elegiei latine a fost Sannazaro, şi nimeni altul nu ne-a lăsat un număr mai mare de poeme bune şi variate în acest gen, decât el. Vom aminti mai încolo unele din aceste elegii, pentru conţinutul lor.

În sfârşit, epigrama latină, în vremea aceea, nu era un lucru de nimic: câteva rânduri bine ticluite, săpate în piatra unui monument oarecare, sau purtate în tovărăşia râsetelor, din gură în gură, puteau să asigure celebritatea unui învăţat. Pretenţia de a se ilustra prin epigramă a apărut de timpuriu; când se află că Guido da Polenta vrea să împodobească mormântul lui Dante cu un monument, începură să sosească din toate părţile epitafuri[2] *„de la unii care voiau să se facă cunoscuţi, sau să cinstească memoria poetului, sau să câştige măcar favoarea lui Polenta".* La mormântul arhiepiscopului Giovanni Visconti († 1354) din domul din Milano, se poate

---

[1] Ceea ce se putea oferi lui Leon al X-lea, arată rugăciunea lui Guido Postumo Silvestri către Christos, Maria şi toţi sfinţii, de a lăsa omenirii încă multă vreme acest „numen", în ceruri. Tipărit în Roscoe, *Leone X,* ed. Bossi, V, 237.

[2] Boccaccio, *Vita di Dante,* p. 36.

citi dedesubtul a 36 de hexametri: *„Domnul Gabrius di Zamoreis din Parma, doctor în drept, a făcut aceste versuri“*. Cu timpul a înflorit peste tot o întreagă literatură de acest gen, îndeosebi sub influenţa lui Martial şi Catul. Cel mai mare triumf al unui poet era atunci când o epigramă a sa era luată drept antică, crezându-se că a fost descoperită şi copiată de pe o piatră străveche[1] sau dacă părea atât de grozavă, încât toată Italia o ştia pe de rost, cum a fost cazul cu câteva epigrame ale lui Bembo. Dacă statul veneţian a plătit drept onorariu lui Sannazaro, pentru un elogiu în trei distihuri, 600 de ducaţi, aceasta n-a fost nicidecum o risipă generoasă, ci pentru că epigrama era preţuită drept cea mai concentrată formă a gloriei, cum trecea în ochii tuturor cărturarilor timpului. În schimb, nici un om nu era, pe atunci, atât de puternic încât să nu-l indispună o epigramă plină de duh îndreptată împotriva lui, şi cei mari aveau nevoie de un sfat grijuliu de om învăţat, pentru a aşeza o inscripţie, căci, de pildă, epitafurile ridicole erau copiate şi publicate în colecţii, în scopul înveselirii publicului[2]. Epigrafia, ca şi epigramatica, colaborau una cu alta; prima se baza pe studiul cel mai sârguincios al vechilor inscripţii.

Roma fusese şi rămase, prin excelenţă, oraşul epigramei şi al inscripţiilor. În acest stat fără dinastie ereditară, fiecare era nevoit să se îngrijească singur de propria-i nemurire; în acelaşi timp, mica poezie batjocoritoare era o armă împotriva rivalilor întru parvenire. Pius al II-lea număra cu satisfacţie distihurile pe care poetul său de curte, Campanus, le făurise

---

[1] Sannazaro ia în râs pe unul care-l plictisea mereu cu astfel de falsuri: *„Sunt vetera baec alliis, mi nova semper erunt“. („Vor fi vechi acestea pentru alţii, pentru mine totdeauna vor fi noi“)* – in, *ad. Rufum, Opera,* 1535, p. 41 *a – n. Kröner.)*

[2] *Lettere de' Principi,* I. 88, 91.

în diferite momente potrivite din timpul pontificatului său. Sub papii următori, epigrama satirică înflori mereu, până când se ridică la nivelul celei mai sfidătoare provocări împotriva lui Alexandru al VI-lea şi a celor din jurul lui. Sannazaro îşi compuse epigramele având o poziţie relativ sigură; alţii însă, care trăiau în preajma curţii, riscau să se expună la cele mai mari primejdii (p. 139). Ca răspuns la opt distihuri proferând ameninţări, care se găsiră într-o zi afişate pe uşa bibliotecii[1]. Alexandru dispuse întărirea gărzii cu 800 de oameni; ne putem închipui cum ar fi procedat faţă de poet, dacă acesta s-ar fi lăsat cumva prins. Sub Leon al X-lea, epigramele erau o monedă curentă; nu exista o formă mai potrivită pentru slăvirea, ca şi pentru defăimarea papii, pentru pedepsirea duşmanilor numiţi sau nenumiţi, pentru a trata subiecte reale sau fictive în mod glumeţ, pentru a da frâu liber răutăţii, tânguirii, contemplării. Se văzură atunci nu mai puţin de o sută douăzeci de persoane ostenindu-se din răsputeri să facă în versuri latineşti o inscripţie pentru celebra statuie a Maicii Domnului cu sfânta Ana şi cu Copilul, pe care o sculptase Andrea Sansovino pentru biserica Sf. Augustin; desigur, îi inspira mai puţin pietatea cât dorinţa de a plăcea[2] celui care comandase lucrarea. Acesta era un anume Johann din

---

[1] Malipiero, *Ann, veneti, Arch stor.,* VII, I, p 508. La sfârşit se spune referitor la taurul care figura pe blazonul casei Borgia:

„Merge Tiber, vitulos animosos ultor in undas;
Bos cadat inferno victima magna Jovi!“
(„Scufundă, Tibrule răzbunător, zburdalnicii viţei în unde;
Boul să cadă în infern – mare jertfă pentru Jupiter!“)

[2] În legătură cu această problemă, vezi Roscoe, *Leone X,* ed. Bossi, VII, 211; VIII, 214 u. Culegerea tipărită, astăzi foarte rară, a acestei *Coryciana* din 1524, conţine numai poeziile latineşti; Vasari a văzut la Augustinieni încă o carte specială, în care se găseau şi

Luxemburg, referent papal, şi obişnuia, de ziua Sf. Ana, în locul serviciului divin, să dea un mare banchet literar în grădinile sale de pe coasta Capitoliului. Atunci se plătea osteneala, ca toată ceata de poeţi, care-şi căutau norocul la curtea lui Leon, să fie trecută în revistă şi muştruluită într-un mare poem satiric, *„De poetis urbanis“*, cum făcea[1] Franc. Arsillus, un om, care n-avea nevoie de nici un mecenat papal şi care şi-a păstrat libertatea de a vorbi chiar împotriva confraţilor săi. Cu Paul al III-lea, şi mai ales după el, epigrama intră în declin, epigrafica în schimb continuând să înflorească şi nu sucombă decât în secolul al XVII-lea, ucisă de emfază.

La Veneţia, de asemenea, epigrama îşi avu istoria ei specială, pe care o putem urmări cu ajutorul frumoasei *Venezia* a lui Sansovino. O datorie continuă a poeţilor era de a compune acele *motto-uri (Brievi)* care figurau pe portretele dogilor în marea sală a palatului dogal; acestea erau alcătuite, de regulă, din doi până la patru hexametri, care conţineau esenţialul privind viaţa publică a fiecărui doge[2]. Apoi, mormintele dogilor din secolul al XIV-lea aveau inscripţii laconice

---

sonete etc. Mania de a lega versuri în caiete deveni atât de contagioasă, încât fu necesară izolarea acestei grupe printr-un grilaj pentru a o face nevăzută. Transformarea lui Goritz în *Corycius senex* este scoasă din *Georgicele* lui Vergil, IV, 127. Asupra sfârşitului nefericit al acestui om, după pustiirea Romei, vezi Pierio Valeriano, *De infelic, litterat.* (ed Mencken, p. 369, urm.).

[1] Tipărită în anexele la Roscoe, *Leone X* şi în *Deliciae*. Cf. Paulus Jovius, *Elogia*, vorbind despre Arsillus. Mai departe, despre marele număr al epigramiştilor, Lil. Greg. Gyraldus *loc. cit.* Unul din cele mai veninoase condeie a fost Marcantonio Casanova. Dintre cei mai puţin cunoscuţi este de remarcat Joh. Thomas Musconius (vezi în *Deliciae)*.

[2] Martin Sanudo, în *Vite de' duchi di Venezia* (Murat, XXII) îi citează regulat.

în proză, care nu conţineau decât fapte, iar alături câţiva hexametri bombastici sau versuri leonine. În secolul al XV-lea crescu grija pentru stil; în al XVI-lea, această grijă pentru formă atinse apogeul, pentru ca îndată să apară antiteza inutilă, prosopopeea, patosul, într-un cuvânt bombasticul. Destul de des se găsesc şi înţepături; mai cu seamă prin elogiul celor dispăruţi se exprimă, indirect, critici la adresa altora. Târziu de tot apar câteva epitafuri, intenţionat simplificate.

Arhitectura şi ornamentica Renaşterii se pretau foarte bine pentru inscripţii, chiar pentru cele mai întinse, oferind suprafeţe suficiente şi poziţii potrivite, în timp ce goticul Nordului numai cu greu oferea spaţiul necesar inscripţiilor; astfel, de pildă, pe pietrele de mormânt inscripţiile erau înghesuite pe locurile cele mai ameninţate, şi anume, pe margini.

Prin cele spuse până acum, nu credem câtuşi de puţin să fi convins pe cititor de valoarea proprie, specifică, a acestei poezii latine a Renaşterii italiene. Intenţia era doar de a indica locul ei în istoria culturii şi necesitatea căreia îi răspundea. De altfel, încă de pe atunci a apărut o caricatură a acestei poezii[1]: aşa-numita poezie macaronică, a cărei lucrare principală *Opus macaronicorum* era scrisă de Merlinus Coccaius (adică Teofilo Folengo din Mantova). Despre conţinutul ei va mai fi vorba, pe-alocuri, în cursul acestei scrieri; cât priveşte forma – hexametri şi alte versuri, într-un amestec de cuvinte latine şi italiene cu terminaţiuni latineşti –, ea produce un efect comic, care constă în faptul că aceste amestecuri se aud ca pure *„lapsus linguae“*, ca bolborosirea unui improvizator latin prea plin de zel; imitaţiile din germană şi latină ale acestei opere nu ne pot da nici o idee despre efectul ei.

---

[1] Scardeonius, *De urb. Patav. antiq.*, Graev., *Thes.* VI, III col, 270, numeşte ca adevărat autor pe un anume Tifi, mai exact Michael Odasio din Padova, mort în 1492. Versuri amestecate din latină şi limba ţării – versuri macaronice — apăruseră cu mult mai înainte.

CAPITOLUL 11

DECĂDEREA UMANIŞTILOR ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

După ce mai multe generaţii strălucite de poeţi-filologi au umplut – începând cu secolul al XIV-lea – Italia întreagă, cu cultul antichităţii, influenţând în mod radical cultura şi educaţia, după ce au condus adeseori politica de stat, după ce au depus toate eforturile pentru a reproduce literatura antică, întreaga tagmă a umaniştilor căzu, începând cu secolul al XVI-lea, într-un discredit general, manifestat pe faţă, şi aceasta într-o vreme când doctrina şi cunoştinţele lor erau încă indispensabile. Se vorbeşte şi se scrie mai departe asemenea lor, dar nimeni nu mai vrea să aparţină cercurilor lor. Alături de cele două mari învinuiri care li se aduceau, aceea o orgoliului răuvoitor şi a desfrâului scandalos, o a treia începe a se face auzită: e vocea Contrareformei incipiente care-i acuză de necredinţă.

Trebuie să ne punem, din capul locului, întrebarea: de ce n-au fost formulate mai demult aceste reproşuri, fie că erau sau nu întemeiate. Ele s-au exprimat şi mai demult, destul de lămurit, dar fără vreun efect deosebit, căci lumea depindea prea mult de literaţi, ei fiind, în sensul cel mai personal, stăpânii, depozitarii şi răspânditorii tezaurului antic. Apariţia, însă, în cantităţi mari a unor ediţii tipărite ale autorilor clasici (care au fost publicaţi foarte curând, fiind prevăzuţi cu scholii şi comentarii noi), publicarea manualelor şi lucrărilor de informaţie generală, prezentate cu grijă, emancipară într-o

mare măsură publicul, dispensându-l de nevoia contactului personal şi continuu cu umaniştii, şi de îndată ce deveniră numai pe jumătate atât de necesari pe cât fuseseră, întreaga opinie se întoarse pe faţă împotriva lor. Buni şi răi, fără deosebire, avură de suferit de pe urma acestei scăderi a popularităţii.

Cei care au pornit aceste acuzaţii au fost umaniştii înşişi. Dintre toţi indivizii care au format cândva o castă, ei au dovedit cel mai puţin spirit de corp, respectând cel mai puţin sentimentul de fraternitate, oriunde s-ar fi manifestat el. Îndată ce începură a se ridica unul deasupra celuilalt, orice mijloc de a-şi face unul altuia rău le deveni indiferent. Treceau fulgerător de la argumentele ştiinţifice la invectivele şi calomniile cele mai neîntemeiate. Ei nu căutau să-şi învingă adversarul, ci să-l distrugă în toate privinţele. În parte, aceasta se datoreşte anturajului şi poziţiei lor; am văzut cât de violent a fost zguduită epoca, ai căror purtători de cuvânt au fost ei, prin pendulările faimei şi defăimării. Apoi, mai era şi faptul că poziţia lor în viaţa reală era de aşa natură că erau în permanenţă siliţi să-şi apere existenţa. În asemenea condiţii, scriau, perorau şi se sfâşiau între ei. Numai scrierile lui Poggio conţin suficiente infamii ca să suscite o idee preconcepută împotriva întregii corporaţii umaniste, şi tocmai aceste *Opera Poggi* au fost cel mai mult tipărite şi retipărite, dincoace şi dincolo de Alpi. Să nu ne bucurăm prea de timpuriu, dacă în secolul al XV-lea găsim în cercul umaniştilor câte o fibră în aparenţă ireproşabilă, căci, la o cercetare mai atentă, riscăm să întâlnim cine ştie ce calomnie care, chiar dacă nu e de crezut, tulbură tabloul. Numeroasele poeme licenţioase în limba latină şi chiar persiflarea propriei familii, ca de pildă în dialogul *Antonius* al lui Pontano, şi-au făcut şi ele efectul. Secolul al XVI-lea cunoştea toate aceste mărturii care se ridicau împotriva

umaniştilor, şi se simţea sătul de această categorie de oameni. Ea trebuie să ispăşească tot ce greşise şi să plătească excesul de stimă de care se bucurase până atunci. Soarta lor nenorocită a voit ca cel mai mare poet al naţiunii să se pronunţe despre ei cu un calm şi suveran dispreţ[1].

Printre reproşurile care se adunară, dând naştere unei repulsii generale, de ajuns de multe erau întemeiate. O anumită tendinţă spre rigoarea morală şi spre religiozitate existase şi rămăsese vie în mulţi filologi, şi e un semn de superficială cunoaştere a acelei epoci, când e condamnată întreaga lor castă; dar mulţi, şi între cei mai zgomotoşi, erau vinovaţi.

Trei lucruri explică şi micşorează, poate, vinovăţia lor: felul exagerat şi strălucitor de a fi răsfăţaţi atunci când norocul le surâdea; incertitudinea existenţei lor materiale, în care strălucirea şi mizeria se succedau brusc, după capriciile stăpânului şi răutatea rivalilor; în sfârşit, influenţa seducătoare a Antichităţii care i-a dus şi pe căi greşite. Antichitatea le-a tulburat moralitatea, fără a le-o transmite pe a ei; şi chiar în treburile religioase i-a influenţat profund pe latura sceptică şi negativă, căci de o acceptare pozitivă a credinţei în zei nu putea fi vorba. Situaţia lor era dezavantajată tocmai fiindcă ei concepeau Antichitatea în mod dogmatic, considerând-o drept modelul exemplar al gândirii şi acţiunii. Dar faptul că a existat un secol care a divinizat orbeşte lumea veche, cu tot ce a produs ea, aceasta nu mai era din vina câtorva, ci datorită unei determinări istorice mai înalte. Toată cultura acelei epoci, ca şi a veacurilor următoare se bazează pe acest fapt, pe felul în care Antichitatea a pus, în mod unilateral, stăpânire pe viaţă, împingând pe un plan secundar toate celelalte scopuri ale ei.

---

[1] Ariosto, *Satira VII*, din anul 1531.

Cariera umanistului era în genere de aşa natură, că numai caracterul cel mai călit din punct de vedere moral putea s-o parcurgă fără a se degrada. Cea dintâi primejdie o reprezentau, uneori, înşişi părinţii care, mai cu seamă atunci când fiul lor prezenta un anumit grad de precocitate, voiau să facă din el, cu orice preţ, un copil-minune[1], în vederea poziţiei sale viitoare în cercurile acelora care în acea vreme însemnau şi puteau totul. Copiii-minune se opresc însă, de obicei, la un anumit nivel, sau sunt obligaţi să se lupte din răsputeri ca să se dezvolte mai departe şi să ajungă să fie preţuiţi. Şi pentru tânărul ambiţios, faima şi modul strălucitor de apariţie a umanistului constituiau o ispită primejdioasă; i se părea că şi el poate *„să-şi îngăduie să privească de sus lucrurile comune şi meschine, fiind înzestrat din naştere cu daruri spirituale superioare“*[2]. Şi astfel se arunca într-o viaţă agitată şi schimbătoare, în care studiile istovitoare, apoi meseriile de preceptor, secretar, profesor, valet al principilor, duşmăniile de moarte şi primejdiile de fiece clipă, admiraţia plină de entuziasm şi batjocura cea mai copleşitoare, belşugul şi mizeria se succedau într-un iureş nebun. Se putea vedea uneori cum diletantismul cel mai vulgar răpeşte

---

[1] Asemenea cazuri sunt numeroase; totuşi, cu o dovadă propriu-zisă a celor spuse aci, trebuie să rămân dator. Copilul-minune Giulio Campagnola nu aparţine celor ce au fost împinşi de ambiţie Cf. Scardeonius, *De urb. Patav. antiq.*, în. Graevius, *Thesaur,* VI, 3, col. 276.

Copilul-mimune Cecchino Bracci († 1544, la 15 ani), cf. Trucchi, *Poesie ital. inedite*, III, p. 229. Despre felul cum tatăl lui Cardani voia *„memoriam artificialem instillare“ (să-i infiltreze o memorie artificială* şi să-l instruiască în astrologia arabă, încă de copil – vezi Cardanus, *De propria vita*, cap. 34.

[2] Expresie folosită într-o asemenea ocazie de Filippo Villani, *Vitol,* p. 5.

meritul ştiinţei celei mai solide. Viciul principal al situaţiei umanistului rezidă în incompatibilitatea ocupaţiei sale cu un domiciliu stabil, dat fiind că, ori el pretindea schimbarea locului, sau tot el determina dispoziţia oamenilor în aşa fel încât lui să nu-i fie bine nicăieri prea multă vreme. În timp ce începea să se sature de un anumit mediu şi să se simtă rău în vârtejul adversităţilor, lumea din jurul său cerea şi ea ceva nou. Cu toate că unele lucruri privind umanistul ne amintesc de sofiştii greci din timpul imperiului, aşa cum îi descrie Philostratus, totuşi, aceştia o duceau mai bine, deoarece mulţi dintre ei aveau averi însemnate, sau se puteau mai uşor dispensa de ele, trăind foarte simplu, fiindcă ei nu erau atât cărturari, cât oratori virtuoşi. Umanistul Renaşterii, dimpotrivă, trebuie să posede o vastă erudiţie, fiind obligat în acelaşi timp să facă faţă celor mai diverse situaţii, sarcini şi profesiuni. La aceasta se mai adăugau plăcerile dezordonate la care trecea pentru a se ameţi pe sine, ceea ce făcea ca lumea să-l creadă în stare de orice, atribuindu-i indiferenţa faţă de orice morală existentă. Fără orgoliu nici nu pot fi concepute astfel de caractere; ele au o nevoie vitală de orgoliu pentru a pluti deasupra evenimentelor, iar cultul şi ura, al căror obiect sunt pe rând, îi întăresc în această atitudine. Ei sunt cele mai izbitoare exemple, dar şi victime ale subiectivităţii dezlănţuite.

Învinuirile şi portretele satirice încep să apară, cum am văzut, de timpuriu şi pentru fiecare personalitate de vază, pentru fiecare gen de celebritate, exista gata pregătită o batjocură ca o şfichiuire de bici. Victimele furnizau, ele însele, materialul cel mai eficace, care n-aştepta decât să fie folosit. Încă din secolul al XV-lea, Battista Mantovano, enumerând cele şapte monstruozităţi[1], aşază pe umanişti şi pe

[1] Bapt. Mantuan., *De calamitatibus temporum*, L.I.

mulţi alţii sub rubrica „orgoliul“ *(superbia)*; el prezintă în toată înfumurarea lor, pe aceşti fii ai lui Apollo, cu aerul lor întunecat şi arţăgos, păşind cu falsă gravitate, asemenea cocorilor ce pigulesc agale, când contemplându-şi umbra, când sfâşiaţi de grija de a obţine laude. Dar un proces în toată forma, le va face de abia secolul al XVI-lea. O dovedeşte, pe lângă Ariosto, în primul rând propriul lor istoric literar, Gyraldus, a cărui dizertaţie[1] scrisă sub Leon al X-lea, a fost, probabil, completată în 1540. Întâlnim aci o sumă de exemple antice şi moderne prin care autorul vrea să atragă atenţia asupra descompunerii morale, asupra vieţii jalnice a literaţilor, exemple care se revarsă în masă şi printre care sunt formulate şi o seamă de învinuiri grave cu caracter general. Li se reproşează, în primul rând, firea pătimaşă, vanitatea, încăpăţânarea, cultul propriei persoane, dezordinea în viaţa particulară, desfrâul în toate felurile, erezia, ateismul – apoi elocinţa lipsită de convingere, influenţa dăunătoare asupra celor puternici, limbaj pedant, nerecunoştinţă faţă de dascăli, linguşire josnică faţă de principi care la început amăgesc pe scriitor şi la urmă îl lasă muritor de foame ş.a.m.d. Ca încheiere, autorul face o remarcă ironică asupra vârstei de aur, care trebuie să fi strălucit pe când nu exista încă ştiinţa. Una din aceste învinuiri deveni repede cea mai primejdioasă: aceea a ereziei, iar Gyraldus însuşi fu nevoit, mai târziu, la reeditarea unei scrieri cu totul nevinovate din tinereţe[2], să se agaţe de mantaua ducelui Ercole al II-lea de Ferrara, deoarece anumite persoane, care

[1] Lil. Greg. Gyraldus, *Progymnasma adversus litteras et litteratos (Antrenament împotriva literelor şi literaţilor), Opp.*, ed. Bas., 1580, II, p. 442–455.

[2] Lil. Greg. Gyraldus: *Hercules, Opp.* I, p. 544–570. Dedicaţia este un monument grăitor pentru primele ameninţări ale Inchiziţiei.

aveau un cuvânt greu, găseau că el şi-ar fi putut întrebuinţa mai bine timpul cu lucruri creştineşti decât cu cercetări mitologice. El era însă convins că, în timpuri ca cele în care trăia, aceste cercetări urmăreau – dimpotrivă – aproape singurele obiective nevinovate, adică neutre.

Dacă însă istoria culturii e obligată să caute mărturii în care, pe lângă acuzaţii, să atârne greu simpatia umană, atunci nici o sursă nu se poate compara cu scrierea atât de des menţionată a lui Pierio Valeriano, *Despre nefericirea învăţaţilor*[1]. Ea este scrisă sub impresia apăsătoare a devastării Romei cu urmările ei jalnice care n-au cruţat nici pe cărturari, şi care apare autorului ca ultima lovitură a soartei crude, ce de multă vreme s-a abătut asupra Italiei. Pierio ascultă aici de un sentiment simplu şi în genere just; el nu-şi închipuie că vreun demon deosebit de distins ar persecuta pe oamenii de spirit din *cauza* geniului lor, ci constată doar cele întâmplate, înăuntrul cărora deseori întâmplarea nefericită apare ca fiind hotărâtoare. El nu vrea să scrie o tragedie şi nici nu vrea să derive evenimentele din conflicte superioare şi de aceea se mulţumeşte să prezinte faptele simple, de toate zilele. Facem cunoştinţă aci cu oameni care în vremuri tulburi şi-au pierdut mai întâi veniturile, apoi poziţiile lor; oameni care între două angajamente plecau cu mâna goală, mizantropi zgârciţi care-şi purtau cu ei banii cusuţi în haine, şi care mureau nebuni dacă erau jefuiţi, alţii apoi care acceptau pomeni şi se stingeau de melancolie, regretând libertatea de odinioară. Apoi se deplânge moartea timpurie a multora, de tifos ori de ciumă, după care sunt arse toate scrierile rămase, laolaltă cu hainele şi aşternutul. Alţii trăiesc şi suferă fiind ameninţaţi cu moartea de către colegii lor geloşi; unul sau altul este ucis de un servitor lacom, sau

[1] *De infelicitate litteratorum* (Edit. Mencken, 1707).

este prins într-o călătorie de răufăcători care-l depun într-o carceră, unde îşi dă sfârşitul, fiindcă n-are cu ce să fie răscumpărat. Alţii se prăpădesc roşi de mâhniri ascunse, din pricina umilirilor, a respingerilor suferite; un veneţian îşi dă sufletul de durere că băieţelul lui, un copil-minune, a murit, iar mama şi unchiul îi urmează curând, ca şi cum copilul i-ar trage pe toţi după sine. Destul de mulţi, mai cu seamă florentini, sfârşesc prin sinucidere[1], alţii sunt ucişi de legiuirea secretă a unui tiran. Cine este fericit până la urmă? şi în ce fel? Oare prin amorţirea oricărui sentiment în faţa atâtor dureri? Unul dintre personajele dialogului, prin care Pierio îşi face expunerea, găseşte răspuns la aceste întrebări: este ilustrul Gasparo Contarini, al cărui nume ajunge pentru a ne face să ne aşteptăm la lucrurile cele mai adânci şi mai adevărate. El ne înfăţişează ca tip al cărturarului fericit pe Urbano Valeriano din Belluno, care fu multă vreme profesor de greacă la Veneţia, cutreieră Grecia şi Orientul, străbătu către sfârşitul carierii sale când o ţară, când alta, fără a se sluji de alte mijloace decât de propriile sale picioare, fără un ban în pungă, refuzând toate onorurile şi toate distincţiile, şi care muri la vârsta de 84 de ani, după o bătrâneţe senină, fără să fi fost bolnav măcar un ceas, cu excepţia prăbuşirii de pe o scară, care i-aduse sfârşitul. Ce l-a deosebit pe el de umanişti? Aceştia aveau mai multă libertate, o subiectivitate mai degajată decât ar fi avut nevoie pentru a fi fericiţi; călugărul cerşetor, dimpotrivă, închis în chilia lui încă din anii copilăriei, nu mâncase şi nu se culcase niciodată ghiftuit şi, ca urmare, devenise insensibil la privaţiuni şi la constrângeri; în virtutea acestei obişnuinţe, el îşi ducea viaţa într-o perfectă linişte interioară, în mijlocul tuturor greutăţilor şi, prin acest echilibru sufletesc, avu asupra auditoriului său o

[1] Despre aceasta, deja la Dante. cf. *Inferno*, XIII.

influenţă mult mai adâncă decât prin greaca sa; pilda lui le vorbea mai convingător decât orice, că depinde de noi înşine dacă ne prăbuşim sub loviturile soartei, sau le suportăm cu bărbăţie. *„Era fericit în mijlocul nevoilor şi al ostenelilor, fiindcă aşa voia să fie şi fiindcă nu era nici răsfăţat de soartă, nici aiurit, nici nestatornic, nici jinduitor, ci se mulţumea întotdeauna cu puţin sau chiar cu nimic.“* Dacă l-am fi auzit vorbind pe Contarini însuşi, am găsi, poate, şi unele trăsături religioase în această imagine; dar şi acest chip al filosofului practic, în sandale, este îndeajuns de grăitor.

Un caracter înrudit, dar apărând în alte împrejurări, e acela al lui Fabio Calvi din Ravenna[1], comentatorul lui Hyppokrate. El a trăit până la adânci bătrâneţi hrănindu-se cu ierburi şi cu rădăcini *„ca altădată pytagoreicii, locuind într-o cocioabă care nu se deosebea prea mult de butoiul lui Diogene; din pensia ce i-o asigurase papa Leon al X-lea nu lua decât strictul necesar, restul îl dădea altora. El nu-şi păstră sănătatea ca Fra Urbano, nici nu avu un sfârşit în care să fi putut surâde ca acesta, căci, în timpul devastării Romei, fu târât şi chinuit de spanioli pentru a fi jefuit, el, om la nouăzeci de ani, murind apoi de foame într-un spital. Dar numele lui este nemuritor, căci Rafael îl iubise ca pe un tată şi-l cinstise ca pe un maestru, cerându-i sfatul în toate lucrurile. Poate că l-a sfătuit şi în privinţa acelui plan de restaurare arheologică a vechii Rome* (p. 227), *dar poate şi în alte lucruri mult mai importante.“* Cine poate spune cât de mare a fost contribuţia lui Fabio la ideea *„şcolii din Atena“* şi la alte compoziţii de mare însemnătate ale lui Rafael?

[1] *Coelii Calcagnini opera*, edit. Basil, 1544, p. 101 în cartea VII a *Epistolelor*, Conf. Pierio Val., *De infelic. litt.*, ed. Mencken, p. 369 u.

Am dori nespus de mult să încheiem aci cu portretul blând şi împăciuitor al unui cărturar cum a fost Pomponius Laetus, dacă am avea la îndemână ceva mai mult decât o scrisoare a discipolului său Sabellicus[1], în care Laetus pare a fi, cu bună intenţie, puţin cam *„antichizat“;* totuşi, să-i urmărim câteva trăsături. El era (p. 298) un bastard din casa Sanseverinilor napolitani, prinţi de Salerno, refuzase însă a fi recunoscut şi, la invitaţia de a locui la ei, le scrisese faimosul bilet: *„Pomponius Laetus cognatis et propinquis suis salutem. Quod petitis fieri non potest. Valete.“ („Pomponius Laetus le urează sănătate rudelor şi cunoştinţelor. Ceea ce aţi cerut nu se poate face. Rămâneţi cu bine“).* Era un omuleţ fără prestanţă, cu ochii mici, plini de vioiciune, îmbrăcat într-un fel cam ciudat şi locuia, în ultimele decenii ale secolului al XV-lea, ca profesor la Universitatea din Roma, când în căsuţa sa cu grădină de pe Esquilin, când la via de pe Quirinal; acolo creştea raţe şi alte păsări, îşi lucra pământul după preceptele lui Cato, Varro şi Columella; sărbătorile le petrecea în afara oraşului, pescuind şi prinzând păsări, sau întins la umbră, lângă un izvor ori pe malurile Tibrului. Dispreţuia avuţiile şi viaţa prea îndestulată. Nu cunoştea nici invidia, nici clevetirea şi nu le răbda nici la cei din jurul său. Doar cu cei mari, cu cei ce aparţineau ierarhiei eclesiastice îşi permitea multe. Cât despre cele ale credinţei, trecuse în tot timpul vieţii, cu excepţia ultimelor sale zile, drept un adversar al ei. Refugiindu-se în timpul persecuţiei dezlănţuite de papa Paul al II-lea împotriva umaniştilor, fu predat pontifului, de veneţieni; dar toate mijloacele folosite nu izbutiră să scoată de la el vreo mărturisire nedemnă. De atunci îl invitară la ei papi şi prelaţi şi-l ocrotiră, iar când, cu prilejul tulburărilor

[1] *M. Ant. Sabellici opera, Epist.* LXI, p. 56. A se vedea şi biografia respectivă în *Elogia* lui Paolo Giovio, p. 76 u.

care avură loc sub Sixt al IV-lea casa sa fu jefuită, se adună pentru el o sumă mai mare de bani decât făcea paguba pe care o suferise. Ca docent, era foarte conştiincios; înainte de a se face ziuă, îl vedeau coborând de pe Esquilin, cu felinarul în mână, iar sala lui de cursuri gemea de lume; şi, fiindcă era gângav, vorbea foarte îngrijit de la catedră, rostirea sa fiind frumoasă şi armonioasă. De altfel, puţinele sale scrieri erau şi ele întocmite cu grijă. Nimeni nu se apropia de vechile texte cu mai multă sfială şi grijă, după cum nimeni nu trata cu un mai sincer respect relicvele antice, în faţa cărora era adeseori mişcat până la lacrimi. Întrucât era oricând gata să lase orice treabă personală deoparte, pentru a fi altora de folos, alerga toată lumea la el, iar când muri însuşi Alexandru al VI-lea îşi trimise curtenii să-i însoţească sicriul, purtat pe umeri de cei mai distinşi auditori ai săi; patruzeci de episcopi şi toţi ambasadorii străini luară parte la funeraliile lui Pomponius, care avură loc la Arceli.

Laetus făcu să se reprezinte la Roma comediile antice, şi îndeosebi piesele lui Plaut, pe care le regiză el însuşi (p. 304). Tot el sărbătorea în fiecare an ziua fondării Romei, printr-o serbare, la care prieteni şi elevi de ai săi ţineau discursuri şi recitau poeme. Cu aceste două mari prilejuri, se constitui, continuându-şi apoi existenţa, ceea ce se chema pe atunci Academia din Roma. Ea nu era decât o asociaţie liberă, fără să fie legată de vreo instituţie; în afara unor asemenea ocazii, ea se reunea[1] atunci când un protector îi invita pe membri, sau când se comemora memoria vreunuia dintr-înşii, decedat, cum a fost cazul lui Platina. Se obişnuia ca, înainte de masă, un prelat, membru al asociaţiei, să ţină o slujbă divină; după aceea se urca la amvon Pomponius şi

[1] Jac. Volaterranus, *Diar. Rom.*, în Murat, XXIII, col. 161, 171, 185. *Anecdota litter.*, II, p. 168 u.

ţinea discursul de rigoare; un alt membru al Academiei îi lua locul şi recita distihuri. Banchetul obligatoriu, agrementat cu discuţii şi recitări de versuri, încheia serbarea, fie că era de doliu, fie că era veselă; trebuie să amintim, de altfel, că academicienii, de pildă un Platina, treceau de multă vreme drept cunoscători rafinaţi în ale gastronomiei[1]. Alteori, unii oaspeţi jucau farse de felul Atelanelor. Ca asociaţie liberă, deloc îngrădită, această Academie s-a păstrat, sub forma ei primară, până la devastarea Romei, bucurându-se de ospitalitatea unui Angelus Coloccius, a unui Johann Corycius (p. 320, u.) şi a altora. Ca la orice asociaţie de acest gen, e greu să apreciem exact valoarea – oricât ar fi fost ea de mare – pe care a avut-o Academia, în cadrul vieţii intelectuale a naţiunii; în orice caz, un om de talia lui Sadoleto[2] o număra printre cele mai preţioase amintiri ale tinereţii sale.

Un mare număr de academii se înjghebară şi pieriră în diferite oraşe, ele depinzând de numărul şi de importanţa umaniştilor şi în funcţie de protecţia celor bogaţi şi puternici. Aşa a fost Academia din Neapole care se reuni în jurul lui Jovianus Pontànus şi din care o parte se mută la Lecce[3], aceea de la Pordenone, care alcătui apoi curtea generalului Alviano etc. Despre cea a lui Lodovico Moro şi despre însemnătatea ei, deosebită la curtea principelui, am vorbit mai înainte (p. 54).

Pe la jumătatea secolului al XVI-lea, aceste asociaţii par să fi trecut printr-o transformare totală. Umaniştii, care-şi pierduseră poziţiile înalte, fiind de altfel priviţi cu suspiciune de către autorităţile eclesiastice care porniseră Contrareforma, nu mai aveau conducerea Academiilor în care poezia italiană

[1] Paulus Jovius, *De romanis piscibus*, cap. 17 şi 34.

[2] Sadoleti, *Epist.* 106, din anul 1529.

[3] *Anton Galatei, Epist.* 10 şi 12, ed. Mai, Spicileg, rom. vol. VIII.

luase locul celei latine. În curând, fiecare oraş de oarecare importanţă îşi avu Academia sa, purtând cele mai bizare nume cu putinţă[1] şi posedând averi proprii realizate prin contribuţii şi legate testamentare. În afara recitării versurilor, aceste Academii adoptară – după exemplul clasic – banchetul periodic şi reprezentaţiile dramatice, piesele fiind jucate fie de academicienii înşişi, fie de tineri dirijaţi şi supravegheaţi de ei, pentru ca, în curând, să se ajungă la angajarea unor actori cu plată. Soarta teatrului italian, iar mai târziu a operei, rămase multă vreme în mâinile acestor asociaţii.

[1] Aceasta s-a petrecut încă înainte de mijlocul secolului. Cf. Lil. Gyraldus, *De poetis nostri temp.*, II, ed. Wotke, p. 91.

CUPRINS

Prefaţă V
Tabele cronologice LXXXV
I. Jakob Burckhadt LXXXV
II. Cronologia Renaşterii XCVII
Notă asupra ediţiei CXIII

PARTEA I
Statul, ca operă de artă

Capitolul 1: Introducere 3
Capitolul 2: Tiranii secolului al XIV-lea 9
Capitolul 3: Tiranii secolului al XV-lea 18
Capitolul 4: Micile tiranii 33
Capitolul 5: Marile case domnitoare 41
Capitolul 6: Adversarii tiraniei 64
Capitolul 7: Republicile: Veneţia şi Florenţa 71
Capitolul 8: Politica externă a statelor italiene 102
Capitolul 9: Războiul, ca operă de artă 113
Capitolul 10: Papalitatea şi primejdiile ei 117
Încheiere: Italia patrioţilor 146

PARTEA A II-A
Dezvoltarea individului

Capitolul 1: Statul italian şi individul 151
Capitolul 2: Desăvârşirea personalităţii 157
Capitolul 3: Celebritatea modernă 163
Capitolul 4: Ironia modernă şi vorba de spirit 176

PARTEA A III-A
Redeşteptarea Antichităţii

Capitolul 1: Observaţii preliminare 197
Capitolul 2: Roma, oraşul ruinelor 204

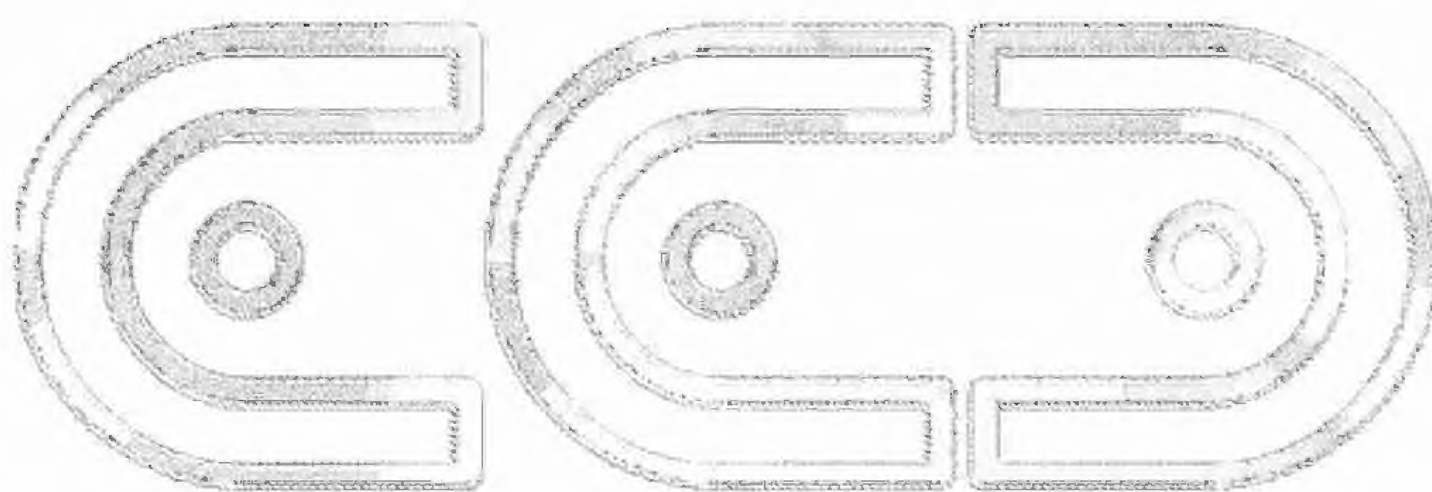
Capitolul 3: Autori antici ... 216
Capitolul 4: Umanismul în secolul al XIV-lea ... 228
Capitolul 5: Universitățile și școlile ... 236
Capitolul 6: Promotorii umanismului ... 242
Capitolul 7: Reproducerea Antichității. Epistolografia și discursul latin ... 257
Capitolul 8: Tratatele latinești și istoriografia ... 271
Capitolul 9: Latinizarea generală a culturii ... 278
Capitolul 10: Poezia neolatină ... 287
Capitolul 11: Decăderea umaniștilor în secolul al XVI-lea ... 304

ÎN ATENȚIA LIBRARILOR ȘI VÂNZĂTORILOR CU AMĂNUNTUL

Contravaloarea timbrului literar de 2 % se depune în contul Uniunii Scriitorilor din România nr. 45101032 deschis la Banca Comercială Română, Filiala Sector 1 – București.

Redactor: RADU VLĂDUȚ
Tehnoredactor: VASILE CIUCĂ

Scanare și prelucrare digitală

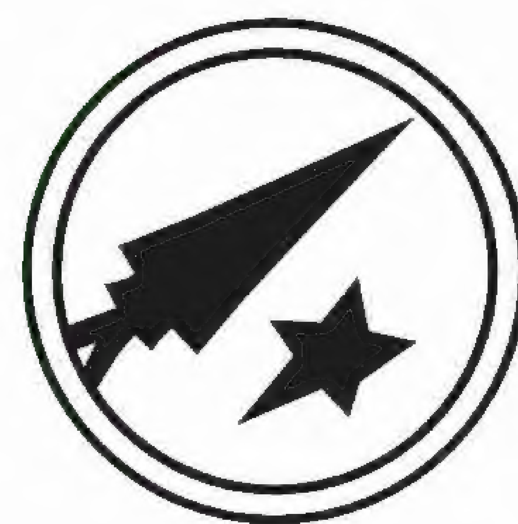

de

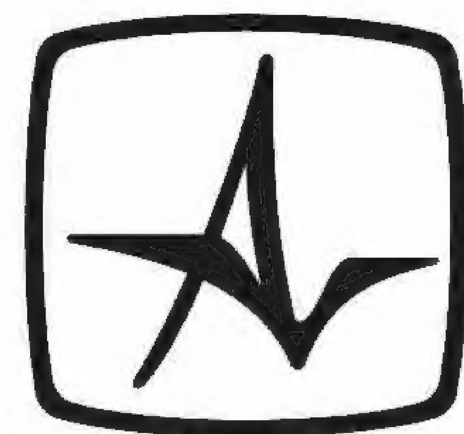
Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2024

